

Գիրքը լուսապատճենահանվել է
"Համահայկական Էլ. Գրադարան"

կայքի՝ www.freebooks.do.am

կողմից և ներկայացվում է իր
այցելուների ուշադրությանը:

The book created by "PanArmenian E. Library"

Գիրքը կարող է
օգտագործվել միայն ընթերցանության համար...

For more info: www.freebooks.do.am

ՊՆԻՔ ԱՌԻՅՆՈՒԹԱ ԿԱՐՈՂ ԵՔ ՁՅԸ ՆՕՐՊՈՒՄՆԸ ՈՒՆԵԱՆԱԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՎ ԻՆՏԵՐՆԱԿ
ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՑՔԵԼԱՂԱՅԵԼԻ ԳՐԹԵՐ:

ԹՎԱՅԻՆ ԳՐԹԵՐԻ ՄՏԵՂԾՄԱՆ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՔ
ԻՄԱՆԱԸ "ՀԱՄԱՀՈՅՈՒԿԱԿԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԳՐԱԿՈՐՄԱՆ" ԿՕՅՔԻՆ՝

www.freebooks.am

ԸՆԴՈՒՄ ԵՒՔ, ՈՐ ՕԳՏՎՈՒՄ ԵՔ ՄԵՂ ԿՕՅՔԻՆ:
ՑԱՆՎՈՒՆՈՒՄ ԵՒՔ ՀԱՃԵԼԻ ԸՆԹԵՐՑՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ:

ԳՐԵՔ ՄԵՔ՝ freebooks@rambler.ru

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header, which is mostly illegible due to fading and bleed-through.

Handwritten text in the center of the page, consisting of two lines of characters that appear to be a mix of letters and numbers, possibly a code or a specific identifier.

Տ. ԿՐԱԿՈՍՅԱՆ

**ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ
ԴՐՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ԵՎ

ՆԱՅԱՍՏԱՆԸ

(XIX դարի 70-ական թթ.)

9 (C43) I

4-53

10604 (8069) «S» 78
701 (01) 78

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Հարչուր տարի առաջ բալկանյան սլավոնների հակաթուրքական պայքարի նոր պոսթկումյու Արևելյան ճգնաժամը և 1877—1878 թվականների ուս-թուրքական պատերազմը լայն արձագանք գտան հայ ժողովրդի մոտ թե՛ Արևելյան, թե՛ Արևմտյան Հայաստանում: Այդ իրադարձությունները նահայտական դեր խաղացին հայ ժողովրդի հակասուլթանական ազգային-ազատագրական պայքարի վերջնափուլի, նրա քաղաքական ինքնաճանաչման, սեփական իրավունքների պաշտպանելու շահագնաց բարդ պրոցեսում: Թուսական ղեկի օգնությամբ արևմտահայությունն ազատագրելու, Արևելյան Հայաստանի հետ միավորվելու, մի միասնական տարածքի վրա համախմբվելու ձգտումը գործից լիցք ստացավ, թեև կոխից իր զարգացման նոր փուլը: Ամբողջ խորությամբ նորից դրսևորվեց հայ ժողովրդի սուսական կողմնորոշումը:

Մակայն ոչն ժամանակվա պատմական իրադրություն, միջազգային ասպարիզում ուժերի որոշակի փոխհարաբերություն հետևանքով միայն Թուսաստանին չէր վերապահվում կարելու գործյան հանդուցր, ասելու վճռական խոսքը: Արևելյան հարցի շուրջը ծավալված կատաղի մրցապայքարում վճռական դեր ունեին Եվրոպայի մեծ

տերութիւնների կառավարութիւնները, արեւմտանվթագական դիվանագիտութիւնը, որոնք դադութատիրական, նվաճողական քաղաքականութիւն էին վարում, խոչընդոտում Օսմանյան կայսրութեան ճնշված ժողովուրդների ազատագրմանը: Արեւմտահայութեան վիճակի բարենորոգման, օսմանյան տիրապետութիւնից ազատագրվելու հարցը՝ «Հայկական հարցը», մուշրղործեց միջազգային մեծ քաղաքականութեան ոլորտը, դարձավ դիվանագիտութեան քննարկումների տարակա, և նրա յուժուժը խճճվեց միջուկատական ախոյանութեան ու հակասութիւնների ստատիստի:

Բուրժուական դիվանագիտութիւնը հայկական հարցն արժարժում էր միայն Օսմանյան կայսրութեան ներքին գործերին միջամտելու, ռազմաքաղաքական, տնտեսական օգուտներ քաղելու միտումով, բայց երբեք հայ ժողովրդի ազատագրութեանը նպաստելու համար: Ինչպէս հաստատվեց պատմական փորձով, հայ ժողովրդի փրկութիւնը կապված էր Ռուսաստանի դիմոկրատական, առաջադիմական ուժերի, հեղափոխական պրոլետարիատի պայքարի ու հաղթանակի հետ:

Ընթերցողի ուշադրութեանը ներկայացվող այս մենագրութեան մեջ փորձել ենք վեր հանել և լուսաբանել միջազգային իրադրութեան, թուրքական իրականութեան այն պրոբլեմները, հարցերը, դեպքերի ընթացքը և դեմքերի գործունեութիւնը, որոնք առնչվում են արեւմտահայութեան քաղաքական ճակատագրին, հայկական հարցի շուրջը դիվանագիտութեան գործողութիւններին:

Միջազգային հարաբերութիւնները ժողովուրդների, պետութիւնների միջև քաղաքական, տնտեսական, իրավական, ռազմական, կուլտուրալ-գաղափարական փոխհարաբերութիւնների մի բարդ ու հակասական ամբողջութիւն է: Քրննարկվող թեման ազերսվում է Ռուսաստանի:

արեւմտահւրոսյական տերութիւնների և Օսմանյան կայսրութեան դիւանագիտական փոխհարաբերութիւններին: Անք ջանացել ենք պատմական այդ ժամանակահատիւներէն բնորոշ խնդիրների քարոզ կծիկի մեջ, միջազգային քաղաքականութեան ոլորտում վեր հանել հայկական հարցի շուրջը կատարվածը: Ամենեկն հավակնութիւն չունենք սպասիչ, վերջին խոսքն ասելու այն բոլոր հարցերի վերաբերյալ, որոնք արժարժել են մենագրութեան մեջ, մանավանդ որ թեմայի տարբեր սպասելուները քննարկվել և լուսաբանվել են բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններում:

Թե որքանով է հաջողվել իրականացնել մեր նպատակադրումը, թող դատեն մասնագետները, ընթերցողները, որոնց դիտողութիւնները շնորհակալութեամբ հաշվի կառնենք թեմայի հետագա ուսումնասիրութեան ընթացքում:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Արևելյան հարցի պատմությունից: Բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական սուլթանի վերելքը 1875—76 թթ.: Ապստամբությունները Բուցինայում, Հերցեգովինայում և Բալդարիսցում: Ռուսառուտանի օգնությունը սլավոնական ժողովուրդներին: Արևմտահայության ծանր վիճակը: Բալկանների իրադարձությունների ազդեցությունը հայ ժողովրդի ազատագրական ոգորումների վրա: Հայ ժողովրդի ավանդական առասկան կողմնորոշման նոր փուլը: «Նոր օտմանները» ճեշված ժողովուրդների իրավունքների կառավարի հալածակիրությունը: Անգլիան և արևելյան ճգնաժամը: Բիքոնսֆիրդի կառավարությունը Օսմանյան կայսրության պաշտպանի դերում: Ավստրո-Հունգարիայի քաղաքականությունը Բալկաններում: Միջազգային դիվանագիտության գործողությունները արևելյան ճգնաժամի սրահին: Հայկական հարցը դիվանագիտական արժարժման խանձարարում:

Փարեր շարունակ արևելյան բռնակալությունների հարվածներից բզկտված հայ ժողովուրդը XIX դար էր հասել ապրելու և գոյատևելու համար հերոսական ոգորումների, մահու և կենաց ճիգերի շնորհիվ: Արևմտյան Հայաստանը հեծում էր սուլթանական թուրքիայի, իսկ Արևելյան Հայաս-

տանը՝ շահական Պարսկաստանի բռնակալական լծի տակ: Հայ ժողովրդի հեռատես գավառներն իրենց հայրենիքի փրկութեան խնդիրը վաղուց ի վեր կապում էին Հյուսիսի՝ Ռուսաստանի, հովանավորութեան և պաշտպանութեան հետ: Ռուսաստանն էր համարվում այն փրկարար ուժը, որն արևելեյան բռնատիրական կարգերի ճանկերից կարող էր ազատել, համաշխարհային քաղաքակրթությանը հաղորդակից դարձնել և ասաջրնիթացի սփռույթ բերել յաթաղանի հարվածներից նվազող հայ ժողովրդին: Ցարական Ռուսաստանի արևելյան քուլտուրականությունն օբյեկտիվորեն համընկնում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների, առանձնապես հայ ժողովրդի ձգտումների հետ:

Անկախությունից և պետականությունից զուրկ հայ ժողովուրդը չէր կարող միջազգային հարաբերություններում, դիվանագիտության պրակտիկայում սուբյեկտ հանդիսանալ: XIX դարի սկզբից Հայաստանը միջազգային դիվանագիտությանն առնչվեց, դիվանագիտական հարաբերությունների օբյեկտ դարձավ առաջին հերթին Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության հետ Ռուսաստանի պետական հարաբերությունների միջոցով: 1828 թ. Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրով պատերազմում պարտված պարսից շահը Ռուսաստանին զիջեց Երևանի և Նախիջևանի խանությունները:

Այս իրադարձությունը հայ ժողովրդի համար ունեցավ բախտորոշ նշանակություն, նրա հետագա զարգացման դրժում առաջադիմական դեր խաղաց: Հայության մի հատվածին հնարավորություն բնձեռվեց անհամեմատ խաղաղ պայմաններում ապրել ու գոյատևել ռուսական պետության հովանու ներքո: Հիմք դրվեց Ռուսահայաստանին, նա հաղորդակից դարձավ ռուսական մեծ մշակույթին և առաջադիմական շարժումներին, մեկընդմիջու փրկվեց իր գլխին կախված ավանդական սրից: Հայությունն ազգովին հակվեց Ռուսաստանի կողմը, նրա մեջ գտավ իր ֆիզիկական գոյությունը և քաղաքական իրազեկությունը:

Ահա թե ինչու այսօր մեր հանրապետության աշխատավարձությունը ևրտխտագիտության փոքր զգացումով է նշում Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման 159-

ամյակը, մեծարում և հավերժացնում է հիշատակն այն ցործիչների, ովքեր ջանացին ու պայքարեցին հայ ժողովրդի փրկության, ուստի ժողովրդի հետ նրա հավերժական դաշինքի համար:

Հարյուր հիսուն տարվա պատմության բարձունքից ավելի բյուրեղացած, առավել հստակ է երևում այդ ակտի մեծագույն նշանակությունը մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրում: Անհերքելի ճշմարտություն է, որ ուսական պետության սահմաններում դոկավորված Ռուսահայաստանն է այսօր դարձել Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն, հայության հայրենիքն իր հաստատուն ներկայով և պայծառ դաշիքով:

Այլ ընթացք ունեցավ Օսմանյան կայսրությանը ևնթական արևմտահայության պատմական ճակատագիրը: XIX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրություն սահմաններում, գլխավորապես Արևմտյան Հայաստանում, իրենց պայտենական հողերի վրա ապրում էին ավելի քան 3 միլիոն հայեր: Դա XIX դարի սկզբին էր: Իսկ և՛ ինչ հաշվենք ժողովուրդների բնականոն աճի նվազագույն նորմաներով, այժմ պետք է լինենր... Բայց Թուրքիայում այսօր կա 100—150 հազար հայություն: Տասնամյակների ընթացքում իրականացված զանգվածային կոտորածները Թուրքական բռնակալ կառավարողներն ավարտեցին իմպերիալիզմի դարաշրջանում առաջին հրեշավոր գեներոցիդով: Արևմտահայ ժողովուրդը բնաջնջվեց, տեղահանվեց, դաբուցվեց արվեց: Սա է Թուրքիա—Ռուսաստան պատմական զուգահեռների գլխավոր տարբերությունը, սա է պատմության դասը: Սա պետք է լինի XIX դարի ամբողջ ընթացքի, XX դարի առաջին երկու տասնամյակի միջազգային դիվանագիտության հետ հայ ժողովրդի քաղաքական առնչության պատմության ուսումնասիրության նշանակալիսը:

XIX դարի առաջին տասնամյակներից ուսմ-թուրքական պետական հարաբերություններում, այնուհետև Օսմանյան կայսրություն—ևվրոպական պետություններ դիվանագիտական ակտերում սկզբում հիշատակվում էին հայկական տուրածքները, հետո միայն՝ հայերը, Հայաստանը, Հայաստանը միջազգային իրավունքի սուբյեկտ չէր, այլ մեծ տե-

րությունների ուղղակի քախումների, դիվանագիտական մրցադաշտի օբյեկտ:

1829 թ. սեպտեմբերին Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև Ադրիանապոլսում կնքված պայմանագիրը վերաբերում էր նաև Հայաստանին: Այդ դիվանագիտական փաստաթղթի 4-րդ հոդվածով Քուրքիան ճանաչում էր Երևանի և Նախիջևանի միացումը Ռուսաստանին, վերջինիս էին անցնում Ախալքալաքի և Ախալցխայի շրջանները: Թե՛ ուսուպարսկական, թե՛ ուսութուրքական պատկյազմների ժամանակ հայերը «տիրո թևերով թռչում էին դեպի ուսուպարսկական զնդերը և ամենահնարավոր ծառայություններն էին մատուցում ոչ թե ինչ-որ տկնկալություններից դրդված, այլ այն հսկայական մղումների թևադրանքով, ինչը վեր է մարդկային ամեն տեսակի հաշվենկատութունից»: Այսպես է գրել ուսուպարսկական Սերգեյ Գրիլեկան (113, էջ 18--20): Արդևն այն ժամանակ Քուրքահայաստանի արևելյան մասին այ ազգաբնակչության ներկայացուցիչները բանակցությունների մեջ էին մտել Անդրկովկասի ուսուպարսկական իշխանությունների հետ, ձգտելով, որ «ուսուպարսկական տիրապետությունը տարածվեր նաև Քուրքահայաստանի վրա»: 1829--30 թթ. Անդրկովկաս զաղթեցին և ուսուպարսկական դարձան ավելի քան 100 հազար թուրքահայեր (31, էջ 39--40):

Այս պայմանագրում միաժամանակ արտահայտվեց ուսուպարսկական զենքի հաջողության ու եվրոպական դիվանագիտության բացասական դերի իրարամերձ բնույթը: Եվրոպական տերությունների, առաջին հերթին Անգլիայի, ճնշման տակ Ռուսաստանն Օսմանյան կայսրությանը վերադարձրեց պատերազմի իրավունքով դրաված Կարսը, Բույսպեարը, Էրզրումը: Սա հայերին վերաբերող եվրոպական դիվանագիտության խաղացած առաջին բացասական ցուցման արձագանքներից մեկն էր, որն այնուհետև կրկնվելու էր ուսուպարսկական շարունակ՝ նորանոր աղետներ պատճառելով այն ժողովրդին:

Օսմանյան կայսրության հետ եվրոպական տերությունների ու Ռուսաստանի հարաբերությունները, թուրքական տիրապետության դեմ ճնշված ժողովուրդների ապստամբական պայքարի օգտագործումը, այդ կայսրության հաշվին

նագմաքաղաքական և սնտեսական առավելությունների հասնելու նրանց մրցապայքարը դիվանագիտությունը պատմության մեջ յայտնի է «Արևելյան հարց» անվանումով: Արևելյան հարցի բուն շարժառիթը օսմանյան բնագիտությունը բնութագրում է, նրա տիրապետության սակ դարեր շարունակ ճնշված և կեղևափած ժողովուրդների ազատագրական մաքառումներն էին, որոնք նոր թափ էին ստացել XIX դարի սկզբից: Թուրքահայտակա քրիստոնյաներին օղնելու պատրվակով եվրոպական դիվանագիտությունը կառչեց այդ պայքարից՝ փյուղում ապրող Օսմանյան կայսրությունում արտոնյալ դիրքեր նվաճելու, նրա տրոհումից օգտվելու համար:

Հարյուր հիսուն տարի շարունակ «Արևելյան հարցը» սերունդությունների ախտանշան, համաշխարհային քաղաքականության առանցքային խնդիրներից մեկն էր: Թուրքական կայսրության անկման ու քայքայման պրոցեսը շատ վաղուց էր սկսվել (1, հ. X, էջ 61): Սահայն «Արևելյան հարց» սերմինն առաջին անգամ օգտագործվեց սրբազան դաշինքի Վերսալի կոնգրեսում (1822 թ.)՝ Թուրքական տիրապետության դեմ հույն ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման վերելքի, Բալկաններում ստեղծված դրություն հարցի քննարկման ժամանակ:

Անգլիական դիվանագիտությունը մեղադր քերեց Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունն ու անկախությունը հարգելու և պահպանելու խնդիրը, որը «սաատուս քվո» անվան սակ առանձնակներ շարունակ դառնալու էր դիվանագիտական պրակտիկայում ամենահաճախ կրկնվող արտահայտությունը, ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի արգելակը: Կ. Մարքսը գրում է, որ «սկսած 1815 թվականից Սվրոպայի մեծ տերությունները ոչ մի բանից այդքան խիստ չէին սարսափում, որքան սաատուս քվոյի խախտումից» (1, հ. IX, էջ 393): Իսկ սաատուս քվոյի քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության սուլթանական իշխանության կողմից քրիստոնյա հպատակների ճնշման հավերժացումն էր (1, հ. IX, էջ 411):

Արևելյան հարցի երկրորդ փուլն ընդգրկում է Ղրիմի պատերազմից մինչև XIX դարի վերջը: Այս միջոցին էլ հայկական հարցը դարձավ եվրոպական դիվանագիտության քրն-

նարկման առարկա, ըստ էության վերածվեց Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասի:

1856 թ. մարտի 18—30-ի Փարիզի տրակտատում, որը Ղրիմի պատերազմի արդյունքների դիվանագիտական ամփոփումն էր, ուղղակի նշում չկար հայերի, Հայաստանի մասին, բայց անմիջականորեն վերաբերում էր արևմտահայության ճակատագրին: Ընդհանուր առմամբ պարտվելով անգլո-ֆրանս-թուրքական կոալիցիայի դեմ մղած պատերազմում, ուսական բանակը հաղթանակներ էր տարել Կովկասյան ճակատում, թուրքական տիրապետությունը թոթափել էին Կարսն ու հայկական այլ շրջաններ: Փարիզի տրակտատով ի չիք դարձվեցին ուսական գեներալ աչդ հաջողությունները, նորից թուրքիային վերադարձվեցին հայկական այն հողերը, որոնց ազատագրումն օսմանյան լծից բախտորոշ նշանակություն կունենար հայ ժողովրդի հետագա քաղաքական և տնտեսական կյանքում: Թուրքական տիրապետության տակ հնձող հայերի գոյատևման, ազատագրական ակնկալություններն ի դերև ելան Անգլիայի և Ֆրանսիայի գաղութատիրական քաղաքականության հետևանքով:

Հսկայական կայսրությունն ամենատարբեր սոցիալ-տրնտեսական կացութաձևերի, անհավասար դարպացած երկրամասերի, բազմաթիվ ժողովուրդների, ազգությունների ու ցեղերի կոնգլոմերատ էր: Պատահական չէ, որ այն «հիվանդ մարդ», «կարկատված կայսրություն» անվանումներն էր ստացել: Ամբողջ XIX դարի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունը զայրավում էր նեյթին ցնցումներից ու հակասություններից, արտաքին հարվածներից:

Օսմանյան կայսրության հետամնայ հասարակական-տնտեսական կարգը, սուլթանի անսահմանափակ բռնապետական ռեժիմը, կոռուպցիայի և քայքայման այդ սիստեմը, որն աչքի էր ընկնում տարրական կարգուկանոնի, դեմոկրատական ազատությունների բացակայությամբ, ոչ-թուրք ժողովուրդների սողաչին ու հրոնական իրավունքները կոպտորին ուտահարելու բաղամայա պրակտիկայով, տնհաշտելի հակասության մեջ էր ազգային վերածննդի և տնտեսական զարգացման ծարավի ճնշված ժողովուրդների ձգտումների հետ:

Մինչև XIX դարի 70-ական թվականները Օսմանյան կայսրության ներսում բարենորոգումների նպատակով ձևափոխված բոլոր միջոցառումներն ավարտվեցին անհաջողությամբ: Օսմանյան իրականության մեջ տակավին չէին ստեղծվել սոցիալ-տնտեսական այն նախադրյալները, դասակարգային-քաղաքական այն ուժերը, որոնք դառնալին ամբողջ տնտեսությունը բարենորոգելու հենարան, ապահովելին կապիտալիստական ուղիով երկրի համընդհանուր զարգացումը: Բուրժուական հասարակության ծիլերը հանդիպում էին միջնադարյան նորմերով կառավարվող տնտեսականության, մահմեդական տրոտոնյալ վերնախավի դիմադրությունը, թոշնում առանց քիչ թե շատ կական դեր խաղալու երկրի առաջընթացում: Կապիտալիստական Եվրոպան Օսմանյան կայսրության տնտեսական ոլորտն էր ներխուժում կապիտալիզացիոն առանձնաշնորհումների միջոցով, իրեն հնարկում թուրքական շուկան, ֆինանսները, միաժամանակ կոնսերվացնում հինը, իրենց դարն ապրած արտադրաճարարությունները, խեղում կապիտալիզմի բնականոն զարգացումը: Սեփական արդյունաբերություն ստեղծելու երկշտ փորձերը Օսմանյան կայսրությունում ձախողվում էին, հանդիպելով սուլթանական իշխանության, ինչպես նաև կիրայական կապիտալի դիմադրությանը:

Ֆ. Էնգելսը նշել է, որ թուրքական, ինչպես նաև յուրաքանչյուր այլ արևելյան տիրապիտություն անհամառոտեղելի է կապիտալիստական հասարակարգի հետ, քանի որ հավելյալ արժևքը ոչնչով «ապահովված չէր սատրապների ու փաշաների դիշատիչ ճանկերից»: Թուրքիայում բացակայում էր բուրժուական նախաձեռնող գործունեության «հիմնական պայմանը՝ անկտրականի անձի և նրա սեփականության անվտանգությունը» (1, հ. X, մ. II, էջ 22):

Օսմանյան կայսրության տարածքի վրա սփռված են ազգությունների, ժողովուրդների քաղաքակրթության, հոպիտու ու նյութական ստեղծագործության բազմաթիվ կոթողներ, հուշարձաններ, եկեղեցիներ, ամրոցներ, կամուրջներ, ջրանցքներ, ճանապարհներ, դամբարաններ և անթիվ ու անհամար գրավոր արձանագրություններ: Սրանք ստեղծվել էին թուրքական տիրապետությունից առաջ և ավերվել գլխավորապես

նրանց օրոք: «Հոռմեական կայսրության անկումը» աշխատության հեղինակ Գիբբոնը XVIII դարի վերջին հայերի մասին գրում էր, որ նրանք գրկված էին նույնիսկ ստրկակտն վիճակի հանդատությունից, որ իր պատմության առաջին բաղկերից մինչև ներկա պահը Հայաստանը հավերժ պատերազմների թատերաբեմ է հանդիսացել: Գոթան քաղաքակա-նությունն ամայացրել էր Տավրոսի ու Երևանի միջև ընկած հողերը, և հաղարավար քրիստոնեական ընտանիքներ բշվել էին իրենց երկրի սահմաններից դուրս (115, էջ 199—200):

Թուրքական մութ պիշերք ոչ մի լույս, ոչ մի առաջադի-մություն չհանդուրժեց սարկացված ժողովուրդների պարզա-ճան համար:

XIX դարի 70-ական թվականներին ճանապարհորդելով Արևմտյան Հայաստանում, ուսու ժուռնալիստ Գ. Գրադովսկին գրել է. «Տեսնելով թուրքահայերի ներկա կենցաղը, զարմա-նում ես, ինչպես կարողացան ինչպիսի ցածր աստիճանի վրա է գտնվում այդ քրիստոնյա և ի բնե շնորհալի բնակչությունը», նա նշում է, որ Արևմտյան Հայաստանում բնակարանները մնացել էին Քսենոֆոնի նկարագրած ժամանակների վիճա-կում և եղրակարգում. «Թուրքական տիրապետությունն ակն-հայտարեն ժամանակին քիչ չի օգնել ոչնչացնելու Հայաստա-նի վաղուց անցյալը» (151, էջ 6):

Երկրի բնակչությունը բաժանված էր երկու հասվածի՝ իրավասու մահմեդականների և իրավազուրկ-հպատակ քրիստոնյաների: Ազգություն զաղափարն ամփոփված էր կրոնի մեջ: Տիրապետությունը ոչ թե թուրք ազգին կամ ժո-պովրդին էր պատկանում, այլ՝ իսլամին, նրա անունից խո-սող ու գործող կեղևքիչ դասակարգին: Թրքությունն ու իս-լամությունը իրրև հոմանիշ էին քմբռնվում ճիշտ այնպես, ինչպես հայությունն ու առաքելականությունը:

XIX դարում թուրքական իրականության մեջ գլխավոր խնդիր էր համարվում մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև քաղաքացիական-իրավական հավասարության հաս-տատումը: Առ շափազանց բարդ պրոցես էր: Եվրոպական երկրներին հատուկ դասակարգային պայքարը թուրքական իրականության մեջ օղձատված երանգավորում ուներ: Այս հանգամանքը խոչընդոտող դեր խաղաց ոչ միայն ամբողջ

երկրի առաջադիմական զարգացման, այլև բուն թուրքական բուրժուական ազգի բնականն կազմավորման պրոցեսում:

Ինչպես նկատել է Ռոզա Լյուքսեմբուրգը, «բուրժուական կարգերի ամենատարրական նախադրյալների, ինչպես, օրինակ, անձի ու սեփականություն ազատության, օրենքի տուշ թեկուզ ձևական հավասարության, եկեղեցուց անջատված քաղաքացիական իրավունքի, հաղորդակցության ժամանակակից միջոցների և այլնի բացակայությունը՝ այս ամենը բացարձակապես անկարելի էր դարձնում կապիտալիստական արտադրածների առաջանալը»: Օսմանյան կայսրությունը չէր կարող սրպես ամբողջություն վերակառուցվել: «Ճշնշումը և թուրքական պետության համատեղ սլատկանելություն դժբախտությունը գնալով ավելի ու ավելի էր մեծանում: Եվ այս բոլորը հանդեպից տարբեր աղղությունների բնական ձգտումին՝ պոկվել ամբողջությունից և անկախ գոյությունը բնազդաբար բռնել սոցիալական ավելի բարձր զարգացման ուղին» (35, էջ 141—142):

Օսմանյան կայսրության համապետական բարեփոխություն փորձերի անհաջողությունից հիասթափությունը, անույտուղ սպասումները ոչ-թուրք ազգություններին մղում էին զեպի թուրքական պետությունից անջատվելու ուղին: Սակայն այդ անջատումը տեղի էր ունենում ապասամբությունների, արշան ու կատորածների միջոցով, բայց ոչ երբեք խաղաղ ճանապարհով: Ընշված ժողովուրդների մեծամասնության առաջատար ուժերն իրենց իրավունքների ճանաչումը փնտրում էին ոչ թե կայսրության ներսում, ինքնավարություն կամ ֆեդերատիվ կապերի, այլ անպայման նրա սահմաններից դուրս, միմիայն անջատման մեջ:

Մինչև XIX դարի 70-ական թվականները սուլթանների իշխանության դեմ ապստամբել էին համարյա բոլոր հպատակ ժողովուրդները՝ հույները, սերբերը, բուլղարները, չեռնոգորցիները, բոսնիացիները, ալբանները, կրետացիները, եգիպտացիները, հայերը, մակեդոնացիները, սումինները, լիբանանցիները, սիրիացիները, հմենցիները, մոլդավացիները և ուրիշներ: Հույներն ապստամբվել են 1770, 1798, 1801, 1812, 1820—1829 թվականներին: Միայն 60 տարվա համառ պայքարից ու դարձուրելի կատորածներից հետո հույները, այն

էլ ոչ ամբողջապէս, ազատագրվեցին թուրքական լծից: Սերբերը, ահա՞ծ 1804 թվականից, 40 տարի պայքարեցին իրենց ազատութեան համար: Մշտական կռիւների և կոտորածների մէջ էին կիբանանն ու Սիբիան, Չեռնոգորիան և Մակեդոնիան, Հերցեգովինան ու Բոսնիան, Ուժեղն անճաճասար էին: Թուրքական պետականութեանը սրով ու արշան բաղնիքներով էր դիմաւորում հանուն ազատութեան յուրաքանչյուր կուռթ:

Թուրքիայի պետական օրգանիզմի քայքայմամբ նրանից անջատվում և ընձյուղներ էին արձակում այն առողջ տարրերը, որոնց նա ի վիճակի չէր ո՛չ պատվաստել մարդկային աջունով ներծծված թուրքական հողին, ո՛չ հարմարեցնել թուրքական բոնակայութեան բիրտ պայմաններին (138, էջ 141—145): Տակավին 1861 թվականին ռուս արևելագետ Պ. Խ. Չիխաշևը սեփական ուսումնասիրութիւնների և դիտումների հիման վրա եկել էր այն կարակոչութեան, որ թուրքական կայսրութեանն անհնար էր պահպանել, քանի որ նրանում ապրող ճնշված ազգութիւններն առավել մեծ տրվյալներ ունեին զարգացման և լավագույն ապագայի համար: «Երբայես, հենց որ քրիստոնյաներն ստանան քաղաքացիական և քաղաքական բոլոր իրավունքները,— գրում էր նա,— նրանք իսկույնեւեթ կդառնան պետական իշխանութեան տիրերը և երկրի բարօրութեան շարժիչները» (171, էջ 173—174):

Այս էր պատճառը, որ թուրքական կառավարողները սոսկում էին ոչ միայն ազգային շարժումներից, այլև յուրաքանչյուր առաջադիմական վերափոխութիւնից, քանի որ դրանով իսկ արտոնյալները կկուրցնեին իրենց տիրապետող դիրքերը: Կ. Մարքոն իր «Ազգութիւնները Թուրքիայում» հոդվածում գրել է, որ մահմեդական մոլիսանդութեամբ վարակված թուրքական «խաժամուժը» արգելակում էր Թուրքիային կանգնելու առաջադիմութեան ուղու վրա, որ նա «խանդավատութեամբ պաշտպանում էր իր երևակայական դերազանցութիւնը և իր ավանդական արտոնութիւնը՝ անպատիժ կերպով էքսցեսներ կատարելով քրիստոնյաների նկատմամբ» (1, հ. IX, էջ 374): Կ. Մարքոն նշել է, որ «թուրքի բնածին ատելութիւնը «դշաուրի» նկատմամբ անընկճելի է»: Թուրքերն իրենց համարում էին «տիրապետող ռասա», իսկ հա-

տակ քրիստոնյաներին՝ «իբենցից անշափ ցածր կանգնած էակներ» (1, հ. X, էջ 660)։ Նման իրավիճակը ոչ միայն հասել էր XIX դար՝ Եվրոպայում կապիտալիզմի բուռն զարգացման դարաշրջանը, այլև շարունակվեց մինչև XX դարի առաջին տասնամյակները։

Թուրքերը XIX դարի ամբողջ ընթացքում քրիստոնյա ազգություններից ետ էին մնում ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական և կուլտուրական մակարդակի, այլև ազգային ինքնագիտակցության, ինքնաճանաչման, ազգային գաղափարների զարգացման առումով (124, էջ 187)։

Ֆրանսիացի բանաստեղծ, պատմաբան և քաղաքական գործիչ Լամարթինն իր «Ճանապարհորդություններ Արևելքում» գրքում գրել է. «Օսմանյան կայսրությունն իրականում ամենեին էլ կայսրություն չէ — դա տարբեր ոասաների դժբախտ հավաքածու է առանց նրանց միջև որևէ բնական կապի, առանց օրենքների, տարբեր շահերով, առանց միասնության և համերաշխության։ Դուք տեսնում եք, որ նույնիսկ կյանքի միակ շնչառությունը, որը կենդանացնում է նրանց, հենց կրոնական մոլեռանդությունն է, և դա էլ հանգչում է։ Դուք տեսնում եք, որ շարագուշակ և կուրացած վարչությունը խժուռում է նվաճողների սասային...» (158, էջ 222)։

Մինչև XIX դարի 70-ական թվականները օտարերկրյա կապիտալիստներն Օսմանյան կայսրությունում արդեն կարևոր տնտեսական և քաղաքական դիրքեր էին զբաղեցրել։ Կապիտալիզացիաները, փոխառությունները և կոնցեսիաները, նեղուցների վրա միջազգային հսկողությունը, Փարիզի 1856 թվականի պայմանագրում ռեֆորմների իրականացման մասին հստակ հոդվածը և այլն վկայությունն են այն բանի, որ Բ. Դուռը որոշաչի կախվածության մեջ էր կապիտալիստական աշխարհից։

Օսմանյան ժառանգությունը հավակնող տերությունների պայքարը կանխել էր այդ հսկայածավալ երկրի վերածումը որևէ հզոր տերության գուղութի։ Սակայն սուլթանների տերությունը շուներ լիարժեք անկախություն և մոնոպոլիստական կապիտալիզմի արշալույսին արդեն վերածվել էր օտարերկրյա կապիտալի կիսադաղուցի։

Եվրոպական դիվանագիտությունն ընդհանուր առմամբ հանդես էր գալիս Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների պաշտպանության, խնամակալության նշանաբանով: Կապիտուլյացիոն իրավունքի արտոնությունները տասնյակ տարիների ընթացքում ստեղծել էին շահույթ կորզելու մի ամբողջ սխեմա: Օսմանյան օրենքները պարտադիր չէին կապիտուլյացիոն իրավունքից օգտվող օտարերկրացիների համար: Թուրքիայում նրանց ստրի տակի հողը ֆրանսիական էր, անդիական, բայց ոչ թուրքական: Նրանք զործում էին օսմանյան պետությունում, բայց ենթարկվում էին իրենց երկրների քաղաքացիական օրենքներին: Կապիտուլյացիոն իրավունքից օգտվող տերությունների արդյունաբերական ձեռնարկությունները, նավագնացությունը, առևտրական գործառնություններն ազատված էին մաքսերից: Այս ամենն էր, որ կորցնել չէին ուզում արևմտահեղուկական մեծ տերությունները: Այս ամենն էր, որ առանձնահատուկ էր դարձնում Օսմանյան կայսրության դերը միջպետական հարաբերություններում:

Այլ էր Ռուսաստանի դերը մասնավորապես բալկանյան սլավոնների, հայերի և վրացիների հակաթուրքական ազատագրական մաքսառումների հարցում: Բալկանյան ժողովուրդների պայքարի հաջողությունը, թուրքական դժնդակ լծից նրանց ազատությունը պայմանավորված էին Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական օգնությամբ: Հայ ժողովրդի մասնակի ազատագրումն արևելյան բռնապետության ճիրաններից, նրա հետագա ազատագրական ոգորումները նույնպես աղերսվում են Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության հետ:

Եվրոպական տերությունների և Օսմանյան կայսրության մեջված ժողովուրդների շահերի միջև, ինչ խոսք, առկա էր բացահայտ հակադրություն: Առաջիններն ուզում էին Թուրքիայից անջատված երկրներն իրենց ենթարկել, երկրորդները՝ սեփական կամքով տնօրինել իրենց բախտը: Սակայն Թուրքիան ամենամեծ շարիքն էր, որն ինչ-որ մի պահ մոռացության էր տալիս եվրոպական «քաղաքակիրթ» գաղութարարներից սպասվող վտանգը, նույնիսկ ստեղծում շահերի ժամանակավոր և արտաքին ընդհանրություն: Թուրքական

լուծը թոթափել ձգտող ճնշված ժողովուրդները, նրանց հասարակական-քաղաքական ակտիվ ուժերը «բարդ և հեռուն տանող խորհրդածութիւնների մեջ չէին ընկնում»: «Եվ քանի որ Թուրքիայում տեղի ունեցող սուլտամբուլժուները հենց մասսայական շարժումներ էին, ապա նրանք փարվում էին առաջին իսկ ընձևոված միջոցին, որը համապատասխանում էր տվյալ պահին իրենց շահերին, եթե այդ միջոցը մինչև իսկ եվրոպական ստոր գիվանագիտութիւնը չիներ» (35, էջ 145):

Սովետական արևելագետ-թուրքագետ Երևմեկը վերջերս հրատարակած իր ուսումնասիրության մեջ անում է հեռևյալ ուշադրավ հետևությունը. «Թուրքիայի ժողովուրդների ազգային շարժումների նկատմամբ եվրոպական տերութիւնների քաղաքականութիւնը թեև չափազանց հակասական էր և առաջին հերթին համապատասխանում էր այդ տերութիւնների շահերին, այնուամենայնիվ, արթնացնում էր Թուրքիայի ճնշված ժողովուրդների ինքնագիտակցութիւնը, խթանում նրանց վերելքը» (124, էջ 187):

Նվաճողական ծրարների հետամուտ եվրոպական կառավարութիւնների, տիրապետող դասակարգերի վարած քաղաքականութիւնը հակառակ, եվրոպական դեմոկրատական միտքը, արժարժելով Օսմանյան կայսրութիւն քայքայման գաղափարը, ցանկանում էր նրա տեղում սեփնել ազատագրված ժողովուրդներ և ոչ թե եվրոպական պետութիւնների զաղութներ: Այնինչ եվրոպական դիվանագիտութիւնը, արտահայտելով տիրապետող դասակարգերի ձգտումները, իրեն համարում էր տրոհվող պետութիւն քախտը տնօրինող: Սակայն դա չէր նշանակում, թե դիվանագիտութիւնն էր հրահրում հակաթուրքական շարժումը, ինչպես շարունակում է մատուցել թուրքական պատմագրութիւնը, ինչպես ժամանակին միակողմանիորեն գրել են նաև մեզ մոտ: Ընդհակառակն, դիվանագիտութիւնն անում էր ամեն ինչ «հիվանդի» վիճակը վատացնելու, հարցի լուծումը հնարավորին շափ բարդացնելու և դժվարացնելու համար: Թուրքական սուլթաններն օգտվում էին դիվանագիտութիւն հարուցած արհեստական բարդացումներից և ճկունորեն խաղում հակասութիւնների, եվրոպական դիվանագիտական հավասարա-

կշռութեան վրա: Այնպէս որ գիվանագիտութեան գերի շափազանցումը կամ ժխտումը երկուստեք պատմական ճշմարտութեան ոտնահարում է նշանակում: Սողա Ալուքսեմբուրգի դիպուկ արտահայտութեամբ, «գիվանագիտութեանը տվյալ դեպքում մի վառվող տաշևը էր նկատում դարերի անդորրութեանից և շահագործումից լեռան շափ դիզված բոցավառ նշութի մեջ» (35, էջ 143):

Քուրքական բնապետութեան դեմ ազատագրական պայքարի դրոշակակիրները բալկանյան ժողովուրդներն էին, որոնք ամբողջ XIX դարի ընթացքում մա՛նու և կենաց կոխմ մղեցին հանուն իրենց ազատութեան և անկախութեան: Այդ կոխվը տեղի էր ունենում եվրոպական տերութեանների և Ռուսաստանի շահախնդիր ակտիվ միջամտութեանների, կատաղի մրցապայքարի պայմաններում: Ազատութեան ճանապարհին սլավոնական ժողովուրդների ամեն մի ստաշընթաց քայլ տեղի էր ունենում եվրոպական գիվանագիտութեան՝ շար «ստնտուր», և՛ հրահրիչ, և՛ կաշկանդիչ հակասական գործողութեանների պայմաններում:

Նետևողական հեղափոխական շարժումը միշտ իր ճանապարհին հանդիպում էր եվրոպական միապետների ընդհանուր ճակատին: Ամեն ինչ պայմանավորվում էր եվրոպական հավասարակշռութեամբ, Քուրքական կայսրութեան փլուզումից ավելի շատ օգուտ քաղելու տերութեանների ձգտումով: Ռուսական քաղաքականութեանը Քալկաններում, որն օբյեկտիվորեն խթանում էր հակաթուրքական պայքարը, հանդիպում էր եվրոպական տերութեանների մեքենայութեաններին: Հաղթում էր ռուսական դէնքը, հարցերի լուծմանը հավակնում էր եվրոպական գիվանագիտութեանը:

Հալկական հասարակական, քաղաքական շրջաններն սկզբից շափավոր, բայց և շափազանց զգայուն, ապա ավելի ակտիվորեն արձագանքում էին բալկանյան ժողովուրդներին ազատագրական ուղորումներին, ոգեշնչվում նրանց հաջողութեաններից, իրենց ձգտումների և պայքարի բովում մշտապէս փայփայտում նրանց փորձը (61, էջ 280—281):

70-ական թվականների արևելյան ճղնատամի պահին Քալկաններում թուրքական տիրապետության տակ գտնվում էին Բուլղարիան, Մակեդոնիան, Բոսնիան, Հերցեգովինան, Ալբանիան, Էպիրոսը և Թեսալիան: Սերբիան և Ռումինիան թեև ինքնուրույն էին դարձել, սակայն անվանապես շարունակում էին կախման մեջ մնալ սուլթանի գերիշխանությունից, հարկատու էին նրան:

Ասիայում, բացի բուն թուրքական Անատոլիայից, կամ Փոքր Ասիայից, սուլթանը տիրում էր Միջագետքին, Արևմտյան Հայաստանին, Քուրդստանին, Սիրիային, Պաղեստինին, Լիբանանին և Արաբիայի մի մասին: Աֆրիկայում սուլթանի իշխանությունը ենթարկվում էր Տրիպոլին (Լիբիան), իսկ Եգիպտոսն ու Թունիսը համարվում էին վասալ երկրներ:

Օսմանյան կայսրության բնակչության թիվը, մանավանդ նրա հպատակների ազգային պատկերը կրթեք հնարավոր չի եղել ճշտել: Սա ոչ միայն մարդահամար չանցկացնելու արդյունք էր, այլև իշխանությունների կողմից գիտակցաբար այն խեղաթյուրելու, ազավադելու հետևանք: Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողների բերած տվյալները շափազանց հակասական են, երբեմն իրարամերձ:

Օսմանյան կայսրության բնակչությունը 70-ական թվականների սկզբին մոտավորապես 43 միլիոն էր, որից՝ 25 միլիոնը մահմեդական, 15 միլիոնը քրիստոնյա և այլն (224, էջ 19—21): Թուրքերը մահմեդական ազգությունների մեջ մեծամասնություն չէին կազմում: XIX դարի առաջին տասնամյակներին Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչությունը ոչ միայն չէր աճել, այլև պակասել էր:

Ֆրանսիացի պրոֆեսոր Վալրանի հաշվարկներով, Թուրքիայում հայերի թիվը XIX դարի սկզբին 5 միլիոնի էր հասնում (189, էջ 84): Ուրբիշինին 1845 թվականին Օսմանյան կայսրության հայերի թիվը հաշվում էր երկուսուկես միլիոն, որից 400 հազարը՝ Կ. Պոլսում և Բալկանյան թերակղզում, իսկ մնացածը՝ Ասիայում (166): Փարիզի «Թան» թերթի թղթակիցը 1878 թվականի դարնանը գրում էր, որ չէր կա-

յող 30 տարվա ընթացքում աճ չի նկատվում: Քննելով երկրի սոցիալ-տնտեսական պայմանները, պանդխտությունը, մյուս արհավիրքների բացասական դերը, նա գտնում էր, որ այդ ժամանակահատվածում հայերի թիվն ավելացել էր ընդամենը 20 տոկոսով և կազմում էր 3 միլիոն (80, № 4, 1877—78, էջ 449—450): Այլ տվյալներով, 1860-ական թվականներին հայերի թիվն Օսմանյան կայսրությունում 4 միլիոն էր կազմում (36, էջ 10): 60-ական թվականների վերջին Մկրտչի բեյ Պաղյանը նույն թիվն էր ցույց տալիս՝ 3 միլիոն 400 հազար, սրից 150 հազարը՝ բուն Կ. Պոլսում (162, էջ 8): Կարելի է ասել, որ 70-ական թվականներին Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության թիվը երեք միլիոնից պակաս չէր, ընդ որում նրա գերակշիռ մասն ապրում էր բուն երկրում՝ Արևմտյան Հայաստանի իր պապենական հողի վրա (80, № 1, 1877—78, էջ 359):

Ըստ սլավոնադարանի տվյալների, այն ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը 3 և կես միլիոն էր, որից Մեծ Հայքում՝ 1,3 միլիոն, Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայում՝ 600 հազար, Փոքր Հայքում (Սվաս և Կեսարիա)՝ 670 հազար և այլն: Պատրիարքարանի տվյալներում ցույց էր արված, որ վանի ու էրզրումի վիլայեթներում ապրող 1,3 միլիոն հայերի կողքին ապրում էին 530 հազար թուրք, 120 հազար քուրդ և 82 հազար զանազան ցեղերի ներկայացուցիչներ (73, էջ 428—431):

Բայց չէ որ XVII դարի վերջերին, Ֆրանսիացի Տավերնեի վկայությամբ, Հայաստանում մահմեդական տարրը հաշվվում էր բնակչության ընդամենը մեկ հինգերորդ մասը, իսկ մնացյալը հայեր ու ասորիներ էին (22, էջ 55):

Ճանապարհորդ Տավերնեին 1672 թվականին, Շահ Աբբասի արշավանքից հետո անցնելով Հայաստանով, մեկ թուրքի դիմաց հիսուն հայի էր հանդիպում: Երկիրն իրապես հայերի երկիր էր, Հայաստան էր, Երկու դար անց փոփոխությունն ակնբախ էր: Օսմանյան կայսրության տիրապետության դժնի պայմանները խաթարում էին ժողովուրդների բնահանուն զարգացումը:

Ռուս հեղինակ Սկալկովսկին նշում է, որ չափազանցված է պաշտոնական այն տվյալը, թե Եվրոպայում, Աֆրի-

կայում և Ասիայում Օսմանյան կայսրության ամբողջ տե-
րիտորիայի վրա թուրքերի թիվն ամբողջ բնակչության 10
ասկոսն էր կազմում: Նա գտնում է, որ իրականում կայս-
րության բնակչության միայն մեկ քառորդն էին կազմում
թուրքերը (159, էջ 257): Բալկաններում «սասաների ու միլիոն
սլավոնների, հույների, ռումիների, անաուուաներ ևնթարկված
են մեկ միլիոն թուրքերի...», — գրում էր Կ. Մարքսը «Լեզ-
գությունների թուրքիայում» հոդվածում, 1853 թվականի
մարտի 22-ին, նշելով, որ սլավոնները թուրքիայում տա-
ռապում էին մահմեդականների լծից, Մարքսը սրանց ան-
վանում էր «սազմական օկուպանտներ»: «Մահմեդական օկու-
պանտների այս դասակարգն իր ձևերում միավորում է
բոլոր հասարակական ֆունկցիաները, ինչպես սազմականը,
նույնպես և քաղաքացիականը և դաստականը» (1, հ. IX, էջ
373, 396—397):

Թուրքական այս հսկայածավայ կարկատած տերություն-
նր 70-ական թվականների կեսերին նոր, աննախնթաց
ցնցումների մեջ էր. ճնշված ժողովուրդների ազդային ու
սոցիալական շարժումները դարձել էին ալեյի համապար-
փակ, և նրանց հուժկու հարվածներից երևում էր օսմանյան
դարավոր գահը: Ինչպես նշել է Կ. Մարքսը, Ղրիմի պատե-
րազմից հետո Օսմանյան կայսրությունը «ուժասպառ էր,
բռնված սոցիալական և քաղաքական քայքայման խոր պրո-
ցեսով...» (1, հ. X, էջ 600): Նա մատնացույց էր անում այդ
պետության բոլոր սապրեիզներին հատուկ արտաները, խո-
ցիրը, հակասությունները:

Թուրքական ֆեոդալական սիստեմը խոր ճգնաժամ էր
սպրում նախ և առաջ Բալկաններում: Կաալիտալիստական
հարաբերությունների զարգացումն այստեղ կատարվում էր
ֆեոդալական բիրտ շահագործման, ազդային ու կրոնական
վայրագ ճնշումների, արյունահեղությունների պայմաննե-
րում: Որպես կանոն, հողատերերը, պաշտոնյաները մահմե-
դական օսմաններն էին կամ մահմեդականացած սլավոննե-
րը, իսկ աշխատավոր գյուղացիությունը, քաղաքի արհես-
տավորությունն ու բուրժուազիան՝ քրիստոնյա սլավոնները,
Պայքարը հնի և նորի միջև տեղի էր ունենում ոչ միայն սո-
ցիալ-դասակարգային, այլև կրոնաազգային հողի վրա: Սրան

ավելանում էր Օսմանյան կայսրութունում սրտշակի արտոնութուններից, կապիտուլյացիոն իրավունքից սզովող եվչոսպական կապիտալիստների շահախնդիր դործունեությունը, որը սոցիալ-տնտեսական զարգացման պրոցեսներին հաղորդում էր բարդ և չակասական բնույթ:

Այս պայմաններում սլավոնական ժողովուրդների երեկվա պարտիզանական կռիվների՝ շեռենների, հալցուկների ջոկատների հիմքի վրա հակաօտարքական շարժումը դարձել էր ավելի համապարփակ, իր շարքերը ներգրավելով դյուզադահական հոծ զանգվածներին, բուրժուազիային, մտավորականությունը: Առանձնապես հուժկու էր դառնում բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը, որն ուներ բնդգծված հեղափոխական-գեմոկրատական բովանդակություն: Վասիլ Լևսկու, Խրիստո Բոսևի և մյուսների ջանքերով բուլղար ժողովուրդը ոտքի էր ելնում մահու-կենաց կռիվ մղելու թուրքական պետության դեմ՝ հանուն իր ազատության և անկախության:

Սոցիալ-տնտեսական և կուլտուրական անհամեմատ բարձր զարգացման հասած սլավոնական ժողովուրդներն ընդլվում էին ֆեոդալական կապանքների դեմ, ձգտում էին լույսի, առաջադիմության և ինքնուրույնության, մահու-կենաց կռիվ էին մղում տեկախություն և վաճելու, սեփական պետականություն ստեղծելու համար:

Օսմանյան տիրապետությունից ազատազրկող ժողովուրդներն իրենց արյունահեղ ու դժվարին պայքարի մեջ օժանդակություն էին հայցում ռուսական զենքից, որը մեկ անգամ չէ, որ հաղթող էր դուրս եկել Թուրքիայի դեմ մղած պատերազմներից: Ազատարար ռուսական զենքի հանդեպ ստեղծվել էր անսահման հավատ: Ռուսաստանը փրկության աղբյուր էր Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների համար:

Անդրադառնալով ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարին և նրա հարվածների տակ Օսմանյան կայսրությունը քայքայման պրոցեսին, Ա. Մարքսը նշել է, որ Հունաստանը ձգտում է ինքնուրույնության, Հայաստանի տոանձին մասերն ընկնում են Ռուսաստանի իշխանության տակ, Մոլդավիան, Վալախիան և Սերբիան հե-

տեսողականորեն ընդունում են Ռուսաստանի հովանավորութ-
յունը, Աշնուհետև նա գալիս է այն եզրակացութեան, որ
«...Քուրբերի ներկայութեանը Եվրոպայում ինքնին լուրջ խո-
չընդոտ է Ռուսկիական-իլիրիական թերակղզու բնական հա-
րստութիւնների դարգացման համար (1, Ի. IX, էջ 374)։
Մի այլ առիթով նա նշել է, որ «սլավոնների մրցակիցները
Քուրբական և տոնատուական բարբարոսներն են, որոնք վա-
ղուց իրենց ցույց են սովել որպէս ամեն մի առաջադիմութեան
անուղղելի հակառակորդներ» (1, Տ. IX, էջ 395)։

Օսմանյան կայսրութեան փլուզման, նոր պետութիւննե-
րի գոյավորման խնդիրը նորից վերածվում էր միջազգային
քաղաքականութեան, եվրոպական դիվանագիտութեան առա-
վել սուր, սլաւոնաբանական հրդեհով հզի պրորլեմի։ Արեւել-
յան հարցի զարգացման նոր փուլն էր սա, երբ իմպերիա-
լիզմի դարաշրջանը թեակոխող կապիտալիստական պետու-
թիւններն ավելի ինտենսիվ, ավելի անզիջում գոտեմարտի
էին բռնվում աշխարհի վերաբաժանման, ազդեցութեան
սլսրտների նվաճման, օսմանյան ժառանգութեանը տիրա-
նալու համար։ Միջնադարյան բնակալութեան ճիրաններից
ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարը միահյուս-
վում էր եվրոպական դիվանագիտական մրցապայքարի հետ,
երբեմն աղճատվում, բայց ընդհանուր առմամբ զարգանում
էր վերընթաց ուղիով։

XIX դարի 70-ական թվականներին Բալկաններում ա-
ռանձնապէս միահյուսվում և բախվում էին եվրոպայի ցա-
մաքային տերութիւնների շահերը։

Ռուսաստանի Նոյաւասիկն էր ազատ ելք ունենալ դեպի
Արշերկրական ծով, ապա՛նովել իր հարավային սահմաննե-
րը։ Ռուսաստանի շահերն այս տեսակետից համընկնում էին
Ֆուրբական բանասկստութիւնը գեմ Բալկաններում ճավալ-
ված ազդույին-ազատագրական կռիւների հետ։ Ավստրո-
Նաւագարական կայսրութիւնը, որի կազմի մեջ մտնում էին
մի շարք ոչ գերմանական ժողովուրդներ՝ հունգարներ, սլա-
վոններ, բուլղարներ, բուլղար միջոցներով ջանում էր խեղդել
այդ պայքարը, խոչընդոտել սլավոնական որեւէ պետութեան
ստեղծմանը Բալկաններում։ Ռուսաստանը բալկանյան սլա-

վոնների սլաշտպանի, իսկ Ավստրո-Հունգարիան՝ Հեւեռդա-
կան հակառակորդի դերումն էին: Ձեռք միայն Հունաստանի
և Թուրքիայի հույները, այլև սլավոնները ի դեմս Ռուսաս-
տանի տեսնում են իրենց բնական սլաշտպանին:— դրել է
Կ. Մարքսը (1, հ. IX, էջ 389):

Ավստրո-Հունգարիայի հակառուսական գիրքսրտշմանը
զուգընթաց Քալիաններում և Մերձավոր Արևելքում սուլա-
կան քաղաքականության պիտակներ հակառակորդն Անգլիան
էր: 1870 թ. ֆրանս-պրուսական պատերազմում Ֆրանսիայի
սլաշտպանները բրիտանական գաղութատերերին հույս էր
ներշնչում ազատվել նրա ավանդական մրցակցությունից
Արևելքում, մասնավորապես, իրենց անբաժան տիրույթ-
ությունը հաստատել Միջերկրական ծովի արևելյան ավա-
զանում, Օսմանյան կայսրության վրա: Սա էր պիտակներ
դրդապատճառը, որ բրիտանական կասավարությունը XIX
դարի 70-ական թվականներին հանդես էր գալիս Օսմանյան
կայսրության տերիտորիալ ամբողջականության սլաշտպա-
նի դերում, հուսալով այն վերջնականապես իրեն ենթարկել
և՛ քաղաքականապես, և՛ տնտեսապես: Ստատուս քվոյի քա-
ղաքականությունը հետադիմական, արգելակիչ զուր էր խա-
ղում սուլթանական իշխանության դեմ պայքարի դրոշ պար-
զած ժողովուրդների կյանքում, մանավանդ XIX դարի վեր-
ջին քառորդում և XX դարի սկզբին: Երբ «Թուրքիայում
արտադրատուների և սոցիալական հարաբերությունների վար-
դացումը հանգեցրեց կապիտալիստական հարաբերույթունե-
ների, ինչպես և ընդհանուր կուլտուրական մակարդակի ա-
ռավել աճի ճնշված ազգային փոքրամասնությունների, և ոչ
թե թուրքերի մոտ» (124, էջ 195):

Քալիաններում հակաթուրքական ազգային-ազատագրա-
կան շարժման վերելքը և կիրոպական տերությունների շա-
հերի բախումը խոր ճգնաժամ առաջացրին, որը շարունակ-
վեց երեք տարի՝ 1875—1878 թթ., սպառնալով ամբողջ Եվ-
րոպան ներքաշել պատերազմի հորձանուտը:

Նոր փուլ էր թևակոխել հակաթուրքական պայքարը
Ռոսնիայում և Հերցեգովինայում: 1874—1875 թվականներին
այստեղ, հակաֆեոդալական, ազգային-ազատագրական
կռիվները լայն մասշտաբները ընդունեցին: Ապստամբ գյու-

ղացիների և արհեստավորների գինված խմբերը սպարտոսթյան մատնեցին սուլթանական կանսնավոր բանակի ջոկատներին: Բ. Գոալ ավանդական խորամանկ քայլերը, բարենորոգումներ իրականացնելու մասին խոստումներն այլևս ի վիճակի չէին պահպանելու նախկին վիճակը:

XIX դարի 60—70-ական թվականներին եվրոպական դիվանագիտությունը տերմինարանություն մեջ տարածված աֆորիզմը՝ «à la Turca» (թուրքավարի) արտահայտությունը, որն բնկալվում էր «ամեն ինչ խոստանալ և ոչինչ չանել» իմաստով, ամենագործածականն էր թուրքական զորքերի վիճակն արժարժող թերթերի և զրբերի վշեւում:

1875 թվականին Բոսնիայի ու Հերցեգովինայի ապստամբները մի մանիֆեստով դիմեցին Եվրոպային: Այնտեղ ասված էր. «նա, ով անձնական փորձով չի ճանաչում թուրքական բռնակալությունը, նա, ով ականատես չի եղել քրիստոնյա ազգաբնակչության ատապանքներին, չի կարող նույնիսկ մոտավոր կերպով պատկերացնել, թե ինչ է «ոռայան», այդ անլեզու էակը, որը ծնված է հավիտենական դերություն համար: Մեր հողի ամեն մի կտորը ողողված է մեր նախնիների արյունով ու արցունքով: Այսօր այդ «ոռայան» վճռել է կռվել իր ազատության համար կամ մեռնել մինչև վերջին մարդը»:

Բոսնիայի և Հերցեգովինայի ապստամբ ջոկատներում թուրքերի դեմ կռվում էին գարիբալդիականներ, թուրքերի դեմ կռվում էին նաև մահմեդականներ, ինչը վկայությունն է այն բանի, որ շարժումն ուներ շեշտված սոցիալական բովանդակություն (142, էջ 67):

Բուլղարիան բմբոստ էլույթներով արձագանքեց Բոսնիայի և Հերցեգովինայի իրադարձություններին: Իսկ Բ. Գուոբ ձգտում էր արյան սարսափներով լոեցնել մի բուռ ժողովրդի, որը համարձակվել էր ձաջն բարձրացնել հանուն մարդկային իրավունքների, կյանքի երաշխիքներ պահանջել:

1875 թվականի սեպտեմբերին թուրքական սաարապներն արյան մեջ խեղդեցին Ստարա-Ջագորայի բնակչության ապստամբությունը Բուլղարիայում: 1875 թվականի բուլղարական ապստամբական էլույթների ժամանակ սուլթանական բաշիբոզուկները միայն մեկ ամսվա բնթացքում 180-ից

ավելի գյուղեր ավերեցին և հրդեհեցին (19, էջ 16): Տասնյակ-հազարավոր մարդիկ տեղահանվեցին, մնացին անօթևան կամ կոտորվեցին: Քուրբական իշխանությունները բռնադրավեցին բուլղար գյուղացիների անասունները (145, էջ 53): «Նոր օսմանների» ապագա պարագլուխ Միդհուտն ու իր կողմնակիցները Քուլդարիայում շինծու առիթներով կախում էին կամ բանտարկում բոլոր նրանց, ովքեր բնկնու՛մ էին իրենց ձեռքը, իսկ Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան Հենրի Էլիսար բուլղարներին էր մեղավար հռչակում (128, էջ 8, 10):

1876 թվականի ապրիլին բուլղարները շատ ավելի նուժկու թափով հակաթուրքական պայքարի դրոշ պարզեցին: Սուլթանը դիմեց արշուհահաճություն: Անգլիական Կառույց գրքի ավյալներով, կոտորվեց 12 հազար, իսկ ըստ սլավոնական աղբյուրների՝ 45 հազար մարդ (142, էջ 69): Քուրբական պատժիչ դորամասի հետ տեղի ունեցած մարտի ժամանակ զոհվեց ալստամբ պարտիզանների հրամանատար Խրիստո Բոտևը: Բուլղար գյուղացիների և արհեստավորների ապրիլյան ապստամբությունը պարտվեց ոչ միայն ուժերի անհավասարության, այլև թուրքֆիլական, վերնախավի, առաջին հերթին՝ շորբաջիների, դավաճանության հետևանքով: Այնուամենայնիվ, յուրջ քաչլ էր արված ազգային-ազատագրության ճանապարհին:

1876 թվականի հունիսի վերջին Սերբիայի և Չեռնոգորիայի կառավարությունները հայտարարեցին Նապստամբների հետ իրենց համերաշխության մասին, Քուրբիայից պահանջեցին դադարեցնել պատժիչ գործողություններն ապստամբների դեմ: Բուլոը մերժեց կատարել այդ պահանջը, և Սերբիան ու Չեռնոգորիան պատերազմ հայտարարեցին նրան՝ սատար կանգնելով իրենց լղրայրներին: Չնայած չեռնոգորացիների հաջողությանը, թուրքական բանակի գլխավոր ուժերը կենտրոնացվեցին Սերբիայի դեմ և մի շարք սազմական հաղթանակներից հետո սպառնացին գրավել Բելգրադը:

Ռուսաստանում հասունանում էր Ղրիմի պատերազմում կրած ծանր պարտության հետևանքները վերացնելու, Բալկաններում և Առաջավոր Ասիայում սազմաբաղադրական, տնտեսական զիրքերը վերականգնելու և ամրապնդելու

մտայնությունը, «Իրա հետ մեկտեղ ցարական կառավարու-
թյունը ձգտում էր իր շահերին համապատասխան օգտագոր-
ծել ռուսական հասարակության լայն շրջանների անկեղծ
համակրանքը սլավոնական ժողովուրդների հանդեպ, հույս
ունենալով, որ Քուրքիայի հետ հաղթական պատերազմը
կկանխի երկրում հասունացող հեղափոխական շարժումը և
կամրապնդի ինքնակալությունը» (105, էջ 171)։

Ալեքսանդր II-ի և նրա գլխավոր խորհրդակցական կանցլեր
Գորչակովի կարծիքով, հասել էր ժամանակը՝ թոթափելու
Ռուսաստանի համար ստորացուցիչ Փարիզի պայմանագրի
պայմանները և Ռուսաստանի ազգեցությունը հաստատելու
Բալկաններում ու Մեծ ծովի նեղուցների շրջանում։ Ռուսա-
կան կառավարությունը սլավոնների համար անպիսի բա-
րենորոգումներ էր պահանջում, որոնք նախատեսված էին
ինքնավարության։ Ընդ որում Պետերբուրգը ձգտում էր այս
նպատակին հասնել առանց պատերազմի, խաղաղ միջոցնե-
րով։ Քուրքիային զրզոելով պատերազմի, անդլիական դի-
վանագիտությունը ձգտում էր այն բանին, որ պատերազմը
հշուժեր և առավելագույնս թուլացներ նրան, իսկ ակնկալվող
ռազմական պայտույթունները ստիպելու էին սուլթանին՝
օգնություն հայցել Անգլիայից։ Գործի էր կուլած անդլիա-
կան դիվանագիտության բազմադարյա փորձը (172, էջ 97)։

Ղրիմի պատերազմից հետո Կ. Պոլսում անդլիական ազ-
դեցությունը շափազանց ուժեղացել էր։ Սակայն, անգլիա-
կան փորձված դեսպան Հենրի էլիոտի հետ մրցակցություն
մեջ մտած՝ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ն. Պ. Իզմաստևը 12
տարի՝ 1864—1876 թթ., հաջողությամբ իրականացնում էր
իր միսիան, աստիճանաբար ազդեցիկ դիրք զբաղեցնելով ար-
տասահմանյան տերությունների դեսպանների շարքում։
Ռուս ղեկավար Բորրիկովը վկայում է, որ նա իր ետանդուն
ու ճկուն գործունեությամբ կարողացել էր հասնել այն բա-
նին, որ ամեն մի միջազգային գործի շուրջ սուլթանը խոր-
հրդակցում էր նրա հետ։ Իզմաստևն նա անվանում է շնոր-
հալի, բայց և ինքնավստահ դիվանագետ (153, Ն. 153,
1913 թ., էջ 489—490)։ «Քուրքական արևելքով կանցլեր
Ա. Մ. Գորչակովը քիչ էր հետաքրքրվում, դրա համար Ն. Պ.
Իզմաստևն իր գործողություններում լիակատար անօրին էր»

(133, էջ 4): Անգլիական դեսպան Հենրի Էլիոտան ուշի-ուշով հեռուում էր Իգնատևի ակաթիվ գործողություններին, հակամիջոցների դիմում (111, էջ 152—155), նրա սիրաբանությունը «նոր օսմանների» հետ պատճառաբանված էր սուլթանի վրա ուսական ազդեցության ուժեղացումով:

Ցարական կառավարությունը Սերբիային օգնելու խընդիրը համարեց օրակարգի հարց: 1876 թվականի սեպտեմբերին մասնակի գորահավաքի նրաման արձակվեց: Պաշտոնական բնույթ արվեց Թուրքիայի դեմ ժայր առած կամավորական շարժմանը:

Հիրավի, Բալկաններում ծաղայված հակաթուրքական շարժումը լայն արձագանք էր գտնում Թուրքիայում: Այս վսնական ժողովուրդներն իրենց հաջողության հույսը կապում էին նախ և առաջ ուս ժողովրդի օգնության հետ: Թուրքական մամուլը, առաջադեմ մտավորականները մեծազույն համակրանքով էին գրում ու խոսում սլավոն հղբայրներին օգնություն ցույց աալու անհրաժեշտության մասին: Բալկանյան թիրակղզու աշխատավոր ժողովուրդը՝ ուսյան, իր հույսըքն ուղղել էր դեպի Թուրքական կախարությունը, նրանից էր օգնություն ակնկալում (100, էջ 599):

Թուրքիայումը հանդես էր գալիս սրպես թուրքական տիրապետությունը խոչտակող ժողովուրդների գաշնակից և օբյեկտիվորեն նպաստում նրանց առաջընթաց պարզացման պրոցեսին: Ինչ խոսք, ուսական ցարիզմն ուներ իր տընտեսական ու քաղաքական, ազգամաստրատեգիական շահերն ու պլանները: Սակայն նրա քաղաքականությունը համընկնում էր ինչպես Բալկանյան թիրակղզու ճնշված ժողովուրդներին, այնպես և Սամանյան կախարության արևելքում հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումներին: Մանավանդ, պատմական առումով վաղուց արդեն հաստատված էին ուսական քաղաքականության դրական արդյունքներն աչգ ժողովուրդների ճակատագրում: Փ. Էնդելսը նշել է, որ ինչպես Բալկանների բրիտոնյաները, այնպես և Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ թուրքական սիրապետության տակ գտնվող մանր բրիտոնեական պետությունները և բրիտոնեություն դավանող հայերը պատրաստակամությամբ էին արձագանքում ուսական առաջխաղացմանը (1, հ. XVI, մ. II, էջ 9):

վերջին չաշվով, առանց Թուսաստանի ստղծաքաղաքա-
կան և բարոյական օժանդակութեան բացառութեամբ էր թուր-
քական բռնակաշական պետութեան դեմ մարտերի ելած սեր-
քերի ու շեննոգորցիների, բուլղարների և մակեդոնացիների
երկարամյա և ժողովուրդներին արշունաքամ անող կոտորու-
թի հաջողութեամբ: Թուսաստանն էր հակաթուրքական պայ-
քարի դրոշ պարզած ժողովուրդների հայրը, սգեշնչման
աղբյուրը, շարժման հաջողութեան գրավականը:

Ինչ խոսք, ցարիզմը չէր կարող բնական և նետողական
դաշնակից լինել ժողովուրդների ազատագրական մարա-
տումներին: Պատահական չէ, որ տարիներ անց Ալեքսանդր
III-ը իրենց գլխավոր տեսլիք համարում էր այն, որ կատա-
վարութեանն ու նա նամագործակցելու փոխարեն դաշնակ-
ցել էին ժողովուրդների հետ:

*
* * *

Քաղկանյան ժողովուրդների հակաթուրքական ազգային-
ազատագրական այդ բուն պայքարի պայմաններում, նրա
որոշակի ազդեցութեան տակ վերելք ապրեց հայ ժողովրդի
ազգային-ազատագրական շարժումը, խորացավ նրա ինք-
նաճանաչման, սոցիալ-քաղաքական իրավունքներ նվանելու,
պետականութեան ստեղծելու պրոցեսը:

Արևելյան ճգնաժամն է՛լ ավելի խթանեց հայ ժողովրդի
ազգային ինքնագիտակցութեանը: Թուրքական բռնակալու-
թեան ծանր լուծը թոթափելու, սոցիալական, կրօնական
վայրենի հետապնդումներից ազատվելու, ազգային միավոր-
ման նպատակով կատարվող ճիգերը թեակոխեցին մի նոր
փուլ: Հայրենիքի զաղափարն սկսում էր դառնալ համազգա-
յին, ընդգրկում ժողովրդի տարբեր դասակարգերին ու իտ-
վերին՝ աշխատավոր գյուղացիութեանը, բուրժուազիայի
տարբեր շերտերին, մտավորականութեանը:

Թուրքական տիրապետութեանից ազատագրվելու պայ-
քարն օրգանապես կապված էր ազրարային հարարերու-
թեաններում հասունացած խոր կոնֆլիկտի հետ: Օսմանյան
կայսրութեան ճնշված ժողովուրդների ազատագրական շար-
ժումների հիմքում ընկած էին ինչպես ազրարային հարցի,

աշնպես և ազգային ինքնուրույնության նվաճելու խնդիրները: Արևմտյան Հայաստանում աշխատավոր գյուղացիական հարստահարությունների, անօրինականությունների դեմ բողոքները, ընդվզումները, գյուղացիական կուլյթները ֆեոդալական արտադրահարաբերությունները բուրժուականով փոխարինելու նպատակ էին հետապնդում: Դա միահյուսվում էր կրոնական և ազգային ճնշումները վերացնելու ձգտման հետ:

«Այբիշի գրքի տակ» հոդվածում Վ. Ի. Լենինը հիմնավոր պատասխան է տալիս այդ շրջանում սոցիալ-քաղաքական ուժերի բախումների, թուրքական տիրապետության դեմ ծավալված շարժումների կախյալն ու հետադեմ նպատակներին: «Ոչ միայն 1855, 1859, 1864, 1866, 1870 թվականների, այլև 1877 թվականի (սուս-բուսեական) և 1896—1897 թվականների պատերազմների (Հունաստանի դեմ Թուրքիայի պատերազմի և հայկական հուզումների) ժամանակ, պատմական երևույթների հիմնական օբյեկտիվ բովանդակությունն են եղել ազգային-բուրժուական շարժումները կամ ֆեոդալիզմի տարբեր ձևերից ազատագրվող բուրժուական հասարակության «ջղածդումները».— գրել է նա Վ. Ի. Լենինը հիմնավորել է պատմական այն ճշմարտությունը, թե այդ շարժումների ժամանակ գլխավոր դասակարգը, հիմնական մասնակից ուժը բուրժուազիան էր. որը «գնում էր վերընթաց գծով և որը միայն ինքը կարող էր ճնշող ուժով դուրս գալ ֆեոդալական-արսուլյուտիստական հիմնարկությունների դեմ»: Նա ցույց է տալիս, որ «զանազան երկրներում, սարբեր շերտերով ներկայացնելով ունեվոր ապրանքարտադրողներին, այդ բուրժուազիան տարբերաստիճանի պրոդրեսիվ էր և երբեմն (օր.՝ իտալական բուրժուազիայի մի մասը 1859 թվականին) նույնիսկ հեղափոխական, բայց դարաշրջանի ընդհանուր գիծը հենց բուրժուազիայի պրոդրեսիվությունն էր, այսինքն՝ ֆեոդալիզմի դեմ մղվող նրա պայքարի շրուժվածությունը. անավարտությունը» (2, հ. 21, էջ 175):

Բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական կռիվն ընդդեմ թուրքական տիրապետության՝ ֆեոդալիզմի կապանքները խորտակելու ծարավի բուրժուազիայի պայ-

քարն էր, թէև այն պարուրված էր և՛ ազգային, և՛ կրոնական շղարշով, մանավանդ որ քրիստոնեյաներին ազատագրելու մասին Ռուսոստանի հուշակած լողունզն այդ պայքարին արտաքուստ հաղորդում էր միակողմանի բնույթ: Հայ ժողովրդի ազատագրական մարտումներն արձադանքում կին Բալկաններն փորձին ու սրբակախույն, բայց որոշակի մինչև վերջ հասունացած ծրագրային բնույթ չունեին, տարբեր հանդամանքների բերումով հզոր հորձանքի չէին վերածվում: Ինև Օսմանյան կայսրության բռնակալության դեմ բոլոր ճնշված ժողովուրդների ազատագրական շարժումներին հասուկ էին միևնույն նպատակները, միևնույն ինդիկները, սակայն գրանց տեղի էին ունենում միմյանցից տարբեր աշխարհայրական, սոցիալ-անտեսական, ազգային և ազգմաքաղաքական առանձնահատուկ պայմաններում: Ահա թե ինչու Արևմտյան Հայաստանում հակաթուրքական ազատագրական պայքարը նույն հիքք շունեցավ, ինչը տեղի ունեցավ Բալկաններում:

Վ. Ի. Լենինն բնագծում էր, որ ժողովուրդների ազատագրության գործը հարթ պրոցես չէ, որ «ամեն մի դարաշրջանում լինում են և կլինեն առանձին, մասնակի շարժումներ մերթ դեպի առաջ, մերթ դեպի ետ, լինում են և կլինեն դանազան շեղումներ միջին տիպի և միջին տեմպի շարժումներից: Մենք չենք կարող իմանալ, թե ինչպիսի արագությամբ և ինչպիսի հաջողությամբ կզարգանան տվյալ դարաշրջանի առանձին պատմական շարժումները: Բայց մենք կարող ենք իմանալ և մենք գիտենք, թե որ դասակարգն է կանգնած այս կամ այն դարաշրջանի կենտրոնում, որոշելով այդ դարաշրջանի դիտավոր բովանդակությունը, նրա զարգացման գլխավոր ուղղությունը, տվյալ դարաշրջանի պատմական իրադրության դիտավոր առանձնահատկությունները և այլն» (2, հ. 21, էջ 172): Իսկ թուրքական բռնակալության դեմ ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարը կոխվ էր հանուն առաջադիմության, բնագիծ միջնագարի, հանուն ազատության և անկախության:

Մշտապես պետք է հիշել Վ. Ի. Լենինի խոսքերն այն մասին, թե «մարքսիստները երբեք չեն քաղառել ֆեոդալական-արքայապետական ուժերի դեմ մղվող բուրժուական ազ-

զնային-ազատագրութեան շարժումների սրագրեփոխութիւնը» (2, հ. 21, էջ 167): Ի վերջո Արեւմտյան Հայաստանի շուրջ ծագարկած ամբողջ շարժումը՝ արեւմտահայ աշխատավոր դաս-դասցիութեան ջնգվածները, պոլսահայ և կովկասահայ բուրժուազիայի ու նրա ձայնափողերի հարցադրումները, ոգեկաշումները, ծրագրերը՝ այս ամենը ստաշտփոխական նպատակներ էին հետապնդում:

Բաղկանչան ժողովուրդները, թեև գոյարվում էին սոցիալ-դասակարգային կոփումների, հակասութեանների, ազգային ու կրօնական երկպառակութեանների, արտաքին քաղաքական բարդ ներհակութեանների մէջ, սակայն կարողանում էին տրդային-ազատագրութեան գաղտփարախոսութեան համարգային համկոտ հակառակեղծի և դրանք նպատականդիլ գլխավոր խնդրի իրականացմանը՝ օտարերկրյալումը թաթտփեւուն: Իսկ Արեւմտյան Հայաստանում այդ սրագրեր սեղի էր ունենում շաթաղանդ բարդ պայմաններում:

Հայ ժողովրդի սարբեր համվածները գտնաթում էին սոցիալ-անտեսական գարդացման, քաղաքական, ազգային, պետական սարբեր մտեարդուղների գրա: Համարգային ճակատի ստեղծումը, ազատագրական ոգարումների համաձայնումն ու հաղորդութեանը պայմանավարվում էին բարդաթիվ որդեկաթիվ խոչընդոտների հաղթարհարումով:

«Սամրոզ աշխարհում փեղարկուցի դեմ կապիտալիզմի սարած վերջնական հողթանակի շրջանը կապիած է ազգային շարժումների հետ,— որեւէ է Վ. Ի. Լենինը— Այդ շարժումների տնտեսական հիմքն այն է, որ ապրանքային այ սարբութեան կատարչայ հողթանակի համար անհրաժեշտ է սո բարձրագրան նվածի ներքին շուկան, անհրաժեշտ է պետական համարիմբում այն տերիտորիաների, որանց բնակչութեանը իստում է միենույն լեզուով, վերացնելով այդ լեզվի գարդացման և գրականութեան մէջ այն տմբայնեբարգեմ եզած քոչոչ արդիւրները» (2, հ. 20, էջ 492—493): Իսկ հայ ժողովրդի համար այդ սրագրան տղձատվում էր սրաշակի խոչընդոտների հետեանբով: Ազգային բուրժուազիայի կողմից ներքին շուկայի նվաճումը, սեփական սարածքի գրա ժողովրդի պետական համարիմբումն փարձերն սրդյանը չէին տալիս՝ հանդիպելով ներքին և արտաքին գարեղ սրգելքներին:

Սովետական ազգագրագիտ-սպատմաբան Փ. Երեմեևը հավաստում է, որ Արևելյան Անաստիան անհամեմատ ավելի դանդաղ էր ներքաշվում համաթուրքական շուկայի մեջ և իր սոցիալ-տնտեսական զարգացումով ես էր մնում մնացյալ թուրքիայից: Դս. շանգաղեցնում էր ազգային պրոցեսները՝ տասնձին ժողովուրդների ազգային կոնսոլիդացիան և ասիմիլյացիան: Ճանապարհների բացակայությունը խոչընդոտում էր նատուրալ տնտեսության բաշխումանը գյուղում: Արևմտահայերի ազգային համախմբման պրոցեսը դանդաղում էր, քանի որ կապիտալիստական հարաբերությունները պարզանում էին ոչ թե արևելասանաստիտական հայերի, հայ ժողովրդի այդ համեմատաբար կոմպակտ զանգվածի մոտ, այլ, զլխավորապես, Անտրոնաիան և Արևմտյան Անաստիայի քաղաքներում տարող հայերի մասայտինքն՝ հայկական բնակչության մեծամասնություն ունեցող շրջաններից կտրված հայերի մոտ (143, էջ 55):

Հայկական բուրժուազիայի տնտեսական ակտիվության կենտրոններ էին դարձել Թիֆլիսը, Բաքուն, Ա. Պոլիսը, Իգմիրը, Սփրոպայի և Ասիայի այլ քաղաքներ: Իրերի բերումով հայ բուրժուազիան կենսականորեն շկուպվեց հայկական գավառի հետ: Նրա առևտրաարդյունաբերական կապերը տարածվեցին ամենուր, բայց ոչ Հայաստանում: Հեռեքար, նա չէր կարող ամբողջապես և ընդհուպ շահագրգռված լինել ժողովրդի հասարակական-քաղաքական դորմերով: Տերիտորիալ տեսակետից նա հեռու էր Հայաստանից, տնտեսական շահերի համար արտաքին շուկաներ էր որոնում: Հայ բուրժուազիայի կապիտալը Հայաստանում չէր ներդրվում, նրա ազդեցությունը գյուղի վրա չափազանց թույլ էր:

Օսմանյան կայսրությունում հայ փողատեր կողալատուսարաֆները (սեղանավորները), որոնք ամիրայություն անունն էին ստացել, ամբողջապես կապված էին կառավարությունից հարկահանություն իրավունք ստացող փաշաների, պաշտանյանների հետ, գրառված էին փողի վաշխուսությունը: Նրանք հոգում էին սուլթանի հարեմի, սուլթանյան և այլ ծախսերը, Բ. Դասն հետ մտել էին գրամապահչուսյին խճճված հարաբերությունների մեջ: Հայոց գրամատակերին իրենց գումարները մեծ մասամբ զնում էին ոչ թե արդյունա-

քերութեան կամ առևտրի մեջ, այլ վաշխառուական, սոկո- սարերս շրջանառութեան մեջ: Որպես Բ. Գոան ֆինանսական մերձավորներ, աճիրաները մեծ ազդեցութիւն ունեին աղ- զային գործերի վրա: Երանք իրավունքներ էին բանեցնում ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև դավառներում:

Կ. Պոլսում և առափնյա մյուս քաղաքներում կենտրո- նացած հայ խոշոր բուրժուազիան միջնորդ առևտրով էր զբաղվում, կապված էր արևմտակարգ պակտն շուկաների հետ, իր ձեռքում էր կենտրոնացրել Կ. Պոլսի առևտրի և ֆինանսների զգալի մասը: Նա խոնարհաբար ծառայում էր ինչպես թուրքական պետականութեանը, այնպես և օտարեր- կըրջա կապիտալին: Պոլսահայ աճիրաների, սարաֆների որ- դինները թանգիմաթի սալիխներին, 1856 թվականից հետո, դարձել էին էֆենդիներ՝ թուրքական պետական պաշտօնյա- ներ, մերժել թուրքական վերնախավին:

Մինչդեռ արևմտահայ աշխատավոր զանգվածները կա- մայականութուններից հարստահարութունից, անիշխանու- թյունից, արյունից ու բռնութուններից փրկութուն էին փնտրում Ռուսաստանի հսկանու տակ անցնելու միջոցով, հայ մեծատունները, փողատեր վերնախավը փարթամ կյանք էին վարում Բոսֆորի ափերին: Մ. Փոլսթուպալյանը գրել է, որ Բոսֆորի ափերին ապրող հայ երիտասարդները Հայաս- տանի տեղն անդամ չգիտեին. «Թե հարցնես որ ինչպիսի՞ տեղ է այդ Հայաստանը, կտեսնես որ բնավ մի որոշ զաղա- փար չունի»: Նա ասում էր, թե ավելի շատ Վիկտոր Հյուգո- յի բանաստեղծութուններն ու Գլադստոնի ճառերը դիտեին, բայց Հայաստանի մասին ունեին ազոս պատկերացում (79, էջ 16—17, 42—43):

Հիրավի, Կ. Պոլսում և Իզմիրում միճակն այլ էր: Գովա- տահայութեան ծանր պայմանները հետո էին հարուստ դա- սակարգի տեսագաշտից: Աղզային ջոջերը, էֆենդիները, պայատական սեղանավորները, զանազան փաշաների բա- րեկամները, թանկագին քարերի ու արդուզարգի վաճառու- կաններն ունեին բաղմահարկ և բազմասրահ ապարանքներ, մանկլավիկներ, մառանադեղաններ, ապրում էին և՛ վրտոպական ճոխութեան մեջ, դեսպանների հակողութեան տակ, օրն անց- կացնելով թատրոններում և խնջույքներում: Երանց փար-

թամ սեղաններից սնվում էին թուրք պաշտոնյաները, փոշաները, նրանք չէին կարող ըմբռնել ժողովրդի ցավը: Անդհակառակն, նրանք կոտորում, հարստահարում էին ժողովրդին, գառնալով հարկահավաք կույտաբաններ, գաղտնական կառավարիչներ և այլն: Բնակամարտը, սրանք «նախապարհիմ» էին սքարելնամ կառավարությունը: Արածորից սմանք արժանացել էին նաև կառավարական, բարձր պաշտոնյաների, շքանշանների:

Փողատեր-վաշխաստական դրան իր ցանցերով պատկերամբողջ երկիրը և հաճախ ձեռք-ձեռքի սփռած կառավարության պաշտանյաների, սպնվականության և հագեորականության հետ, երկաթե ճանկերով կորցում էր աշխատավոր ժողովրդի քրտինքի արդյունքները:

Կալարության արևելյան նահանգներում սուլթանի պետական հիմնարկությունները լիերավ իշխանությունը շունեթե: Թանգիմաթից հետո կատարված սրտ քաշիչն արդյունք չավին, Սրինակ, 1842—1847 թթ. Արդույ Կեղիզը հասուն բանակ սղարկից կիսանկախ քրդական շեղ-պետներին հնագանդեղնելու համար Սակայն կախադատվեց չօգնելին: Աստուլից մինչև Ազերգ՝ Իիթլիսում ու վանում շարունակում էին աերուանորինություն անել քրդական ցեղապետները, սրանք իսկական պատուհաս էին նստակյաց աշխատավոր ժողովրդի համար: Այդ նրանք էին կատարում աեստարանան սասրիններին, սրանց կարված սկանչներով լիզր պակելիցր տանում էին Պետերբուրգ՝ ցույց տալու կատարված ցեղանությունները (22, էջ 22—23):

70-ական թվականներին արևմտահայերի պոտազազիք շարունակվում էր Պանդխտությունը մեծ շափեր էր քննարկել: Մոցիայ-անտեսական ծանր պայմանները, հարստահարություններն ու կեղերումները հայ աշխատավոր մարզիանը ստիպում էին վարձու աշխատանք փնտրել սամանյան ստորություն և այլ երկրների մեծ քաղաքներում: 1870 թվականին, ազգային պատրիարքարանի սոլյարներով, միայն Ա. Պոլսում 30 հազար հույ պանդխտա կար (51, էջ 3):

Քաղաքական իշխանություն վաղուց ի վեր բացակայությունը իսր կնիք էր գրել արևմտահայ իրականությունը: Օսմանյան կալարությունում հոլատակ հույ ժողովրդին իշ-

խանությունների մոտ ներկայացնում էր հայ էկեզեցին՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարանը, որն իբրև պատմաթրագական մի հաստատություն նախաշվել էր Բ. Գոան կողմից, որոշակի դեր էր խաղում նաև ազգի աշխարհիկ գործերում:

Ամենաքարծր ազգային վարչական մարմինը «Ազգային ընդհանուր ժողովն էր», որն ընտրում էր պատրիարքին, հաստատում Միսի և Աղթամարի կաթողիկոսներին: Երեսփոխանների մեծ մասը առևտրականներ, բանկիրներ, կրոնականներ էին: Կային նաև ոլորտոնյաներ, ուսուցիչներ, փաստաբաններ, բժիշկներ և ուրիշներ (9, № 8, 1884):

Մուլթան Մեջիդի 1854 թվականի օգոստոսի 26-ի հրովարտակից հետո հայերի գերադույն խորհուրդը կազմեց մի առանձին մարմին՝ «Մահմանադրական հանձնաժողով» անվան տակ, որը ձեռնամուխ եղավ ազգային նանոնադրություն մշակելուն: Տարիների բաշքշուկից հետո օտեղծված կանոնադրությանը Ռուսիայանի կողմից մկրտվեց որպես «Ազգային սահմանադրություն», որը վերջապես գործի կոչվեց 1863 թվականին: Ռուսն ժերմենը դիպուկ գնահատական է տվել սահմանադրությանը, գտնելով, որ դա թուրքական կառավարության սովորական այն գործողություններից էր, երբ փաստվոր պիտակներ էին վաւկցնում դատարկ սովորի վրա: Այստեղ կար 150 հոգված, որոնցից և ոչ մեկը չէր երաշխավորում աշխատավարձ հայ ժողովրդի իրավունքներն ազգային ու սոցիալական հետապնդումներից և կամայականություններից: Մահմանադրությանը կազմելուց հետո անցած մեկուկես տասնամյակի ընթացքում այն ասիմանափակվում էր Կ. Պոլսի սահմաններում, անուշադրության մատնելով բուն երկրում՝ Հայաստանում: աշխատավարձը զանգվածների սոցիալ-ազգային ծանր վիճակը: Փաստորեն Կ. Պոլսի ուսերափաշխատական բուրժուազիան, փողատեր և պաշտոնատեր վերնախավը կրոնաշումայնաբան սկզբունքով փորձել էր ապահովել իր իրավունքներից թուրքական պետականության շրջանակներում: 1870 թվականի հոկտեմբերից մի երկու երեսփոխան ներկայացնում էին գովառահայությունը, բայց դա դուր ձեռնարկ ներկայացուցչություն էր: Ազգային սահմանադրությամբ հայ ժողովուրդը քաղաքացիական իրավունքներ չստացավ:

Ժամանակին Մկրտիչ Խրիմյանը Ազգային սահմանադրության մասին ասում էր, թե այն «խմբագրվել է մայրաքաղաքիս մեջ և այն անձանց հեղինակությամբ, որոնք ավելի Եվրոպա կճանչնան, քան Հայաստանի աշխարհացույցը», որ հաշերը միայն Բոսֆորի վրա չէին բնակվում, այլև գավառներում:

Ռուլեն Ժեքմենը նկատում է, որ հայկական Ազգային սահմանադրությանն ավելի կհամապատասխաներ հայկական համայնքի ստատուտ կամ սեզամենտ տերմինը (151, էջ 18): Վերջին հաշվով, այդ փաստաթղթում բացակայում էր ազգի հավաքական իրավունքների ճանաչումը:

Պատրիարքարանին կից ստեղծվել և գործում էին կրոնական և ազգային ժողովներ, որոնք որոշ հարցեր քննարկում էին համատեղ նիստերում: Պատրիարքն ընտրվում էր ընդհանուր ժողովի կողմից, բայց հաստատվում էր Բ. Դասն հատուկ ֆերմանով (հրովարտակով):

Ազգային սահմանադրությանը համապատասխան, պատրիարքարանը ժողովների հետ միասին ղեկավարում էր արևմտահայության մշակութային-կրթական, քարեգործական, կրոնական, մասամբ նաև դատական գործերը: Բայց, ընդհանուր առմամբ, այն լիարժեք իրավունակ մարմին չէր:

Հարկ չկա ապացուցել, որ Կ. Պոլսի՝ հայոց «պատրիարքական զահր խաղայիք դարձած էր ամիրանելու քմահաճույքին» (81, էջ 132): Սակայն կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը ղուղրնթաց փոխվում էին նաև պատրիարքարանի և ազգային ժողովի շուրջը համախմբված բուրժուական վերնախավի մտեցումները, հասարակական-քաղաքական երևույթների բնկալումները, հարցադրումները, ազգի խնդիրներին նրա մասնակցության ձևերը: 1870-ական թվականներին ավելի զգալի էին այդ փոփոխությունները, երբ ազգի քաղաքական ճակատագրին փորձում էին ուղղութուն տալ բուրժուականացող կղերականության ղեկավարները:

Այսպիսով, հայ բուրժուական ազգի կազմավորմուն պրոցեսը տեղի էր ունենում բարդ, առանձնահատուկ պայմաններում, զգալի չափով հայության բնաշխարհից հեռու, օտար գործոնների և միջավայրի ազդեցությունների ներքո, հարձակողի տարբեր մասերն անջատված էին մեկը մյուսից:

պատենշված պետական անջրպետներով: Բուն երկրում չէին գտնվում նրա մտավոր ուժերը, որոնք սփռված էին այլ երկրների քաղաքային կենտրոններում: Որտեղ քուրժուազիան էր, այնտեղ էլ մտավորականությունն էր, այնտեղ էլ կազմավորվում էր բանվոր դասակարգը: Սա պատմական հանգամանքների բերումով առաջացած օբյեկտիվ ռեալություն էր:

Հայ մշակութային շարժումը, քաղաքական-հասարակական միտքը բնօրգովում, արմատներ էր նետում դրսում: Մտավորականության կենտրոնները հարչուրավոր, հազարավոր կիրամետրերով հեռու էին գյուղացիական գանդվաներից: Թերթերը լույս էին տեսնում, թատրոնները գործում էին գլխավորապես բուն երկրից դուրս: Ուսումնառության գլխավոր հաստատությունները նույնպես ստեղծվել էին օչ բուն երկրում:

Ազգի միավորմանը, հայրենիք ստեղծելու գաղափարներին հույ հասարակության ստորեր հատվածների, դասակարգերի ու խավերի մոտեցումները տարրեր էին: Օտարերկրյա լուծր թոթափելու համար համազգային զորեղ ճակատ չէր ստեղծվում: Հայ հասարակական-քաղաքական միտքի ազգությունը դեռևս չէր ըմբռնում ու ընկալում քաղաքականապես: Տակավին չէր հասունացել շահերի համազգայնության գաղափարը: Պոլսահայ մտավորականության մեծ մասը թեև բռնակ էր մշակութային զարգացման ուղին, բայց տակավին հեռու էր քաղաքական կատեգորիաներով դատելու մակարդակից:

Խոսելով Կ. Պոլսի հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ Գրիգոր Օսյանի մասին, Արմ. Արփիարյանը գրում է, որ նա «Թուրքիո մեջ քրիստոնեի մը վերապահված բախտավորության դերագուշն աստիճանին հասած էր, օսմանյան փառքերն ու պատիվները կշռայլվեին իրեն, ազդեցիկ ձայն ուներ թուրք նախարարներու խորհրդի մեջ. կյանքի հեշտությունները չէին պակսելու իրեն...»: Մակայն նա «իր ամեն մեկ բար պզուշտիլամբ արտատանելու էր շխտազեցնելու համար իր սերերը՝ տաճիկ փաշաները...»:

Մենք պատահականորեն չհիշեցինք այս գործիչին, քանի որ նա ազդեցիկ դիրք ուներ Կ. Պոլսի հայկական վերմախտ-

վում, զգալի դեր խաղաց հայկական հարցի գիվանագիտու-
կան արժարժան, անուշին շրջանում, բայց «երբևր հայ ժո-
ղովրդին բնկերական խնդիրներովը շարողեցաւ»։ «անմե-
ղունակ աղջկան մը պէս փափուկ մնաց, պատրանքներով
միշտ առիւ» (26, № 4, 1900)։ Արա օրինակով էլ կարելի է
դատել պոլսահայ մշտա ազգեցիկ գործիչների մասին, որոնք
նավակնում էին ուղղութիւն առաջ սեփական ժողովրդի բա-
ղարական ճակատագրին։

Այնուամենայնիվ, ազգի ինքնաճանաչման սկսված պրո-
ցեսն անկասելի էր Հայկական հասարակական-քաղաքա-
կան կյանքը չի էր լավատեսական ձայներով։ Խիստ պաշ-
պանողական հասանքների կողքին, թրծվում էին վերքնիաց
ուժերը, որոնք իրենց հերթին տարբեր ուղիներ էին մտորում
իրենց գրվածքներում, ոմանք տնտեսական և բարոյական
խաղաղ դարգուցումը համարում էին միակ ապահով և շի-
տակ ուղին դեպի աստիճանական բարելավումը։ Ուրիշներն
անմիջական գործողութիւնների կոչ էին անում, մշտաները
հեղափոխական մարտերի պատրաստվելու և միայն պատե-
սալիթի դեպքում սաքի կանգնելու կողմնակից էին։

Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի տնդաստանում
խոր ակոս էր թողել հեղափոխական դեմոկրատ Միքայել
Նալբանդյանը։ Ճնշվածների համար «ազգութիւնն է նոցա
միակ գրոշը. որ կարող է բացվել բնականութիւն ընդդեմ»
(60, հ. 1, էջ 463)։ Նրա այս խոսքերը միս ու ալցունն էին
դառնում շատերի համար։ Հայ իրականութիւն համար ավե-
լի շոշափելի էր դառնում այն իրողութիւնը, որ «մարդկու-
թիւն սլատմութիւն մեզ ոչ մի ժամանակ ոչնպէս սաստիկ
ու որոշակի երեսացած չէ ազգութիւնը, ինչպէս ներկայումս։
Ազգութիւնը կարծես թէ դարձել է մի ամենօրեա հայ...»
(60, հ. 3, էջ 90)։

Հայ իրականութիւն մեզ Միքայել Նալբանդյանն ասու-
ցինն էր, որ դրեց հայրենի հողի հարցը և ազգութիւն խըն-
ցիրը կապից «մի կտոր հող ձեռք բերելու» անհրաժեշտու-
թիւն հետ։ Ազգութիւնն ասանց հայրենիքի ապագա շունի։

Սահալն, մեր մի կտոր հողը՝ «մեր հայրենիքը», գերության մեջ էր: Ազատութիւնը մեծագույն բարեք էր, սասի պետք է ազատ լինեն և՛ հայրենիքը, և՛ ոտքը, և՛ տնտեսը:

1861 թվականին «Երկու տող»-ի մեջ Մ. Կոլրանդյանը գրում էր. «...պաշտպանել հայի ազատը կոխած իրազուրկ՝ է՝ մեր կյանքի բուն խորհուրդը և նպատակը: Եվ այս նպատակին հասնելու համար՝ չէ պիտի ընկրկինք ոչ բանասի և ոչ արասրի առաջ և, ոչ միայն բանիվ և գրչով, այլև գեներով և արյունով...»:

XIX դարի 40—60-ական թվականներին լայն թափ ստացած ինքնաճանաչման, գիտածնութեան պրոցեսը, կրթապարեզ էր իջել աշխարհաբար յեզվի հարցը, գարգանում էր հպարտք, ճիգեր էին արվում առճմանելու աղբի դազափտեր և այն անջատելու կրոնից, այժմ նոր սրակ էր ուտանում: Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի վրա ամենախոր անըզործութիւն էին սնենում սուս մեծ ճեղագիտական դեմակրտունները, Ռուսաստանում տեղի անեցող արտադրման կան երևույթները: Հիշենք նաև, որ 70-ական թվականներին ճեղագորվեց անկախ Բուսլիան, միափորվեց Գերմանիան: Ազգային հարցը խմորվում էր Ռուսկաններում, որակը նրա լաճման սեղիններ էին փնտրում նախ և առաջ պաճմունները: Չորժուական առաջադիմական այս պրոցեսները մեկուսացվում չէին կատարվում, դրանք արձապանք էին գտնում ամենուր և մարակիչ արինակ հանդիսանում շատեքի համար:

Ազրոպական ճեղագիտականների ազդեցութեան տակ էր, որ Ղենուզ Ալիշանը սղեկոչեց.

«Ի րե՛ն, ի վրե՛ժ, օ՛ն անդր,

հասաջ,

և գե՛ն, ի վրե՛ժ, մի

նախ, մի աջ»:

Փաստ է, որ եթե 1862-ին տեղի շունենայր Ղեյթունի նշանադր ազատամբութիւնը, չէր հասունանա և արտաբեկ չէր լիջնի նաև հայոց հարցը: Այդ աարվա հույս-օգոստոսին Ղեյթունի պարզած ազատամբական դրոշն ստիպեց Բ. Գամալը 1863 թվականի մարտի 17-ին կյանքի կոչել հայոց Ազգային առճմանադրութիւնը: «Հայկական Ղեյթունը Հայաստանի համար խաղում է համարչա նույն դերը, ինչ Չեռնոգորիան

սերը ժողովրդի համար», — գրել է սուս գեներալ Կ. Ի. Բար-
րիկովը (93, էջ 256): «Հայաստանը և հայ անունը առաջին
անգամ հանդես եկան եվրոպական մամուլի մեջ Զեյթունի
անցքերի ժամանակ, երբ մի բուռ լեւնական ժողովուրդ չուր
արիական դիմադրութեամբ զուլց տվեց, որ հայ արյունը
բոյորովին չի սասել Հայկի որդոց երակների մեջ» (80, X 2,
էջ 370):

Գարեգին Արվանդաճանը հերոսական Զեյթունի ազդե-
ցութեան տակ քաջականում էր. «Զի՛ լանք, Էդրայրներ, ափ-
սոս են մեր ուղբերը. թո՛ղ լան հին դուխները... Աշխատանք,
ուրեմն կսխե՛ ու կսխվի՛ր. դա՛րկ ու զարկվի՛ր»: Նա հան-
դում էր այն եզրակացութեան, որ միայն արշուն թափելով է
հնարավոր աճեցնել «հայութեան ազնիվ բողբոջները»:

«Արծվի Վասպուրականի»-ի էջերում արձագանք էին
գտնում 1862 թ. Զեյթունի առյատամբութեան դեպքերը: Աս-
վում էր, թե «նոքա մեզ քաջություն թող տան, մենք հով
չենք, մենք էլ մարդ ու մարդու զավակ ենք... Ազգի համար
պիտի աշխատես, էլ ուրեմն, դու քեզ համար չես, քո ծնո-
ղաց համար չես... Ազգինն կա»: Ազգ և հայրենիք հուսկա-
ցությունները դառնում են Մ. Խրիմյանի մտածողութեան
առարկան, նա գոչում էր. «Արթնացե՛ք, Հայկա որդի՛ք, արթ-
նացի՛ք»:

1860-ական թվականներին Կ. Պոլսում արդեն մտավորա-
կանութեան մի սովոր չոկատ կար: Ավրոպայի համալսա-
րանական կենտրոններում կրթված, հասարակական-քաղա-
քական բուռն ընդվզումներին հաղորդակից այդ հայ երի-
տասարդ մտավորականները փորձում էին ուղղութուն տալ
ազգային գործերին: Ռուսահայ հասվածն ավելի մեծ չա-
փով էր սողորված ազգային գարթներով: Խ. Արծրյանը, Մ.
Նազարյանցը, Մ. Նալբանդյանը, Գ. Արծրունին, Գամառ
Քաթիպան, Բաֆֆին՝ մի կողմից, Ղ. Ալիշանը, Մ. Մամուր-
չանը, Գր. Զիլինկիրյանը, Մ. Փորթուղայանը, Մ. Խրիմյա-
նը, Գ. Սոլյանը և ուրիշներ՝ մյուս կողմից, շնայած սոցիալ-
բողոքական հարցերում նրանց հայացքների, մտածողու-
մների տարբերություններին, ծառայում էին հայ ազգի կազմա-
վորման ու առաջընթացի գործին, նրան պատվաստում ինը-
նամանաշման և պատասխարութեան ոչի:

1860 թվականի Ազգային սահմանադրությունը կյանքի կոչող դեմքերը (Միրվիչեն, Պալյան, Օսյան, Ռուսինյան և ուրիշներ) ձգտում էին հայության մշակութային ինքնավարության, Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի համար տանելի կյանքի պայմաններ ստեղծել: Տարբեր էին ուղղությունները, շատ էին վեճերը, ապրակարծությունները, դրժտությունները: Բայց քնդհանուր գիծը մասնակցությունն էր ազգի ինքնաճանաչման պրոցեսին:

70-ական թվականներին ժողովրդի ուժերի համախմբումն ու ազգի զարթոնքն էր արտահայտում Մ. Պեշիկիաշյանը՝ գրելով.

«Տո՛ւր ինձ քո ձեռքդ, եղբայր հմբ մենք.
Նրբ ալևոր Մայր Հայաստան
Տեսնա գ'որդիք յուր քով ի քով,
Սրտին խորունկ վերքն դաժան
Քաղցր արտասվաց բուժին ցողով»:

1871—72 թթ. վանում հիմնված «Միություն ի վերկություն» գաղանի ընկերության կոչում ասված էր, թե ստեղծահարվում է հայի պատիվը, սղծվում եկեղեցին, տոնանդվում են հարս ու աղջիկներ, «մեր ազգսւթյան սերունդը ջրնջել կճգնին», որ «կամ պետք է մեռնիլ և շտեսնել այս սարսափելի վիճակը և կամ վերակենդանություն ստանալ ի ծոց հայրենյաց»:

Հայաստանում ուսում տարածելու նպատակով երիտասարդները 1876 թվականին կազմեցին ելուք ընկերություն՝ Արտրատյանը, Դպրոցատիրաց արևելյանը և Կիլիկյանը: Իսկ աղջիկներն ստեղծեցին իրենց երկու՝ Ապրանվեր հայուհյաց և Դպրոցատեր տիկնանց ընկերությունները:

Սակայն Մոսկվայից ու Պետերբուրգից եկող լույսը, Կ. Պոլսի ու Փարիզի հայ առաջադեմ մարդկանց ճիգերը, սցնումամենայնիվ, զժվարություններ էին հասնում բուն երկիր. հույ աշխատավոր գանդվածներին: 1870-ական թվականներին կատարված փորձերը՝ Մ. Փորթուղալյանի ջանքերը, «Միացյալ ընկերություն հայոց»-ը, երիմյանի Վարսագավանքի տպարանը, «Արժվի Վասպուրականի»-ն, միույն ստղմնային փորձեր հանդիսացան: Նրանք ի վիճակի չեղան

շարժման մեջ դնել արեմատահայտության զանգվածները: ժողովուրդը շրնդորկվեց մեկ բնդհանուր հորձանքի մեջ: Թուն երկիրը շարժման կենտրոն չդարձավ, արեմտահայ աշխատավոր խավը դեռևս պատրաստ չէր ո՛չ կազմակերպու-
րեն. ո՛չ նախարական ուժով: Զենքի դիմելը, մասնաջական շարժումը դեռ միտ սե Երջուն չէին դարձել հայ զանգվածնե-
րի համար քուն երկրում:

70-ական թվականներին Բալկանների և Արևմտյան Հա-
յաստանի միջև տարրերությունն սչն էր, որ ազատագրու-
թյան գործի զեկավարմունք հավակնող՝ Կ. Պոլսի բուրժուա-
կանացող կղերականության պարագրոսներն իրենց նպա-
տակին էլն ձգտում՝ իղձմտանք, պետություն հայցելով, իսկ
բալկանյան ժողովուրդները՝ գեներ շաշեցնելով: Կ. Պոլսի հայ
ազգային վերնախավն ազգային իրավունքների հանաշում էր
մուրում, աչն էլ չափավոր, կիսատ-պոտոտ սրահանջներով:
Մինչդեռ քաղկանյան ոլավոնները զանգվածային պարալի-
զանական շարժում էին ծավալել, Արևմտյան Հայաստանում
բուցակայում էր կազմակերպված, համընդհանուր կոփը
տիրող թուրքական կարգերի դեմ: Քաշարի Զեյթունի ժամա-
նակ առ ժամանակ բանկվող վիճված կուլթները սկստում
էին, օրինակ ծառայում, բայց չէին վերածվում նամազյա-
յին կովի բնդդեմ Ֆևդայական բուսպետություն:

Տերությունները քանիցս հրապարակ էին իջնում մեկ
կերանանի քրիստոնյաների, մեկ սլավոնների իրավունքնե-
րի «պաշտպանության» հարցադրումներով: Սակայն Եվրո-
պական դիվանագիտության դործողություններում տակա-
վին չէր հիշատակվում Հայաստանը: Ռուլեն մերձենք նկա-
տում է, որ դա հետեանք էր աչն բանի, որ «հայերը փոխա-
նակ ապոտամբերին, սուհմանափակվում էին բուրքներով»
(151, էջ 16): Կ. Պոլսի «Մասիս»-ը խոստովանում էր. «Հա-
յաց պակասություններին մին և գլխավորն աչն էր, որ շարժ-
ման և կենդանության նշան չէին տար, ցույցեր չէին բնեւ,
որով իրենց թշնամիները մինչև իսկ հավակնեցան հայ չկա
բսելուս: Թերթը եղրակացնում էր. «Ուստի աչոս նեան որ
չտվի շարժին, որչափ կենդանության նշաններ սե ցույցեր
տան, տարակույս չկա որ աչնչափ ևս իրենց պաշտպանը
պիտի հաստատեն Եվրոպիոտ առջև, և իրենք պիտենք հանչցնել

պիտք տանու թերթի հարց էր զնում զարկ տալ ներքին առաջադիմութեանը, սորակոյի ազգային ոգին զարթնու յուր խոց թմրութենեն» (53, №2171, 1878):

Ընդամ դարի 70-ական թվականներին ավելի որոշակի, ավելի բնորոշված էր դառնում թուրքական պետական մարմինների հակահայկական քաղաքականությունը: Բ. Գուլթ քաջաճայտ քաջալերում էր «տեկչան վիայեթներում թուրք պաշտանյաների և քուրդ Ֆեոզարական վերնախավի ճնշումները, Հարսուաշարութչունները, Նրկիգումները, կասուրածները: Հակահայկականությունն ավելի ու ավելի որոշակիորեն դառնում էր պետական քաղաքականություն»:

Նույն 1869 թվականին Ֆուադ փաշան իր մահից մի քանի օր անաջ սուլթան Ազիզին ներկայացրած քաղաքական կտակում գրել է, թե «...Օսմանյան կայսրությունը վտանգի մեջ է... Մեր հայրերի գործած անբժրունելի սխալները (իմա՝ բրիտանացիներին շվերացնելը— Չ. Ա.) այսօր մեզ զնում են շափազանց սաղնապուլի կացության մեջ»: Եւ փրկութեանը տեսնում էր բոլոր հպատակներին անխախտ թուրքացնելու մեջ: «Մասնախորտակեա հայերը հակում ունեն սոսնձութեան և խելայի կլիխի նրանց հասնողը շափազուրել, ասպարեզ տալով միայն նրանց, ովքեր պարկեշտորեն կընդունեն մեր կայսրության միտասփոր սկզբունքը» (74, էջ 115.— 116):

Իմպերատչից դուրս մղվելու սեպ վտանգը, ասիական տնտեսորոթայում ներփակվելու հետանկարք թուրքական կառավարողներին մղում էին դաժանություն, հպատակ, բայց կենտրոնախույս ժողովուրդների ազատատենչ ոգին ճգմելու, բիրտ ուժի միջոցով նրանց իրենց ենթարկելու գործողությունների, «Թուրքիան թուրքերին» սկզբունքը հանդիպել էր բալկանյան սլավոնների կատաղի դիմադրությունը և այլև: Հնարավոր չէր կիրառել նվրտպական Թուրքիայում: Դա պետք է արվեր ոսիական գաժամներում: Մա հնարավոր էր միայն հայերին վերացնելու ճանապարհով: «1870—1877, երբ տակավին ոչ հայ հեղափոխություն գոյություն ուներ, և ոչ հայ կոմսվոր կովկասյան սահմանադիրին վրա, հայկական բնաշնչամի ծրագիրը գործողություն էր դրված արդեն: Այդ թվականներին պատրաստված տեղեկագիրները, վտվերու-

կան ու փաստացի, ցույց են տալիս, թե թալան, տաւանգուժ, մարդասպանութիւններ, սովորական դարձած, պետականացած իրողութիւններ էին» (55, էջ 20—21):

Հայկական խնդրի աշխուժացմանը հետևեց մի այլ թուրք պետական զործչի՝ Սալիդ փաշայի, բանտներ. «Հայկական խնդիրը պիտի լուծենք հայերը ջնջելով»:

Հակահայկական քաղաքականութիւնն ու ռազմական օրինակ էին սովորական դարձած հրկիզումները, երբ ոչնչացվում էր հայերի ունեցվածքը, խաթարվում էր տնտեսութիւնը, վայրենի միջոցներով արգելակվում կապիտալիստական արտադրանքների արտադրութիւնները, 1876 թվականի դեկտեմբերին հրդեհվեցին և թուրքական խուժանի կողմից կողոպտվեցին Վանի շուկայի 500-ից ավելի խանութները: Այս փաստը նաև տնտեսական մրցակցութիւնը վարչական վայրենի մեթոդներով վերացնելու արտահայտութիւն էր: Ներքին շուկայում հայկական բուրձնաքարի գերի մեծացումից անհանգստացած մի թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ Խուրշիդ էֆենդին, գրել է. «Հոս, Վանի մեջ, հայերուն ձեռքն են բռնար արհեստներն ու երկրագործութիւնը: Տաճիկները նպարավաճառ են միայն, և ունենք ալ շատ սակավաթիվ... Տաճիկները կուղեն տիրոջ պես ապրիլ, և քան մը շեն ըներ, ժամանակնին սրճարաններն ու պանդոկները կանցնեն» (62, № 10, 1898):

*
*
*

1850—1870 թթ., քան տարվա ընթացքում, 537 թաքրիք (բողոքագիր) է գրվել ու ներկայացվել Բ. Գոանր հայկական բնակչութեան հարստահարութիւնների մասին (62, № 11, 1900): Այս բողոք-դանդասաները որևէ արդյունք չունեցան. հարստահարութիւնները, գեղծումները շարունակվում էին: Կ. Պոլսի հայոց ազգային մարմինները բողոքագիր էին ստանում պաշտոնյաների գեղծումների, կանանց ու մանուկների բռնի մահմեղակումացնելու, տաւանգումների, մարդասպանութեան և այլ շարիրների, եկեղեցիների կառուցումը, դանդահարութիւնը կամ հուղարկուվորութիւնն արգել-

լելու և այլնի մասին: Հարատահարությունները, հակահայկական մյուս խժոճություններն այնպիսի շափեր ընդունեցին որ տակավին 1870 թվականի նոյեմբերի 27-ին Կ. Պոլսի հայոց ազգային ընդհանուր ժողովը մի հասուկ հանձնաժողով կազմեց «այդ ցավալի դեպքերը քննելու և մանրամասն տեղեկագրելու համար»:

1870 թվականին այդ հանձնաժողովի գլուխ կարգվեց տակավին երիտասարդ Ներսես Վարժապետյանը: Նա մնվել է Կ. Պոլսի արվարձան խառչուղում 1837 թվականի հունվարին Ներսեսը հայտնի էր սրվես կրթված, կորդացած և բանիմաց մարդ: Հիմնավորապես դիտեր հայերին, ֆրանսերեն, լատիներեն և հունարեն, հիանալի խոսում էր «տաճկաց սալոնական և հարեմական լեզվով» և 20 տարեկան հասակում հաջողությամբ ստուցչություն էր անում Կ. Պոլսի հողերը դպրոցներում: Քսենոֆոն տարեկան հասակում նա ամուսնացավ և տշխարհիկ կյանք վարեց: Բայց շուտով, կնոջ մահից հետո, վարժապետյանը հայր Ներսես դարձավ: 1870-ին վարդապետ ձեռնադրվեց, հետո հասավ հայոց պատրիարքի պաշտոնին (1874): Հայտնի է, թե նա ինչպիսի կրթություն էր կռվում կաթոլիկների ղեկավար Հասունի ղեմ՝ հանուն ազգային եկեղեցու իրավունքների, բացահայտում նրա խարդախությունները: «Տիֆլիսի վեսանիկ» թերթը նրան համեմատել է Ռիչելյեի դպրոցի հողերականների հետ, քանի որ «քաղաքագիտական նրբություններ ունեցող մարդ էր» (57, № 89, 1878): Այն ժամանակ տեսնում էին, թե Ներսեսը ազդեցություն էր գործել թուրքական սահմանադրականների վրա: Ներսեսը հողերը տատանարաններ էր հիմնել Ադրիանուպոլսում, Տարսուսում և Նիկոմիդիայում: Հետագայում Արփիար Արփիարյանը գրել է, որ Ներսես Վարժապետյանը թեև «Հայաստանը մոտեն չէր նանչնար, բայց իր պրնցիպալությամբ, գրավիչ դիմքով, ծանրաբարո երեսնամյակ համակրանք և հարգանք կվայելիր. ամեն սք կտատրյալ վստահություն ունեի անոր զդոցումներու և մտախոր կարագությունը վրա» (62, № 10, 1900):

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի պաշտոնը չէր պարփակվում կրոնական ոլորաններում, այլև ուներ որոշակի ազդե-

ցնդ դեր ազգի հասարակական, կրթական և մշակութային գործերում: Ինչ խոսք, իր կրթնական, իմաստասիրական և քաղաքական հայացքներով նա ազատամիտ դադափսրների հակառակորդ էր, բայց համերաշխեց չափափութ բարեկարգումները պահանջողների հետ: Հույսը հարցի դիվանագիտական արժարժույթը համընկնում է ներսև Վարժապետյանի պատրիարքությունը Ժամանակաշրջանին, և նետեապես, նրա գործունեության այդ տակնկոր չի կարող դուրս մնալ խրնդրի քննարկման տեսագրաչափը:

Հակոբ Պարսնյանը, «Աղագային ջոշեր» շարքում անդրադանալով ներսև Վարժապետյանին, գրել է. «Սա ինքն է, որ հայկական խնդիրն հարույց և մինչև այսօր անձնվիրություն կաշխատի չուր ազդին կացությունը բարձրելու համար: Ասոր օրովն է, որ պատրիարքարանն Հարսերություն մեզ մտալ գնապանատուններուն հետ...» (68, Ն. III, էջ 202):

Հայաստանի հարստահարությունների քննիչ հանձնաժողովը փաստերով և հանդամանայի աստմնասիրությունը պարզեց պատրաճաչություն կացության մանրամասները, մասնանշեց այն վարչական բարեկարգությունները, որոնց գործադրությունը պետք է նպաստեր հայկական նահանգներում օրինակահարության հաստատմանը:

Տեղեկագրում դիվանական իղթերի, չափարական թուրքիների և պաշտոնական տեղեկությունների նիման վրացույց էր արվում աշխատավոր ձողովորդի հարստահարությունները, թուրք պաշտոնյաների և քուրդ բեկերի անօրինակություններն ու կամայականությունները: Փաստեր էին արձանագրված այն մասին, թե արքունական շինությունների համար դրամ և մարդ էին պահանջում կամայականորեն, ինքանոթները տեղափոխելու համար սնասունների փոխարեն մարդկանց էին լծում, անհիմն հարկեր պահանջում, գաղթիկները տներում և եկեղեցիներում բռնություններ էին գործադրում, կանանց ու անչափահաս երեխաներին բռնի մահմեդականացնում, հովանավորում հարստահարությունները և այլն:

Տեղեկագիրը բովանդակում էր երկու մասի: Ասացին մասն իր մեջ պարտնակում էր գաղափարում տեղ գտած հարստահարությունների ամբողջ 20 տարվա արձանագրությունների

Համարածուն և ընդգրկում մինչև 1872 թվականի սուրբի ժամանակահատվածը: Իսկ երկրորդ մասը՝ «Երկրորդ տեղական գիր պալատական հարստահարությունքի խորհրդարանական հանձնախմբի և «Եղգային ժողովն» պարունակում էր 1872-ից մինչև 1876 թ. սեպտեմբերի 1-ը, այսինքն՝ նաև արվա ընթացքում կատարված հարստահարությունների արձանագրությունները: Պետք է ընդգծել, որ այդ թաքրիքների հիմնական բովանդակությունը բողոքն էր սոցիալական անարդարությունների, հարստահարիչ-կապալառուների, առանորդ հարկի դանձման անարդարությունների, բնությունների, բռնաբարությունների և այլնի դեմ: Սա ֆեոդալական կապանքների, թուրքական դաժան իրականության դեմ պայքարի մի ձև էր, բայց **ամենևին ոչ արդյունավետ** ձև:

1876 թվականի օգոստոսի 24-ին Բ. Գոանը հղած իր յնաքիթի մեջ ներսևս պատրիարքը բողոքում էր հողային հողատահարությունների դեմ և «գալմանը խորհել կառաչարկեր»: Ներսևս պատրիարքը Բ. Գոանն առաջարկում էր մի խտր հանձնաժողով ուղարկել նահանգները և, նրա եղբայրացությունները ընկելով, գործնական բայերի դիմել: Պատրիարքարանից պահանջվեց ճշգրտել վայրերը, հողերը, մարդկանց անունները: Ցուցակագրություն պատրվեց Վաչիկ—Տրուպիզան, Քզիից մինչև Կեսարիա, բայց տարվ նշերից հավիշտակված հողերի քարտեզը: Սակայն թուրքական դատավարությունը խնդիրը թողեց անհետևանք:

«Հայ ժողովարդն իր բնիկ երկրին մեջ ֆեադալայն գրախավար միջոցներն մեկը եղած է սրչափ նաք է ընդարձակ սահմաններով հող կրչոկի հաչոցմե և անիրավաբար գանձոք մահմեդականներուն փոխանցել» (62, N 16, 1900, Այս հողերի մի մասը անցնում էր շիրքեղական վերնախմբին (209, էջ 28):

Հետագայում Գրիգոր Զահրուպը պրել է, որ «հայերու բողոքը բուրդ ժողովարդին դեմ չէ եղած, այլ բուրդ աղաներուն, բիչերուն, դերիկլյներուն դեմ, որոնց ամեն մեկը կներկայացնեն ստանձին իշխանություններ» (4, N 205, 1910): Թուա-թուրքական պատերազմին նվիրված երկնասոր **մեծածավալ աշխատության մեջ ֆրանսիացի Նեդինակները** հաստատում էին, որ էրզրումի, վանի, Գեարքեքիթի նրկու

միլիոն բնակչությունից 1.330 հազարը հայեր էին: «Այս 1.330 հազար քրիստոնյաները,— ասված է գրքում,— թուրքական վատ կառավարման հետևանքով, մեթոդապես և մշտապես ենթարկվում են այդ երկրում բնակվող 200 հազար քուրդ քոչվորների ճնշմանն ու հարստահարմանը: Այս քրդերը մշտապես զինված են և վատ են մշակում հողը, որովհետև կարծում են, թե շատ ավելի հեշտ է ստիպել աշխատել իրենց համար նստակյաց ժողովրդին» (213, էջ 1121--1122):

Մ'չ ժողովրդի ընդվզումներն ու աղերսանքները, ո՛չ պատրիարքի լատ պաաշաճի արած դիմում-բողոքները, ո՛չ Կ. Պոլսի հայոց ազգային ժողովի նիստերում հեռուստիկի օլերնախոս ճառերը, ո՛չ ճսուլթանի սերհյատութչան» համար բարեմաղթությունները գործնական ազդեցություն չէին ունենում: Բ. Գունն ամեն անգամ իուսափողական պատասխաններ էր տալիս, քավարարվում ցուցադրական քայլերով:

Աշխատավոր մարդկանց ճիշերը, աղերսանքները հասնում էին մինչև Բոսֆորի ափերը, ազգային ժողովի քննարկման և մամուլի հրատարակման նյութ դառնում, վերածվում հուրատե պրոբլեմի, բայց, ինչպես ասում են, սալլը տեղից չէր շարժվում: Թեև հարստահարությունների դեմ բողոքներն ազգային երանգ էին ստանում, բայց իրականում ակնբախ էր նրանց սոցիալ-դասակարգային բովանդակությունը:

Թուրքական հարստահարությունների դեմ բողոքները կազմելու, գավառահայություն իրավունքներն ըմբռնելու և պաշտպանելու գործում որոշակի դեր խաղաց Մկրտիչ Խրիմյանն իր դրշով ու գործով: Ի տարբերություն շատ-շատերի, նա քաջ ծանոթ էր բուն երկրի իրավիճակին, գավառահայություն կեղևքումներին: Եվ տեղին էր ասվում, որ «Հայաստանի վիճակին մոտեն անծանոթ Ներսես Վարմապետյան պատրիարքական աթոռին վրա Հայրիկին տեղը չէր կրցած բռնել» (62, № 17, 1900):

Մկրտիչ Խրիմյանը արդեն վաղուց ազդեցիկ դեմք էր և մեծ ժողովրդականություն էր վայելում իր ազգային գործունեությամբ, հրատարակումներով, գավառահայություն հարստահարությունների դեմ իր բողոք-գանդատներով: Ես վանեցի էր: Ժամանակին Վան-Վարսգում հիմնել էր մա-

ուանգավորաց վարժարան, 1857-ին լույս ընծայել «Արժվի
Վասպուրականի»-ն, 1862 թվականին՝ «Արժվիկ Տարոնո»
ամսաթերթը: Թեև հոգևորական էր (հանդիսացել էր Մշտ
թեմի առաջնորդ, 1868-ից եպիսկոպոս, 1869—1873 թթ. Կ.
Պոլսի հայոց պատրիարք), սակայն ակտիվ ազգային-հասա-
րակական գործունեություն էր ծավալել ժողովրդի լուսավու-
րության, ինքնաճանաչման համար՝ ընդդեմ Նեոտամնացու-
թյան, թուրքական դժնի իրականության, հարստահարու-
թյունների և բռնությունների: Նրա հրապարակումներում
քննարկվում էին հայրենիքի գաղափարը, երկրի առաջադի-
մական զարգացման, թուրքական իշխանությունների, քաշ-
վորական ցեղերի հակահայկական շարագործություններին
վերջ դնելու խնդիրները:

Մ. Խրիմյանին պատրիարք ընտրելու գործում որոշակի
դեր էր խաղացել Գրիգոր Օսյանը, որը թուրքական սադրա-
զամ Ալի փաշայի գիմադրությունը հաղթահարել էր իր հեղի-
նակությամբ, ասելով, թե՛ «Ես նրան հրաշխավորում եմ»
(62, № 10, 1900): Խրիմյանն ընթանում էր ազգի շահերը
պաշտպանելու ուղիով: Դա նշանակում է, որ Օսյանը և նրա
համախոհները Կ. Պոլսի պայմաններում, թեև երկչու ու
զգույշ, բաժանում էին նրա հայացքներն ու հարցադրում-
ները: Այն տարիներին Օսյանների բնակարանը Կ. Պոլսի
հայկական ազդեցիկ գործիչների հավաքատեղին էր, ուր
հաճախ այցելում էր նաև Խրիմյանը:

1869-ին Պոլսո հայոց պատրիարք ընտրվելով, Խրիմ-
յանն ավելի ուժգնությամբ շարունակեց իր բողոքները Բ.
Դան մոտ՝ «հայկական խնդրի» նկատմամբ, որ միջազգա-
յին հարց մը դառնալի տուաչ, երկայն ատեն ծեծվեցավ
թուրք կառավարության և հայոց միջև» (67, էջ 122): Նա
ճանապարհորդել էր ամբողջ երկրում, քաջածանոթ էր գա-
վառահայության վիճակին, սոցիալ-ազգային կեղեքումնե-
րին և անարդարություններին: Նրա հիմնական հարցադրու-
մը հանգում էր մի բանի՝ օրենքի առաջ մանկեղանների
հետ քրիստոնյաների իրավահավասարությանը: Պատահա-
կան չէր, որ 1873 թվականին նրան ստիպեցին հրաժարու-
կան տալ պատրիարքի պաշտոնից: Արդեն այն ժամանակ
գրում էին, որ նա ժողովրդի մեջ տարածեց «ազգի և հայրե-

նիքի» դադարաւար (57, № 177, 1878): Իր բարոյականում նա հայաստանցի ժողովրդին, պանդուխտ-մշակներին կոչ էր անում Կ. Պոլսից վերադառնալ հայրենիք, զենք վերցնել հարստահարիչների դեմ (57, № 152, 1878):

Խրիմյանի առաջին շորժը «Հրավիրակ այրարանայում»-ն էր, որտեղ նա օտարութեան մեջ գտնվող հայերին հրավիրում էր գնալ նախնայաց երկիրը, հիանալ նրա բնութեամբ ու գեղեցկութեաննեքով, ծանոթանալ մտերիների տակ բնկած և բազմաթիվ կոթողների մեջ մարմնացած հախնիների գոյժին, փառքին: Իր գրական երկում նա ճանապարհորդում էր պատմական Հայաստանի դարերի մեջ, հիշեցնում Մուսուլիին, Մամիկոնեյաններին, հրավիրում հայ գաղականներին ոչ միայն հիշել նրանց, այլև խմբվել հայրենիքի շուրջը, վերականգնել այն:

Վանի շուկայի հրկիզման ասիթով Խրիմյանը գրեց «Վան-գույժ»-ը: «Դեռևս հրազենների թնդումը չէր լսվում Հայաստանի դաշտերում, որ հայի կյանքն ու ստացվածքը սպառչին ասելութեան և կրոնական մոլեռանդութեան գոյ գնացին,— ասում էր նա:

—...Ամբողջ հայ գլուխը ու քաղաքներ մոխրակույտի տակ ծածկվեցան, անթիվ ու անհամար հայերի անմեղ արյունը հեղեղի պես հոսեցավ, ...հողաբազար հայ բնուսներներ վերահաս մահից սպասակալ համար, արտասուքն ոչքերին ստիպվեցան իրենց սրտերի երկիրը թողնել, թշուա արարածներ, որոնք այս րոպեիս էլ մեր աչքերի առաջ թափառում են անտուն, անտեր, սկզբ ու քույր...»: Նա կշտամբանքի խոսք էր ասում ժողովրդին՝ անշարժութեան և հեղութեան համար, քնդվումի, դիմադրելու կոչ էր անում: «Մ՛հ, մինչև ե՞րբ անտամ քեզ, որ ինքնագոհ մեանից շորվիս, աշխարհ սորվեցավ տեզ գտար, իր մրցանակն տտա՛վ, դու դեռ անտա մանուկ մնացիր» (80, № 2, 1877—78):

Մի փոքր անց նա գրեց «Հայրույժ»-ը, որտեղ ցույց տալով, որ հայերը կոտորվում են, մորթվում, բռնի որ «տնգեն, անեղջյուր, անասուար կոտորիք» դիմում էր նրանց, ասելով. «Դուք մարդ եք, ձեռք և բազակ ունիք, միթե անդդադար մեռե՞լ և ձեր արտմատութեան չոզին»: Նա գեներ, քաղականը գործողելու կոչ էր անում:

Երիմյանի աշխոյ շէր վրիպել աչն հանգամանքր, որ Անգլիայի բունած դիրքը հաշիւին ոչ մի օգուտ չէր տալու, և զուր էին հաշիւը նրա պաշտպանութեան վրա մեծ հուշակեր դնում: «Յիրաւա, Նփրաւա.— ազադակում էր Երիմյանը,— ահունքն երաւոյ վրա բնկած գիտկները արշան հեղեղներ թափալուց բերկսով քո ծոց կթափես, և դա տուր ալիքներուդ թող դուրսի, տանե մինչև օվկիանա օփունք, հաշոց աշխարհի անմասնը բողոքն է աչո: Կլսե՛ տրդոք և կտեսնե՛ աշխարհի արշան նանդիստես կանգն, թե աչո է շահ մեծին Անգլիոս (57, 11/23, X, 1878):

Այլ կերպ էր փարվում «սոցիի երեւելիների» մեծամասնութեանը՝ Կ. Պոլսի Լիկեղիները, կոմսրագոր վաճառականներն ու բանկիրները: Ազատամբութեան, ըմբոստութեան սղիւ ստար էր դափուկ կլանք փարոզ մարդկանց, որոնք շարունակում էին հափտարիմ մնալ աղերսաղրերի, խնդրաղրերի ատկափկային և գրաւ մեջ էին տեսնում փրկութեան սղին: Նրանք գեմ էին պայքարի բալկանյան մեթոդներին, ստրատափում էին գինգամ ելույթներից և իրենց գործողութեաններով հայկական կլանրի սուր անկյունները բթացնելու, ամեն ինչ շափափութեան հանով տանելու համար էին գործում:

Փողովրդի դիւին նրանք սարկամիա օրոքներ էին կարգած: Պատրիարքարանը արեմտա հայերին հնազանդութեան էր քարոզում, հաճոյատիրութեաններ տնում ու ներքողներ կարգում սուլթանի հասցին այն սրահին, կրք շեանգարցիները, բաճիւղիները և բուլղարները մահու-կենաց կովի էին ելել բնգղեւ բունաստութեան: Աչո սղով էր գրված ներսեւ սրտարարի 1876 թվականի հուլիսի կանդակը, որ տեղ նա կրտի, լեզվի, աղլային սղաւհափութեան համար «մենք պարտակտն ենք օսմանյան պետութեանը» արտահայտութեաններն էր շնոյցում: Եսկ հայ երեսփոխանները միաբերան ձայնակցում էին նրան, հայտարարելով, թէ հափտարիմ են օսմանյան պետութեանը: Այս փառաթողութի Գրիգոր Արծրունին անվանեց «խաչատուակ ու ամսթալի» բալլ:

Բուլղարական բճրոտ օրինակը սղերի էր շատերին: Եւայց թուրքական դարավոր ախրաստութեանն այնքան էր

մաշել համարձակութեան ողին, այնքան էր բթացրել սեփական ուժերով, անձնագոհաբար գործելու գիտակցութիւնը, որ համբերելու, սպասելու և երազելու մտայնութիւնը ախրապետող էր դարձել:

Այնուամենայնիվ, դեռևս 1876 թվականի դեկտեմբերի 10-ին, Կ. Պոլսի դեսպանաժողովի օրերին, ազգային ժողովը հանձնարարեց պատրիարքին գործել այն ուղղութեամբ, որպեսզի օսմանչան կայսերական կառավարութիւնը նույնպիսի անանձնաշնորհումներ առ հայ ազգին, ինչպիսիք նախատեսվում էին երկրի մյուս քրիստոնյա հպատակների համար: Նպատակն էր բարելավել նրա վիճակը, կանխել զըրկանքները, որպեսզի «բողոքի առիթ» «չընծայեն հայոց» ազգին (10, Ժ նիստ, 6, X, 1878): Ամեն ինչ արվում էր կանխելու համար ըմբոստութիւնը, «օրինազանցութիւնը»:

Համիդը Ներսես պատրիարքին ասում էր, թե իբր սիրում էր բոլոր հպատակներին, մանավանդ հայոց ազգին, թե բուն էլ օսմանցի են, և ինքը իբր խարութիւն չէր գնում իսլամ և քրիստոնյա ժողովուրդների միջև: «Օսմանիե» շքանշանով պարգևատրելով պատրիարքին, դրական խոսքեր շոայլելով հայերի հասցեին, սուլթանն ուզում էր հաճոյանալ հայկական վերնախավին, բթացնել նրա զգաստութիւնը, արտաքին աշխարհից նրա ունեցած հուշերը: Միտամանակ իր իսկ՝ սուլթանի դիտութեամբ և անմիջական մասնակցութեամբ հակահայկական ծրագրեր էին մշակվում և գործի դրվում:

Բալկանների իրադարձութիւնների զարգացումը, Ռուսաստանի դերի մեծացումը, միջազգային դիվանագիտութեան ակտիվ քայլերը գործողութիւնների էին մղում նաև Կ. Պոլսի երեկվա անտարբերներին: Առաջանում էին նոր շափանիչներ, նոր մտածելակերպ, նոր հուշեր և հնարավորութիւններ: Նոր թափ էր ստանում այն մտայնութիւնը, թի հայ ժողովուրդը թուրքական ախրապետութեան ծանր բեռից կտրող է փրկվել միայն Ռուսաստանի օգնութեամբ, միայն ռուսական դրոշի ներքո:

Ահա թե ինչու 1876 թվականի վերջերին ազգային ժողովը քննարկեց Ռուսաստանին դիմելու և բարենորոգումների համար նրա օգնութեանը խնդրելու հարցը: Մշակվեց

մի վաստաթուղթ, որն ուղարկվեց էջմիածին, կաթողիկոսի միջոցով Պետերբուրգ հասցնելու համար:

1876 թվականի օվարտին «թուրքասեր» հորջորջված պատրիարքը դիմեց Կ. Պոլսի դեսպանաժողովին, նրա միջամտութունը խնդրելով նաև Հայաստանի կապոթյան բարձրագոյն համար: Նույն պահին հայկական մամուլը նույնպիսի առանձնաշնորհումներ էր պահանջում, ինչպիսիք քրննարկվում էին Ռուղարիայի համար՝ Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ:

*
*
*

Ռուսրական տիրապետության շղթաները խորտակելու, արևմտահայությանն ազատագրելու անհամեմատ ավելի արմատական, ավելի համարձակ հարցադրումներով հանդես եկան ռուսահայերի հասարակական ուժերը: Վերհիշվում էին անցյալի դասերը, Ռուսաստանի սցնությամբ հայրենիքը վերստանալու ծրագրերը, Պետրոս Ահծի, Եկատերինա II-ի, Իսրայել Օրու, Հովսեփ Էմինի, Շահամիր Շահամիրյանի, Ներսես Աշտարակեցու, Խաչատուր Աբովյանի անուններն ու գործը: Այստեղ տիրապետող էր դառնում այն մտայնությունը, թե Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը, Ռուսաստանին միանալու միջոցով օսմանյան տիրապետությունից ժողովրդի փրկվելը հնարավոր էին միմիայն Պետերբուրգի, ռուս ժողովրդի ու պետականության միջոցով:

Գրիգոր Արծրունու «Մշակ» թերթը դարձավ Ռուսաստանի օգնությամբ արևմտահայության ազատագրության պատգամախոսը, բաղաբաղան հրապարակախոսության առաջամարտիկը: Ինչ խոսք, նրա էջերում ավելի դյուրին էր գրել մի այլ սխաության ներքին ու արտաքին իրադրության մասին, քննարկել թուրքական դոնի իրականության խնդիրները, տարածության վրա դեղատոմսեր առաջարկել: Հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին իր հողվածներում բաղկանյան սլավոնների որինակին հետևելու, թուրքական լծի դեմ ընդվզելու խնդիր էր առաջադրում:

Հասկապես 1876 թվականից սկսած «Մշակ»-ի էջերը լայնորեն բացվեցին այդ թեմայի համար: Եթե մինչ այդ

Արևմտյան Հայաստանը գեղես ածանաթ էր մեռւմ ուսաս-
հայերին, ապա շնորհիվ Արծրունու, Բաթթու, և շատ ուրիշ-
ների դրվածքների հետաքրքրությունը մեծապէս շարժվեց
Թուրքահայ եղբայրների նկատմամբ: Նրանց բաղաբաղական
ճակատագրի, ազատագրության գործը համակեց շատ-շա-
տերի: Հակաթուրքական պայքարի վերընթացի պայմաննե-
րում այն դառնում էր տիրապետող և ազդեցիկ ուղղություն:
Գամառ-Քաթիպան «վանեցի գեղջուկի» բերանով կոչ էր
անում.

«Սղբայրը հայեր, առն՝ ք խոսիր, սփն՝ ք
դարբնին կոչու.

Պսել-կոփել սուր ու սուսեր՝ Հայաստանը
փրկելու:

Գր. Արծրունին գրում էր. «Մի՞թե վերջապէս Թուրքա-
հպատակ հայերը չեն հասկանա, որ Թուրքիայի այժմյան
անմխիթար դրութիւնը այնքան նարմար է մարդկային իրա-
վունքները պահանջելու համար, որ ցուցե դարերով այդ
տեսակ հարմար դրութիւնի դարձյալ պատահելու չէ: Ամսի
կլիմի հայերին, եթէ նրանք իրենց իրավունքները պաշտպա-
նելու և նոր իրավունքներ սեփականացնելու համար ձայն
չեն բարձրացնի...»: Արծրունին գտնում էր, որ հայութեանը
Թուրքական լծի տակ այնպէս էր ճնշված, նվաստացած, որ
կրավորական էր դարձել, ի վիճակի չէր բողոքելու, բմբու-
տանալու: Նա գրսի հզոր ուժ էր փնտրում, որն օգնութեան
ձեռք մեկնելու Այդ ուժը նա համարում էր Թուսաստանը:

Վկայակոչվում էին Պեարսու I-ի խոսքերը հայերի մա-
սին. «Ձեզ, հանուն բրիստոնեութեան, սրպէս բրիստոնեյանե-
րի, նարաւար չէ մերժել հովանավորութեանը»: Մշուաննրը
վերհիշում էին Սկասերինա II-ի բարչացականութեանը. որը
1791 թվականի փետրվարին գեներալ Կախուխան Տրամա-
յի էր կատուցել Գրիգորիտուլիսը՝ «համաձայն աշխատանքի
հայ ժողովրդի կյանքը շրջանաններին և շիմնարկներին
բնույթին» (148, էջ 390):

«Մշակ»-ը բննագատում էր Թուրքական իրականութեանը,
Կ. Պոլսի վերնախավին ու մտավորականութեանը, ազ-
գային ժողովի և ներսես պատրիարքի գործունեութեանը:

Արժրունին ջրը էր սալիս, որ նրանք փոխանակ զբաղվելին Հայրենիքի խնդիրներով, ամբողջ ուշն ու միտքը նվիրել էին եվրոպական իրականությունը նմանվելուն: Նա պահանջում էր, որ ազգային ժողովը Կ. Պոլսից տեղափոխվեր բուն երկիր, Հայաստանի քաղաքներից մեկը:

Կր. Արժրունին անդրադառնում էր Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական աշխարհագրությունը, հիմնավորում բնական հարստությունների շահագործման տնտեսական նշանակությունը, քննում բուսական և կենդանական ուշխարհի հարյուրը: Նա բաց ստում էր այդ հարստությունների շահագործման հնարավորությունը թուրքական կառավարման կամայականությունների պայմաններում: Նա հատկապես ջեշտը դնում էր կապիտալիստական արտադրության, առևտրի և արհեստների բնագավառներում հայերի ակտիվ գերի հետևակարի վրա (88, էջ 19, 20, 24):

1877 թվականին «Փորձ»-ը գրում էր. «Այն պաշտօնը, Կն յուրաքանչյուր ժողովուրդ, որ յուր ազգային առանձնություններն ունի, իր ծագումն ու լեզուն, յուր փորձն ու սովորությունները, յուր պատմական ավանդույթները, յուր հայրենի երկրի սահմանները, իրավունք ունի անկախություն ձգտել և մի քաղաքական մարմին կազմել...» (80, № 1, 1877—78, էջ 352):

Մամուլի էջերը լի էին վիճարանություններով, սուսահայտակ և թուրքահայտակ հայությունը գրություն, նրանք սարազայի շտրջ գուգահեռներով և իրարամերժ տեսակետներով: Սակայն մի բան պարզ էր՝ որ թե՛ արևմտահայ ժողովուրդը, թե՛ սուսահայ հասարակական-քաղաքական ասոցիացիաներն մետքը փրկություն միակ ուժը համարում էին Ռուսաստանը: Նույնիսկ էրզրումի անգլիական հյուպատոս Քեյսրը խոստովանում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում դավառահայությունն ամբողջապես սուսահեր էր (73, էջ 145): Ռուսահայ հասարակական շրջանները, շեղին բացառությամբ, ալն կարծիքին էին, այն հույսն էին փաշտալում, որ Ռուսաստանը չպետք է անտարբեր մնար անյուր տառապանքների ենթարկված արևմտահայությունը հկասումամբ:

Ռուսական մամուլը 1876 թվականից սկսած անդրադառնում էր արևմտահայությունը գրությունը, ուշխուժարեն քրն-

նարկում թուրքական լծից նրա ազատագրման ուղիները:

Հօգուտ հայերի ուսական թերթերից առաջինը ձայն բարձրացրեց «Մոսկովսկիե վեդոմոստի»-ն: Այնուհետև հանդես եկավ «Պրավոսլավնոյե օբոզրենիե» ամսագիրը, որը 1877 թվականի մարտին պահանջում էր Փոքր Ասիայում վերականգնել «հայկական թագավորությունը»: Ամսագիրը հերքում էր այն կարծիքը, թե իբր թուրքահայաստակ ժողովուրդներն անպատրաստ էին քաղաքական կյանք վարելու, և ասացուցում, որ այդ «աննպատակ կարծիքը պաշտպանում ու տարածում է խորամանկ Անգլիան, որ հարմար ժամանակի է սպասում այդ երկրները կուլ տալու» (80, № 1, 1877—78, էջ 356): «Մ. Պետերբուրգսկիե վեդոմոստի» թերթը 1877 թվականի մայիսի 1-ին առաջնորդող հոդվածում Սվրոպական Թուրքիայի սլավոնների և հույների անկախության խնդրի հետ մեկտեղ պաշտպանում էր հայերի անկախության գաղափարը:

Երբ Ալեքսանդր II-ը Մոսկվայում արտասանած իր ճառում ի լուր աշխարհի հայտարարեց, թե Կ. Պոլսի դեսպանաձուլի անհաջողության դեպքում ինքը որոշել է նույնիսկ միայնակ ղենքի դիմել Թուրքիայի սլավոնների «ազատության» համար, նրան արձագանքեցին նաև հայերը: Թիֆլիսում Գրիգոր Արծրունու նախաձեռնությամբ մի խնդրագիր ներկայացվեց Կովկասի փոխարքա Միխայիլ Նիկոլաևիչին (1876 թ. դեկտեմբերի 3-ին), որտեղ ցարի հովանավորությունն էր խնդրվում Թուրքիայում «մահմեդականությունից միշտ ճնշված հայոց ազգի» նկատմամբ (73, էջ 150—151): Այդ փաստաթղթում հույս էր հայտնվում, որ Հայաստանը կստանար ներքին կառավարման ինքնավարություն:

Այնտեղ մասնավորապես ասված էր. «Բնակվելով ուսաց տերություն հովանու տակ և վաղուց արդեն վայելելով մեզ համար թանկագին պետության հովանավորության տակ հանդստության և խաղաղության պարգևները, մենք՝ Թիֆլիս քաղաքի հայերս, դրդված քրիստոնեական մարդասիրական զղացմունքից, լենք կարող անտարբեր մնալ դեպի այն անբուհական սանջանքները, որ կրում են Ասիական Թուրքիայի սահմաններում բնակվող մեր ցեղակիցները և համադավանները, որտեղ ո՛չ անփականությունը, ո՛չ քրիստոնյաների

կյանքը, ո՛չ հրանց ընտանիքի, կանանց ու աղջիկների սլատիվը ոչնչով չի ապահովված»։ Այնուհետև Ալեքսանդր II-ից խնդրում էին իր հզոր ձեռքով պաշտպանել նաև հայերին մյուս քրիստոնյաներին հավասար՝ «այն միջոցներով, որ նախախնամությունը հանձնել է նորին մեծությանը և որ նա ավելի հարմար կհամարի» (57, № 48, 1876)։

Ռուսաստանին դիմելու, նրանից օգնություն հայցելու քայլերին զուգընթաց, առաջին գործողություններն էին արվում Եվրոպային Հայաստանը ծանոթացնելու, հայ ժողովրդի ծանր, ողբերգական կացությունը պարզելու և սլոպագանդելու ուղղությամբ։

4. Մարքսը ցույց է տվել, որ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրիայի համեմատությամբ Ռուսաստանում շատ ավելի շուտ պատկերացում կազմեցին Քուրբիայի սոցիալ-քաղաքական բնույթի, նրա ներքին ուսյ դրություն մասին։ Նա գրել է, որ արևմտյան դիվանագետներն ավելի լավ չգիտեին Քուրբիայի ներքին կացությունը վիճելի հարցերի, քան լուսնի մարդկանց մասին։ Ճիշտ է, XIX դարի 20—40-ական թվականներին գերմանական բանասերները զգալի բան արին թուրքական սլատմության և գրականության, իսկ անգլիական լիազորներն ու վաճառականները՝ կայսրության սոցիալական դրություն պարզաբանման ուղղությամբ։ Սակայն 4. Մարքսը գրել է, որ արևմտաեվրոպական դիվանագետները շարունակում էին կառչել ավանդություններին և չըմբռնել իրավիճակը (1, հ. IX, էջ 387—388)։

Հիրավի, Եվրոպայում վատ գիտեին Օսմանյան կայսրության ներքին նախնական վիճակը, ազգային փոխհարաբերությունները, մասնավորապես, արևմտահայության ծանր կացությունը։ «Եվրոպայի ուշադրությունը միայն բուլղարների վրա էր, որոնք ավելի մոտ և ավելի աչքի առջև էին և որոնց ստապանքը բնականորեն ավելի մեծ արձագանք էր գտնում մոսակա երկրներում։ Բայց բուլղարները հայաց կրածը չկրեցին։ ...Իսկ Փոքր Ասիո հետազոտողները, որ հակողությունից դուրս է, թուրք պաշտոնյաներն ուզածն ավելի համարձակ են անում» (53, № 2144, 1878)։

«Մի՞թե եվրոպական դատարանի առաջ բարձրագույն ազատակար և նրացանք ավելի մեծ նշանակություն ունեն։

քան համեատ խոսքն ու գրիչը», — այսպես է գրել «Փորձ»-ը իր առաջին համարում (80, № 1, 1877—78, էջ 356): Հայկական մամուլի էջերում փորձում էին հերքել անգլիական աղբյուրների կողմից տարածվող այն ստատոս լուրերն ու տեսակետները, թե հայկական հույումները, բողոքները իրո՞ւստական գրգռությունների արդյունք էին» (181, № 1, 1877, էջ 375):

Հնդկահայ մեծահարուստ վաճառական Սեթ Արշարը Լոնդոնում ֆրանսերեն լույս ընծայեց մի հիշատակագիր, որի մեջ փաստեր բերելով զավտուահայութեան հարստահարությունների մասին, նաքց էր բարձրացնում, որ Սվետոյան Քաղկանների քրիստոնեության հետ մեկտեղ գրազվեք Յուրուհատակ հայերի վիճակով (202): 1876—1877 թթ. Եվրոպական մամուլում նույնպես Քուրբահայաստանի մասին նյութեր տպագրվեցին: Բնագիտական թերթերից մեկը գրում էր «ազնու Հայաստանի» ստեղծման անհրաժեշտություն մասին, որն օգտակար կլինեց թե՛ Ռուսաստանին, թե՛ Անգլիային: «Փորձ»-ը վստահ էր, որ Քուրբահայն կատարություն էլ էր համաձայնվելու գրան, որով մեռն ճես պարտավոր է վարձատրել վերջապես հայոց ազգի բազմադարյան մեծամեծ ծառայությունները և անվրդով հավատարմությունը» (80, № 1, 1877—78, էջ 363—366):

Կ. Պոլսի հայոց սպորտին ժողովի նիստերում բարենորոգումների շուրջ տեղի ունեցած քննարկումները, վիճարկողություններն աննկատ չէին մնում արևմտաեվրոպական դիվանագետներին: Ճրանահայի արտաքին գործերի մինիստրը խորհուրդ էր տվել Կ. Պոլսում իր դեսպանին ներազդել Բ. Գոան վրա բարենորոգումների ծրագիրը տարածելու նաև կայսրության արևելյան նահանգներում, տեղապահելու համար Ռուսաստանի ձգտողական ուժը հայերի մոտ (16, էջ 90):

Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Հենրի Էլիսաին պատրիարք ներսեան տկնարկում էր այն մասին, որ հայերի վիճակն ավելի լավ չէր ապաստամբ սլավոնների վիճակից: Թե «զժվար չէր» նմանօրինակ սոցաումբական շարժում առաջ բերել հայերի կողմից՝ «եվրոպական տերությունների համակրությունը գրավելու համար» (73, էջ 130—131): Այսպիսի գիրքսոշումը ջուր էր լցնում Բ. Գոան քաղաքակա-

նութխանն այդ պահին, որը հենց ապստամբութեան փաստն էր սգոսագործում Եվրոպային հեղափոխական շարժման վտանգով սարսափեցնելու և սշտվանների պաշտօնները մերժելու նամար:

4. Պոլսի ղեկավարածոզովի օրերին յորդ Սուլթանին ներկայացվեց անգլիական բահանա Քրիստի «Հանուն Սուրբիայի հայերի—հայերն ու Արևելյան հարզը» անդնունդը գրքույկը, որը հրատարակվել էր Լոնդոնում: Այս քույկը նախատակն էր ղեկավարածոզովի ուշադրութեանը հրավիրել նաև հայաց վիճակի վրա: Դեսպտները, սակայն, բավարարվեցին միայն Եվրոպական Սուրբիայի քրիստոնյաների խնդրի քննարկումով:

Ներքին և արտաքին բաղաբական բարդացումների հետևանքով խոր ցնցումների մեջ էր թուրքական վերնախավը: Կաշարութեան մասարտա խորտակման վտանգն ինքնրստինըյան փրկութեան ուղիների ասրքերակներ էր առաջադրում: Նորից հրատարակ էլին բերվում թուրքական նախորդ սկիտրմատորների ծրագրերը պետութեանը վերակառուցելու, բարենորոգելու մասին:

Թուրքական ազգային բուրժուազիան, նախորդ շրջանի համեմատութեամբ, աչնուամենայնիվ որոշուկի գարգացում էր ապրել և համապետական միասնական շիմքի վրա երկրի բոլոր յողովուրդներին սամանցիութեան յողանոքի ներքո համախմբելու ծրագրեր էր փայտարում: Այս հողի վրա 70-ական թվականներին աշխույժ գործունեութեամբ հավաչեցին 1868 թվականից թուրքական բազաբական կրթների առաւելից իջած անոր սամանելը» (Եվրոպայում սրանց հենց սկզբից «ժեռն թուրքեր»՝ «երխաթուրքեր» էին անվանում): Սրանց վասարանդի ներկայացուցիչները Եվրոպայում գրական-հասարակական ու բաղաբական գործունեութեան էին նախաւել ու քննարկում էին սեփական հայրենիքի հասագա հակատագրի խնդիրները: Դրանց պարտալուխ դարձավ Միգ-հատ փաշան:

Օսմանյան կայսրությունն ապրում էր մի պահ, երբ նրա արտաքին քաղաքական իրավիճակը սերտորեն միախառնվում էր ներքին քաղաքական անկայուն դրություն հետ: Ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների շարվածների տակ, բուն թուրքական վերնախավում, բուրժուական-բուրժուական շրջաններում տեղի էր ունենում արժեքների վերադասահամայն, պետությունը փակուղուց դուրս բերելու ուղիներ փնտրելու պրոցես: Այս դրությունն արտաքին աշխարհում էին օգտագործել յուրավի, իրենց շահերին համապատասխան:

Անպիտական դիվանագիտությունը Միդ՛ատին և նրա համախոհներին փայփայելու ու խրախուսելու միջոցով ձգտում էր ընդգրկմանը Բալկաններում ազգային պետությունների ստեղծման, սուսական քաղաքականության, օգնությամբ Բալկաններում թուրքական տիրապետության վերացման պրոցեսին: Միդ՛ատն ու «նոր օսմանները» պետք է բարենորոգումների, սահմանադրություն հռչակելու միջոցով ապահովեին կայսրության պահպանումը, կանխեին ռուսական ազդեցության միջոցով սլավոնական ժողովուրդների զարգացման, ինքնուրույն ուղի դուրս գալու հնարավորությունը: Նրանք հանդես եկան պետության մեջ թուրք տարրի գերիշխանության, իսլամի հիմքերի ամրապնդման հետեզական պահանջով: Այս մտայնությունն ունեցող մարդիկ էին, որ 1876 թվականին առաջ բերին օսմանյան սահմանադրությունը, հռչակելով ամբողջ պետությունը բարենորոգելու իրենց մտադրությունը:

Սրա հանդեպ վերապահ դիրք բռնեցին բալկանյան ժողովուրդները, որոնք արդեն ընթանում էին տնջաւածան և իրենց սեփական պետություններն ստեղծելու ուղիով: Կ. Պոլսի հայոց վերնախավը, ընդհակառակն, հիմնականում հույսը կապում էր համապետական և բնդհանուր բարենորոգումների իրագործման հետ: Կ. Պոլսի հայկական վերնախավի «ազգային վարչության» առջև խնդիր էր ծառայել ճշտել անելիրը՝ Նեվե՞լ կառավարության վրա, նորե՞լ «նոր օսմանների» ծրագրին, թե՞ միանալ քրիստոնյա նպատակների շարժմանը և դիմել տերությունների միջամտությանը: Սրանք իրարամերձ, հակասույա ուղղություններ էին, և Կ.

Պոսի չալությունն էլ իր դասակարգային շահերին ու պատկանելությանը համապատասխան հարել էր սարքեր ուղղություններէ, շրտերելով ո՛չ միասնություն, ո՛չ սրտշակի գիծայիծ:

«Միդճատ փաշան,— գրել է սովետական պատմաբան Ֆադեևան,— հանդես էր գալիս Օսմանյան կայսրությունում թուրքերի կողմից նվաճված ժողովուրդների վրա թուրքական տիրապետության պաշտպանի դերում և այդ հարցում համերաշխում էր սուլթանական-ֆեոդալական վերնախավի հետ, որը շահագրգռված էր ոչ թուրքական նախնադիրում թուրքական իշխանության պահպանման մէջ» (168, էջ 145—156): Եվրոպական կրթութիւն ստացած, ֆրանսիական գրականությանը, ժամանակի բաղաբական սամունքներին ծանոթ «նոր օսմաններ» ասացատար դեմքերը, բայտ էություն, չունեին սոցիալ-բաղաբական, տնտեսագիտական սրտշակի, կոտ հայացքներ: Թուրքական բուրժուական ազգի կազմավորման պրոցեսի այս առաջին մունետիկները հենց սկզբից տուրք սովեցին թուրքերի ազգային բացառիկությանը շովինիստական բարոզներին: Նրանք կրքեր չկարողացան վեր կանգնել կրոնական մտածելակերպից ու չտիանիշներից, մշտապես կրազելով Թուրքիայի վաղեմի հզորության վերականգնման մասին: Զուրկ սոցիալ-դասակարգային լայն հենարանից, նրանց հայացքները պարփակվում էին նեղ շրջանակներում: Ժողովրդի ծայրահեղ հետամնացությունը, կրոնական կապանքները, պետության առդմառասականական բնույթը, դեմոկրատական ազատությունների իսպառ բացակայութիւնը բացառում էին շարժման զանգվածային բնույթը: Ժամանակին տեղին են նկատել, որ նրանք պարավարներ էին առանց բանակի, գաղափարախոսներ՝ առանց ժողովրդի: Բնականաբար, նրանց շարժումն էլ պետք է մնար վերնախավային, կրքեր գաղափարական բնույթ:

Փարիզում չիմնադրված «Հյուրիեթ» (Ազատություն) թերթի շուրջ համախմբված «նոր օսմաններ» հանդես եկան սուլթան Աբդուլ Ազիզի դեմ, նրան մեղադրելով պետութիւնը վատ կառավարելու մէջ: Արդարեւ, այդ սուլթանը հայտնի էր իր ցոփ կյանքով: Սուլթան Մեջիդի կառուցած թատրոնը նա վերածել էր ախոռի, իսկ արշտրները ու սրսի շները հա-

մար հակադրական շենքեր էր կառուցել իր պալատի հարևան-
նութքամբ: Եսոյնյակ մի արլորի վզից «Պանանիե» շքանշան
էր կտրել՝ նշնշով նրա «արիութեանը» (27, էջ 110): «Նոր
օսմանները» մի կողմ հրատարակեցին, որակի ազգային ճիշ-
տամների, ազատամբական շարժումների, երկրի ծանր դրու-
թյան միակ մեղադարը հաշտեցին սուլթանին:

Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան Հենրի Էլիոտը փաստարկն
դարձել էր Մեղնալի խորհրդականը: Անգլիական գաղտնի-
տերերը հուսով էին, որ «նոր օսմանների» միջոցով կհաջող-
վեր իրենց ենթարկել սմբողջ Օսմանյան կայսրությունը
ևսկ նրանց հակապալատական դիրքորոշումը արգակեցին
համբերում էր անգլիական շահերին:

1876 թվականի մայիսի 30-ին պալատական հեղաշրջա-
մով Աբդուլ Ազիզը գահնուկից արվեց: Դերեգուրը Աբդուլ
Ազիզին անվանում է «բխամիա և սգևա մարդ», որի զլխա-
վոր գրաղմուդը հարեմի քմայիններն էին: Նրա սրտը նա
հանգների մեծօսմանությունով փաշաններն իրենց պահում
էին ինչպես միապետներ, պետական գանձարանը մշտապես
զատարկ էր, թէև սուլթանը վաշխառուական սպանաններով
միջխարքների համոզ փոխառություններ էր վերցնում Եվրո-
պական պետություններից և հետո հաշտարտում էր իր ան-
վճարունակության մասին: Վարչական օրգաններն ու գառա-
րանը գտնվում էին կամայականության ճիւղաններում (118,
էջ 450—451):

Սկզբում սուլթան հաշակվեց Մուրադ V-ը, որը միգրատին
և նրա կողմնակիցներին երաշխիքներ սովեց պաշտպանելու:
սահմանագրական շարժումը նա համաձայնի էր թուր-
կերի, քայր շխտավարի: Շուտով հաշտարարվեց, որ նա նա
գեկան հիվանդ է և Սերբիայի ու Չեանագրիայի հետ սկսված
պատերազմի պահին իշխանությունից հեռացվեց:

1876 թվականի սեպտեմբերի 31-ին գահ բարձրացավ արբ-
րանուշակ Աբդուլ Համիդ II-ը, որը հետագայում «արշունտու-
նկարմիր» սուլթան անվանումն ստացավ: Բազաքական շար-
ված վիճակից դուրս գալու, «նոր օսմանների» օժանդակու-
թյանից օգտվելու նպատակով Համիդը նրանց մեծ իրա-
տուններ տվեց. սահմանագրական կարգերի կողմնակից

ձևացավ: Աջդպիտի սակտիկան նրան պետք էր նաև գուտարտարին-քաղաքական, դիվանագիտական խնդիրներ լուծելու շամար: Զէ որ այդ պահին Կ. Պոլսում հավաքված արևմտակալուսակա ղիվանադևաները սեֆորմների նախագծեր էին մշակում Բալկանների համար, իսկ սահմանադրութեան հռչակմամբ խորամանկ սուլթանը նպատակ ուներ կանխել եվրոպական ղիվանագիտութեան միջամտութեանը կայսրութեան ներքին գործերին:

Արդ՛նա փաշան նշանակվեց պրեմիեր մինիստր (սաղարագամ կամ մեծ վեզիր) և ձևանամուխ եղավ սահմանադրութեան մշակմանը: Այս գործում նրան օգնում էր Փրիլոսր Օալանը, որին բազմաթիվ աղբյուրներ վերագրում են թուրքական սահմանադրութեան գլխավոր հեղինակի պատիվը:

1876 թվականի դեկտեմբերի 23-ին Կ. Պոլսում, միջազգային կոնֆերանսի բացման օրը, հրետանային շամադարկերն աղբարարեցին սահմանադրութեան հռչակումը: Կոնֆերանսում թուրքական պատվիրակը հայտարարեց, որ սուլթանը կայսրութեան բոլոր քաղաքացիներին շնորհում է սահմանադրական իրավունքներ, և որ դրանով իսկ ֲիվանագևանների հավաքը կորցնում է իր նշանակութեանը:

Սակայն ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում այդ սահմանադրութեանը, նրա հեղինակների հավատամքը: Սահմանադրութեան մեջ հատուկ հոգվածով իսլամը հռչակված էր պետական կրոն: Ընշված ազգութեանների իրավունքները չէին ճանաչվում: Սահմանադրութեան առաջին հոգվածում առված էր, թե «Օսմանյան կայսրութեանը մի անբաժանելի ամբողջութեան է կազմում, որով և ոչ մեկ մասը չի կարող անջատվել սրեկ պատճառով» (69, էջ 48): Աւթերորդ հոգվածը սահմանում էր, որ կայսրութեան բոլոր հպատակները, անկախ իրենց շավաաից, կոշվում են օսմանցիներ:

Նամըկ Քեմալը, Ալի Սուալիին, այնուհետև Միզհատ փաշան և մյուսները աղբային-սպասադրական շարժումների նկատմամբ բռնեցին բացորոշ թշնամական դիրք: Նրանք կատաղութեամբ էին լցված Օսմանյան կայսրութեանից անջատվելու յուրաքանչյուր ճնշված ժողովրդի ապատազրական մաքաոումների դեմ, փորձում էին նույնիսկ տեսականորեն

հիմնավորել ազգային-ազատագրական շարժումների պատմական աննպատակահարմարությունը, հետամուտ էին պանօսմանիզմի գաղափարը (146, էջ 125—127)։

Այսպիսով, բալկանյան ժողովուրդները, արաբներն ու հայերը իրենց պայքարի ճանապարհին հանդիպում էին ոչ միայն սուլթանի սրին ու եվրոպական դիվանագիտության խաղերին, այլև թուրքական կյանքի վաղվա օրը կանխորոշելու հավակնող ուժերի թշնամական դիմադրությունը։ Թուրքական ներքին իրականության մեջ նրանք գրկված էին որևէ առաջադիմական ուժի օժանդակությունից։

«Ազգային հարցում «նոր օսմանների» քաղաքականությունը,— պրոմ է սովետական թուրքադես Յու. Պետրոսյանը,— ինչպիսի ֆրագներով և լոպունդներով էլ որ նա քողարկվեր, զործնականում հանդում էր հայերի, արաբների, քրդերի, հույների և Օսմանյան կայսրության մյուս ժողովուրդների վրա թուրքական սիրտպետության պահպանմանը» (146, էջ 129)։ Սովետական պատմաբան Շպարոն գրել է, որ «նոր օսմանները» ձգտում էին սուլթանական միահեծան իշխանությունը փոխարինել սահմանադրական միապետությամբ, բուրժուական սեփարմների միջոցով ճանապարհ հարթել երկրի կառնապիտակաձև զարգացման համար, ազատվել օտարերկրյա կախվածությունից։ Նույնիակ նրանցից առավել ոտդիկալները՝ Նամըկ Քեմալը և Զիա բեյը, շիտսելով արգեն առավել շափավոր բուրժուական սեփարմատոր Միդհատ փաշայի մասին, կայսրության ամբողջականության կողմնակիցներ էին և խստիվ դեմ էին սլավոններին, արաբներին, հայերին և սուլթանական ռազմաֆեոդալական բանակայության կողմից ճնշված մյուս ժողովուրդներին ինքնուրույնություն շնորհելուն (172, էջ 59—60)։ «Նոր օսմանների» քաղաքական հայացքները հետադադում փոխանցվեցին երկուսսարդ թուրքերին, որոնք ավելի ընդգրծված թշնամական դիրք բանեցին կայսրության ճնշված ժողովուրդների նկատմամբ։ Յու. Պետրոսյանը նկատել է, որ «նոր օսմանները» Թուրքիայի քաղաքական հողում ցանկեցին թուրքական նացիոնալիզմի այն սերմերը, որոնք հետագայում դարձան պանթուրքիզմի ռեակցիոն գաղափարախոսությունը (146, էջ 130)։

Այսօր էլ թուրք պատմաբանները ջանք չեն խնայում միտելու հայկական հարցի ծագման ու զարգացման օրինաչափությունը: Նրանք մի կողմից փորձում են ապացուցել, թե սուլթանական իշխանությունը լավագույն վերաբերմունք ուներ արևմտահայության նկատմամբ, մյուս կողմից, կեղծելով պատմական իրականության ճշմարիտ պատկերը, արտաբերում գործոններին են վերագրում հայկական հարցի ծագումը: Ռուդեա կանոն, թուրքական հրատարակությունների գլխավոր թիրախը Ռուսաստանն է, նրա արևելյան քաղաքականությունը, որի գործողությունն էլ պոչմանավորվում հայկական հարցի այս կամ այն դրսևորումը:

Զրմբանելով հասարակական զարգացման օրինաչափությունները, հակազգիտական դիրքերից գովերգելով Օսմանյան կայսրությունը, ափսոսալով նրա վերջման համար, թուրք հեղինակները ժխտում են ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի օրինաչափությունը, ազատության և ինքնորոշման նրանց ձգտումների իրավունքը: Այստեղից էլ այն մշտական նենդափոխումներն ու կեղծիրենբը, որ բնորոշ են թուրքական հեղինակներին՝ թե՛ երեկվա, թե՛ այսօրվա գործերին:

Թուրք պատմաբան Սադի Կոչաշը 1967 թվականի մայիսին «Զումհուրիեթ» թերթի մի քանի համարներում հրատարակեց իր «Հայերը պատմության չնթացքում և հայ-թուրքական հարաբերությունները» պատմական ակնարկաշարը: Այստեղ ամեն ինչ խեղաթյուրված է: Հեղինակը գործադրել է բոլոր ջանքերը կեղծելու պատմական փաստերը՝ ճնազույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Այս հեղինակի նպատակադրման մեջ դիտարկողը հայերին վատաբանելի է: Անդրադառնալով XIX դարի 70-ական թվականների իրադարձություններին, նա արդարացիում է սուլթանի քաղաքականությունը: Այնուհետև նա ասանց այլևայլության գրում է, թե «օսմանցիները ոչ մի տերիտորիա չեն խլել հայերից և չեն միացրել իրենց երկրին»: Սադի Կոչաշը կրկնում է հայերի Արևմտյան Հայաստանում մեծամասնություն չլինելու հին երգը, խոսում է հայերի նախկին հավատարմության և հետագա դավաճանության, Ռուսաստանի հրահրիչ դերի, պատրիարքարանը հակակառավարական, հեղափոխական

հենարոնի վերածվելու և այլնի մասին, բայց հարկ չի համարում հաշվի նստել ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի և դրա համար նրանց մղած հրկարատե պայքարի փաստերի հետ:

Տակավին թուրքիտյուն չի գտնվել մի հեղինակ, ոչն ընդունելու Օսմանյան կայսրությանից ճնշված ժողովուրդների անջատվելու օրինաչափությունն ու անհրաժեշտությունը: Թուրք պատմաբանների գրվածքները զուտ պատմողական, հեքիաթոնման բաներ են, քան պատմության փաստերի, հրեւույթների ուսումնասիրություն: Որպես կանոն, հայերին վերաբերող գրվածքներում մի որևէ օրինակով հեղինակները փորձում են ընթերցողներին ցույց տալ, թե իրենք հայ բարեկամներ են ունեցել, նրանց շատ են սիրել, հետո նրանք ընկել են ուրիշների ազդեցության տակ և հակաթուրքական դործունեություն ծափալիլ: Այսպիսի օրինակով է սկսում և վերջացնում Սադի Կոշաշը:

1973 թվականին վերահրատարակվեց Աբուլլուհ Յամանի «Հույկական հարցը և Թուրքիան» գիրքը, որակյ փորձ է արվում ապացուցելու, թե հայկական հարցն իբր արհեստականորեն արտաքին ուժերի, օտարերկրյա տերությունների կողմից հրահրված երևույթ էր Սեփական իրավունքները համար հայերի մղած պայքարը մատուցվում է որպես հանցանք, որպես պավաճանություն:

1973 թվականին Սուամբուլում լույս տեսավ Ալթան Դելչորմանի «Հույկական համբուսները թուրքերի դեմ» գրքույկը: Հեղինակը նույն սեփական է զարդացնում, հայկական շարժումը կատրում է օտարերկրյա իմպերիալիստների սադրանքների հետ, որոնք, իբր, ստեղծեցին հայկական հարցը: Ալթան Դելչորմանին դուր չի գալիս, որ ժամանակին հայ երիտասարդներն ուսում ստացան Ռուսաստանում և Եվրոպայում, տարվեցին ազդաչին գրացումներով, հայրենիքի դողափարով: Եկարազարդ այս կեղծագիրը թուրք Էրիտասարդությանը դրդոսում է հայ ժողովրդի դեմ, նրան մղում թշնամական դործողությունների:

Քննարկվող հարցերին նվիրված՝ մամանակակից թուրք հեղինակների գրքերում ամենասարրական ճշմարտությունները ներկայացվում են ծուռ հայելու մեջ: Նրանցից մեկը

սնդում է, թե հայկական շարժում չէր կարող ստաշունալ Ռուսրիայում, քանի որ այնտեղ հայերն «ապրում էին հան-
դրության և երջանկության մեջ», որ այն արհեստականորեն
հարուցել են և վրայական տերություններն ու Ռուսաստանը՝
նրանից օգուտներ քաղելու համար (155, էջ 93)։ Ինչ իսպա,
հայկական հարցն իրենց շահերին համապատասխան օգուտ-
գործելու մեջ շահագրգռված էին և այդ միտումով էին գոր-
ծում տերությունները։ Բայց բուն հարցը մի ամբողջ ժողո-
վրրդի ազատագրության, օտարերկրյա լուծը թոթափելու
խնդիրն էր՝ պայմանավորված միանգամայն բնականոն և
օրինադասի գրգռողառճառներով։

Բնորոշ է, որ Միգճատ փաշան և նրա համախոհներն
Վերդու Ազիզի դեմ իրենց պայքարի մեջ հենվում էին հս-
դեորտկանության վրա, փողոց ցույցի հանելով հոգևոր ու-
սումնարանների սովորողներին (սոֆտաներին), սրանց թիվը
միայն 4. Պոլսում հասնում էր 25—30 հազարի (118, էջ 46)։

Միգճատ փաշան հայանի էր իր վայրագ դաժանություն-
ներով տակավին Գանուբջան միլայեթի կուսակալի պաշտո-
նը վարելիս, երբ ստացավ «բուլղարասպան» մականունը։
Չէ որ իշխանության դուրս անցնելով Միգճատ փաշան և
նրա համախոհները 1876 թվականին կատաղարական հու-
սուկ նիստում որոշեցին բուլղարական մտավորականու-
թյանը, առաջին հերթին Ռուսաստանում կրթություն ստա-
ցած ուսուցիչներին, ոչնչացնելու մասին։

Միգճատի դիտավորած սահմանադրական շարժումը ողե-
վորել էր նաև հայ դործիչներից շատերին, որոնք սահմանա-
դրության մեջ փրկություն էին սրոնում սուլթանական դեհե-
նից։

«Փամանակ և խորհուրդք» գրքույկում Մ. Խրիմյանը
գրել է.

«...Հասավ, հասավ այն Խառատերի ժամանակ. քեզ ավե-
տիս կուսում, ժողովուրդ, լուսձ լեզուդ և փակված բերանդ
բաց աչսուհետև, խոսիր և գրե որչափ սահմանադիր օրենք
քեզ ազատություն կուտա, խոսիր երբ կզրկվես, խոսիր դու-
տավորաց ստաշ, երբ ապերախտ ձեռք զքեզ վապտակեն,
խոսիր և իրավունք խնդրե»։ Նու հավատում էր, որ սահմա-
նադրությունը՝ «ահավասիկ այս զարգացած մանուկն է, որ

Եվրոպիո քաղաքակրթութիւն կներմուծե մեր հին աշխարհ. հին ժողովուրդ նոր օրհնքով կվերանորոգի...» (67, էջ 123):

Ե՛վ երիմյանը, և՛ մյուս գործիչները կարծում էին, որ սահմանադրութեան կիրառումով լուծվելու էր հայկական հարցը: Ընդհանուր բարենորոգումներ և ոչ թե անշատում՝ աշխարհին էր նրանց մտածելակերպն ու ծրագիրը: Նրանք երազում էին «արդար» ու «հավասար», վերածնված տեսնել Օսմանյան կայսրութիւնը:

Շուտով հիասթափութիւնը համակեց այդ լավատեսներին: Երիմյանը դրեց «Վանդուլթը», հետո՝ «Հալցուլթը», որտեղ, ըստ էութեան, հերքեց երեկվա սպասումները:

Այո՛, ոմանք ոգևորված էին միդհասայան սահմանադրութեամբ: Բայց կային նաև մարդիկ, որոնք բնքունելով թուրքական ազգայնականութեան էութիւնը, կսոճիատեսում էին միդհաստականների ապագա գործելակերպը: Գեոևս 1878 թվականին հայկական շրջաններում արդեն լսվում էին ձայներ. թե «երբ ժեռն թուրքերը տեր դառնան կացութեանը... իրենց առաջին գործը կլինի տաճկահայութեանը բնաջնջել միատարր թրքութեան հաստատելու համար, որպէսզի մուսուստանը Բալկանների օրթոդոքս կամ սլավան ժողովուրդների ազատագրութեան գործը գլուխ հանելուց հետո Կովկասի սահմանակից և կրոնակից թրքահայութեանը նաև ազատագրելու պատրվակներ շատեղծի...» (22, էջ 105):

«Թուրքերը ժամանակին հեղափոխութեան շարին Կ. Պոլսում», — ստեղ է Կ. Մարքոս 1876—1877 թթ. իրադարձութեանների կապակցութեամբ: «Այն ժողովուրդը, — գրել է նա, — որը բարձրագույն ճգնաժամի այդ պահերին ունակ չէ հեղափոխական եղանակով կտրելու հանգույցը, այդպիսի ժողովուրդը կործանված է» (1, հ. IX, էջ 380):

Արդեն 1877 թվականի փետրվարին Արդուլ Համիդը պաշտոնանկ արեց Միդհաստին և հետացրեց երկրից: Իսկ 1878 թվականի սկզբին Արդուլ Համիդը որոշեց ընդհանրապես ազատվել այդ օրապակաս պատգամենտի կաշկանդիչ գոյութիւնից: Փետրվարի 14-ին այն փակվեց և այլևս չգուժարվեց մինչև 1908 թվականը: Նա կատաղութեամբ մինչև վերջ հետապնդեց սահմանադրականներին, գործի գնելով թույնն ու դաշույնը, կեղծիքն ու շողոքորթութիւնը: Ում

շուրթերից ժամանակին «սահմանադրութեան» բառն էր ւր-
ուել, բոլորին ազատեց պաշտօններից (141, էջ 398): Ոմանք
ձերբակալվեցին, ոմանք անցան Եվրոպա՝ խույս տալով հե-
տապնդումներից:

Մի քանի տարի անց նա խարեութեամբ Կ. Պոլիս հրա-
վիրեց Միդհատին, հետո՝ 1881 թվականի հունիսին դատա-
վարութեան սարքեց նրա ու համախոհների նկատմամբ:
Միդհատն աքսորվեց Արաբիա, Թաիֆ, որանդ 1883 թվակա-
նին խեղդամահ արվեց սուլթանի դորձակալների ձեռքով:
Սահմանադրութեան հայր Միդհատի զույսը արկղով Կ. Պո-
լիս ուղարկվեց, սրի վրա գրված էր՝ «Ճապոնական դարդա-
բանքներ փղոսկրից՝ նորին կայսերական մեծութեան հո-
մար»:

*
* * *

Արևելյան ճգնաժամի մեջ նորից ազդեցիկ դեր էր խա-
ղում Մեծ Բրիտանիան: Ժամանակի այդ հզոր տերութունը
կատաղի հետևողականութեամբ ամրապնդում էր իր պիրքե-
րը Արևելքում, ձգտում քնդլայնել իր ազդեցության ոլորու-
ները, գաղութային տիրույթների սահմանները: Անգլիան,
Մարքսի խոսքերով առած, «կապիտալի մայր երկիրն էր»,
սրն աչքի էր ընկել գաղութային քաղաքականության իր գո-
ծան մեթոդներով:

Վ. Ի. Լենինը գրել է, որ XIX դարի վերջին երրորդը նոր
իմպերիալիստական դարաշրջանին անցման մամուլակաշար-
ջան էր: Իսկ Անգլիան կապիտալիստական աշխարհի առա-
ջատար երկիրն էր: Մոնոպոլիաները և ֆինանսական կապի-
տալն Անգլիայում կազմավորվել են, նախ և առաջ այն ձեռ-
նարկություններում, որոնք գրառված էին գաղութային հումքի
մշակումով: Անգլիան եվրոպական մյուս տերութուննե-
րից առաջ էր անցել կապիտալի արտահանման մեծ շտիկ-
րով և առաջինը ոտք դրել իմպերիալիզմի ուղին: «Անգլիայի
առանձնահատկությունն արդեն դարի կեսից այն էր, որ այդ-
տեղ առկա էին իմպերիալիզմի գոնե երկու ամենախոշոր
բնորոշ գծերը՝ (1) անծայրածիր գաղութներ և (2) մոնոպոլ

շահույթ (Նամաշխարհային շուկայում մոնոպոլ դրուժյան հետևանքով)» (2, հ. 23, էջ 139):

XIX դարի 60-ական թվականներից անգլիական արդյունաբերական բուրժուազիայի մեծ խմբեր լիբերալ կուսակցությունից չվել էին պաշտպանողականների ճամբարը: Սակազված էր ինչպես արդյունաբերական առաջնությունն Անգլիայի կողմից կորցնելու վտանգի, այնպես և նրա ինտերիուքիստական վերընթացի հետ: Փոխվել և ավելի մարտունակ էին դարձել անգլիական հրտավարող դասակարգերի արամադրությունները: Հիասթափվելով լիբերալ ղոկարինայից, սնտեսություն գործերին պետական նվազ միջամտություն գաղտնիքից, նրանց շաղթերում մեծացել էր ուժեղ իշխանություն ունենալու կողմնակիցների թիվը: Այդպիսի գծի կողմնակից էր պաշտպանողական կուսակցությունը: Այդ կուսակցության պարագլուխը հրեա Դիզրաելին էր (1876 թվականին վիկտորիա թագուհին նրան շնորհեց յսրդի տիտղոս՝ լյուդ Բիքսնսֆելդ անունով): 1874—1880 թթ. Անգլիայում իշխանությունը գանձում էր նրա դիտավորած կուսակցության ձեռքում: Սա անդլիական գաղութային բաղաբաղանությունն ինտենսիվ ծավալման շրջանն էր, երբ բուրժուազիայի ճշմարտ մեծամտությունը նոր գաղութների նվաճման և նրանցում իր դիրքերի ամրապնդման մեջ էր տեսնում Անգլիայի փրկությունը տերությունների հարաճուն մրցակցության մեջ:

1874 թվականի ընտրությունների ժամանակ Դիզրաելին գաղութներ նվաճելու բաղաբաղանությունը՝ «իմպերիալիզմը», նշակեց իր պիսավոր լոզունգը: Երկրորդ անգամ կառավարություն դուրս եկան Վալթեր (առաջին անգամ Դիզրաելին պրեմիեր էր 1868 թվականի մարտ—գեկտեմբերին), նա գլխավորեց անգլիական գաղութային կրթականի հարձակողական վերընթացը: Նրա օրոք Անգլիան պատերազմներ էր մղում Հնդկաստանում և Հարավային Աֆրիկայում, Աֆրիկայում և Իսլանդիայում, աշխարհի այլ մասերում: Նա ճկունորեն ղուգակցում էր անգլիական կապիտալիզմի բարձր ոչրտների, բիրժայի, արքունիքի, գաղութային պաշտոնեություն, պինդորականության, նաև խոշոր հողատերազնվականության շահերը, լիբերալ պացիֆիստական լուծուղաներին հակադրում Մեծ Բրիտանիայի իդեալը, որն իշ-

խում էր հսկայական դադարձալին աշխարհի վրա (152, 12 25), Գրգրակիի իտրճրդով էր, որ 1877 թվականին, իր թագաժորության 40-ամյակին, Վեկտորիա թագուհին ընդունեց Հնդկաստանի կայսրուհու տիտղոսը, իսկ ինքը նրա ձեռքից ստացավ չորգի ու պիրի տիտղոս և դիվանագլխության պատմության մեջ մտավ որպես չորգ Բիքանսֆիլդ: Ինչ վույթ, որ այդ տարի նույն Հնդկաստանում միլիտնավոր մարդիկ գո՛վեցին քաղցից և ժանտախտից: Պահպանողականների պարագլուխը պահանջում էր բոլոր միջոցներով ընդլայնել և ամրապնդել բրիտանական դադարձալին կայսրութլունը: Քաղաքական այդ պիծր ժողովրդին մատուցվում էր որպես Անգլիայի շահերը հուզողութլամբ պաշտպանող «փուշուն փարսկութլուն»:

1870—80-ական թվականներին սուր տխուրանութլուն էր ծաղարվել Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև Օսմանյան կայսրութլուն լույնածաղալ տարածքների համար, որոնք վուս էին իրացված և վաս էին կառավարվում Կ. Պոլսի սուլթանական իշխանութլան կողմից: Օրովկով 1870—71 թթ. ֆրանս-պրուսական պատերազմում Ֆրանսիայի կրած պարտութլունից, Գրգրակիի կառավարութլունն ամենայն պողտնապահութլամբ և մանրակրկիտ ծրարով հող էր նախապարասում Սուեզի ջրանցքի և Եգիպտոսի վրա Վիկտորիա թագուհու իշխանութլունը տարածելու համար:

1875 թվականին Գրգրակիին գաղտնի համաձայնութլամբ Եգիպտոսի նախավերջին խեղդի Իսմայիլ վուշալից 4 հալար ֆունտ սակոյինգով գնեց Սուեզի ջրանցքի բաժնետոմսերի 10 տակտր և հիմբ պրեց Եգիպտոսի վրա անգլիական տիրապետութլան սկզբնավորմանը:

Բալկանյան իրարարձութլունների ժամանակ անգլիական կառավարութլունը չափազանց նախանձախիդի հետևում էր պետքերի վարգոցմանը: Օսմանյան կայսրութլան սվանգական հովանավորները, սուստուս քվսլի քաղաքականութլուն սուպետները, հորից հանդես էկան սուլթանական սողմաֆիստպական սեժիմը պահպանելու և հովերմացնելու պաշտպանութլամբ: Անգլիան հակադալոնական քաղաքականութլան դիաալոր սլուներից մեկն էր: Նա ընդդիմանում էր այն բանին, որ Ռուսաստանը հաջողութլան հասներ ճընչ-

ված ժողովուրդների սրայքարին օժանդակելու գործում: Իսկ Ռուսաստանը սեծոլյան նեղուցներից հեռու պահելու խընդիրը ամբողջ XIX դարում անպիտակ և պիտակ անգործիները համարում էին իրենց քաղաքականության կենսական հարցերից մեկը: Ահա թե ինչու Լոնդոնի թուրքոֆիլները ստահող լուրեր էին տարածում, շարափոստում այն մասին, թե, իբր, բոսնիական, բուլղարական ապստամբությունները ռուսական գործակալների սարքած գործեր էին (158, էջ 20):

Տակավին XVIII դարի վերջին Ուիլյամ Պիտ ավագն անդլիական պարլամենտում հայտարարել էր, թե հրամարվում է մեծի մեջ մտնել «այն հիմարների հետ», որոնք առաջարկում էին վերացնել Օսմանյան կայսրությանը: Նրան է պատկանում թուրքական պետությունը «եվրոպական սիստեմի մեջ» ներառելու գաղափարը (83, էջ 18): Պիտի կարծիքով, «թուրքական պետության գոյությունն անհրաժեշտ էր եվրոպական հավասարակշռության համար»:

Հետո նրան կրկնեցին ուրիշները՝ Ֆրանսիացի Գիզոն, անդլիացի Պալմերստոնը և ուրիշներ:

XIX դարի առաջին տասնամյակներին Եվրոպայի քաղաքական մթնոլորտն ու միջպետական հարաբերություններն այնպիսին էին, որ Անգլիայի նախաձեռնությամբ Օսմանյան կայսրությանը սկսեցին վերաբերվել ոչ թե սրպես առաջադիմության արդելուկի, այլ եվրոպական հավասարակշռության անհրաժեշտ պայմանի, սկսեցին խոսել ոչ թե նրա քայքայման, այլ բարեփոխման մասին: Գրան զուգրնթաց, Խհարկե, առաջ էին քաշվում նաև հակառակ հարցադրումներ: Կ. Մարքսն ուշադրություն է դարձրել 50-ական թվականներին Անդլիայի հասարակական-քաղաքական շրջաններում լսվող այն ձայներին, որոնք գանում էին, որ Օսմանյան կայսրության «քրիստոնյա բնակչության աստիճանական զարգացումը դեպի քաղաքակրթություն և կառավարման անկախ ձևը համապատասխանում են ամբողջ աշխարհի շահերին» (1, հ. IX, էջ 401): Սակայն պաշտոնական ուղեգրեր չէր փոփոխվում:

XIX դարի 70-ական թվականներին Բիքոնսֆիլդը փաստորեն շարունակում էր Պալմերստոնի քաղաքականությու-

նր, որը 1853 թվականին հայտարարել էր. «Մենք օժանդակում ենք Քուրքիային մեզ համար և մեր սեփական շահերին չամապատասխան» (86, էջ 29)։

Այսօր էլ անգլիական պատմագրությունը շարունակում է այդ ուղեղիծն արդարադնելու միտումը։ Օրինակ, ժամանակակից արևելագետ Մ. Անդերսոնը փորձում է իր բնիկը-ցողներին համոզել, որ անգլիական նման քաղաքականությունը դրդապատճառը պայմանավորված էր զեպի Արենյը սուստկան առաջխաղացումով։ Նա չի թաքցնում պատմական աչն իրողությունը, որ շնորհիվ Մեծ Բրիտանիայի և Եվրոպական մյուս տերությունների Օսմանյան կայսրությանը շարունակեց պահպանել իր տիրապետությունը պատմության և անկախության ծարավի ժողովուրդների նկատմամբ (174, էջ 1—2)։

Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակների նույնպես դա ճնշումը չափերձացնելու քաղաքականություն էր Բանի դեռ այդպիսի մտայնումը պահպանվելու էր սրտեա արեմտյան դիվանագիտության ղեկավար սկզբունք, «Սկրուպակոն Քուրքիայի բնակչության ինը տասներորդ մասը Ռուսաստանի մեջ տեղնելու էր իր միակ հենարանը, իր ապաստարարին, իր մեսիային»,— գրել է Կ. Մարքսը (1, հ. IX, էջ 393—394)։ Անգլիացի պատմաբան Սեսոն-Վաթսոնը բնդանում է, որ Գուսաստանը լույս և քաղաքակրթություն էր տարածում Արևելքում, բայց շնչում է, որ նրա առաջխաղացումն Անգլիայի կասավարողների կողմից ընկալվում էր սրտեա վտանգ Հնդկաստանի համար (217, էջ 4—6)։

Փամանակին «Քուրքական հարց» վերնագրով իր մի նշվածում Կ. Մարքսը ծողրել է անգլիական «Գեյլի նյութ» թերթը, որը քաղաքական նպատակներով գովարանում էր Քուրքական ամեն ինչը, իրերի սեղ կացությունը ներկայացնում ծուռ հայելու մեջ։ Այստեղ է, որ Մարքսը հարց է ավել. Ո՞վ է առետրականը Քուրքիայում։ Համենայն դեպս ոչ Քուրքը։ Երբ նրանք գտնվում էին նամայների նախնական լամայնական վիճակում, առետրը վարելու նրանց մեթոդը բարավանների կողոպուտն էր։ Այժմ, երբ նրանք դարձել են մի բիչ ավելի քաղաքակրթված, աչն ամեն տեսակի կամայական և ճնչիչ հարկահանությունն է։ Հույները, հայերը,

սլափոնները և ֆրանկները, որ տեղափոխվել են ծովային մեծ նավահանգիստներում, իրենց ձեռքում են պահում ամբողջ առևտուրը և վճարահանուպես ոչ մի հիմք չունեն շնորհակալություն հայտնելու թուրքական բեյերին և փառաներին այն բանի համար, որ այդ հնարավորությունն իրենց է արբվել: Ռոզ հեռացնեն բոլոր թուրքերին Սվրոպայից, առևտուրը գրանից շի աստի Իսկ յնդհանուր քաղաքակրթության զարգացումը: ...Սլափոնական և հունական բուրժուազիան է քաղաքներում և առևտրական կետերում ամեն տեսակի քաղաքակրթության իսկական հիմքը... Բնակչության այս մասն է դասնում ավելի հարուստ և ազդեցիկ, իսկ թուրքերն ավելի ու ավելի մղվում են ետին պլան: Եթե նրանք մենջոշնորհ չունենային քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնների նկատմամբ, ապա շուտով իսպառ կանհետանային: «...Փաստն այն է, — եզրակացրել է Կ. Մարքսը, — որ հարկ կլինի այս կամ այն ձևով թուրքերին վերջ դնել» (1)։ Գ. IX, էջ 391—392): Իսկ անպիսիական դադարադրանքներն այս ճշմարտությունը քիչ էր հետաքրքրում: Նրանց գրողեցնողը Մեծ Բրիտանիայի աշխարհակալական ծրագրերն էին:

1870-ական թվականներին Արևելյան հարցը անզլիայիներն բնական և մեկնաբանում էին որպես հնդկական հարց: Միջերկրական ծովը դեպի մեր հնդկական կայսրությունը ուսնող մեծ ճանասարհներից մեկն է, և որ այդ ծովը, ճիշտ այնպես, ինչպես և նրա հետ կապված մյուս ծովերը, պետք է ազատ և անվտանգ լինեն».— հայտարարել էր Բիթոնսֆիլդը (147, էջ 48): Մովելի «ազատություն» և «անվտանգություն» բառերի տակ նա, իհարկե, անզլիական գերիշխանություն էր հասկանում: Նա իր կառավարության անդամներին համարում էր, թե Անզլիայի շահերին համապատասխան անհրաժեշտ էր Բաթումի կամ Սինոպի նման մի նավահանգիստ ունենալ Սև ծովի տփին, որը Մալթայի և Զիբրալթարի դերը կատարեր և կանխեր այդ կողմից հնարավոր ամեն մի սպառնալիք բրիտանական ծովային տիրապետությանը Միջերկրականի ավազանում (217, էջ 90):

Կոնզոնի մտահոգությունը 1875—76 թվականներին այն էր, որ փուլ եկող թուրքական կայսրությունից լավագույն մասն ընկեր Անզլիայի ձեռքը, որ Կ. Պոլիսն ու նեղուցները

չանցնենին Ռուսաստանին (100, էջ 607): Լոնդոնը չէր ուզում, որ փուլ գար թուրքական պետականությունը: Թուրքիան անգլիական մանուֆակտուրային արտադրանքի լավ շուկա էր: Թուրքիայի գոյությունը Լոնդոնին պետք էր Արևելքում բրիտանական տիրապետության ապահովություն համար:

Արք 1876 թվականի մայիսի 13-ին Ռուսաստանի, Ավստրո-Հունգարիայի և Գերմանիայի ներկայացուցիչներ Գորշակովը, Անգլոսիին և Բիսմարկը հրատարակեցին Բեռլինի հուլիսիցի, որով թուրքական կառավարությունից պահանջվում էր երկու տմտով զինադադար կնքել ապստամբների հետ և բանակցությունների միջոցով հասնել համաձայնության, Բիքոնսֆիլդի կառավարությունը մերժեց միանալ տարակուսանք հայտնեց այդ կապակցությամբ և սատանից անգլիական նավատորմը թուրքական ջրերն ուղարկել, Բիքոնսֆիլդը պատասխանեց նրան. «Ձերդ գերազանցությունը նավատորմը հրաման չի ստացել Միջերկրական ծովում պաշտպանելու քրիստոնյաներին կամ թուրքերին, այլ Ձերդ պաշտպանության կայսրությունը, ինչպես նաև նորին գերազանցությունը հավանություն առ Բեռլինի հուլիսիցին, ապա և Պոլսը կօկուպացիի Ռուսաստանի կողմից, և թուրքական նավատորմը կանցնի Ռուսաստանի հովանավորության տակ» (217, էջ 35):

1876 թվականի դեկտեմբերին, Կ. Պոլսի խորհրդածովուզի առթիվ, Բիքոնսֆիլդը Գերբիին ուղղված մի նամակում բողոքում էր Առլսբերից, որն, իբրև թե, բնկել էր Իգնատևի ազդեցության սակ, թե լրիվ չէր պիտակցել, որ իր խնդիրն էր ուսաներին հետև պահել Թուրքիայից և իդևալական գոյություն շարահանվել Թուրքիայի քրիստոնյաների համար (217, էջ 13): Ուշադրություն դարձրեք, «չապահովել», երբ դրանից հետո, աարիներ շարունակ անգլիական զիվանսագետները շաղակրատում էին քրիստոնյաների դրության բարելավման անհրաժեշտության մասին:

Իհարկե, Թուրքիայի նկատմամբ անգլիական քաղաքականությունը չափազանց մանվածապատ և զգուշավոր քայլերի մի միասնություն էր: Փաստերը վկայում են, որ թե՛ Բիքոնսֆիլդը, թե՛ նրա համախոհները արևելյան ճգնաժամի

արվելու պահին արդեն ունեին գործողութիւնների իրենց տարբերակներու նրանք ինչ-որ տեղ հակված էին նաև Օսմանյան կայսրութիւնը որպէս պետութիւն վերացնելուն: Սակայն ի՞նչ դեպք, ի՞նչ բաժին վերցնելով Անգլիայի՞, ահա խնդիրը: Վերջին տարիներս կատարված ուսումնասիրութիւններն այդ են վկայում: Օրինակ, 1876 թվականի սեպտեմբերին Սուրբերին, հակառակ Կ. Պոլսում դեպքան էլիտեի կարծիքի, դառնում էր, որ Անգլիան ոչինչ չէր շահի թուրքի պաշտպանելուց, որ դաշինքը նրա հետ նույնիսկ խայտառակութիւն էր, որ «թուրքական տտամը պետք է հետացվի, եթէ այն նույնիսկ պահելու բան է»: Բիքոնսփիլդը չէր անտեսում Օսմանյան կայսրութեան մտաւորաւ փչուղման հնարավորութիւնը և դրա շարք գտնելիք բանակցութիւններ» վարելու մասին էր խոսում: 1877 թվականի փետրվարի 20-ին նա Շուվարովին ասել էր, թէ Օսմանյան կայսրութեան «օրերը հաշվված են, պետք չէ արագացնել նրա անկումը, բայց անհրաժեշտ է յրջարեն մտածել այն բանի վրա, թէ ինչ կկատարվի դրանից հետո, և նախապատրաստվել» (172, էջ 35, 37, 105): Իսկ հրատարակված Բիքոնսփիլդը թուրքահպաստ հայտարարութիւններ էր անում:

Երբ համայնքների պաշտում լորդ Հարդինգտոնը չարձակումներ գործեց վարչապետի քաղաքականութեան վրա, ղույց տալով իտաղացութեանն ուղղված ուսական առաջարկների տրամաբանվածութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը, Բիքոնսփիլդը պատասխանեց, որ սուղծված իրադրութեան մէջ թուրքիան կո՛ւմ պետք է պահպանվեր, կա՛մ բաժան-բաժան արվեր: Բայց նա կոչ արեց հաճատարիմ մնալ անգլիական ավանդական բողոքականութեանը, պահպանել նրա սերիտոսրիալ ամբողջականութիւնը, իբր պատերազմից խուսափելու համար:

«Մեր դիրքավորումն ամբողջապէս տարբեր է մյուս կառավարութիւնների դիրքավորումից», — ասում էր նա (217, էջ 149, 154, 155): Այդ քաղաքականութեանը պայմանավորված էր ոչ թէ թուրքական սուլթանի նկատմամբ Անգլիայի բարչայակամութեամբ, այլ Բալկաններում և նեղուցների շրջանում Ռուսաստանի ազդեցութեան ուժեղացումը սահմանափակելու ցանկութեամբ:

Անդլիական կառավարությունը հակված էր դեպի թուրքերը այն պահին, երբ Բոսնիան, Հերցեգովինան, Չեռնոգորիան Սերբիայի օգնությամբ ազատության դրոշ պարզեցին, կովի հլան թուրքական տիրապետության դեմ: Բայց Նաշվի նստելով հակաթուրքական հասարակական կարծիքի հետ, որին տոն էին տալիս վիզերը, Բիքոնսֆիլդը ներշնչեց Բ. Կոանը Եվրոպային «ղվարճացնել գայթակղիչ ծրագրերով, որոնք շէին կատարվելու, բայց ծայրահեղ դեպքում ստիպելու էին համբերությամբ դիմել» (118, էջ 454):

Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Յ. Մարտենսը գրել է, որ Անդլիան գործում էր քաղաքակրթության ու ճշնվածների դեմ, հանդես գալով Օսմանյան կայսրության, «ասիական տղիտության», «կամայականության և հանցագործությունների պուշուպանության» (138, էջ 171—178):

Հիրավի, երբ անդլիական լիբերալ «Կեյլի նշուս» թերթի թղթակից Մակգահանն իր թղթակցություններով ցույց էր տալիս Բուլղարիայում թուրքական գաղանթյունները, Բիքոնսֆիլդը պառլամենտի ամբիսնից և թերթերի էջերում ոչ միայն տարակուսանք էր հաշտնում այդ սարսափելի լուրերի մասին, այլև փորձում էր հերքել ճշմարտացի փաստերը, գրանք անվանում ռենսացիոն, ուշադրության անարժան բամբուսանքներ»: Նույն ձևով էր իրեն պահում Կ. Պոլսի անդլիական դեսպան սրբ Հենրի էլիոտը: Անդլիացի ժուռնալիստը գրում էր, որ Թուրքաստանը հանդես էր գալիս հունուն մարդկության և քրիստոնեության, «իսկ անդլիական քրիստոնյան հանուն բարբարոսության և բռնակալության, հանուն շարի և դազանության» (128, էջ II, 62, 210): Էլիոտն «աչրի ընկնող դավադիր էր և պետական հեղաշրջումների սիրահար» (111, էջ 155): Ճարպիկ դեսպանը Միդհատին հիպոթեզել էր իր բազմախոսումը զբույցներով անդլիական օրինակով Թուրքիան վերակառուցելու հնարավորության շուրջ (224, էջ 83):

Ոգևորվելով անդլիական կառավարողների դիրքով, Բ. Կոան արվելի էր սաստկացնում բռնությունները ապստամբների նկատմամբ: Իսկ Հ. էլիոտը ցինիկաբար գրում էր արտաքին գործերի մինիստր լորդ Դերբիին, որ «10—20 հազար բուլղար զորհերը սովորական երևույթ են այդ կիսաքաղաքա-

կրթված ասիական երկրում... և այդ գոհերը շղեք է բա-
վարար պատճառ հանդիսանան այն բանի համար, որպեսզի
մենք փոխենք մեր միակ ճիշտ քաղաքականությունը, սրբ
միայն կարող է պահպանել մեր շահերը (217, էջ 63):

Անգլիացի պատմաբան Սեաոն-Վաթսոնը գրել է, որ
թուրքերը «անխտիր կախում և զնդակահարում էին բուլղար-
ներին», իսկ զեապան էլիոսն իր հետազոտում կեղծում և
միտում էր թուրքերի բարբարոսությունները: Փլադստոնը
պառլամենտում քննադատում էր էլիոսին այն բանի համար,
որ նա ճշտորեն չէր կատարում իր՝ որպես զեապանի պար-
տականությունները (217, էջ 66—69):

Բուլղարական սարսափների օրերին անսարքերության
վիճակից դուրս եկալ և Արևմտյան Եվրոպայի հասարակա-
կան կարծիքը: Այլևս ոչ ոքի չէր կարող խաբել ընդգծված
հակասոսական կամպանիան. թուրքական դաժանություննե-
րը, կատարված շարագործությունները փաստ էին՝ հայանի
գործած բոլորին: Անգլիական պառլամենտում վիճարանու-
թյունները չէին դադարում: Փլադստոնը հրատարակեց իր
«Բուլղարական սարսափները և Արևելյան հարցը» գրքուցիր
(1876), որտեղ անտրվանքի սյունին էր դաժում սուլթաննե-
րին, փաշաներին, նրանց ենիչերիական գործողությունները:

Փլադստոնը բանաձևերի նախագծեր էր առաջարկում
պառլամենտի շամախրների պալատի նիստերում, քննադա-
տում կառավարության քաղաքականությունը: Նա հիշեցնում
էր XIX դարի 20-ական թվականներին Կանինգի քնդանած
մի արձանագրությունը, որով հանձնարարվում էր եվրոպա-
կան տերությունների կոնցերտին՝ «իրենց միացյալ հեղինա-
կությամբ իրապործել... փոխոխություններ թուրքիայի կա-
ռավարության մեջ» (217, էջ 181—182):

Մատնացույց անելով այն փաստը, որ բուլղարական կո-
տորածների կազմակերպիչներ Շեքեթը, Քուստունը և Ահմեդ
ադան դեռևս անպատիժ էին մնում, որ ինքը չէր հավատում
բարենորոգումների մասին թուրքերի խոստումներին, իսկ
անգլիական կառավարությունը համերաշխում էր թուրքա-
կան իշխանությունների գործողություններին, Փլադստոնը
կրկնում էր Շեքալիքի խոսքերը թուրքական «չուլ ու փալա-
տի» (bag and baggage) մասին, որ 1821 թվականին դի-

վանագիտության անբնականության շրջանառության մեջ էր գրել Կանինգը՝ ասելով. «Ես ուզում եմ, որ սուլթանն իր «չուլ ու փայտով» բշվի Ասիայի խորքերը» (209, էջ 348)։

Անգլիայում միջկուսակցական ախոյանությունը սրաշուկի շափով խորացավ թուրքական գործերի կապակցությամբ։ Կատաղի պաշար ծավալվեց լիբերալ Գլադստոնի և պահպանողական Քլարենսֆիլդի կողմնակիցների միջև։ Այն ծավալվեց պառլամենտում, չնայած դուրս բերվեց մամուլի էջերը։ Բալկանների իրադարձություններում դիրքորոշումը գործածվեց ազդեցիկ քաղաքականության ասանդրային խնդիրներից մեկը։

Գլադստոնն ավելի ճկուն էր գործում, քաղաքկվում չունանիստական ֆրազեոլոգիայով։ Անգլիական բուրժուազիայի դասակարգային շահերի պաշտպանությունը լիբերալ ֆրազներով քողարկելու գործում նա բացառիկ ունակություն դրսևորեց։ Ինչ էր պատճառը, որ ասանյակ տարիներ անց նրա անունը շարունակում էր հարավիկ նախասովետական հայկական թերթերում և գրքերում։ Բոստոնում անգլերեն լույս տեսած «Արմենիա» ամսագիրը բացվում էր նրա խոսքերով. To serve Armenia is to serve civilization.— Մտառայել Հայաստանին, նշանակում է ծառայել քաղաքակրթությանը։

Անգլիական մամուլը լի էր հակառակակամ ձայներով։ «Թայմս»-ը գրել է. «Մենք մերժում ենք, որ միայն Թուրքոսանը բացառիկ պրոտեկտորատի իրավունք սենենա Բ. Իսանը բրիտանյա հպատակների նկատմամբ»։ Այլ թերթերի էջերում նյութեր էին տպագրվում, որտեղ Եվրոպայում թուրքիայի մնալը խաչատրակություն էր համարվում (126, էջ VIII, 54)։

Անգլիացի պատմաբան Սետոն-Վաթսոնը արել է աչնուշազրավ գիտությունը, որ XIX դարի 70-ական թվականների հասարակական կարծիքը հավեցված էր աչնուշազրուսարտներով, ինչպես 90-ական թվականների կամ ասանջին համաշխարհային պատերազմի հայկական գանգվածային կոտորածների ժամանակ և բուն էր արձագանքում աչնուշազրուսարտների անհերքելի ապացույցներին (217, էջ 71)։

1876 թվականի հուլիսի 5-ին անգլիական պառլամենտի համայնքների պալատում Ջեյմս Ռրաչսը, պատասխանելով Քիքոնսֆիլդին, ասում էր. «Եթե կառավարության քաղաքականությունը հանդում է թուրքական կայսրության ամբողջականության և անկախության պահպանմանը անգլիական փողերի և գինվորների օգնությամբ, ապա ես ենթադրում եմ, որ քանամյա փորձից հետո Անգլիայում կդանվեն շատ բշերք, որ կոչաշտպանեն մեր կառավարության նման քաղաքականությունը: Եթե մեր կառավարությունը հովանավորի և բարոյաւշես սյաշտպանի Թուրքիային, նույնիսկ իր իսկ հպատակների հետ պայքարում, որոնք ուզում են ազատագրվել թուրքական ատելի լծից, ապա ես կարծում եմ, որ այդ գեղքում անգլիական ժողովուրդը չի պաշտպանի իր կառավարությունը» (126, էջ 28):

«Թուրքերը նման չեն ո՛չ Հնդկաստանի հեղ մահմեդականներին, ո՛չ Սիրիայի ասպետ սալահեդդիններին և ոչ էլ Իսպանիայի քաղաքակիրթ մավրերին: Ուր մտկ են նրանք, այնտեղ թողել են արյունաներկ հետքեր, որ հաստատել են իրենց տիրապետությունը, այնտեղ խեղդվել է քաղաքակրթությունը», — գրում էր Գլադստոնը, կառավարությանը կոչ անելով շաշտպանել սուլթանին (112, էջ 9—10):

Սակայն Անգլիայում հասարակական կարծիքի բողոքի ճիշերը միախառնվում էին միջկուսակցական պայքարի, քաղաքական ախոջանության աղմկարարության հետ, կորչում անգլիական կառավարության իմպերիալիստական գործողությունների խորամանկ խաղերի մեջ: Քիքոնսֆիլդն ամեն ինչ անում էր, որպեսզի թուրքական ջարդարարների հետ մեկտեղ մեղավոր հռչակվեն «անիշխանական» բուլղարները, մյուս ապստամբ ժողովուրդները:

*
* * *

Բալկանյան թերակղզու մատույցներում Ռուսաստանի ամենահետևողական, ամենահամառ հակառակորդը Ավրստրիան էր (1, հ. XVI, մ. II, էջ 27): Ավստրո-Հունգարական ինքնակալությունը սարսափում էր ինչպես հեղափոխական

շարժման տարածումից, այնպես և իր սահմաններին սլա-
վոնական մեծ պետություն ստեղծումից: Գրանով իսկ նա
օրչեկտիվորեն նպաստում էր Բալկաններում թուրքական
տիրապետության պահպանմանը: Վիեննան Գերմանիայում
և Ռուսիայում կրած պարտություններին փոխհատուցում էր
փնտրում Բալկաններում: Այս քաղաքականությունը խորու-
մանկորեն հրահրում էր «երկաթյա կանցլեր» Բիսմարկը,
որը թեև հավաստիացնում էր արևելյան դորժերում Գերմա-
նիայի շահախնդրության բացակայության մասին, բայց
իրականում ամեն ինչ անում էր որպես թուրքական բախումն
արագացնելու, անդրս-ոռուսական հակամարտությունը սրե-
լու, Եվրոպայում իրեն մենաշնորհ դիրք ապահովելու
համար:

XIX դարի սկզբին ազնվականական-դինաստիական ար-
տարին քաղաքականությանը փոխարինելու էր գալիս ազ-
գային արատրին քաղաքականության զարգացումը: Սակայն
70-ական թվականներին միջազգային հարաբերություննե-
րում դեռևս շարունակվում էին պայքարն ու կոմպրոմիսնե-
րը բուրժուական և դինաստիական քաղաքականություննե-
րի միջև:

Բիսմարկն իր հուշերում գրել է, որ Ռուսաստանի և Ավրո-
սիայի պատերազմները Թուրքիայի հետ ամրապնդելին
աչդ տերությունների հզորությունը և էթն Գերմանիան «հա-
վատարիմ մնար թուրքական կայսրության հետ աչդ պայքա-
րի սկզբունքին», ապա Եվրոպան կամ քրիստոնեական աշ-
խարհն ավելի լավ վիճակում կլինեիր Արևելքի հարցում, քան
այժմ, երբ աջնակից մեզ սպասնում է «մեծագույն վտանգ»:
Բիսմարկն ակնարկում էր Ռուսաստանի կողմից առկա
վտանգը, նա գտնում էր, որ քանի դեռ «թուրքական հույըր
դուրս չի եկել Թուրքիայի սահմաններից, չի շոշափում Գեր-
մանիայի աչն շահերը, որոնց համար արժեք պատերազմել»
(90, հ. 1, էջ 141, 230):

Ռուսաստանը ձգտում էր Բալկաններում ստեղծել ինք-
նուրույն սլավոնական մեծ պետություն: Ռուսաստանի և
Ավստրիայի շահերը հակոտնչա էին, բայց ցարական կու-
սովարությունը նախընտրեց դիվանագիտական ճանապար-
հով համաձայնության հասնելու ուղին: Միջազգային բայց

իրադրութիւնը, իհարկե, չէր բացառում, որ Եվրոպայից «Քուրքերի վարումը կհասցնի կվրտական պատերազմի» (126, էջ 68):

«Արեւելյան հարցը լուծելու իր փորձերում բուրժուամիս-պետական Եվրոպան ելակետ էր ընդունում ոչ թե Քուրքիայի կողմից ստրկացված քրիստոնեական ժողովուրդների, այլ իր շահերը, և ընդ որում մեծ մասամբ միանպաստան անհաշտելի շահերը» (149, էջ 238):

Արդեն 1876 թվականին ակնբախ էր, որ «Գիվանադիտութիւնը լարել էր իր բոլոր ուժերը, որպեսզի հեռացնի որոշ ժամանակով ահեղ Արեւելյան հարցի լուծումը» (109, էջ 1): Արեւելյան հարցը միանգամից լուծելու փորձերը կարող էին Ռուսաստանին սրտերազմի մեջ ներթաշել Եվրոպայի կեսի հետ: Ռուսաստանում աւանձնապես անհոնգատանում էին Բալկանների հարցում ավստրա-մաղյար-գերմանական հակառուսական դաշինքից:

Մակայն երբ բնկվեց բուլղարական ապստամբութիւնը, կվրտական մալթաքաղաքներում շատերին համակեց այն մտայնութիւնը, թե լավ է կորչի Քուրքիան, քան հեղափոխական ալիքը տարածվի Եվրոպայում: Բուրժուակալվածատիրական դիվանագիտութեան պարագլուխները դեմ չէին «բանական», «զգույշ» ձևերով ու միջոցներով ձեռնամուխ լինել Օսմանյան կայսրութեան տերիտորիայ վերաձևմանը: Միայն թե կանխվեր հեղափոխութեան վտանգավոր ալիքը: Արդեն հասունանում էր այն սրամաղրութիւնը, որ վտանգավոր է Օսմանյան կայսրութեան ամբողջականութեան մտահոգութեան պատճառով մշտապես պահպանել նրա տարբեր մասերում հարատեղ հեղափոխական ոչախները: Կ. Մարբրդ դիպուկ է նկատել, թե Ռուսաստանն ավելի շատ էր վախենում մայրցամաքում համընդհանուր պատերազմի հետևանքով ծագելիք հեղափոխութիւնից, «քան սուլթանը՝ ցարի հարձակումից» (1, հ. IX, էջ 399):

Պետերբուրգի առաջարկութեամբ 1876 թվականի սկզբին Բեռլինում հանդիպեցին Ռիսմարկը, Անդրաշին և Գորչակովը: Երկար բանակցութիւններից հետո ստորագրվեց այսպիս կոչված «Բեռլինի հուշագիրը», որի նախապիծը կազմել էին ուս դիվանագետները: Հստ Գորչակովի ձեռագրման, երեք

կաշսերական արքունիքները հանդիպին այն եզրակացութեան, որ «թուրքական կաշսութեանը պահպանակելու էր, բայց բրիտանացիների փեճակի լուրջ բարելավմամբ: Այլ խոսքերով՝ բարելավված ստասուս բվս» (122, հ. 1, էջ 233):

Հուշագիրը թուրքական կոտավարութեանից պահանջում էր երկու ամսով դինադազար կաշացնել ապստամբների հետ և ապա իրազործել ապստամբների պահանջած բարենորոգումները տերութեանների հյուպատոսների հսկողութեան ներքո: Երեք տերութեանները կրոնաազատում էին այդ բարենորոգումների իրազործումը և անհրաժեշտութեան դեպքում «իրական միջոցներ էին ձեռնարկելու շարիքի հետագա զարգացումը կանխելու համար»:

Փրանսիան և Իտալիան համերաշխեցին ընդունված ծրագրին: Անգլիան մերժեց այն: Բիքոնսֆիլդը գտնում էր, որ այդ քայլով «գրոշի է հափտարեցվում Բ. Գոան հեղինակությունը» (172, էջ 51): 1876 թվականի մայիսի 30-ին հուշագիրը պետք է հանձնվեր Բ. Գոանը: Սակայն նույն դիշերը Կ. Պոլսում կազմակերպված հեղաշրջումով սկզբում գահընկեց ասփեյ, հետո սպանվեց սուլթան Աբդուլ Ազիզը:

Շատերին թվում էր, որ Աբդուլ Ազիզի վերացումով «Արեփիլյան հարցը» մոտենում էր իր հանդուցալուծմանը: Սամանյան կաշսութեան անձեռնմխելիութեան և անկախութեան ամենաշերտ երկրագույններն անգամ սկսեցին տարակուսել ուղի հսկայածավալ տերութեանը փրկելու հնարավորութեան հարցում: Պետերբուրգում համոզված էին, որ Նիկոլայ I-ի ժամանակների «հիվանդն» արդեն մահվան հոգեվարքի մեջ է (111, էջ 172—173): Այս մտայնությունն ավելի խթանեց եվրոպական արքունիքների դիվանագիտական ակտիվությունը: Նրանց համակել էր Սամանյան հսկայածավալ կաշսութեան փլուզման և նրանից առավել օգուտ բաղելու յավաստությունը, երբեք չմտածելով, որ, ինչպես ֆրանսիացի թիկուն էր նկատել, «Թուրքիայի դիակը հիսուն տարի անընդմեջ վարակելու էր Նվրոպան», որ «հիվանդ մարդու» մառանգութեան հարցը հեշտ կլուծվեր, եթե Թուրքիայում լիներ ոչ թե մեկ, այլ երկու Կ. Պոլիս (159, էջ 235, 263): Հիրավի, «անբուժելի հիվանդը» շատ ավելի երկար էր ապրելու, քան կարծում էին նրա «բժիշկները»:

1876 թվականի հուլիսի սկզբին Ռայխշտատում Ալեքսանդր II-ի և Ծրանց-Իոսիֆի հանդիպման ժամանակ կայացած համաձայնությունները որոշվեց, որ ապստամբների նկատմամբ թուրքական հաջողության դեպքում երկու պետությունները հանդես էին գալու ուրբերի պաշտպանություններ: Իսկ եթե փլուզվեք Օսմանյան կայսրությունը, ապա Ավստրիան ստանալու էր Բոսնիան և Հերցեգովինան, իսկ Ռուսաստանն իրեն էր վերադարձնելու 1856 թվականին կորցրած Բևսարաբիայի մի մասը: Բուլղարիան և Ռումինիան ինքնավար էին դառնալու: Կ. Պոլիսն ազատ քաղաք էր չլուծակվելու: Ռուսաստանը պարտավորվում էր Սվյատոսլավոն Թուրքիայից տերիտորիալ նվաճումներ չկատարել, նախաձեռնում էր Ավստրո-Հունգարիայի շահերը Բալկանյան թերակղզու արևմտյան մասում:

1875—1876 թվականներին Թուրքիայից վասայություն կախման մեջ գտնվող Ռումինիան չեզոք քաղաքականություն էր վարում: Արևմտյան Սվյատոսլավոն տերությունները մշտապես Ռումինիան պիտում էին որպես Ռուսաստանի ազդեցության տարածման և դեպի Բալկաններ նրա խորացման պե՛մ մի պատվար: Ռումին պատմաբան Ա. Գ. Քսենոպոլը նկատում է, որ՝ «Եթե Անգլիան ցույց էր տալիս մեզ սրե՛լ օժանդակություն, ապա դա անում էր բացառապես իր շահերի համար՝ Օսմանյան կայսրությունում, քանի որ մենք նույնպես նրա համար մնում էինք որպես այդ կայսրության մի մասը» (127, էջ 55):

Ռուսաստանը խուսափում էր պատերազմից: Ռուսական դիվանագիտությունը ջանքեր էր գործադրում խնդիրը լուծելու խաղաղ ճանապարհով, առանց զենքի գործադրման: Պատահական չէ, որ մեկ տարի ութ ամիս ուսուսկան դիվանագիտությունը ջանքեր էր գործադրում Բալկանյան նուսանդներում բարենորոգումների հարցում սուլթանին համոզելու ուղղությամբ:

1876 թվականին Կ. Պոլսի կոնֆերանսի ձախողումից հետո Բալկանյան հարցում սուլթանական հարաբերությունները շափազանց վատացան: Մտտալուծ էր պատերազմը: Այնուամենայնիվ, սուսական կառավարությունը որոշեց իս մի փորձ անել՝ ստիպել Թուրքիային զիջումներ անել մեծ

տերություններին: Այս նպատակով 1877 թվականի փետր-
վարին հատուկ միտիայով եվրոպական կառավարություննե-
րին այցելեց Ն. Պ. Իգնատևը:

Մի քանի փուլով բանակցություններ վարելուց հետո
(1877 թ. փետրվարին Լոնդոնում, 1877 թ. մարտին Բուդա-
պեշտում), 1877 թ. մարտի 31-ին Լոնդոնում ստորագրվեց
վեց երկրների մի արձանագրություն, որը այսպես կոչված
վերջին նախադգուշացումն էր Բարձր Դոանը:

Բիքոնսֆիլդն արձանագրության ստորագրումը որպէս նա-
վորեց ուսական բանակի գորացրման անհրաժեշտությամբ:
Ի վերջո ընդունվեց կոմպրոմիսային որոշում: Ռուսաստանը
խոստանում էր զորացրել բանակն այն բանից հետո, եթե
Թուրքիան երաշխիքներ տար Եվրոպայի խորհուրդներին
անսալու մասին:

Լոնդոնում ստորագրված և Կ. Պոլսի կոնֆերանսի որո-
շումները հաստատող արձանագրության մեջ ասվում էր այն
մասին, որ եթե Թուրքիան բանակը քաշեր խաղաղ դիրքերը
և ռեֆորմների ձեռնամուխ լիներ, ապա Ռուսաստանը բա-
նակցություններ կսկսեր զինաթափման մասին: Երկրորդում
պետությունները հայտարարում էին, որ զինաթափման մա-
սին որոշում չընդունվելու դեպքում Լոնդոնի արձանագրու-
թյունը կհամարվեր ուժը կորցրած:

1877 թվականի մայիսի 6-ին Դերբին մի նոսա հղեց
Ռուսական կայսրությանը, որտեղ պարզելով Բրիտանիայի
դիրքորոշումը շեղոք մնալու մասին, միաժամանակ ընդգր-
ծում էր նրա «առանձնահատուկ շահերը» հարգելու անհրա-
ժեշտությունը: Դերբին պնդում էր Սուեզի ջրանցքի անձեռն-
մխելիության, Կ. Պոլսը շարավելու, Պարսից ծոցի շրջանում
անգլիական շահերը հարգելու և այլնի մասին (217, էջ 173):

1877 թվականի ապրիլին անգլիական կառավարությունը
մտածում էր Գալիպոլին, Կրետեն օկուպացնելու, Եգիպտոսի
վրա իր իշխանությունը տարածելու մասին: Ապրիլի 21-ին
Բիքոնսֆիլդը կառավարությանն առաջարկեց օկուպացնել
Դարդանեղ՝ որպես «նյութական երաշխիք ընդդեմ Ռուսաս-
տանի, որն իբր գրավելու էր Կ. Պոլսը»: Բիքոնսֆիլդի սեռ
մտադրությունն էր օգնել Թուրքիային «պահպանելու Բուլ-
ղարիան», — գրել է Սուլթանին (217, էջ 170—171):

Զնայած այն բանին, որ 1877 թվականի մարտի 31-ին (ապրիլի 12) Լոնդոնի գեապանաժողովը զգալի զիջումների դիմեց՝ ծագած կոնֆլիկտը լուծելու, Զեռնագործաշին և Քուրքիայի միջև խաղաղությունն ապահովելու համար, այնուամենայնիվ, Միդլտոթի կառավարությունը անզիտացիների խորհրդով մերժեց անբուժյունների միջնորդությունը: Սա մասնագրական կառավարությունն ընդգծելով Քուրքիայի իր ներքին հարցերը սեփական հայեցողությամբ լուծելու իրեն անկախ պետության իրավունքը, մերժեց օտարերկրյա հսկողությունն ու միջամտությունը իր ներքին գործերին, գա համարելով նվաստացուցիչ իր համար (69, էջ 51):

Ռուսաստանին այլ բան չէր մնում, բան սլավոնական ժողովուրդների ազատագրության լողունգի ներքո պատերազմ հայտարարել Քուրքիային: Այդ մասին իր սրտշումը Ալեքսանդր II-ը հրապարակեց 1877 թվականի ապրիլի 24-ին Քիշնևում: Պատերազմի ծագման համար մեծ պատասխանատվություն էր կրում անգլիական կառավարությունը (182, էջ 519):

Արևելյան ճգնաժամի, սուս-թուրքական պատերազմի պահին Կ. Մարքսն անհանգստանում էր, թե չի՞նի աշխարհ, որ զրանից շահեր ցարական բռնակալությունը, արվելակվելը հեղափոխության վերելքը Ռուսաստանում: Նա քանիցս ընդգծել է եվրոպական սեակցիոն կառավարությունների և ցարիզմի սարսափը հեղափոխության վտանգից, որը կ'ուսաջանար Օսմանյան կայսրության հետ «սխալ» վարվելու գեղարում:

«Ի՞նչ է լինելու եվրոպական Քուրքիայի հետ» հարցաձևով Կ. Մարքսը պրել է. «Մեր ժամանակի պատմությունը և փաստերը ցույց են տալիս եվրոպայում մահմեդական կայսրության փլուտակների վրա ազատ, անկախ բրիտանական պետություն հիմնելու անհրաժեշտությունը: Արդեն մոտակա հեղափոխական ցնցումն այդ ելքը կդարձնի անխուսափելի, վաղուց նախապատրաստվող կոնֆլիկտ առաջադնելով ասսական միահեծանության և եվրոպական ղեմակրատիայի միջև» (1, Տ. IX, էջ 397, 405): Նրա մտահոգությունն այն էր, որ այդ կոնֆլիկտից շահեին ոչ թե սեակցիոն կառավարությունները, այլ ժողովուրդները, հեղափոխության գործը:

4. Մարքսը գտնում էր, որ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում Ռուսաստանի պարտությունը կարաղացներ «սոցիալական հեղաշրջումը Ռուսաստանում, որի ատրիբուտակա են հոկայական քանակությունը և «դրանով իսկ կառաջացներ շեշտակի բեկում ամբողջ Եվրոպայում» (1, 3, XV, էջ 379):

Անդրադառնալով այդ խնդրին, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Միանգամայն բնական է, որ ժամանակակից դեմոկրատիայի ատրիբուտը, — և Մարքսը, որպես նրանց ներկայացուցիչը, — դեկավարվելով ֆեոդալիզմի դեմ պրոպրետիվ բուրժուազիային (պաշքարի ընդունակ բուրժուազիային) պաշտպանելու անվիճելի սկզբունքով, այն ժամանակ վճռում էին մի հարց՝ թե «որ կողմի հաջողությունը», այսինքն՝ որ բուրժուազիայի հաջողությունն է ավելի ցանկայի»: Վ. Ի. Լենինը ցույց է տվել, որ Մարքսը «բուրժուական ազդեցին և ազատագրական շարժումների հողի վրա կատարվող միջազգային կոնֆլիկտները «գնահատելիս» դեկավարվում էր այնպիսի նկատառումներով, թե որ կողմի հաջողությունն է առավել կարող սղնկ ազդեցին և ընդհանրապես համադեմոկրատական ժողովրդական շարժումների «պարզացմանը»:

Այնուհետև նա ընդգծում էր 4. Մարքսի այն ձգտումը, որ առանձին ազգություններում բուրժուազիայի դեպի իշխանություն տանող վերելքի հիմքի վրա առաջ եկող սահմանական կոնֆլիկտների հողի վրա ընդարձակվելը և սրվելը բուրժուադեմոկրատական շարժումը, նրա մեջ ներքաշվելին «պլերեյական» մասունները, մանր բուրժուազիան ընդհանրապես: 4. Մարքսի մտահոգությունն այն էր, որ ցարիզմը շխտչնդոտեր հեղափոխական զարգացման խորացմանը, շճղմեր շարժման սոցիալական բազայի ընդարձակումը (2, 3, 21, էջ 175—176):

Ռուսաստանը թուրքական լծից քրիստոնյա ժողովուրդների ազատազրոմը հույսկից որպես պատերազմի նպատակ: Ցարական կառավարությունը համոզված էր, որ այդպիսի հարցադրումը կարժանանալու մեծ անբուխությունների համակրանքին: Պատերազմը Ռուսաստանի համար համարվում էր պատվի խնդիր, քանի որ Բ. Գուսը հրաժարվեց «ենթարկ-

վել քրիստոնեական Եվրոպայի միահամուռ պահանջներին» (164, էջ 349—350): Այսպես էր ասված Ալեքսանդր II-ի մանիֆեստում:

Բիքոնսֆիլդը հայտարարեց, թե «սուլթանը պետք է տիրինի իր երկրում»: Սա բացահայտ դեմադրոզիա էր:

Հիրավի, անգլիական քաղաքականությունը մեծապես նպաստեց այն բանին, որ Օսմանյան կայսրության կուտավարողները կոնֆլիկտը խաղաղ ճանապարհով լուծելու փոխարեն նախընտրեին արյունահեղությունը: Այսպիսի արկածախնդրական դիրք բռնելու գործում մեծ աշխատանք էր տարել, Բ. Գոանը առարկայազուրկ խոստումներ ավել ղեկողան էլիտերը: Երբ մավրը կատարել էր իր դործը, նա պետք է հեռանար սուլթանից՝ իր հետ տանելով Բ. Գոանը շուայլած բանավոր հուսադրումներն ու խոստումները Թուսաստանի դեմ Անգլիայի վճարական գործողությունների մասին:

1877 թվականի սկզբին Կ. Պոլսում անգլիական դեսպանի պաշտոնում էլիտին փոխարինեց սըր Հենրի Կայարդը: Բիքոնսֆիլդի հետ ունեցած բարեկամական, մտերմական կապերի և իր ճարտկություն շնորհիվ կարճ ժամանակում սուլթանի և Բ. Գոան վրա նա այնպիսի ազդեցություն նվաճեց, որ նրան անվանում էին վիցե-սուլթան (201, էջ 21):

Կայարդը, ճանապարհորդելով Արևմտյան Հայաստանում մասնավորապես հնէաբանական աշխատանքներ կատարելով Վանի շրջանում, մեծ թվով հնություններ՝ արձանիկներ, արձանազրություններ և հայկական այլ հնագույն մատուցներ յուրացրել էր, ապա հանձնել քրիստոնեական թանգարանին (53, № 2167, 1878 թ.): Ճանապարհորդության ընթացքում հնէաբանությունից բացի նա դրավում էր աշխարհագրական, ազգամասորատեղիական հարցերով, տվել էր նկարագրություններ, արել որոշակի հետևություններ (80, № 3, 1877—1878, էջ 356):

Դեռևս Ղրիմի պատերազմի ժամանակներից հակառուսական քաղաքականության ջերմեռանդ պաշտպան Կայարդը շարունակեց իր նախորդի գործը, ամեն ինչ անելով սրելու ուս-թուրքական, հարաբերությունները նա շափազանց սեղեր էր կատարելու արևմտահայության քաղաքական ճակատագրում:

Հայաստանում ճանապարհորդել, գրքեր էին հրատարակել նաև անգլիացիներ: Ջեյմս Բրայսը (182) և Կապիտան Քերնաբին (183), Թե՛ սրանք, թե՛ Լայարդը Մերձավոր Արևելքում անգլիական ծավալազական քաղաքականության անաշամարտիկներից էին: 1877 թվականին թաղամտրական ինստիտուտում Հայաստանի մասին դասախոսությանը հանդես եկավ Ջեյմս Բրայսը: Նա 1876 թվականին ճանապարհորդել էր Կովկասում, բարձրացել Արարատի գագաթը, ծանոթացել իրերի դրությամբ Հայաստանում, 1877 թվականին նա հրատարակեց 11 դրոշմներից բաղկացած իր դիրքը: Հետագայում, 1896 թվականին, նա այդ գիրքը լրացրեց ես մեկ գլխով, որն ընդգրկում է 1876—1896 թթ. հայկական հարցի շուրջ տեղի ունեցած անցուղարձը:

Ստանձնելով դեսոտանի սրաշտոնը, Լայարդը հայտարարեց, թե Անգլիան օգնելու էր Քուրբիային՝ իր ձեռքում պահելու Կ. Պոլիսը և հեղուցները (217. էջ 204) և բուրնոսրուզումներ կատարելու քրիստոնյաների և մահմեդականների շահերին համապատասխան, ապահովելու էր Հեղկաստանի մտտույցները՝ պահպանելով սուլթանի իշխանությունը և Պոլսի, հեղուցների և Հայաստանի վրա:

Այսպիսով, ուսու-թուրքական պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության ներսում և նրա շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունների ժամանակ արժարժվում, միջազգային հարաբերությունների հրատարակ էր հանվում նաև հայկական հարցը: Արևմտահայության քաղաքական ճակատագրին ազդեցիկ միջազգային բարդ իրավիճակին, ընդդիմեց տիրությունների միջպետական հակամարտության մեջ:

ՊԼՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

1877—78 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատերազմի ընթացքը: Թուրքական բանակների տարտուրյունը բաշխանքսն և կովկասյան սազմանակառններում: Պատերազմը և արևմտահայությունը: Ոգևորությունը հայկական միջապայրում: Թուրքական իշխանությունների հակամապիական գործողությունները: Անգլիան և ռուս-թուրքական պատերազմը: Կ. Պոլսի հայկական վերնախավի գորշավոր և լիտիոիական կեցվածքը: Ադրիանապոլսի զինադադարը: Բաղկանչան ժողովուրդների օրինակով արևմտահայության ինքնավարության խնդրի ստաշադրումը: Սան-Ստեֆանոյի հաշտության նախնական համաձայնագիրը: 16-րդ հոդվածը և նրա հակասական ընկալումները:

Ռուս-թուրքական պատերազմը բաշխանչան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների բուռն վերելքի և Արևելյան Հարցում միջազգային հակասությունների սրման հետևանքն էր: Այդպիսիով անգլիական սին խոստումներին, Բ. Իսաբ նախընտրեց սազմական բախումը:

Պատերազմը սեեց տասը ամիս, ծավալվեց բաշխանչան և կովկասյան սազմանակառններում՝ բնագրկելով հսկայական տարածություններ և հարյուր-հարյուրավոր մարդկանց: Անգլիան սազմական ու ֆինանսական օգնություն էր ցույց

ավել Օսմանյան կայսրութեանը, նրա բանակը զինել և հանդերձավորել նորագույն զենքով և ռազմական տեխնիկայով (104, էջ 8): Թուրքական բանակում ծառայում էին անգլիացի սպաներ (138, էջ 567):

Անաջին ամիսների փոփոխական հաջողություններից հետո ռուսական զորքերին հաջողվեց բեկում մտցնել թե՛ բալկանյան և թե՛ կովկասյան ռազմաճակատներում: Ռուսական բանակն անցավ Գանուբը և գրավեց Բուլղարիան. գլխերալ Գուրկոն գրավեց Շիպլիայի լեռնանցքը և անցավ Բալկանյան լեռնաշղթան: Նա ընդհուպ մտտեցավ Ադրիանապոլսին և Կ. Պոլսին: Սուլթանի մայրաքաղաքում իսկական խուճապ սկսվեց: Թուրքական բանակին առժամանակ հաջողվեց պահել ճակատը և ստիպել Գուրկոյին նահանջել: Ռուսական բանակի թիկունքում մնացած Պլենա ամրացրդիմադրեց մոտ 6 ամիս, բայց 1877 թվականի դեկտեմբերի 10-ին զորահրամանատար Օսման փաշայի գլխավորությամբ հանձնվեց ռուսական բանակին: Աերգիան նորից ռազմական զործողություններ սկսեց Թուրքական բանակի դեմ:

Ռուսական հաղթարշավը շարունակվեց: Գեներալներ Ակոբելևի, Ռադեցկու, Գուրկոյի և ուրիշների հրամանատարությամբ զործող զորախմբերը, բարիանյան սլավոնների կամավորական ջոկատների հետ միասին, հարվածներ էին սեղում թուրքական բանակներին: Ռուս զինվորը Շիպլիայի և Պլենայի համար մղված մարտերում անօրինակ խիզախության և արիության էջեր գրեց ռուսական զենքի հաղթանակների տարեգրության մեջ, իր արյան զնով ազատություն ավետելով բուլղար ժողովրդին: Գեներալ Գուրկոյի զորախումբը դեկտեմբերին հաղթահարեց Բալկանյան լեռնաշղթան և հունվարի 4-ին գրավեց Սոֆիան: Իսկ 1878 թվականի հունվարի 15—17-ին, Ֆիլիպպոպոլսի ասկ Սուլեյման փաշայի Թուրքական զորախմբի ծանր պարտությունից հետո, ռուսական բանակը գրավեց Ադրիանապոլիսը և ընդհուպ մոտեցավ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի մատույցներին:

Փոքրասիական, կամ կովկասյան, ռազմաճակատում ռուսական բանակը սկզբում հաջողության հասավ: Թուրքերը նահանջեցին, 1877 թվականի ապրիլին Բայազետի առանց

Կրօնի հանձնվեց ուսական բանակին, իսկ մայիսի 5-ին պրոնով վերցվեց Արդահանը: Սակայն մայիսի վերջին սկսված Կարսի պաշարումն անհաջող անցավ. թուրքական բանակի հրամանատարութունը մեծ ուժեր կենտրոնացնելով, սուլթանական հետաձգեց իր պարտութունը (104, էջ 15): Միայն նոյեմբերի 18-ին Կարսը կապիտուլյացիայի ենթարկվեց, և Տանապարհը դեպի էրզրում բաց էր ուսական բանակի առջև: Ջինադադարի պայմաններով էրզրումը ուսանելին հանձնվեց 1878 թվականի փետրվարի 10-ին: Արևելյան ճակատի թուրքական բանակի հրամանատար Մուխթար փաշան, որը պատերազմի սկզբին պարծեցել էր մի քանի օրվա բնթացքում գրավել Երևանի նահանգը, հասնել Թիֆլիս, գլխավին ջախջախվեց: Ռուսական բանակը գերի վերցրեց 17 հազար թուրք զինվոր:

Թուրքական սրտատնական վավերագրի մեջ ասվում է, որ «գրիչն ամաշում է նկարագրել» Կարսի մատույցներում թուրքական դորքի փախուստը, որը հանդեցրեց աչք ամրոցի հանձնմանը (156, էջ 77, 78, 84):

Պատերազմի ժամանակ անդլիտական կառավարութունն ամեն ինչ անում էր սուլթանական Թուրքիային հաջողութուն ապահովելու համար: Անդլիտական լրատվությունը, թուրքական դորժակալների հետ միասին, ջանք չէին խնայում Անդրկովկասում և Հյուսիսային Կովկասում Ռուսաստանի դեմ գծիարութուններ հարուցելու, բայցայիչ աշխատանք կազմակերպելու համար:

4. Պոլսի թուրքական թերթերը սուտ լուրեր էին տարածում Անդրկովկասի հայության դրության մասին, մշտապես ձգտելով հակառուսական տրամադրութուններ արմատավորել (19, էջ 68):

Կովկասը Ռուսաստանին միանալուց հետո անգլո-թուրքական կառավարող շրջանները երբեք չէին դադարեցրել իրենց քայքայիչ դորժունեութունը, սրի գրխավոր նպատակն էր վերացնել ուսական իշխանութունը Կովկասում: Անդրադառնալով այս խնդիրներին, բացահայտելով անգլիտական իմպերիալիստների քաղաքականության հակառուսական էութունը, սովետական պատմության Ա. Բուշուեր նկատում է, որ ցարիզմի արտաքին-քաղաքական հաշվարկների սխա-

լականութիւնը 1876 թվականին այն էր, որ բավարար ուշադրութիւն չէր նվիրել Արևելքում անգլիական մեքենայութիւններին: Դեռևս 1876 թվականի սեպտեմբերին իր արտասանած ճառերից մեկում Բիքոնսֆիլդը խաշակուց արշավանքի կոչ էր անում ընդդէմ Ռուսաստանի (98, էջ 101—102):

Սակայն անգլո-թուրքական դործակալութեան բոլոր ջանքերն ապարդշուն անցան: Անդրկովկասի ժողովուրդները կյանքի փորձով բմբունել էին Ռուսաստանի և արևելյան բռնակալութիւնների տարբերութիւնը, ուսական իշխանութեան հովանու օտակ էին փնտրում իրենց ապահով կյանքի հրաշխիքը:

«Ոչ մի կաթիլ անգլիական արշուն չէր թափվել արևելյան պատերազմի ժամանակ, իսկ Լոնդոնի կառավարութիւնն հոգադարձ միջամտութիւնը միայն երկարածակց պատերազմը և ավելացրեց զոհերի թիվը, Քսրքիային ոչ մի օգուտ չբերելով», — գրում է սերմանացի պատմաբան Վերերը (100, էջ 623): Անգլիական իմպերիալիստներին Օսմանյան կայսրութեան ապահովութիւնը հետաքրքրում էր այնքանով, որքանով դա համապատասխանում էր իրենց շահերին: Եղով մի պահ, երբ Բիքոնսֆիլդն իր կառավարութեան անդամներին առաջարկեց պատերազմի մէջ մտնել Քսրքիայի կողմում (217, էջ 131): Սակայն նրա առաջարկութիւնը պաշտպանութիւն չգտավ:

Դեռևս պատերազմի ընթացքում անգլիական կառավարողները Եդիպատսի օկուպացումը դործնական խնդիր էին համարում: 1877 թվականի հուլիսի 11-ին թապաժասանդ իշխանուհին գրում էր մորը՝ Վիկտորիա թագուհուն. «Անպիտան սիրող բոլոր մարդիկ ծարավի են, որպեսզի բաց լինենք այդ հնարավորութիւնը և ոտքը պնդուցվի Եդիպատսում»: Նրան լրացնում էր Բիքոնսֆիլդը, թագուհուն հարգելով, թե շատով Բ. Գուրը հայտնելու էր Լոնդոնին Եդիպատսի, Կրեաի և Կիպրոսի վրա հովանավորութիւնը Անգլիային գիջելու մասին (217, էջ 225):

Դրանից առաջ՝ 1876 թվականի նոյեմբերին տեղեկանույով Եդիպատսում անգլիական շահերը ճանաչելու Բիսմարկի պատրաստակամութեան մասին, Բիքոնսֆիլդը, վախենալով

Ֆրանսիայի դիրքից, Սուլտերբիին շատ անբունագրոսիկ պատասխանում էր թե՛ «Մենք ավելի շուտ տեք կդառնանք Փարբ Ասիային, քան Եգիպտոսին»։ Նա այդ համոզմունքն ունեւր 1877 թվականի հուլիսին, կառահելով, որ Բիսմարկը էլզլաս-Լոթարինգիայի դիմաց Ֆրանսիային փոխհատուցում էր իսսատանում Եգիպտոսում (217, էջ 225—226)։

Պլենայի անկումից նետս Լոնդոնում թուրքական դեսպան Մուսուրուս փաշան այցելեց Բիքոնսֆիլդին, նրան խնդրելով փոխառության տալ Բ. Գոսնը՝ աղաւոզվելու համար վերջնական պարտության կանխումք։ Բիքոնսֆիլդն այդ ֆինանսական օգնությունը պայմանավորեց տերիտորիալ փոխհատուցումով, ե, ինչպես Սեան-Վաթսոնն է գրում, Սերվերի և Լայարդի միջև բանակցություններ սկսվեցին Կրետե կղզու վրա բրիտանական կառավարման հաստատման նարազության շուրջ։ Այնուհետև Լայարդն իր նամակներում տաշքեր ասաջարկություններ էր անում Բիքոնսֆիլդին մեկ կիպրոսի, մեկ Եփրատի գետաբերանում գտնվող Մոհամեբու կղզու գրավման մասին (217, էջ 243—244)։

Անգլիական գաղութորարները սուս-թուրքական պատերազմից փարձում էին օգտվել՝ իրենց Լքապոնսիան Առաջավոր Ասիայում բնդլաշնելու, նոր տերիտորիաներ գազթելու համար։

*
* *
* *

Պատերազմի ժամանակ տրեմտահոյ աշխատավորական դանգվածները նոր փորձությունների ու տառապանքների ենթարկվեցին։ Ինչ խոսք, որ պատերազմը շարիք էր նրա մասնակից բոլոր մողոփուրդների համար։ Քիչ չէին տուժում մահմեդական աշխատավոր մարդիկ։ Սակայն փորրասիական ռազմաճակատում պատերազմական գործողությունները տեղի էին ունենում հայաշատ տարածքների վրա և մեծագույն վնաս պատճատում հայ աշխատավոր գյուղացիությանը, մանավանդ որ թուրքական իշխանությունները շեշտված հակահայկական քաղաքականություն էին վարում։

Ս. Քիշմիշեր գրում է թուրք կաավարողների հողերանության մեջ կատարված ախ Լական փոփոխության մա-

սին, որ տեղի ունեցավ պատերազմի նախօրյակին և նրա բնթացրում: «Համոզվելով, որ իրենց աիրապետութունն ամուր չէ Բալկանյան թերակղզում,— գրում է նա,— նրանք (թուրքական կառավարողները) գիտակցում էին, որ իրենց վերջին ապաստանը մնայու է Ասիան և այս նպատակով իրենց սահական սիրույթների պաշտպանութեան համար նրանք չէին խնայում ո՛չ փող, ո՛չ միջոցներ» (134, էջ VI):

Գր. Արծրունին զմզտում էր այն բանից, որ եվրոպական մի շարք շեղինակներ Արևելյան հարցի լուծումը տեսնում էին եվրոպայից թուրքերին Փոքր Ասիա քշելու մէջ: Ես գտնում եմ, որ գրանով իսկ կզահարկվին Փոքր Ասիայի նեղվորտական ցեղերը, որ գրանից ավելի կբարդանար Արևելյան հարցը: «Այսօր սպասամբվել են թուրքիայի եվրոպական հպատակները, հինգ, տասը տարի հետո կապրտամբվեն թուրքիայի սահական հպատակները»,— գրում էր նա (87, էջ 5):

Պատերազմի շենց սկզբից թուրքական իշխանութունները հատկապես բորբոքում էին քրդական վերնախավի հակահայկական մոլեհանդութունը, կողոպտաի բնագոյները: Մոսուլի, Տիգրանակերտի, Բիթլիսի և Վանի շրջաններից սուսական գորբին ընդառաջ շարժվող քրդական անկանոն հրոսակախմբերը հրի ու սրի, կողոպտաի էին մասնում հայկական գյուղերը: Գրա հետևանքով միայն Բայազետի և Ալաշկերտի դավառներում 30 հազար մարդ սպանվեց: Իր վայրագութուններով անուն հանեց հատկապես Խիզանի շեյխ Ջիյարէզզիներ:

Կանոնավոր թուրքական գորքի անվերջ բռնագրավումներին չհասնում էին քրդական հրոսակների վայրագութունները ու ավերումները: Փրիստանյանների դրութունը պատերազմի շտեմանքով շատ ավելի վատացավ, քան նախօրյակին էր (151, էջ 58):

1877—78 թվականների պատերազմի ժամանակ Ազրա-կի, Ալաշկերտի, Մսկոյ գավառներից 150-ից ավելի գյուղեր դատարկվեցին: 3000 բնուանիք Ալաշկերտից չեռացավ սովից ու համահարակից կիսով շափ ոչնչացավ ճամուտարհներին (51, էջ 2): Մտխր դարձան Աղբակի 24 հայկական գյուղեր, կատարվեցին հազարավոր աշխատավոր մարդիկ:

Հազարավոր կանայք ու աղջիկներ Ջելալզդինի ու շեյխ-
Իբրահիմա՛հի կորքերի կողմից գերեզմարվեցին:

Լոնդոնի «Քայմս»-ի թղթա՛կից Նորմանը 1877 թվականի
օգոստոսի 24-ին հաղորդում էր, որ Բամայիլ փաշայի բա-
նակի զորամասերն Ալաշկերտի 122 հայկական գյուղերից
ստնատակ տվին, կողոպտեցին և ոչնչացրին 113-ը: Մուշի
շրջանում նույնպես բազմաթիվ հայկական գյուղեր քարու-
քանդ արվեցին (207): Մի այլ անդլիացի լեզինակ հաժա-
տում է, որ Բայազետ քաղաքում թուրքերը կտտորել են 165
հայ ընտանիք, Թուսական զորքի նահանջից հետո այստեղ
ոչնչացվեց 6 հազար մարդ (216, էջ 441):

«Փորերը ճեղքած հայ կանայք», «ցցերի վրա հանված
ծծկեր երեխաներ», այրված ծերունիներ, պատվազուրկ
արված աղջիկներ և այլն: «Ահա այսպես էին վարվում թուր-
քերն իրենց սևիտական հպատակ քրիստոնյաների հետ», —
եզրակացնում է ոռւս պրոֆեսոր Ֆ. Մարտենսը (138, էջ
383): Հայերի նկատմամբ կատարված բռնությունների հա-
մար նա թուրքական կառավարությանը համարում էր դարի
«խայտառակությունը»:

Հիրավի, հսկայական էին արևմտահայության վնասները,
մեծ էին մարդկային զոհերը: Տնտեսապես քայքայված, թրշ-
վառության ճիրաններում գալարվող մարդկանց խմբերը
լքում էին իրենց բնակավայրերը, բռնում գաղթի ճանա-
պարհը: Սովամահության զոհ դարձան սասնյակ-հազարա-
վոր մարդիկ: «Թե սուսանալ հարկ է՝ ոռւսանանք, բայց
փրկվենք, թե գաղթել՝ գաղթենք, թե մեռնել՝ մեռնենք, թե
կռվել՝ կռվենք, բայց փրկվենք, այս է մեր աղերս աս ձեզ
և տո Աստված», — գրում էին վանի շրջանի գյուղացիները:

Այս ամենը տեղի էր ունենում հույների հակաթուրքական
կազմակերպությունների ստեղծումից դեռևս շատ առաջ: Այս
հանգամանքն արդեն հերքում էր թուրքական պաշտոնական
վարկածն այն մտաին, ըստ որի հայերի կոտորածն, էբր թե,
նրանց «բմբոստության» հետևանք էր:

«Թուսական գինվորական իշխանությունները ձգտում էին
բուրբ միջոցներով պաշտպանել Թուրքա՛խայտամանի բնակ-
չությանը պատերազմի սարսափելի ազնաններից» (138, էջ
380—381): Թուս սպաները, մտավորական մարդիկ մեծա-

գույն համակրանքով էին վերաբերվում հայ ժողովրդի գավախներին, դրականորեն էին արտահայտվում Ռուսաստանին հայերի նվիրվածության մասին (123, էջ 43):

Ճակատամերձ շրջաններում կատարված հույճահայկական խժոժությունները, իսաղաղ բնակչության կատորածներն ավելի ու ավելի էին ամրապնդում այն մտայնությունը, թե փրկության միակ հույսը Ռուսաստանն է, թե նրան ապավինելով է նարավոր թոճափել թուրքական դժնի տիրապետությունը: Ռմանք արդեն հանդում էին շարին ակափվ գիմուկայելու, ժողովրդի ազատության համար զինքի դիմելու պաղափարին:

*
* * *

Երբ սուսաց գորբերը մտան Արևմտյան Հայաստան, ամբողջ հայությունը տոգորվեց եզրայրական համակրություն և հուսադրող ակնկալությամբ դեպի ազատարարները: Զափազանց ոգեշնչող էր այն հանգամանքը, որ սուսաց բանակի հրամանատարության կազմում էին սաղմական գործողությունների ժամանակ անուն հանած հայազգի զեներալներ Լորիս-Մելիքովը, Տիր-Ղուկասովը, Կազարևը, Շելկովնիկովը և ուրիշ զինվորականներ: Նրանց անուններն իսկ ոգևորիչ էին: Հայաժական ժողովուրդն արդեն համոզված էր, որ հեռու չէ փրկությունը: Ոգևորված եզրայրակիցների ճոտալուտ ազատագրությամբ, կովկասահայերն օրհնում էին այն օրը, երբ պատմությունն իրենց կապից հզոր Ռուսաստանի հետ:

Թուրքահայաստանում իրենց առաջին իսկ քայլերից սուսական գործառույթը հանգիպեցին հայ աշխատավոր մարդկանց ջերմ ու զրկաբաց վերաբերմունքին: Հայկական եկեղեցիներում աղոթում էին ազատարարների համար, խաչ ու խաչվառով դիմավորում սուլթանական բռնապետությունում ճնշված քրիստոնյաների պաշտպաններին (120, էջ 32): Հայ բնակչությունն այնպիսի բարյացակամությամբ էր շրջապատում սուս զինվորներին, որ նրանք կարծում էին, թե իրենց տանն են և ոչ թե հակառակորդի տերիտորիայում (134, էջ 19): Հայերն օգնում էին սուս զինվորներին, մթերք

մատակարարում (104, էջ 12), ճանապարհները ցույց տալիս, շերմությամբ վերաբերվում իրենց ազատարար եղբայրներին: Կրկնվում էր նույն բանը, ինչ 1829-ին էր եղել կամ 1853—1856 թվականներին: Հայ ժողովրդի ողջ համակրանքը Ռուսաստանի կողմն էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սարիներին Յուրի Վեսելովսկին մասնացույց էր անում պատմական ալն ճշմարտությունը, թի առաջին անգամ չէ, որ թուրքահայերը ողջունում էին իրենց կրկիւն մտնող ռուսական զորքերին ու նրանց ցույց տալիս հնարավոր օժանդակություն: Նա հիշեցնում էր սուս-պարսկական, ռուս-թուրքական նախորդ պատերազմների ժամանակ հայ ժողովրդի ռուսասիրական դիրքորոշումը, ռուսական բանակի շարքերում նրանց կամավոր մասնակցությունը պատերազմին: Առանձնապես 1877—1878 թթ. պատերազմի ժամանակ, բնագծում էր Յուրի Վեսելովսկին, «զգացվում էր փոքրասիական վիճակների հայ բնակչության ուժեղ սրբությունը, որը նորից հավատացած էր թուրքական լծից ազատագրվելու հնարավորությունը և մեծ հույսեր էր կապում ռուսական տաշխաշացման հետ» (101, էջ 10):

«Այս դարի ընթացքում հայոց ազգն սա երրորդ անգամն է արդեն, որ հանդիպում է ռուսաց զորքերին թուրքիայում, պարզած ձևերով սպասելով իր դառն վիճակի բարվորումը: Մահմեդական ստրկության բազմադարյան լուծը չկարողացավ կտորել հայոց ժողովրդի մեջ քրիստոնեական, բազազակրթության գաղափարները, որոնց կրողը հանդիսանում է նա Փոքր Ասիայում,— գրում էր «Գոյոս» թերթը: — Թուրքական ստրկության լծի տակ ճնշվելով, հայոց ազգը ռուսաց զորքերի Հայաստանի խորքերում նորերումս արած շարժողությունների մեջ սպասում էր իր ազատության արշալույսը տեսնել» (57, № 113, 1878):

Կովելով ռուսական բանակի շարքերում՝ հայ գինվորները, կամավորները, հրամանատարները դիտակցում էին, որ պատերազմը մղվում էր իրենց ժողովրդի հողի վրա, ուստի ռուս զորքի հաջողությունը ղուզընթաց նրանց որակում ծնվում և ամբապնդվում էին սեփական հաջրենիքի ազատության հույսն ու հեռանկարները: Ռուսաստանի ժողովրդի հասակարգին ու խավերը առողորված էին Ռուսաստանի օղ-

նությամբ արեմտահայությունն ազատագրելու ոգևորիչ գաղափարներով:

Յուրի Վեսելովսկին գրում էր, որ Բալկանյան թերակղզու ճնշված ժողովուրդներին օգնելու, նրանց իրավունքները պաշտպանելու համար Ռուսաստանի պատերազմը Քուրքիայի դեմ հայ հայրենասերների սրտերում նույնպես հայտարթնացրեց, որ բուլղարներից ոչ պակաս ծանր դրության մեջ դռնվող արեմտահայությանը մոռացության չէին տա պատերազմի և թուրքահպատակ ժողովուրդների նարցերը սրուշկիս:

Լավատեսական հույսերով համակված սուսահայերը նազոդություն էին մաղթում սուսական զենքին, թուրքական զորքերի ամեն մի սլարտությունը նրանց մոտ ավելի հաստատուն էր դարձնում այն համոզմունքը, որ հեռու չէ թուրքական լուծը թոթափելու օրը (101, էջ 10, 15, 16): Արդ սուսական զորամասերը մտան էրզրում, քաղարի զեյթունցիները պատվիրակություն ուղարկեցին զեներայ Լազարևի մոտ՝ նրանից զենք ու օգնություն խնդրելու (49, էջ 87):

Ռուսական զինվորական իշխանության նովանու սակ կյանքի միանպամայն այլ միջնություն էր ստեղծվել էրզրումում: Էրզրումի սուս նահանգապետ Գոսխովսկու կինն իր նուշերում գրել է գրական այն փոփոխությունների, այն վերելքի մասին, որ տեղի էին ունեցել այդ քաղաքի հայերի հոգևոր կյանքում: Գործել էր սկսել մի թատրոն, որի ներկայացումներին մասնակցում էին ինչպես տեղացի հայ արվեստասերները, այնպես և սուս սպաների կանայք: Քեմաղրվել էին Մոսկոբի պիեսներից մեկը, «Լենկթևուրի արշավանքը Հայաստան» և այլ պիեսներ: Ներկայացումներից հետո արտասանում էին հայ բանաստեղծների գործերը: Գոսխովսկայան նկարագրում է, թե հանդիսականներն ինչպիսի ծափահարություններով գիմափորեցին «Հայաստանը չի մեռնի, նա ազատություն կնվաճի» խոսքերը (123, էջ 82—83):

Էրզրումցիներն իրենց մասնակցությունը բերեցին 1873 թվականին գո՛ւված սուս մարտիկների հուշարձանի կոստյումանը:

Այդ օրերին Կովկասի հայ մամուլն աննախընթաց վերելքի շրջան էր ապրում: «Մշակ»-ը, «Փորձ»-ը, «Մեղու Հայաստանի»-ն գրում էին թուրքահայ խնդրի միջազգային բուլտր ասպեկտների մասին: Նրանց էջերում տպագրվում էին ակնարկներ, պատմվածքներ, ուսումնասիրություններ թուրքահայ կյանքի տնտեսական, կուլտուրական պայմանների, պատերազմական իրադարձությունների մասին: Աշուղները կովի ու գենքի գովքն էին անում, Գամառ-Քաթիպայի բանաստեղծություններն ընդգլումի և ապստամբության մասին էին, Հայ թերթերը մեծ դոկեստով էին գրում ոուս բանակի շարքերում կովոդ կամավորների մասին: Ռուսների օգնությամբ հայրենիքը վերստանալու, միավորվելու, կազմակերպվելու, համախմբվելու խնդիրները տարբեր դիրքերից, տարբեր նրբերանգներով քննարկվում էին հրասպարակով և մամուլի էջերում: Ընդհանուր ոգևորության շրջան էր: Ռուսական բանակի կողմից նոր գրավված հայկական գավառների բնակչությունը շփման մեջ մտավ կովկասահայության հետ: Նրա ականջին հնչում էին «ազգ», «ազգասիրություն», «ազատություն» բառերը:

Դեպքերին ականատես Ատրպետը հետևյալ կերպ է նկարագրում ոուսական հաղթանակների ընկալումը Կ. Պոլսի հայկական միջավայրում.

«Քեռին գալիս է, քեռին եկել է, քեռին հասել է...»

Սրանք էին ամեն մի կրիտասարդի հրճվալի, խորհրդավոր արտասանած բառերը, երբ հանդիպում էին փողոցներում,— վկայում է Ատրպետը:

— Խալիֆին թաղեցին, սուլթանին շնչեցին...» (11, էջ 1):

Իսկ ազդի, ժողովրդի գործերը գլխավորելու հավակնող Կ. Պոլսի հայ մեծահարուստները, նրանց հետ համերաշխ պատրիարքարանն ու ազգային ժողովը ղեկավարվում էին, նախ և առաջ, իրենց դասակարգային շահերով, դարերի ընթացքում իրենց համար ստեղծված սուսանձնահատուկ պայմաններով: Նրանք չափազանց զգույշ էին, չափավոր:

Պատերազմի հայտարարումից անմիջապես հետո Ներսես պատրիարքը քաղաքական ժողովի հանձնարարությամբ սուլթանի և «օսմանյան հայրենիքի» հանդեպ «խոնարհություն» և «հավատարմության» շրջաբերական ուղղեց հայ

ժողովրդին: Հիշատակելով օսմանյան տերության համար ստեղծված ծանր պահը, կոնդակում այն միտքն էր շեշտվում, թե օսմանյան երկիրը պաշտպանել նշանակում է Հայաստանը պաշտպանել (73, էջ 116): Թուրքական թերթերը գովասանքի խոսքեր գրեցին պատրիարքի հասցեին:

Պատերազմի ընթացքում թուրքական կառավարությունը Կ. Պոլսի հայկական վերնախավին սիրաշահելու խորամանկ և զգուշավոր քաղաքականություն էր վարում: Միդհատ փաշան այցելեց հայոց պատրիարքին: Հանդիսավոր ճառեր և բարեմաղթություններ փոխանակվեցին: Ներսես պատրիարքը հարց էր հարուցում մեծ վեզիրին՝ օգնել ազատվելու դերեբեյիների և քրդական աշիրեթների հարստահարություններից, որ հարստահարություններից ազատված հայն ամենայն արդյունավետությամբ կաշխատի երկրի վաճառականության, ճարտարվեստի, դիտության և մյուս բնագավառներում: Միդհատը խոստումներ էր շապրում՝ թե մի քանի գավառներում հայ կուսակալներ նշանակելով վերացնելու էր հայերի «երջանկության խոչընդոտները»:

Թուրքական պառլամենտի ամբիոնից որոշ հայ երեսփոխաններ հրապարակավ իրենց գոհունակությունն արտահայտեցին թուրքական իշխանություններին: Իսկ Բ. Գուռն այդ ելույթները թարգմանում էր եվրոպական լեզուներով, հրամայելով դիվանագիտությանն ու մամուլին, փորձելով ցույց տալ, թե իրենց վիճակից գոհ են ոչ միայն հայերը, այլև բոլոր քրիստոնյաները, և որ ոչ ոք իրավունք չունի նրանց անունից բարենորոգումներ կամ ազատություն պահանջելու:

Եվ այս ամենը կատարվում էր Արևմտյան Հայաստանում ծայր առած դանգվածային ավերածությունների, կոդուպուտի ու կոտորածների պայմաններում: Իսկ Կ. Սթուլցյանի «Մասիս» թերթը շէր համարձակվում ճշմարտությունները կոչել իրենց անունով և արևելյան նահանգներում կատարված հրկիզումների, ընտրաբարությունների ու ավերածությունների պատասխանատվությունը փորձում էր չեղացնել կառավարությունից:

Հետագայում, անգրագատնալով պատերազմի ժամանակ Ներսեսի զգուշավոր դիրքորոշմանը, Արժիար Արժիարյանը

նկատում էր. «Կատաղեցնելով երկրին իշխանութիւնը, անոր պահանջումներուն ընդգիմադրութեամբ, զբողոքով մահճեղական մոլեռանդութիւնը, ներսեա պատրիարքը պիտի կրնա՞ր ավելի օգտակար ըլլալ անոր, լքյալ, խեղճ ժողովրդի մը» (62, № 19. 1. X, 1898, էջ 291):

Սուլթանական կառավարության գործադրած ջանքերի նպատակն էր՝ կանխել սլավոնական ժողովուրդների օրինակով հայկական շրջաններում հասունացող ազատագրության և ինքնավարության արամադրութիւնները: Թուրսասանից, Անդրկովկասից եկող փրկարար ոգոստութիւն հուսադրող վերընթացի ազդեցութիւնը բթացնելու նպատակով սուլթանական կառավարողներն անգլիական դիվանագետների հետ ձեռք-ձեռքի ավտճ աշխատում էին Կ. Պոլսի հայ ազգային մարմինների, հարուստ վերնախավի համակրանքը շահելու միջոցով կանխել ռուսական հարսնուն ազդեցության տարածումը Փոքր Ասիայում:

Սակայն թուրքական բանակի պարտութիւնները, արևելյան նահանգներից կոստրածների մասին ստացվող լուրերը Կ. Պոլսի հայկական վերնախավի մեջ նույնպես էական հեղարեկման հիմքեր էին տալիս: Ի շիք էր դառնում հայկական հարուստ վերնախավի հետ մերձենալու և նրա շեղօթութիւնն ապահովելու ուղղութեամբ Բ. Դուան գործողութիւնների դրական արդշունքների հնարավորութիւնը: Վերջին հաշվով թուրքական պառլամենտում արևելյան նահանգներում հայկական կոստրածների պատասխանատու հռչակվեց թուրքական կառավարութիւնը:

Հիրավի, ռազմաքաղաքական իրադրութիւնն արմատապես փոխվել էր ի վնաս Օսմանյան կայսրութեան և փոփոխութիւն պետք է առաջանար նաև Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի, ազգային վերնախավի երեկվա դուստ, զգուշավոր դիրքավորման մեջ:

Այս ամենը հարուցեց նոր տրամադրութիւններ, նոր վարվելակերպ, խորացրեց թուրքական պետականութեան նկատմամբ եղած անվստահութիւնը: Աստիճանաբար զարկանում էր այն մտայնութիւնը, թի առանց գրսի ուժերի ճնշման, առանց մեծ տերութիւնների հովանավորութեան և

միջամտութեան հնարավոր չէր կյանքի անվտանգ պայմաններ ապահովել արեւմտահայութեան համար:

Պատերազմի բեթացքում ակնբախ դարձավ սամանյան պետութեան թուլութիւնը: Այս պայմաններում, ինչ իրար, անհամեմատ համարձակ էին դառնալու նաեւ երեւելիները, ազգային ջոշերը, որոնք, հայկական դատարանաւարներով, մի կողմից՝ աշխատում էին սուլթանի սիրտը շունչ սրտով հայկական դիմումները նա ըմբոստացում չհամարելու, մյուս կողմից՝ բախել դիվանագիտութեան գոները՝ ցանկալի բարենորոգումներ ստանալու, «աղգի ցավերը» նստալու նպատակով:

Ժողովուրդը պահանջում էր, որ պատրիարքարանք և ազգային ժողովրդ պաշտօնապես հայոց դասի պաշտպանութիւնը հանձնէին Ռուսաստանին: Ռուսական բանակի մուտքը Ադրիանապոլիս և էրզրում ցնցող սպաւորութիւնն ստիպեց Կ. Պոլսի հայկական վերնախավի վրտ, շարժեց նրան տեղից, օրվա պահանջներին համապատասխան մղեց նոր գործողութիւններին: Այնուամենայնիվ, նրա քայլերը լինելու էին բեկբեկուն և փոփոխական: Չմտանալով սիրաշահել սուլթանին և թուրքական կառավարութեանը, պոլսահայութեան պարազլուխները հակվեցին ինչպէս Ռուսաստանին, նույնպէս և մյուս տերութիւններին դիմելու մտքին:

1877 թվականի երկրորդ կեսին թուրքական բանակի պարստութիւնը թե՛ Բալիաններում և թե՛ Ասիական Թուրքիայում փոստ էր: Խուճապը համակել էր ինչպէս բանակին, այնպէս էլ կայսրութեան անօրէններին: Վեճեր ծագեցին հաշտութիւն կնքելու կողմնակիցների և հակասակորդների միջև: Ղեկավար գործիչներից ոմանք հաշտութիւնը ձգձգելու և արտաքին ուժերի միջամտութիւնը հրահրելու գիրքորոշում որդեգրեցին: Սակայն սուլթանն արդէն այն կարծիքին էր, որ «ստոյնում ոչ մի լավ բան չի սպասվում: Զինուզագործ կարող է փրկել մեզ» (156, էջ 78):

Սատմբուլի փողոցներում խաղաղութիւն կնքելու մտաին պահպաններ երևացին: Խաղաղութեան կողմնակիցների պլուս

կանգնեց մարշալ Մահմուդ Գամաղը, որը հետագայում Էն-զազրվեց դավաճանության և ռուսական կողմնորոշման մեջ, նրան դատեցին, արսրեցին, այնուհետև խեղդամահ արեցին Համիդի հրամանով:

Թուրքական բանակը պարտված էր: Օսմանյան պետականությունն օրհասական օրեր էր ապրում: Թուսական բանակը հաղթական դիրք էր բռնել Կ. Պոլսի մասուլքներում: Արևմտյան Հայաստանում ճանապարհը բաց էր դեպի էրզրում: Ռփում էր, թե սուլթանների փրկագետություն փյուզումն օրերի հարց է: Իրականանում էր Կ. Մարքոսի կանխատեսումն այն մասին, որ Օսմանյան կայսրության փյուզումն անխուսափելի էր (1, հ. XXI, էջ 467):

Աբգույ Համիդը հաշտություն էր հայցում: Բայց դա անում էր խորամանկորեն, քաշքշուկով, արևմտակարգական մայրաքաղաքներից, մասնավորապես՝ Լոնդոնից, միջամտություն ակնկալելով: Գա էր պատճառը, որ թե՛ գինադադարի, թե՛ խաղաղության պայմանագրի կնքումը ձգձգվեց: Գինադադարը կնքվեց հունվարի 31-ին՝ Ադրիանապոլսում (177, էջ 213—220), իսկ հաշտության պայմանագիրը՝ մարտի 3-ին, Սան-Ստեֆանոյում:

Այս ժամանակամիջոցը հագեցած էր դիվանագիտական նրբին պայքարով, անգլիական, ավստրո-հունգարական կառավարությունների ակտիվ գործողություններով, որոնց նպատակն էր բոլոր միջոցներով կանխել ռազմական հաղթանակին համապատասխան Թուսաստանի քաղաքական և դիվանագիտական վերընթացը, ավելի շատ օգուտներ բաղել Օսմանյան կայսրության հոգեվարքից:

Կարսի և Պլենայի անկումից հետո Բ. Գուրը խուճուպահար դիմեց եվրոպական կառավարություններին, խնդրեց միջնորդի դեր ստանձնել Թուսաստանի հետ գինադադար կնքելու գործում: Մասնավորապես, նա հույսը դրել էր Անգլիայի վրա. թագուհի Վիկտորիային Համիդը դիմել էր անձնական նամակով, խնդրելով նրա պաշտպանությունը: Թուրքիայի ղեկավարները հակված էին համաեվրոպական բարդացումներին մեջ փնարել կայսրության փրկությունը (100, էջ 617, 619):

Սակայն պատասխանն ուշանում էր, քանզի նրանք շա-

րունակում էին աշխուժորեն քննարկել իրենց համար մաք-
սիմայ օգուտներ քաղելու տարբերակները: Անգլիական դի-
վանագիտությունն ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Լոնդոնին
վճռական դեր ստատոսվեր խաղաղության պայմանների բն-
նարկման ժամանակ: Բիքոնսֆիլդը հրատարակավ հանդես
գալով հայտարարեց, թե սուս-թուրքական պատերազմի ժա-
մանակ «Անգլիան պայմանական չեզոքություն պահպանեց,
քանի որ դա շատ ավելի շահավետ էր Թուրքիայի նամար»
(107, էջ 54): Անգլիական գաղութարարները, ստանձնելով
սուլթանի իրավունքների պաշտպանությունը, ձգտում էին
առավելության հասնել Սև ծովի ավազանում, Մերձավոր
Արևելքում, ամեն ինչ անում, որպեսզի ուսական բանակը
դուրս բերվեր Հայաստանից, տարվեր Գանուբից այն կողմ:

Անգլիական կառավարական շրջանների տրամադրու-
թյունն արտահայտվեց «Ստանդարտ» թերթի ապագրած
հոդվածում (1877, 5/17 դեկտեմբերի): Անհանգստություն
արտահայտելով Թուրքական բանակի պարտության և Խու-
սաստանի ազդեցության ուժեղացման կապակցությամբ,
թերթը գտնում էր, որ Անգլիան չպետք է անտարբերությամբ
դիտեր այդ ամենը: Թերթն առաջարկում էր օկուպացնել
Գալիպոլիի թերակղզին, ռազմածովային ուժեր ուղարկել
Կ. Պոլիս, Ննթաղրվում էր 40-հազարանոց բանակ ուղարկել
Կ. Պոլիս մատուցները, ղեկանառ իջեցնել Բաթումի և Սու-
խումի շրջանում, հնդկական զորամասեր ուղարկել Հերա-
թի վրայով Միջին Ասիա, եթե Թուրքիան մերժեր խաղա-
ղության ուսական պայմանները, և ուսական բանակը շա-
րունակեր առաջխաղացումը դեպի Կ. Պոլիս (173, էջ 233):

1877 թվականի ավարտին ցարական արքունիքում հան-
դամանորեն քննարկվում էին ապագա խաղաղության պայ-
մանները, կազմվում ու մերժվում բազմաթիվ տարբերակ-
ներ:

1877 թվականի դեկտեմբերի վերջին Գորչակովը անգլիա-
կան գեղպան Լոֆտուսին բացատրեց, որ Բ. Գուր խաղա-
ղության հույսերու համար պետք է ուղղակի դիմեր սուսու-
կան բանակների գլխավոր հրամանատարներին եվրոպա-
յում և Ասիայում, որոնք և կհայտնեին զինադադարի պայ-
մանները: Ընդ որում ուսական կանցլերն ուսել էր, որ

կերպելիք պայմանադիրը կունենա նախնական և ոչ վերջնական բնույթ:

Հունվարի 17-ին սուլթանի մոտ հավաքված արտակարգ ժողովը որոշեց զինադադար խնդրել Ռուսաստանից: Սերվեր փաշան և նամրկ փաշան ներկայացուցիչներ կարգվեցին օւ մեկնեցին Կաղանլիկ: Մեծ վեղիք էդհեմ փաշան, որը պատերազմը շարունակելու կողմնակից էր, պաշտոնից ազատվեց:

Երբ Սերվերը Լայարդին և ավստրիական դեսպան Զիչին հայանեց ընդունված վճռի մասին, նրանք մյուս օրը, իրենց կառավարություններից ստացած հրահանգի համաձայն, հանդես եկան անսկզբին հաշտություն կնքելու դեմ: Լայարդն ու Զիչը ուղղակի պաշարել էին թուրքական կառավարական մարդկանց և ղիշևր ու ցևրեկ գաղտնադրված հեռագրեր էին փոխանակում իրենց կառավարությունների հետ (57, № 16. 1878): Լայարդի խառնակիչ, նողկալի զերի մասին ժամանակին շատ է գրվել: Դիվանագիտական փաստաթղթերում անգլիական պաշտոնական շրջանները խուսափում էին հրատակ նրաշխիքներ տալ Բ. Դուանը, այնինչ Լայարդը սուլթանի և օսմանյան կառավարական անձանց հետ հանդիպումների ժամանակ, ինչպես ինքն էր խոստովանել, ձգտում էր «հույսեր առաջացնել» և «հասկացնել տալ», որ Անգլիան թույլ չէր տա Օսմանյան կայսրության կործանումը (213, էջ 748):

Թուրքիայի հետ հաշտության խնդիրը ցարի նախագահությանը հատուկ քննարկման ենթարկվեց: Որոշվեց զինադադարից հետո անմիջապես բանակցությունների մեջ մտնել Բ. Դուան հետ՝ հաշտություն կնքելու համար, միաժամանակ մեծ տեքություններին իրազեկ պահելով, որ այդ խաղաղությունը սոսկ «նախնական է» և որ ընդհանուր-եվրոպական հետաքրքրություն ներկայացնող բոլոր հարցերը վերջնականապես կլուծվեն ոչ այլ կերպ, քան Եվրոպայի գիտությունը և մասնակցությամբ: Այսպես էր արձանագոծել խորհրդակցության մասնակից ռազմական մինիստր Գ. Ա. Միլյուտինն իր օրագրում 1878 թվականի հունվարի 4 (17)-ին (165, էջ 431):

Նույն խորհրդակցությունում Ալեքսանդր II-ը հաստատեց Բ. Դուան հետ հաշտության նախնական պայմանագրի նա-

խազի՞ք, որ կազմել էին դիվանագետներ Իզնատեր և Նելի-
գովք: Գրանից ճեռո Իզնատեր ճանապարհվեց Ադրիանա-
պոլիս, ուր արդեն հասել էր ուսսական-քաչկանյան բանակի
գլխավոր հրամանատար մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչի
շտաբը:

Վերջինս այդ օրերին Ալեքսանդր II-ին հետադրով հար-
ցում էր ունում այն լուսին, թե ինչպե՞ս վարվել Կ. Պոլսի
հետ, եթե անգլիական նախատորմը ծաներ Բուսֆոր, և Կ.
Պոլսում օտարերկրյա դեսանտ ափ հանվեր, եթե այնուհե-
քրիստոնյաների կատորած լիներ, և նրանք օգնության կան-
չեին: Նա հաղորդում էր, որ ճանապարհը դեպի Կ. Պոլիս
ըստ էության բաց էր (91, էջ 496):

Հունվարի 8 (21)-ին Ռ. Գուան լիազորներ Սերվերը և Նա-
մրկը Կադանյիկում՝ սուսական գործերի գլխավոր հրամա-
նատարի շտաբում ծանոթանալով հաշտության պայմա-
նագրի նախագծին, բացականչեցին. «Սա Թուրքիայի վերջն
է»: «Ինքնուրույն Բուլղարիան նշանավորում է Թուրքիայի
կործանումը. Եվրոպայում նրա տիրապետության վերջը և
դրանից ճեռո թուրքերին ոչինչ չի մնում, քան նորից ետ
վերագանուալ Ասիա», — հայտարարում էր Նամրկ փառան
(165, էջ 433):

Թուրքական լիազորները շնամաձայնելով Բուլղարիայի
ինքնավարությանը, «նախամեծար կհամարեին ուրիշ ամեն
պայման բնդունել, Կարսը և Կարինը Ռուսիո թողուլ, Գար-
դանելի նեղուցը Ռուսիո բանալ և ռազմական տուղանք տալ»:
Նրանք արդեն հիասթափված էին անգլիական սուա խոս-
տումներից. քանի որ Բուլղարիայի կորուստն իրենց համար
կատարված փաստ էր (53, № 2087, 1878), Ահա թե ինչու
նրանք կատաղած հաջնոյում էին Անգլիային, որը նրանց
դրդել էր պատերազմի, իսկ հիմա թողել բախտի քմահա-
ճույթին: Գրա համար էլ Սերվերին հետադրին պաշտանից, և
նրան փոխարինեց Սավիելիք (106, էջ 347, 453):

Թուրքական լիազորները ժամանակ խնդրեցին հաշտու-
թյան պայմանները սուլթանի հետ համաձայնեցնելու: Իսկ
սուլթանը չէր շտապում պատասխան տալ:

Նիկոլայ Նիկոլաևիչը անդեկացնում էր Ալեքսանդր II-ին.
որ իրազարմությունների նման զարգացման դեպքում բա-

ցառված չէ, որ կամա թե ակամա ուսուկան զորքը շուտով կլինի Յարգրագի պատերի տակ: «Իմ նամագմունքն այն է, որ հասել է ժամանակը, երբ անհրաժեշտ է գնալ մինչև վերջ, ալսինքն՝ մինչև Թուրքիայի սիրտը», — կարակացնում էր նա: Կազանյիկում բանակցությունների քննարկումը և գեպի Կ. Պոլիս ուսուկան զորքերի քննարկումը առաջխաղացումը միասկիտին միայն ուրախություն պատճառեցին: «Նիւ վիճակված է, սոգա թող խաչը տնկեն Այս-Սոֆիայի վրա», — գտնում էր նա (165, էջ 434, 435):

Օրերն անցնում էին, բայց գրությունը չէր պարզվում:

Հաջորդ հեռագրում գլխավոր հրամանատարը հաղորդում էր ցարին, որ ինքը Կ. Պոլիսը վերցնելու կողմնակից է, որ կանգ առնել այլևս հնարավոր չէ, մանավանդ որ Բ. Գոան լիազորները իրենց գործը համարում էին ստանուլ տված:

Պատասխան հեռագրում (հունվարի 12-ին) Ալեքսանդր II-ը հավանություն է տալիս Կ. Պոլսի վրա հարձակումը շարունակելու մտքին: «Զորքերի շարժումն ամենևին չպետք է կասեցվի մինչև խաղաղության հիմքերի և գինազազարի պայմանների մասին ձևական համաձայնագրի կնքումը», — գրում էր Ալեքսանդր II-ը: Նա գտնում էր, որ պետք էր երեք օր սրվեր՝ խաղաղության պայմանների մասին Բ. Գոան համաձայնությունը ստանալու համար, իսկ ժամկետի խախտման դեպքում խնդիրը լուծել Կ. Պոլսի պատերի տակ (91, էջ 496):

Պատասխանելով գլխավոր հրամանատարի հարցադրումներին, ցարը նպատակահարմար էր գտնում օտարերկրյա նավատորմ Բոսֆոր մտնելու դեպքում բարեկամական կապեր հաստատել նրա հրամանատարի հետ՝ քաղաքում համարնդհանուր ջանքերով կարգուկանոն հաստատելու համար: Նիւ Կ. Պոլսի բնակիչները կամ այլ տերությունների ներկայացուցիչները քաղաքում անդորր պահպանելու համար դիմեին գլխավոր հրամանատարին, նրան իրավունք էր վերապահվում այդ փաստն արձանագրել հատուկ ակտով և զորքերը մտցնել Կ. Պոլիս: Նվ. վերջապես, Ալեքսանդր II-ը հիշեցնում էր՝ ոչ մի դեպքում չուհանջել, եթե Անգլիան Գալիպոլի գործը մացնելու հույս հարուցեր: Այդ միջոցին անգլիական ղեկավանագրությունը, ինչպես վկայում է ուսու

դեներալ Բոբրիկովն իր հիշողություններում, ամեն ինչ անում էր «խառնելու» Ռուսաստանի «քարտերը» (91, էջ 496—497)։ Կ. Պոլսի շուրջը խուլ պայքարը շարունակվում էր։ Ցարը հատկապես շեշտում էր անգլիացիների հետ անմիջական ընդհարման մեջ մտնելուց խուսափելու անհրաժեշտությունը։

Նույն պահին կանցլեր Գորչակովը եվրոպական հինգ մայրաքաղաքների սուսական դեսպանություններին հետագիր էր հղել այն մասին, որ Կ. Պոլիս անգլիական էսկորադարկվելու պատճառով սուսական կառավարությունը ստիպված էր դորք ուղարկել Կ. Պոլիս (91, էջ 497—498)։

Փետրվարի 3-ին Ալեքսանդր II-ը նորից անգլիացիներին հետ գրույշ վարվելու, Կ. Պոլիս ժամանակավորապես դորք մտցնելու, իսկ անհրաժեշտության դեպքում միայն քաղաքամերձ սրտը ամբուսություններ գրավելու մասին էր հեռագրում։ Փետրվարի 4-ի պատասխան հեռագրում գլխավոր հրամանատարը գրում էր այն դժվարությունների մասին, որ սակզմվում էին նահանջած և Կ. Պոլսում կուտակված թուրքական զորքերի մեծ թվի պատճառով։ Նա գրում էր, որ այլ էր բանը երկու շաբաթ առաջ, այլ է գրությունն այժմ, երբ Կ. Պոլսում յուրեր էին պատվում եվրոպական կոնֆերանս հրավիրելու մասին, առանց որի իբր խաղաղությունը վերջնական չէր համարվելու (91, էջ 498)։

Փետրվարի 9-ին «Մասիս» թերթում Հակոբ Պարոնյանը նկատում էր, որ «Թուսիա իր հապաղումներովը մեծ սխալ կգործե»։

Պարզ է, որ սուսական զորքերը շմտան Կ. Պոլիս այն վտանգից դրզված, որ սպանում էին Մեծ Բրիտանիան և Ավստրո-Հունգարիան։ Գեռես 1877 թ. մայիսի 6-ին Գերբին Պետերբուրգի իր դեսպանին հաղորդել էր, որ Անգլիան ոչ մի դեպքում չէր համաձայնելու Ռուսաստանի կողմից Կ. Պոլսի գրավմանը (125, էջ 169—170)։

Ցարական արքունիքում Կ. Պոլիսը գրավելու դեմ էին արտաշայտվում Գորչակովը, Միլյուտինը, որոնք զգուշացնում էին նոր բարդացումներից, որ կառաջանային եվրոպական տերությունների հետ փոխհարաբերություններում (165, էջ 435)։ Պետերբուրգում գրում ու խոսում էին անգլիական

«ուխտադրութիւն» ու «խորդավանքների» մասին (147, էջ 51):

1878 թվականի հունվարի 24-ին բանակցութիւններ սկսվեցին նուև առիական ուսումնառում: Քուրբական լիազորները սուսական հրամանատարութիւնից խնդրում էին դադարեցնել ուսումական գործողութիւնները: Այդ պահին սուսական գորբերը կանգնած էին էրզրումի մատուցներում:

Քուրբական հրամանատարութիւնը նրամարվեց հանձնել էրզրում ամրացր և խնդրում էր զինադադար երկու ամսով: Ռուսական կողմը մերմեց: Քուրբական կառավարութիւնը ձղձգում էր բանակցութիւնները, սրովհետև զինադադարի յուրարանչուր պայմանը համաձայնեցնում էր անգլիական խորհրդականների հետ: Այն բանից հետո, երբ Քուրբական լիազորներն իրենց ստորագրութիւնը դրեցին Աղրիանապոլսի զինադադարի պայմանների սակ, փետրվարի 2-ին կովկասյան-փոքրասիական ուսումնառում նույնպես ուսումական գործողութիւնները դադարեցվեցին: Փետրվարի 3-ին բանակցութիւններ սկսվեցին Հասան Կալում, ուր ժամանել էին երկու կողմերի հանձնաժողովները: Փետրվարի 21-ին, Աղրիանապոլսի զինադադարի պայմանների համաձայն, ստորագրվեց էրզրումը սուսական բանակին հանձնելու ակտը: Սահմանի դեմարկացիայի շուրջը վիճարանութիւնների ժամանակ սուսական կողմը պնդում էր Քայապետի և Վանի սանչակներից Քուրբական գորբը հանելու վրա:

Վերը նշեցինք, որ խաղաղութիւն հիմնական պայմանները կազմել էին Ա. Բ. Նելիգովը և Ն. Պ. Բզնատերը: 1877 թ. դեկտեմբերի 17(29)-ին Ալեքսանդր II-ը թեև հաստատեց նրանց կազմած նախագիծը, բայց դրանք չէին կարող վերջնական լինել, բանի որ տակավին պատասխան չէր ստացվել խաղաղութիւն պայմանների մասին Վլյսկում 1-ին՝ Բևոյին և Ֆրանց-Բոսիֆին՝ Վիեննա հղած նամակներին: Եվրոպայում և Փարի Ասիայում Ռուսաստանին անցնելիք տերիտորիաների վերաբերյալ դեռևս չէին ստացվել բալկանյան և կովկասյան գլխավոր հրամանատարութիւններին ուղղված հարցման պատասխանները: Այդ էր պատճառը, որ 1878 թվականի հունվարի 19(31)-ին Աղրիանապոլսում կնքված

պայմաններում վերջնականապես չէին ձևակերպված սուսական պահանջները Ադրիանապոլիս մեկնելու պահին Իգնատևին դեռ հայտնի չէր տսիական սահմանների մասին Պետերբուրգի կարծիքը Այս հանդամանքը նրա համար պրժվար կայսրություն ստեղծեց բանակցությունների ժամանակ: 1878 թվականի փետրվարի 2-ին թուրքական նոր լիսզսր Աավֆեթ իտալի հետ տեղի սնեցած առաջին հանգիպման ժամանակ նա պարզեց առայժմ պայմանադրի հիմնական կետերը՝ անսղղակիորեն հիշատակելով վնասների հասուցման, ասղմատուղանքի մասին:

1878 թվականի հունվարի վերջին Ալեքսանդր II-ը հաստատեց կովկասյան I նախագիծը և հրամայեց այն մոծել թուրքիայի հետ խուղաղություն սպայմանագրի մեջ: Այն Իգնատևին հասավ միայն փետրվարի կեսերին:

Կովկասյան սահմանի, վոքրասիական տերիտորիալ նվաճումների խնդրի մասին սկզբում հանդամանալի զեկույցադիր էր կազմել կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարությունը: Սրա հիման վրա դեռևս Պետերբուրգում Իգնատևը ներկայացրել էր իր նկատառումները: Իսկ այդ ամբողջը հիմք էր հանդիսացել ռազմական մինիստր Միլյուտինի և սլետական կանցլեր Գորչակովի համար ցարի հաստատմանը ներկայացնելու իրենց նախագիծը:

Իգնատևը խաղաղության բանակցություններին մեկնեց՝ ձեռքի տակ ունենալով այդ փաստաթուղթը, որտեղ շարադրված էին հետևյալ նկատառումները.

Թուրքիայի սահմանամերձ շրջանները քարտա են, ճանապարհագուրկ, մեծ ծախսեր կպահանջվեն: Բնակչությունը գտնվում էր զարգացման ամենացածր աստիճանին: Ընդդրժվում էր, որ այդ տերիտորիաներն իրացնելու համար մեծ ծախսեր կպահանջվեն: Այնուհետև շոշափվում էր խնդրի քաղաքական անհարմարություն կողմը, այն, որ «մեր նվաճումները կանխամատածված կերպով կչափսուպանցվեն մեր հակառակորդների կողմից և նրանց առիթ կծատային այլ, մեզ համար համեմատաբար ավելի էական հարցերում դրժվարություններ հարուցելուն: Ստանձնապես կգրգավեր Անդլիան, որը չէր դադարում հայտարարել Հնդկաստանի ճանապարհների, Պարսկաստանի հետ տրանզիտային աւետրի

և ընդհանրապես Ասիայում բրիտանական ազդեցության անձեռնմխելիության վերաբերյալ իր անհանգստությունը՝ «Այսպիսով, — ասված էր Ալեքսանդր II-ի կողմից հաստատված այդ հուշագրում, — մենք պետք է սահմանափակվենք ասիական թուրքիայում միայն ամենամեծ հրամեշտով և սրբան ավելի քիչ վերցնենք, այնքան ավելի ապահովված կլինենք ավելորդ խայթոցներից և կորուստներից» (173, էջ 228—229):

Փաստաթղթում խորհուրդ չէր տրվում խաղաղության պայմանների մեջ բացի Կարսից նաև էրզրումի մուծումը։ Ընդգծվում էր Բաթումին առաջնություն տալու ստորագրությունը։ Այնտեղ ասված էր. «Եթե Անգլիան դժվարություններ հարույցի Այաշկերաի հարթավայրի ասիիով, կարելի է զիջում անել։ Բայց այդպիսի զիջում անելով նարավորություն կընձեռվեր հաստատուն կերպով օգուտներ ստանալ խաղաղության մյուս պայմանների դժով» (173, էջ 230): Փաստաթղթում վերադասում էր արվում, որ քարտեզագրական սպառիչ նյութի պակասի հետևանքով ցանկալի էր խաղաղության պայմանագրի մեջ սահմանները որոշել ընդհանուր առմամբ, նշելով Ռուսաստանին անցնող գլխավոր կետերը, իսկ մանրամասները թողնել հետագային։

Սակայն ի՞նչ բան էր այդ կովկասյան I նախագիծը, և ի՞նչ պայմաններ էին դրված նրա հիմքում։ Սա շատ կարևոր հարց է, որովհետև վերաբերում է թուրք-ուսական սահմանների, հայկական տերիտորիաների խնդրին։

Սովետական պատմաբան Ս. Զեռնովը գրում է, որ «Փոքր Ասիայում տերիտորիալ գրավումների պրոբլեմը ինքնանպատակ չէր և 1877—1878 թթ. պատերազմում ուսական կառավարության հատուկ խնդիրը չէր հանդիսանում» (170, էջ 137): Նա հիշատակում է, որ 1877 թվականի նոյեմբերին Ա. Ի. Նելիզովի կազմած նախագծով հողային փոխհատուցումն ընդգրկելու էր Ալդահանը, Կարսը, Բայազետը և Բաթումն իրենց օկրուգներով։ Ցարը հաստատել էր այդ նախագիծը նոյեմբերի 27-ին (170, էջ 137—138):

Սրան զուգընթաց զինվորական և տնտեսական խարճերդականները կազմել էին նախագծեր, առաջարկություններ, որոնց հիմքում դրվում էին առաջին հերթին Ռուսաստանի

զուտ ազգամասորատեղիական, տնտեսական շահերի ապահովության սկզբունքը: Այդ նախադեռից մեկը կազմել էր գեներալ-մայոր Ի. Ստերնիցկին: Ըստ նրա կազմած մի տարրերակի՝ Ռուսաստանին էր անցնելու 32.186 վերստ² տարածություն՝ 278.281 բնակչությամբ, մասնավորապես, Բալխամբ, Արգուճանը, Արգանուշը, Արգվինը, Կարսը, Օլթին, Բալյազետը, Կաղզվանը, Ալաշկերտը, Դիապինը՝ 1491 դյուզով, և Լազիստանի մի մասը: Այս գեկուցադիրն էլ գարձավ կովկասյան I նախագիծը:

Ստերնիցկին մի այլ նախադեռում առաջարկել էր վերը նշվածին ավելացնել նաև էրզրում քաղաքը և շրջանը՝ մոտ 10.067 վերստ² տարածությամբ և 154.078 բնակչությամբ (140, էջ 85—86, 170, էջ 138—139):

Ինքնական մինիստր Գ. Ա. Միլյուտինն ասիական սահմանի վերաբերյալ կազմել էր իր նախագիծը՝ 11(23) հունվարի 1878 թ.: Նա անհրաժեշտ էր համարում Ասիական Թուրքիայում սահմանափակվել ամենաանհրաժեշտով: Պատերազմի նպատակը «թուրքական քրիստոնյաների ազատագրումն է, և դրա համար Ռուսաստանը չպետք է Եվրոպային առիթ տա մեր մտադրություններն այլ կերպ մեկնարանելու համար»: Նա հասկապես զգուշացնում էր Անգլիայի թշնամական գործողություններից: Բնորոշ է, որ նա ամենակարևոր պետական-տնտեսական խնդիրը համարում էր Բաթումի կցումը, իսկ մնացյալը՝ օժանդակ, ածանցյալ: Նա դեմ էր էրզրումի կցմանը, գրելով, թե նույնիսկ Բ. Դոան ծայրահեղ զիջողականության դեպքում պետք չէ պնդել դրա վրա: Արդեն հունվարին նա հակված էր անհրաժեշտությանը գեկուցում գիշելու Ալաշկերտի հովիտը և Բալյազետի օկրուգը, պրանց գիմաց ակնկալելով ավելի մեծ օգուտ քաղել հաշտության պայմանադրի մյուս միտերում (170, էջ 139—140):

1878 թվականի հունվարի 11(23)-ին Եզնատեի անունով գրված համակում ազգական մինիստր Միլյուտինը նախատարարում էր, որ իր գեկուցադիրն հավանություն է տվել Ալեքսանդր II-ը, և այն բանակցությունների ժամանակ պետք է ընդունվեր ի ղեկավարություն: Ս. Լ. Չեանովը պրում է, որ այդ «պլանների հիմքում բնկած էին բացառապես

սնտեսական, ստրատեգիական և արտաքին-քաղաքական նկատառումներ, որոնք կառված էին սուսական Անդրկովկասի արդյունաբերական և առևտրական զարգացման անհրաժեշտության հետ, ինչպես նաև Փոքր Ասիայում պետական սահմանի պաշտպանության ամրապնդման և էժանացման հետ» (170, էջ 140)։ Այսպիսի մտայնումները պայմանավորված էին ինչպես արտաքին-քաղաքական հանգամանքներով միջազգային չարդացումներից խուսափելու մտահոգությամբ, այնպես և սուսական պետական շահերի ժամանակի բմբոնումներով, սնտեսական և ռազմաուսուսական նպատակահարմարությամբ։ Հասարակական կարծիքի հաշվառումով։

«Գոչոս» թերթը դրել էր, թե «Փոխանակ տիրապետելու մեղ օտար ու թշնամի ազգություններին, ավելի լավ կանենք, և թե մեր սեփական ազգը կրթենք և մշակենք այն երկրների հարստությունները, որոնք արդեն մեղ են պտտականում»։ «Սեկունի վեստնիկ» և «Գոչոս» թերթերը Ռուսաստանի համար ամենեկին օգտակար չէին համարում շափուցանց տարածվել Ասիայում և իր առանց այն էլ ընդարձակ սահմաններն ավելի ևս մեծացնել։ Շարունակ տարածվելով, պնդում էին նրանք, ռուս ազգի բարոյական գործնականները թուլանում ու սպառվում են, հարկ է այդ ուժերը կենտրոնացնել և երկրի ներքին զարգացման համար գործի դնել։ «Որքան պակաս տախկանություն և մահմեդականություն մնա մեր մեջ, այնքան ավելի բախտավորություն է մեղ համար», — գրում էր «Գոչոս» թերթը (80, № 3, 1877—78, էջ 360—361)։

Ստեբնիցկու նախագծերում հիմնավորվում էին սպառաշահներիատրիանների առևտրատնտեսական օգուտները Ռուսաստանի համար, բնդգծվում էր այն սուղմատրատեգիական գրական կողմերը, որ ձևաք էին բերվում այդ նվաճումներով։ Ինչ խոսք, սուս պաշտոնյա և զինվորական Ստեբնիցկու առաջարկությունների, նախագծերի հիմքում դրվում էին ոչ թե հաչ և վրացի ժողովուրդների տերիտորիալ միավորման, համախմբման խիստ դրական արդյունքները, այլ Ռուսաստանի համապետական շահերն ու ցանկալի լուծումները։

Նա հարց էր դնում նոր տերիտորիաները բնակեցնել Ռուսաստանից բերված բնակիչներով (140, էջ 86—87)։

Տերիտորիայ հարցերում տակա էին տարածայնությունները մեծանք ազդեցություն էին սազմաստրատեգիական սեփականության Բաթումի պակաս կարևորությունը էրգրումի համեմատությունը։ «Բաթումն այն ժամանակ մեզ համար կարևոր ստրատեգիական նշանակություն չուներ» (104, էջ 8)։ Այս տեսակետին էր նաև Լորիս-Մելիքովը, որը պնդում էր էրգրումը պահելու անհրաժեշտության վրա, ապացուցում տնտեսական տեսակետից Կադզվանի աղահանքների և Սոզանլուղի անտառային հարստությունների օգտագործման կարևորությունը (170, էջ 143)։ Սակայն այդ մտայնումները Երկրորդ սլան մղվեցին միջազգային-քաղաքական բարդացումների հեռանկարով։

1878 թվականի սկզբին Անգլիան և Ավստրո-Հունգարիան հանդես եկան մի հայտարարությամբ, որտեղ չէին համաձայնում Ռուսիայի հետ Ռուսաստանի խաղաղության պայմաններին։ Զինադադարի շուրջ առաջին բանակցություններից ահա հին Լայարզը՝ Վարդանիշի նկարագրին սուսաց պատերազմական նավերուն բացվելու առաջարկությունը լսելով՝ բանակցություններն անհաջող հանելու մեծ ճիգ թափեց» (53, № 2074, 1878)։ Իսկ Անգլիան բնդհանրապես դեմ էր, որ պատերազմի արդյունքների շուրջ բանակցությունները տեղի ունենային միայն երկու կողմից կողմերի՝ Ռուսաստանի և Ռուսիայի միջև։ Կ. Պոլսում դեռավան Լայարզն անում էր ամեն ինչ, որպեսզի զինադադարը Ռուսիայի և Ռուսաստանի միջև կնքվեր տերությունների մասնակցությամբ։ Երբ Գորչակովը մերժեց Ս. Պետերբուրգում անցիական դեպան Լոֆտուսին (1877 թ. XI) այդ բանում, Գերբին Լոնդոնում (1877 թ. XI 30-ին) զայրացած հայտարարեց սուսական դեպանին. «նշանակում է դուք մտադիր եք խաղաղություն կնքել Եվրոպայի գլխի վրայով— over the head» (114, էջ 328)։

Արդևն 1878 թվականի հունվարի 2(14)-ին Սուլբերին հանձնարարում էր Պետերբուրգում անցիական դեպան Լոֆտուսին՝ իշխան Գորչակովին հայանել, որ Ռուսիայի հետ Ռուսաստանի կողմից կնքվող սրեկ համաձայնագիր,

որը խախտեր 1856 թվականի Փարիզի տրակտատի և 1871 թվականի Լոնդոնի կանվենցիայի դրույթները, ենթակա էր եվրոպական տերութունների սանկցիային (85, էջ 9—10): Լոֆտուսը համարյա ամեն օր բացատրություն էր պահանջում Գորշակովից մեկ հաշտության ձգձղման, մեկ հաշտության պայմանների վերաբերյալ կամ հաշտարարում Գալիպուլիի թերակղզու՝ սուսական զորքերի կողմից չղրավելու երաշխիքների անհրաժեշտության մասին: Վերջապես, նա իր կառավարության անունից հայտարարեց, որ Թուսաստանի և Բ. Դոան միջև կնքված պայմանագիրը վերաբերում է 1856 և 1871 թվականների տրակտատներին և պետք է լինի «եվրոպական» պայմանագիր (an European treaty) և իրական չէր համարվի սուանց վերոհիշյալ տրակտատները ստորագրած տերութունների համաձայնության (165, էջ 429): 1878 թվականի հունվարի 26-ին (փետրվարի 7-ին) Ալեքսանդր II-ը իր գլխավոր հրամանատարին գրում էր, որ չէր հավատում իսաղաղության նախնական պայմանների մասին թուրքերի տված երաշխիքների անկեղծությանը, որ դրա մեջ տեսնում էր Անգլիայի, ինչպես նաև Ավստրիայի կողմից ներշնչված խորամանկ խաղ» (165, էջ 441):

*
* * *

Պաստերազմի ավարտին հայկական միջավայրում լավատեսություն էր տիրում: Տիրապետում էր այն մտայնությունը, որ Արևմտյան Հայաստանը զուրկ չէր մնալու այն արստոնություններից ու իրավունքներից, որոնք պետք է շնորհվեին կայսրության քրիստոնյա հպատակներին:

1877 թվականի վերջին Կ. Պոլսի հայկական դեկավայր շրջանները քաղաքական բարդ իրադրության մեջ պետք է վերջնականապես ճշտեին իրենց առաջիկա ուղեգիծը, որոշեին անելիքը: Սա շափազանց դժվար խնդիր էր. հզի վտանգներով ու անսպասելի ծանր հետևանքներով: Թեև թուրքական պետականությունը մահացու հարված էր ստացել և գոյարվում էր հողեվարքի մեջ, բայց և այնպես, աճարկու սարսափ էր տարածում բմրոստության, ինքնուրույն քայլերի ձգտող մարդկանց վրա:

Այնուամենայնիվ, ուսական օգնութիւններ ազատագրվելու հուշար չեալ էր դարձել: Ռուսական կողմնորոշումը համակել էր նույնիսկ Կ. Պոլսի երեկվա երկշտաներին: Արևմտահայկական նահանգների վաղվա օրը շատերն արդեն պատկերացնում էին ուսական հովանու տակ (214, էջ 61):

Երբ թուրքական բանակը պարտութուն պարտութիւն ետեից էր կրում, սուլթան Համիդը դիմեց իր կայսրութիւն քրիստոնյաներին՝ նույնպէս գեներ վերցնել, բանակ գնալ և կռվել ուսական բանակի դեմ: Սուլթանական հրովարտակով զորակոչվում էին 17—45 տարեկան բոլոր քրիստոնյաները՝ «հայրենիքը պաշտպանելու համար»: Սա մահճադական ավանդույթի կոպիտ խախտում էր, քանի որ վաղուց ի վեր արդելված էր քրիստոնյաներին զենք կրել: Համիդի քայլը պայմանավորված էր նաև արտաքին-քաղաքական զրգապատճառով: Նա ուզում էր Եվրոպային ցույց տալ, որ Ռուսաստանի գեմ կախում էին նաև քրիստոնյաները, և որ նրանց ազատագրութիւն մասին հարցադրումները արժանի չէին ուշադրութիւն: Մի կողմից՝ արևելյան նահանգներում իր իշխանութիւնների միջոցով խրախուսում էր հակահայկական գործողութիւնները, մյուս կողմից՝ ստիպում հայրենի ուսանելի դեմ կռվի դիմալ Բայկաններում:

1877 թվականի դեկտեմբերի վերջերին հայոց ազգային ժողովը մերժեց հայերին բանակ զորակոչելու վերաբերյալ հրապարակված կայսերական իրադեն: Ըստով հանդես եկած Խորեն Կար-Պեյն ստում էր, որ առանց նախնական գինվորական ծուռացութիւն ու պտարաստութիւն «թշնամովրա ուղարկել, նշանակում է կամենում են մեզ սպանդարան ուղարկել»: Իր ճառի մեջ նա հայտարարեց, որ թուրքական տերութիւնը «սը միայն մարմիններ ստրկացրեց, այլև հոգիներ պղծեց» (57, № 3, 1878):

Ենչ վերաբերում էր հայրենիքի պաշտպանութիւն հարցադրմանը, ապա հեռասրները ցույց էին տալիս, որ թուրքիան քրիստոնյաների համար հայրենիք չէր, որովհետև գործող օրենքների համաձայն նրանք միայն հող վարձողներ էին. «Մեր ստրկերի տակ գանվող հողը մեզ միայն ժամանակավորուպես է պատկանում և հայտնի հարկի վճարման պայմանով» (57, № 3, 1878): «Մեր ազգային շահը

պահանջում է Ռուսիայի դեմ դեմք չբարձրացնել», — այս էր օրվա կարգախոսը (57, № 4, 1878): Վերջապես, բացասական որոշում ընդունվեց, Սուլթանի հրամանը մերժվեց: Սա բացահայտ ընդդիմություն էր նրա կամքին:

Քուրբական մամուլում «զափաճան և ապերախա» անվանեցին հայերին, մանավանդ որ հունաց պատրիարքը չամաձայնություն էր ավել սուլթանի պահանջին:

Գրիգոր Արժրունին մտանոցույց էր անում այն փաստը, որ «հայոց ազգային ժողովը շատ զգույշ է դարձել և սկսել է սաստիկ զնահատել Ռուսաստանի հաճությունը դեպի հայոց ազգը» (19, էջ 76):

1877 թվականի դեկտեմբերի վերջերին ներսես պատրիարքը ստեղծված բարդ իրավիճակից դրզված արտահայտվեց հրաժարական սուլտի իր ցանկության մասին: Այնուհետև լուծություն ափրեց, և ազգային ժողովի նիստեր տեղի չէին ունենում: Հետո, հունվարի սկզբներին, նա ընդհանուր քաղաքական ժողով հրավիրեց և մի ընդարձակ տեղեկագիր կարդաց, որտեղ օսմանյան կառավարության առջև կիբանանի օրինակով Հայաստանի ինքնավարության հարց էր հարուցվում: Տեղի ունեցան վիճարանություններ: Այնուհետև որոշվեց մի շաբաթով հետաձուլել խնդրի քննարկումը: Սակապված էր այն բանի հետ, որ հունվարի 17-ին նախ՝ պետք է բացվեր անգլիական պառլամենտը, որը որոշակի խոսք պետք է ասեր միջազգային իրազրություն մասին, և հետո՝ Քուրբական հավատարմատարները ուսաց բանակատեղին էին մեկնել գինադադարի շուրջ բանակցելու: Ուստի հարկ էր սպասել և տեսնել, թե քաղաքականությունն ինչ ընթացք էր ունենալու:

Մեծ վեղիբին ներկայացրած իր մի դրություն մեջ ներսեսը պարզել էր մշակված ծրագրի էությունը: Այն ընկել էր Պետերբուրգի «Գուսս» թերթի էջերը, այնտեղից արտասուպվել «Մշակ»-ում: Այդ ծրագիրը հանգում էր հինգ գլխավոր կետերի. 1. աշխատանքի ազատություն և ապահովություն, 2. անձնական ապահովություն, 3. սեփականության ապահովություն, 4. ուսումնարանների, եկեղեցու և ազգային սեփականության ապահովություն, 5. վերջապես, Հայաստանի վարչական կառավարման բարելավում՝ ժամանակի պահանջ-

ներին և հանգամանքներին համապատասխան (57, № 30, 1878)։

Այդ գրութեան մեջ առկած էր, որ քառասուն տարի շարունակ արված դանգատները մնացել էին անուշադրութեան մասնակցած, որ Վ. Գուրու ոչ միայն կրթիք չգնահատեց մեր անձնագոհութիւնը, այլև արհամարհեց մեր հավատարմութիւնը և փոխանակ մեզ պաշտպանելու, փոխանակ մեզ վրեժն առնելու, նա խրախուսեց մեր դահիճներին։ Իսկ ճշմարիտը՝ Քուրքիայում հանցանքը վարձատրվում է, իսկ արդարութիւնը՝ պատժվում» (57, № 37, 1878)։

Առաջ անցնելով նշենք, որ 1878 թվականի հուլիսի 21-ին, Բեռլինի կոնգրեսից հետո, Կ. Պոլսի հայոց ազգային ժողովը նիստ գումարեց՝ լսելու Ներսես վարժապետականի հաշվետրվութիւնը հայոց հարցի շուրջ տեղի ունեցածի մասին։ Նրա հիվանդութեան պատճառով երեսփոխան Մկրչանը ընթերցում էր պատրիարքի կազմած հաշվետու բացատրագիրը։ Անդրադառնալով հայկական հարցի սկզբնավորման պատմութեանը, նա ապացուցում էր, որ «հայկական խնդիրն իր արդի ձևի մեջ ինքնիրեն չձնվեց, այլ ընդհանուր արեւելյան խնդրից ծագեց»։ Նա փաստերով ցույց էր տալիս, որ հայոց խնդիրը տասը տարուց ավելի պայտիւն ունեւ, մինչդեռ Հերցեգովինան և Բոսնիան, Բուլղարիան դեռ խնդիր չէին արժարժել։ Դա հայոց «հարստահարութիւնների խնդիրն էր»։ «Ազգը անընդհատ տասը տարի, իր հանձնածողովներով, իր քաղաքական և երեսփոխանական ժողովներով, իր պատրիարքներով», Բ. Գոնից հարստահարութիւնների վերացում էր հայցում։ Բոսնիա-Հերցեգովինան և Բուլղարիան սպասամբեցին։ Այնտեղ հարստահարութիւնների հետ մեկտեղ ծագեց ինքնավարութեան խնդիրը։ Բացատրագրում ընդգծվում էր, որ, ի տարբերութիւն Բալկանների, հայերն «օրինավորութիւնից դուրս չեկան», «ապստամբութեան դրուշչարզեցին «իրենց օրինավոր տիրուջ»՝ օսմանյան տիրութեան դեմ։ Ապացուցվում էր, որ ապստամբութիւնը քաջութիւնով էր Օսմանյան կայսրութիւնը քայքայելու համար։ Պատրիարքը հակված էր կարծելու, որ ընդհանուր բարեկորուցումների քաղաքականութիւնը, որ սրբեպետ Բ. Գուրու 1876 թվականին, մերժելով ասանձին սեփորմներ շնորհել

բաղկանայան ժողովուրդներին, ճիշտ էր (10, նիստ Ծ, 21-VII, 1878, էջ 61—62):

Ներսես պատրիարքի հարցադրումը Լիբանանի օրինակով Հայաստանի ինքնավարութեան մասին «խառն ժողովի մեջ հափշտակված կուսակիցներ ունեցեր է, բայց տակավին չի բնորոշվեր»,— Կ. Պոլսից հաղորդում էր «Մշակ»-ի թղթակիցը 1878 թվականի հունվարի 13-ին (57, № 15, 1878): Որոշվել էր նորից խորհել թղթակիցն ավելացնում էր, որ «անգլիական կառավարութունը չուր Կ. Պոլսի դեսպան Լալարդի միջոցով կուզե խաղցնել հայերը...»: «Ինչպես կարող ենք մենք հավատալ այն Լալարդին և այն անգլիական կառավարութեանը, որ օսմանյան տերութունն էլ այդպիսի սուտ հույսեր տալով խաբեց և պատերազմի ամենազառն վտանգներին և մեծ կորուստների ենթարկեց»,— գրում էր նա (57, № 15, 1878):

Անդրկովկասում այլ կերպ էին արձագանքում պոլսահայերի կրոնական ու քաղաքական ղեկավարների գործողություններին: Մելիքզադեն (Րաֆֆին) «Մշակ»-ում գրում էր. «Կ. Պոլսի պատրիարքը շուրջորթում է, կեղծավորում է, և հայ եկեղեցականի հատուկ սովորությամբ՝ ազգի շահերը իր փառքին է գոհում: Պատրիարքը ստիպված է այսպես վարվել, մտածում են կարճատեսները: Դիցուք թե, նա այնքան անձնազոհություն չունի, որ իր ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելու համար, հունաց Գրիգորի նման իր պատրիարքարանի դռանը կախաղան հանվի, դիցուք թե, նրա լիզուն Կ. Պոլսում կապված է, բայց ո՞վ էր արգելում նրան թողնել թուրքիայի մայրաքաղաքը, բնօրից մի կվրոպական բաղաք, թող այդ լիներ Լոնդոն, և այնտեղից իր ժողովրդի բողոքներին թարգման լիներ...» (57, № 22, 1878):

Շատերն այն կարծիքին էին, որ «թուրքական կառավարութունը նկատելով, որ Հայաստանի մի մասն իր ձեռքից գնում է և վերջնակտնապես Ռուսաստանին է անցնում, ավելի լավ էր համարում, որ այդ երկիրը Լիբանանի նման վարչական ձև ունենա և իր գերիշխանութեան տակ լինի»: Իրվում էր այն մասին, որ դա վնասակար ուղի է. «Մենք ավելի հույս ունենք Ռուսիայի, քան այլ տերութեան պաշտպանութեան վրա» (57, № 42, 1878):

Ֆրանսիական մի շարք թերթեր նյութեր էին տպագրել, ըստ որոնց՝ սուլթանն էր խորհուրդ տվել ներսեսին ինքնավարութեան խնդիր հարուցելու Իսկ Կ. Պոլսում լույս տեսնող ֆրանսերեն «Ստամբուլ» թերթի խմբագիրը հանգամանորեն քննարկում էր հայերին ինքնավարութիւն շնորհելու տնտեսա-ժողովրդային, կոչ անելով «Անգլիայի պետական մարդկանց» զբաղվել այդ խնդրով, «առաջնորդվելով այժմյան քաղաքական հանգամանքներում հաշտութեան քաղաքականութեան ոգով» (57, № 44, 1878):

Ապագային ժողովրդ մերժեց ներսեսի ծրագիրն այն պատճառարանութեամբ, որ արևմտակարգական երկրներից յուրաքանչյուրն ուներ իր շահերը, հանդես չէր գալու հայերի ազատութեան պաշտպանութեամբ և այդ առաջարկութիւնը կմնար անհետևանք, բարդութիւններ առաջացնելով թուրքական կառավարութեան հետ: «Հայերը կկորցնեն իրենց հավատարիմ նպատակութեան համարումը և կանկաճելի կդառնային թուրքերի աշքում»: Մշուաները գտնում էին, որ «հավատարիմների վրա» բռնակալները նայում էին որդես «մորթված զոհերի» վրա և երբեք չէին լուծում նրանց պահանջները: Արդեն այն ժամանակ գրվում էր, որ «առանց արշունի, առանց զոհերի փրկութիւն չի լինում» (57, № 42, 1878):

Ներսես պատրիարքն «առանց բնդհանուր և քաղաքական ժողովի հավանութեան և կամ շուգելով նրանց պատասխանատվութեան ենթարկել այսպիսի փափուկ ժամանակի մնչ», ինքն էր գնացել Բ. Դուռ և հայոց համար ինքնավարութիւն խնդրել «օսմանյան պետութեան դաշնակցելու պայմանով»: Ինչպես Կ. Պոլսից հաղորդել էր «Մշակ»-ի թղթակիցը, «տմեն մարդ զարմացավ ներսես պատրիարքի այդ անսովոր արիւթութեան վրա» (57, № 41, 1878): Քանի որ ներսեսի ծրագիրը հավանութիւն չէր գտել ազգային ժողովում, տարածված կործիք էր, թե նա այդ քայլն արել էր դեսպաններից ոմանց խորհրդով:

Խոսվում էր այն մասին, որ թուրքաց տիրապետութեան և Անգլիայի հովանավորութեան ներքո Հայաստանի լայն ինքնավարութեան գաղափարը խրախուսվում էր անգլիական դեսպանատան թելադրութեամբ: Ահմեդ վեֆիկ փաշայի և

Լայարդի այս մտահղացմանն իր մասնակցութիւնն էր բերել հայագրի Գր. Օտյանը, Ծրագրի մշակվել էր Ֆինանսների մինիստրութիւնում: Այս փոքրաթիվ խումբը, ինչպես արտահայտվել էր ավստրիացի թղթակիցը, երիմյանին ուղարկեց Եվրոպա (57, № 53, 1878), Հովհաննես Նուրյանը, Գրիգոր Օտյանը, Սերվիշենը համագում էին ներսեսին, թե ուսուսական ծրագրերին շափից ավելի նվիրվածութիւնը կարող է հայրի կոտորած առաջացնել: Ներսեսը վախեցավ, ընկրկեց և նրանց խորհրդին հեռակեց: Թուրքական կառավարութիւնը խորամակնորեն ոչ միայն չխանդարեց ներսեսին՝ իրականացնել իր սրղեզրած ուղեգիծը, Եվրոպա պատգամավորութիւնն ուղարկելու նրա միտքը, այլև քաջալերեց նրան (81, էջ 211):

Սուլթանը զիտակցում էր, որ Ռուսաստանը ռեալ սիտուներ իրեն ստիպելու, պարտադրելու գիշումներ անել հօգուտ հայերի: Իսկ ինչ վերաբերում էր եվրոպական տերութիւններին, ապա հենց նրանց միջոցով էր նա ձգտում խանդարել Ռուսաստանի հետագա առաջխաղացմանը, Հասկանչական է, որ Ներսես պատրիարքի առաջ քաշած ինքնավարութեան ծրագրի ստեղծման մեխանիզմը կոահում էին սրղեն այն ժամանակ: Այսպես, Կ. Պոլսից 1878 թվականի հունվարի 13-ին գրված մի նամակում հիշվում էր ազգային ժողովում ներսեսի ծրագրի քննարկման մասին: Զարմանք հայտնելով, թե ինչ պարագաներում առաջացավ այդ մտեցումը, նամակի հեղինակն ասում էր՝ «չինի թե Եզովպոսի առակի նման ստվերը մեծ տեսնելով ջրի մեջ, իրականութիւնը թողնենք և ստվերի ետեից կրթանք»: Այդպես էլ պատահեց: «Անդլիական կառավարութիւնն իր Կ. Պոլսի ղեկավան Լայարդի միջոցով կուզե խաղցնել հայեր...» — կարդում ենք այդ նամակում: Մեր պատրիարքն էլ կկարծե, թե այդ կերպով ուսուսական կառավարութիւնը պիտի ստիպվի ասել, թե որովհետև բուլղարներին համար իմ արած պահանջները հայերին ալ օրինակ եղեր են, ուրեմն հարկավոր է, որ Բուլղարիային ուրեմն շահեցնով ես քաշվեմ, որպեսզի չստիպվեմ Հայաստանը հայերին թողնել» (57, № 15, 1878):

Ֆրանսիական «Թան» օրաթերթի Կովկասի թղթակիցը

դեռևս 1877 թվականի նոյեմբերի 22-ին բացորոշ պրեկ էր, թե Անգլիան թույլ չէր տա Հայաստանի կցումը Ռուսաստանին: Եվ քանի որ հայերը շարունակում էին բողոքել հարստության թյուրումների դեմ, անգլիական կառավարությունը մշտապես խոսք էր բացում ինքնօրինություն մասին Հայաստանի համար (204, էջ 754), բայց միայն խոսքով: Երկու կանոն Անգլիայի կառավարության համար կարևորը սուսական պլանների ձևափոխումն էր: Գեյթերին ակննառուսուս լրագրող Ա. Մուլանովը նկատել էր, որ Անգլիան, իհարկե, «գեմ չէր», որպեսզի ուս-թուրքական սահմանին ստեղծվեր «չեզոք իշխանություն», այսինքն՝ հայկական ինքնավար մի միավոր, որի օգտագործումով սահման էր դրվելու Ռուսաստանի առաջխաղացումը գեյթի հարավ (141, էջ 25—26): Զ. Բրայսն այդ օրերին հրատարակած իր մի հոդվածում հիմնական մտահոգությունը համարում էր հայերի միջոցով «Ռուսիո գեյթի կսիա հառաջխաղացումը արգելելը»: «Նրանց ազդեցությունը, որ արդեն հզոր է Փոքր Ասիայի մեջ, — պրում էր Բրայսը հայերի մասին, — հակառուս ազդեցություն պիտի լինի և նրանց գոհացումը սուսական միջամտության պատրվակները պիտի ջնջի» (56, էջ 86):

Նման բնթացքի վնասակարությունն ակնբախ էր: «Թե որքան ձուխող և որքան ազդավնաս ուղղություն եղավ այս ծրագիրը, այսօր կարելի չէ ուրանալ: Այս ծրագիրը, որ դարբնված էր անգլիական քաղաքականության սակի վրա, սուսական դիվանագիտության դեմ հցվող խնդրագրի պես մեջտեղ գրվեցավ, իր ծագման օրերին, դրապատճաններից մեկը եղավ այն մեծ ողևտի, որին ենթարկվեցավ հայությունը թուրքիայի ներքին դավառների մեջ» (56, էջ 86—87):

Լայարդի և նրան հավատ բնծալող Գրիգոր Օսյանի և մյուս հայ պործիչների ջանքերին պեսք է վերագրել Կ. Պոլսի էֆենդիների խմբի աջակցությունը Մարմարա ծովը մասնանգլիական նավատորմի հրամանատար էդինբուրգի դուբային, նրա գասարկահանուն հայանպաստ խոսքերը, հուսուդրող բացականչությունները «հայկական ազդային իրավունքների» պաշտպանություն և վերականգնման մասին (141, էջ 123—124): Փոքր չէր եղել Կ. Պոլսում Զրահախայի գեպան Զուրնիեի գերը, որը հանդես էր գալիս Անգլիայի

ժայրահեղ կուսակից և, Տեոհապետ, Ռուսաստանի հակառակորդ: Իսկ Գերմանիայի դեսպան Ռեյսը, բնականաբար, չէր կարող շնտեսել նրանց վարմունքին:

Արևմտաեվրոպական դիվանագետների բոլոր գործողություններն ունեին հակառուսական, նսլատակներ: Նրանց կողմից հայերին արված խոստումները ոչ մի գործնական իմաստ չէին պարունակում: Կ. Պոլսում կային մարդիկ, որոնք զգուշանում էին անդիտական խարկանքներից: Նրանք խորհում էին, «թե Հայարդի թելադրություններին անսալով երբ խարվենք և Ռուսիայի դեմ բողոքել ելնենք, Անգլիայի ինտրիգան կառավարությունը մեղ անպաշտպան կթողնի... և մենք իգուր Ռուսիայի տակնությունը հրավիրած կլինենք մեր խեղճ աղդի վրա» (57, № 15, 1878): Այս սողերը պատկանում են մի պոլսահայի, որի կարծիքով, անհրաժեշտ էր «պաշտպանություն հուսալ» Ռուսաստանից, «որովհետև նա մեզ սահմանակից մի տերություն է»: «հարկավուեղած ժամանակ կարող է» «նյութական միջոցներով էլ պաշտպանել»: Բանի որ «մեզ դրացի է և շատ աճգամ գոհողություններ է հանձն առած արևելյան Բրիտանիայ ազգերի պաշտպանության» համար: «Անգլիան ոչ մեզ մոտ է, ոչ էլ քրիստոնյաների պաշտպան», — կարգում ենք նույն հեղինակի մոտ: Նա գտնում էր, որ շպետք է «անխորհմ և անքաղաքագետ շարժումներով» վնաս հասցնել մեր «սիրելի եզրայրակիցներին» (57, № 15, 1878): 1878 թվականի փետրվարին Գր. Արծրունին գրում էր, որ արևմտահայությունը վիճակը բարվոքելու «հույսը մենք միշտ դնում էինք և միշտ կզենեն միայն Ռուսաստանի վրա» (57, № 23, 1878):

Մյուսները սուրբ էին սալիս այլ մտայնության. «Մի՞թե եվրոպական դեսպանաժողովը զեյթունցիների... հայոց ազատության համար թափած արյունը պիտի մոռանա: Այլ այդ արդարություն չէ, այդ կերպով եվրոպան մեղապարակման աղաղա սերունդի առջև» (57, № 28, 1878): Այսպես մտածողները դեկավարվում էին զգացմունքային, բարոյական շափանիշներով, երկրորդ պլան մղելով գործնականությունը. նպատակահարմարությունը, ռազմաքաղաքական և պատմաաշխարհադրական շափանիշներն ու գործոնները:

Հատկանշական է, որ «Ստամբուլ» թերթը, որի հրատարակիչը անգլիացի էր, հարձակումներ էր գործում հայերի դեմ, նրանց ընդդիմությունը գինակոշության ապստամբություն համարում և խիստ պատիժներով սպառնում (57, X 4, 1878), Իսկ Միդհատ փաշան ու նրա գինակիցները պրոպագանդում էին միևնույն հայրենիքի որդիներ լինելու, օսմանցի լինելու, օսմանյան հայրենիքին հավատարմության գազափարնելը:

Ռուսական բանակը, հաղթության գափնեխներով ծածկված, կանգնած էր Ադրիանապոլսում: Թուրքական վերջախափը, հուսահատված, մտածում էր այժմ միայն Կ. Պոլսը փրկելու մասին: Իսկ հայկական շրջանները, ռուսական բռնակի ներկայությունից սղևորված, դիմեցին գործնական քայլերի: 1878 թվականի հուլիսին Կ. Պոլսի հայոց ազգային ժողովում ընթերցված բացատրագրում ներսևս պատրիարքը գրել էր, որ օսմանյան լիազոր ներկայացուցիչներն Ադրիանապոլիս դեռ չէին ուղևորվել, «ևս ու իմ սրբազան եղբայրակիցներս դործել սկսեցինք» (10, 21, VII. 1878, էջ 63):

Ոգևորություն էր տիրում Կ. Պոլսի հայկական շրջաններում: Անշող մեծամասնությունը ռուսների օգնությունը ազատություն էր ակնկալում: Ռուսական «Օբզոր» թերթը գրել է, որ նորեն Նար-Պեյը և Մաթևոս Իզմիրլյանը ռուսական կողմնորոշում ունեին և վայելում էին ազգային ժողովի մեծամասնության վստահությունը (57, X 84, 1878): Քրննարկումներն ու վիճաբանությունները լայն թափ էին ստացել ինչպես մամուլի էջերում, այնպես էլ ժողովներում:

Այդ օրերին Գր. Արծրունին համոզված էր, որ «Ռուսաստանի համար ավելի հաճելի կլինի իր պետության սահմանների վրա տեսնել ինքնավարություն վայելող մի քրիստոնեական նահանգ, քան թե թուրքաց անկարգ և վայրենի փոքրություն իր սահմանների վրա ունենալ» (57, X 15, 1878):

Ռուսական բանակի հաղթական ներկայությունը գրավեցում էր բոլորին: Կ. Պոլսի թերթերն ազատ գրում էին Թուրքահայաստանի ինքնավարության մասին: Օրթագյուղի հայոց թատրոնում Աղամյանն արտասանում էր Ռ. Շատրուպանյանի «Հիմր» էլ լսենք» և Մ. Նալբանդյանի «Ազատու-

թյուն» բանաստեղծութիւնները (57, № 43, 1878): Կ. Պոլսում «աղգային զղացումը շատ ոգևորված է այժմ», — արձանագրում էր «Մշակ»-ի թղթակիցը (57, № 46, 1878):

Հիրավի, Կ. Պոլսում մեծածառնութեան մոտ ուրապետող մտայնութեանն այն էր, «թե շուտով հյուսիսային արծիվը՝ պարտված և ընկճված մահիկին իր պայծանները պիտի առաջարկեր հաշտութեան կնքելու համար, և թե անջիկա խաղաղութիւնը Քուրդիայի բրիտանականերին քաղաքական ազատութեան պիտի բերեր» (73, էջ 258):

Այժմ փորձենք պատկերացում տալ այն հանդիպումների և բանակցութիւնների մասին, որ հայ գործիչները վարում էին առաջ Կիլիկիայի և Կիւմրակահանների հետ:

Երբ 1878 թվականի յունվարին Բ. Գուան ներկայացուցիչները նախնական հանդիպումներ էին ունենում սուսական բանակի հրամանատարութեան հետ՝ հաշտութեան կնքելու շուրջ, Ադրիանապոլսի առաջնորդական փոխանորդ Գևորգ վարդապետ Ռուսչուզյանը ներսես պատրիարքի հրահանգներին համապատասխան նույնպես հանդիպումներ էր ունենում սուսական նախկին հյուսիսային Մ. Կիրովի, Ն. Իգնատևի և ուրա այլ գործիչների հետ (73, էջ 270):

Տարիներ անց՝ մահացած Գևորգ Ռուսչուզյանի անձնական արխիվում հայտնաբերվեցին և «Ռազմիկ» թերթում տպագրվեցին նրա հուշերն այդ հանդիպումների մասին: Փաստաթուղթը վերնագրված էր՝ «Նոր դուկուման մը հայկական խնդրի ծագման մասին. ծագումն հայկական խնդրույն»: Նա գրում է, որ ինքն «աշխատեք էր» «սիրելի ազգի ազատութեան համար...» ներսես սրբազանի հրահանգով, որն «ի վաղուց իր սրտին մեջ ազգին ազատութեան գաղափարն և հայկական խնդիրն հղացած էր, բայց մամանակին անպատեհութիւններն և քաղաքական խնդիրներն կաշկանդյալ ըլլալով չէր կարող գործել ազատորեն և իրականացնել իր գաղափարներն» (72, 19.V.1907, № 152):

Գաղտնապահութեան նկատառումներով Ն. Իգնատևի հետ տեսակցութիւնը տեղի է ունենում գիշերվա ժամը 2-ին: Բարենմաղթութիւններից և թուրքական բանակի նկատմամբ տարված հաղթանակի շնորհավորանքներից հետո վարդապետն ասում է, որ Ռուսիան ազատեց բուլղար բրիտանյա-

ներին և ասիարենակ հայերին, թե «քաղցր է մեզ հուսալ որ հայք ևս, ինչպես բուլղարք, այն ազատությունը կվայելին, և որքան փափագելի է մեզ գիտնալ այս, քանզի մեր ամեն հարարերություններն ընդ Կ. Պոլսո խղված լինելով՝ բնավ անդեկութուն մի չենք կարող սուսնալ Հայաստանի մեջ բնակող մեր հղբարչ վրա» (72, 19.V.1907, № 152):

Երբ Ռուսչուզլյանն Իդնատեին հարցնում է, թե ինչ պետք է լինի հայերի ասպպան, ուս ա դիվանագետք պատասխանում է. «Ռուսական բանակը գրավել է մինչև էրզրումը. Հայաստանի այդ մասն այժմ ազատություն է վայելում». բայց հայ ժողովուրդն ազգովին կամ Հայաստանի մեծ մասն առայժմ չի կարողանա սուսնալ այն ազատությունը, որ ստապան բուլղարները Իդնատեը դա սլատճառաբանում էր ալապես. «Հայերը անպատրաստ դանվեցին և Հայաստանի մեջ գործել են «մեկույլ տարերք»: Նշելով, որ ինքր երեք տարի շարունակ հայոց դատի «պաշտպանն ու փաստաբանն է» եղել Կ. Պոլսում, Իդնատեը դժգոհում էր այն բանից, որ լույսերի վերնախավը, նաև նուպարը, չէին օգնել իրեն այդ գործում, իսկ գավառահայությունն էլ դատադարտված էր աղբատության, անտարբերության կամ պանդխտության: Նա խորհուրդ էր առլիս շնուսահատվել, «պատրաստվել ուսմանը, դաստիարակությամբ, համերաշխությամբ, դադտիպանությամբ, նյութապես ու բարոյապես», պատրաստ լինել ամն օրվան, երբ «քաղաքականությունը հայերին կառաջնորդի դեպի ազատություն»: Նա առաց, «Բող պատրիարքները ժամավաճառ չլինեն, թող սկսեն, գործելու ժամն է» (72, 19.V.1907, № 152):

Ե. Կիրովի օգնությամբ թղթատար է սղարկվում Ներսեսին, որին Ռուսչուզլյանը հաղորդում է 1878 թվականի նունվարի 20-ին Իդնատեի հետ ունեցած իր պրուչցի բովանդակությունը:

«Մեզ համար հայտնի չէ, թե ի՞նչ կերպ հաջողած է Ներսես պատրիարք, կամ ի՞նչ զուգադիպություն եղած է, որ իմ նամակս ստանալի տասն օր վերջ վսեմ. Սակփան փոշու Ասլանյան և Նուրյան Հովհաննես ԼՖենդին Բ. Դսան կողմանն մասնավար պաշտոնով մը Ադրիանապոլիս եկան Ստիվեա և Սերվեր փաշաներու տրամադրության տակ, Ազ-

րիանսպոլսին մեջ մնացած հիվանդ թուրք զորքերը ի Կ. Պոլիս փոխադրելու»։ «Այս երկու անձինք,— շարունակում է Ռուսչուգլյանն իր հուշերում,— պատրիարքն հանձնարարյալ մի այլ պաշտոն ևս ունեին զազանի և որք 1878 թվականի հունվարի 31-ի թվակիր պատրիարքին հանձնարարականով իրր խորհրդական հայկական խնդրույն ինձ ներկայացան» (72, 27.V.1907, № 153)։

Այնուհետև նա վերհիշում է, որ «Մեր վսեմ. խորհրդականաց պատմեցինք կաթ. Իգնատևի հետ մեր ահսակցությանց արդյունքը, նորա ևս հայտնեցին մեզ ս. պատրիարքի զազափարներն և հրահանգն թե՛ պատրիարքն կփափազի և կարտոնն, Ռուսիս դեսպանին և դուքս Նիկոլա իշխանին ներկայացնել հայոց թշվառ և հարստահարյալ վիճակն, և Ռուսիս կայսեր գթությունն հայցել, որու ի շնորհս միայն հայիրն, իրրև արևելյան քրիստոնյա ազգ, պիտի կարենան ազատության հասնել, նման բուլղարաց» (72, 27.V.1907, №, 153)։

Այս մասին Սարուխանը գրում է, որ ուսսական պաշտոնական ներկայացուցիչների հետ բանակցելու համար նրանց զազանի պատվիրակներ էր կարգել Ներսիս պատրիարքը, նպատակ գնելով պարզել և ապահովել Հայաստանի ապագա կացության բարելավումը։ Այս բանազնայներից տուաչինը թուրքական բանակի զինվորական բժշկի, իսկ երկրորդը՝ կարմիր մահիկի ներկայացուցչի դերում էին։ Իրականում նրանք օժտված էին պաշտոնական լիազորություններով և ուսսական հրամանատարի մոտ հանդես էին գալիս պատրիարքի և հայության անունից (73, էջ 271)։

Ռուսական ցարի պաթը շարժելու, բուլղարների ազատության օրինակին արժանանալու պորժին մեծապես նպաստում էր Մարգիտ Համամչյանը (Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրության ընդհանուր քարտուղարը), որն այնուհետև կարգվեց Մաֆվեթ փառչայի և Բեպիհում թուրքական դեսպան Սասդուլլահ բեյի խորհրդական։

«Շատ ուժելի դժվար է խելքի բերել հայերին, որոնք նույնպես պաշարում են ինձ իրենց խնդրանքներով և հաճախ ինձ դնում են դժվար կացության մեջ», — Սան-Ստեֆանոյից հաղորդել էր Իգնատևը։ Վերջինիս գրառումներից մեկը տե-

ղեկանում ենք, որ պատրիարք Ներսեսը Աղբիանապոլսի հով-
վապետի միջոցով անսքող շնորհավորական նամակ էր հղել
նուսաց գլխավոր հրամանատարին, որը նրան հանձնվեց
հանդիսավոր կերպով: Նա գրում է, որ Կ. Պոլսից իր մոտ
էին ժամանել օտոմանյան բարձր պաշտոնյաներ՝ Նուրյան
էֆենդին (պետական խորհրդի անդամ) և Սահփան փաշան
(թուրքական ռազմական մինիստրոթյան գլխավոր բժիշկը)
կարմիր կիսալուսնի զոքձերի քողի տակ, իսկ «իրականում
Հայաստանի ինքնավարութուն ձեռք բերելու համար»:

Արանք, Իգնատևին մանրամասն պատմելով Փոքր Ասիա-
յում և Անատոլիայում հայերի ողբերգական վիճակի մասին,
հայտարարել էին, որ հայ լուսավորչական հոգևորականու-
թյունը պատրաստվում է ցարի անունով մի խնդրագիր հղել
Սվասի, Վանի, Մուշի և էրզրումի մարզերին ինքնավարու-
թյան շնորհելու մասին (130, հ. 140, 1915, № 4, էջ 52):
Իգնատևը հայ բանագնացներին իր դարմանքն էր հայտնել
այդպիսի կտրուկ շրջադարձի համար, որ կատարում էին
Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանի ղեկավարները: Համոզվե-
լով, որ Իգնատևին մտախփից ծանոթ են նրանց բոլոր գործու-
ղությունները, որոնց ինքը մշտապես ձգտել է հակադրվել,
նրա գրուցակիցները չէին էլ փարձում հակասակվել, այ
բացարեկին, որ իրենց համոզմամբ հայերը, որպեսզի
օգուտ բաղեն և նշանակություն ունենան թուրքիայում, պետք
է հավատարիմ մնան Բ. Դոանը, քանի ղեռ կարելի էր հուսալ
թուրքական կաշարության պահպանումը և բարենորոգումը
նվթոպացի կողմից նախատեսված վերափոխությունների
միջոցով. «բայց քոնի որ այժմ թուրքիայի՝ ուրպես մեծ աե-
րության գոյսթյունն անհնարին է դառնում, ապա հայերին
անհամեմատ ձեռնառու է հասնել Հայաստանի վերածնու-
թյանը և Ռուսաստանի հովանու ներքոս: Օգտվելով այդ
գրուցներից, Իգնատևը փորձեց ներշնչել իր հայ գրուցա-
կիցներին «Բ. Դոան կողմից էջմիածնի պատրիարքի գլխա-
պետությունը բոլոր հայ հոգևորականության և բնակչության
փրա ճանաչելու անհրաժեշտությունը» (130, հ. 140, 1915,
№ 4, էջ 52—53):

Առաջ անցնելով ասենք, որ հանդիպելով Սաֆվեա փա-
շայի կատաղի դիմադրությանը, նա հրաժարվեց այդ մշտ-

քից: Հետագայում իր այդ քայլը նա բացատրում էր նաև ուսական արթունքի շահերով, գրելով, թե կաթողիկոսի միջազգային գերի մեծացումը վարչական դժվարություններ կհարուցեր Կովկասում (130, հ. 140, 1915, № 4, էջ 89):

Այնուհետև, Իգնատևի դրառումներից իմանում ենք, որ այդ երկու բանապնացներին հետևեց մի նոր պատգամավորություն, որը պատրիարք Ներսեսի կողմից նամակ հանձնեց Ալեքսանդր II-ի անունով: Նամակի զխավոր բովանդակությամբ հանցում էր այն խնդրանքին, որ Անաստիսյի հայերին շնորհվեր նույնպիսի ինքնավար կառավարում, ինչպիսին նախատեսվում էր Եվրոպական Թուրքիայի համար:

Ռուսչուլյանը գրում է, որ արդեն սաան օր էր անցել պատրիարք Ներսեսին գրած իր նամակից, և ինքը շտապում էր կապի մեջ մտնել ուսական ներկայացուցիչների հետ: Կիրովի և Իգնատևի միջոցով նա խնդրում է Նիկոլայ Նիկոլևիչին՝ մի պաշտոնյա ուղարկել հայկական եկեղեցի, որտեղ բարեմադթություններ էին կատարվելու Ռուսաստանի հաջողություն համար և հոգեհանգիստ գտնված սուս զինվորների հիշատակին:

Ռուսչուլյանը Նիկոլային է ներկայացնում այն պահին, հրը նրա մոտ էին Իգնատևը և Նիկոլովը: Մեծ իշխանն ասում է, որ շաա պահ էր «հայ հասարակությունից» սուս զորքերին սիրալիր բնորոնելություն ցույց տալու, նրանց առջև իրենց տների գոները բաց պահելու և նրանց դյուրություններ քնծայելու համար: Նա ասաց, որ սիրում և հարգում էր հայերին, որ ուզում է այդ բարեմադթության օրն անձամբ ներկա լինել եկեղեցում և խնդրում է այն հետաձգել, մինչև կավարտվեին պատերազմական գործողությունները:

Փետրվարի 8-ին Նիկոլայ մեծ իշխանը, Իգնատևը, Նիկոլովը, 10 գեներալներ և բարձրաստիճան պաշտոնյաներ այցելում են հայկական եկեղեցին, մասնակցում հանդիսավոր արարողությանը, հյուրասիրվում թեյով: Սկզբում նույնպես նկարագրում է նրանց այցելությունն ու մասնակցությունը պատարագին, Ըստ նրա հուշերի՝ եպիսկոպոսը «բարեհաճ սպավորություն էր» թողել իր կրթությամբ և ֆրանսերենի իմացությամբ: Ողջունելով Նիկոլայ Նիկոլևիչին, նա խընդրել էր հովանավորել հայերին, ասելով, թե մինչ այդ միակ

հովանավորը եղել էր աստվածը (161, էջ 247—248): Զրույցի ժամանակ Ռուսչուզլյանը չի կարողանում Հայաստանի աշխարհագրության և բնակչության մասին սպառիչ պատասխաններ տալ մեծ իշխան Նիկոլային, այդ պատճառով Սահփետ փառայի թուշտովությամբ հրավիրվում են նաև նուրջանը և Փափազյանը, որոնք համապատասխան բացատրություններ են տալիս հայկական գավառների մասին: Մեկնելու պահին սեղմելով Ռուսչուզլյանի ձեռքը, Նիկոլայ Նիկոլանիչն ասում է, որ «ոչ ես և ոչ եղբայրս կայսր չենք մոռանա զձեզ»:

Մյուս հանդիպման ժամանակ մեծ իշխանն ասում էր, որ շափազանց գոհ էր հայերի ընդունելությունից, որ մի քանի օրից լինելու էր Սան-Սահփանոյում՝ Գում-Գափուում գրքերովոլ պատրիարքի նստավայրին շատ մոտ, և խնդրում էր նրան հայտնել, թե «Ձեր խնդիրն և հույսն ի դերն շափափ կլնեն, անհոգ եղեք, եղբորս հետ բանակցություն մեջ ենք» (72, 23.V.1907, № 153): Ռուսչուզլյանը պրում է, որ «այս կես պաշտոնական հայտարարություններն ավելի հույսովին մեզ, ուրախությամբ մեկնեցա»: Հետո, երկու օրից կոմս Իգնատևը նրան հրավիրում է իր մոտ և սրախությունը շնորհավորում. «աչքդ լույս, գոչեց կամար, գործերնիդ հաչաղ է, կայսեր հավանությունն ստացանք և Ձեր խնդիրն պիտի անցնե ի կարգս հողվածոց ոուս-թուրք դաշնագրություն մեջ»: Նա հանձնարարում է մեծ իշխանի համար մի ծրայիր պատրաստել, թե՛ «Ի՞նչ են հայոց իղձն ու փափաղը» (72, 23.V.1907, № 153):

Թուրքական կառավարական շրջանները զարմացած էին, որ հայերը փորձում էին համագործակցել իրենց հաղթական թշնամու հետ: Երբ այդ մասին Ռուսչուզլյանը ստիպված էր բացատրություններ տալ թուրքական պաշտոնական մուրմիններին, նա անգիտանում էր, ամեն ինչ վերադրում սուլտանական նախաձեռնությունը, հավաստում թուրքական իշխողների հինգհարյուրամյա սիրապետությունից հայերի «սուրունակությունը» (73, էջ 286):

Այլ հեղինակներ նույնպես մատնանշել են այդ հանգամանքը, դանելով, որ ներսես պատրիարքը չէր կարող իր նախաձեռնությամբ Սան-Սահփանո դնալ, ոուսական հրա-

մանատարության հետ կապի մեջ մտնել և որ «այդ հանդուգն քայլն արած ըլլա առանց ուսական թելադրության» (17, էջ 21)։ Մակայն առկա աղբյուրները հակառակն են ապացուցում։ Նախաձեռնությունը բխում էր հայերից։ Իգնատիոս ընդառաջեց այդ նախաձեռնությանը հաղթական վերջնապի տասին։ Իսկ միջազգային իրադրության բարդացումներին ղուզընթաց ստիպված էր չափավորել իր նախնական մտադրությունները։

Սա սկիզբն էր այն բարդ, միաժամանակ կեղծ իրավիճակի, որի մեջ ավելի ու ավելի խորանալու էին Կ. Պոլսի հայկական դեկավար շրջանները, առերև թաքցնելով իրենց հետապնդած նպատակները թուրքական կառավարությունից։ Իրարամերձ, հակասական իրավիճակը շարունակվում էր։ 1878 թվականի հունվարի 31-ին Ազրիանապոլսում գինադարի կնքման արարողությանը թուրքական կողմից, թուրք լիազորների հետ միասին, մասնակցում էին Ս. Ասլանյանը և Հ. Նուրջանը։ Միաժամանակ նրանք իրենց համախոհ ազգակիցների հետ միասին մասնակցում էին հաշտության պայմանագրի մեջ հայերի մասին ի վնաս Օսմանյան կայսրության սուսանձին հարված մուծելու ջանքերին։

*
* * *

Զինադարար կնքելու շուրջ կատարված առաջին քայլերից մինչև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ստորագրումը, այսինքն՝ հունվարի սկզբից մինչև մարտի 3-ը, լի է բարդ ու խճճված իրադարձություններով ու միջպետական, դիվանագիտական պայքարով։

Նիկոլայ Նիկոլաևիչը երեք օր ժամկետ էր սահմանել հաշտության պայմանագիր կնքելու համար, ուլլապետ սպասնում էր զորքերը շարժել Կ. Պոլսի վրա։ Թուրքական լիազոր ներկայացուցիչներ Սաֆվետը և Սաադուլաճը ամեն գնով դիմադրում էին ուսուսական պահանջներին։ Նրանք, հատկապես, կատաղի դիրք բռնեցին ասիական տերիտորիաների, հայկական ինքնավարության հարցերում, Գազենկամպին այս ամենը վերադրում է Լայպրդի ահաիվ զործողություններին (106, էջ 473—474)։

Սակայն թուրքական կառավարողների համար խաղաղության բանակցություններում քաշքշուկն այլևս անհնարին էր դառնում: Կ. Պոլսում սղառնայից վիճակ էր ստեղծվել: Ականատեսները նկարագրել են այն քառասյին, խառնիճաղանջ դրությունը, որ ստեղծվել էր կայսրության մայրաքաղաքում: Բալկաններից փախած և այստեղ խոնված, դոյության միջոցներից պուրկ, ախֆով վարակված գաղթականների թիվը հասնում էր 200 հազարի (213, էջ 883—884): «Հուսարակաց օգնությունը գրեթե անբավական է, անոնց թշվառությունը դարձանելու», — այդ օրերին գրում էր Կ. Պոլսի «Մասիս» թերթը (53, № 2074, 1878):

Կ. Պոլսը անբուժելի էր սովյալների, ախֆով հիվանդների ճնշող բեռից: Սոսկալի շափով ուճել էին դները: Ականատեսը Կ. Պոլսից հաղորդում էր աղքատության, անմաքրության, աշխատավոր մարդկանց ողբերգության մասին. «Ամեն փոքոց լի է տաճիկ գաղթականներով, որոնք կեղտոտ են... Առավտեն մինչև երկո փողոցները քարալատակներու վրա տարածված կնստին. նոցա անմաքրության պատճառով մարդ չի կարող յուրյանց մոտեն անցնիլ առանց քիֆը բռնելու: Տիֆ հիվանդությունը տարածեցին այս կողմեր և բավական մեռնողներ կան» (57, № 65, 1878): Պետերբուրգի «Նովոյե վրեմյա» թերթի թղթակից Մուլանովը նկատում էր, որ սյդպիսի պայմաններում նույնիսկ կենդանի մարդկանց, երեխաների առուծախը շարունակվում էր. տասնչորս տարեկան աղջիկներին վաճառում էին 300—400 ֆրանկով (141, էջ 6, 47, 58):

Երբ ուտները մտան Սան-Ստեֆանո, սուլթան Աբդուլ Համիդը մյուս օրն ուզում էր Ռուսա փախչել: Բոլոր կարգադրություններն արված էին, գանձերը տեղափոխելու համար պատրաստված: Շոգենավը կազմ ու պատրաստ սպասում էր գաղտնի վայրում: Սակայն անգլիական և ավրստրիական դիվանագետները կանխեցին նրա այդ մտադրությունը (62, 17, 1.IX.1900):

Սուլթանն այլևս այլ էլք չէր տեսնում ստեղծված վիճակից, քան խաղաղություն կնքելը: «Ամեն մարդ հաշտություն կույն և միայն Անգլիա կհակառակի ասոր», — գրում էր Կ. Պոլսի «Մասիս»-ը (53, № 2105, 1878):

Հունվարի 28-ին Սերվեր փաշան «Դեյլի նյուս» թերթին տված ինտերվյուում մեղադրում էր Անգլիայի կառավարողներին, որոնք անդնդի եզրին հասցրին Թուրքիային: «Մինչև այսօր ևս Անգլիայի, անգլիական քաղաքականության, նրա հետ դաշինքի կողմնակից էի, — ասում էր նա: ...Այժմ էս հրաժարվում եմ Անգլիայի հետ դաշինքից: Ես դադարել եմ հավատալ անգլիական քաղաքականությանը, անգլիական կառավարությանը...»: Նա հանդես էր գալիս Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները համահարթելու, բարելավելու օգտին (213, էջ 750):

Թուրքերը Ղրիմի պատերազմի ավանդույթների ինտերգիայով հավատացին անգլիական քաղաքականությանը, թույլ տալով իրենց առնել դեպի անդունդ: Ահա թե ինչու, հանդիպելով ոեւալ իրականությանը և գիտակցելով, որ Անգլիան միայն շահախնդրական նպատակներ էր հետապնդում, համբնդհանուր հոսանքաբուժյամբ և դժգոհությամբ լցվեցին անգլիական քաղաքականության դեմ: Պատերազմի վերջին Անգլիան ավելի առեւի էր Թուրքիայում, քան Ռուսաստանը (213, էջ 750):

Այլևս բանակ չկար պատերազմը շարունակելու: Բույց թուրքերը դեռ հույսեր էին փայփայում, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը՝ «այդպիսի օրակատար մեռած սուռ կմնար» (147, էջ 51), քանի որ անգլիական դիվանագետները շարունակում էին երաշխիքներ տալ, հակառուսական գործադուլից խուսափելու Մոլչանովը նկարագրում է, թե ինչպես մարտի 2-ին, պայմանագրի ստորագրման նախօրյակին, Բ. Դուան միջանցքներում վխտում էին անգլիացիները, ներս ու դուրս անում, փորձում ներազդել թուրքական բարձրաստիճան պաշտոնյաների վրա՝ պայմանագրի ստորագրումը ձեռնարկելու համար (141, էջ 13, 25): Նախապես ասենք, որ նույնիսկ պայմանագրի ստորագրումից հետո թուրքական կողմը հրապարակեց պայմանագրի տեքստի միայն հիմնական բովանդակությունը, արտատպելով այն Պետերբուրգի «Պրավիտելստվեննի վեստնիկ»-ից, շարունակելով թաքցնել հասարակությանը հիմնական հոգվածների բովանդակությունը (141, էջ 14): Իսկ թուրքական թերթերը դարձանում էին այն տեսակետը, թե մինչև կոնգրեսը հավանավոր

չտար, խաղաղության սրայմանագիրն ուժի մեջ չէր մտնի (141, էջ 67, 68, 76): Սուլթանը դադարեցրեց մուհաշիրնե-րին Փոքր Ասիա ուղարկելը, քանի որ Անգլիայի ներշնչամով Բուլղարիան ետ ստանալու հույսեր էր փայփայում:

Բ. Գուռը ձգտում էր դադանի պաշեկ իր համար ոչ ձե-տրնաու Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի բովանդակությունը, նաև սարսափելով հակակառավարական էլույթներից: Այնու-ամենայնիվ, սուս-անգլիական ռազմական ընդձարումը տա-կավին հավանական էր թվում, և միջազգային իրադրություն սրման մեջ թուրքերը հույսեր էին նշմարում: Մյուս կողմից՝ անգլիական դիվանագետները սարսափում էին սուսական գորքերի կողմից Կ. Պոլիսը գրաւելու հնարավորությունից:

Վերջապես, 1878 թվականի մարտի 3-ին Կ. Պոլսից ոչ ձևու, Մարմարա ծովի ափին գտնվող Սան-Ստեֆանո ամա-սանոցային վայրում ստորագրվեց սուս-թուրքական խաղա-ղության պայմանագիրը (45): Այն անվանվեց նախնական, սրովհետև Գորշակովք Իգնատեին հրահանգել էր տրակտատին շտալ վերջնական բնույթ, այլ ստորագրել որպես «պրո-չիմինար»՝ նախնական, սրձանագրություն, առանց մանրա-մասների, քանի որ «մյուս տերություններին կամ ամբողջ նվիրողային վերաբերող բոլոր հարցերը ենթադրվում էր որո-շել համատեղ, համակերպական կոնֆերանսում» (165, էջ 436):

Սան-Ստեֆանոյի հաշտության սրայմանագրով Բ. Գուռը վերջնականապես ճանաչում էր Չեռնոգորիայի իշխանապե-տություն անկախությունը, Սերբիան ճանաչվում էր անկախ: Բ. Գուռը ճանաչում էր Ռումինիայի անկախությունը: Սակզո-վում էր ինքնավար Բուլղարիա՝ իր կառավարությամբ և ղեմավարչական զորքով: Պայմանագրում ասված էր, որ «Բուլղարիայի իշխանը ազատորեն ընտրվելու է բնակչու-թյան կողմից և հաստատվելու է տերությունների համաձայ-նությամբ Բարձր Դռան կողմից»: Օսմանյան գորքերը նե-ոսանալու էին Բուլղարիայից, իսկ ամրոցները ենթակա էին բանդման, ձիշտ է, Բուլղարիան դեռևս որոշակի կախման մեջ էր լինելու սուլթանի իշխանությունից, ամենամյու տուրք էր վճարելու, բայց, ըստ վտյան, դրված էր բուլղար ժողո-վրդի ազատագրության, սեփական հայրենիք և պետական

անկախություն ունենալու հիմքը: Սա սուսական զենքի հաղթանակի ամենամեծ արդյունքն էր: Բուլղար ժողովրդի հերոսական ճիգերը, ուստի մեծ ժողովրդի օգնությամբ, պսակվում էին հաղթանակով: «Իր ազգային ազատագրությունը Բուլղարիան ստացել է առաջ ժողովրդից», — գրել է բուլղար ժողովրդի մեծ գափակ Գեորգի Գիմիարովը (1867, էջ 3):

Պաշտանագրի 16-րդ հոդվածում ասված էր. «Նկատի առնելով այն, որ սուսական զորքերի դուրս բերումը հրանդ կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր Գուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսապարձնել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարեխաղութուններ և բարենորոգումներ, և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը բրգերից և շերտեզներից» (45, էջ 92):

Այս հոդվածը էականորեն տարբերվում էր Սվրսուպական Թուրքիայի երկրամասերին վերաբերող ձևակերպումներից: Այստեղ բառ անդամ չկար ինքնավարության, կոնկրետ անկախության մասին: Մինչդեռ Բալկաններին վերաբերող հոդվածների բովանդակությունը կոնկրետ սահմանումներ էր պարունակում: 16-րդ հոդվածի սահմանումը այն էր սպրտման արդյունքն էր, երբ հայկական հարցը զիջանագրությամբ մարդում հարուցվեց հանպատրաստից: Իգնատևը դա բավարար էր համարում, ասելով, թե հայերի համար շտիպողանց նշանակալից էր, որ Օսմանյան կայսրության դոչությունը ամբողջ ընթացքում առաջին անգամ հայերի մասին հիշատակվեց միջազգային դաշնագրի մեջ, իսկ Բ. Գուռը հրատարակավ ճանաչեց հայ ազգի դոչությունը Ասիական Թուրքիայում (34, էջ 76—77):

Սան-Ստեֆանոյի պաշտանագրով Թուրքիան պարտավորվում էր Ռուսաստանին 1410 միլիոն ոտրբու ոսղմատուդանք վճարել: Սակայն պաշտանագրի 19-րդ հոդվածում ասված էր. «Նկատի առնելով Թուրքիայի ֆինանսական զրգվարությունները և համակերպվելով նորին մեծություն սուլթանի ցանկությանը, ամենայն ուսաց կայսրը համաձայն-

վում է... գումարների մեծ մասի վճարումը փոխարինել... տերիտորիալ գիշումներով» (45, էջ 93—95): Այդ հողվածի չիման վրա, 1100 միլիոն ուսլու գիմաց Ռուսաստանին էին անցնում Բեսարաբիայի մի մասը, Արդա՛նը, Կարսը, Բաթումը, Բաչազևտը և մինչև Սաղանլուզ հասնող տերիտորիան՝ Օլթի, Արդանուշ, Արդվին, Խումար, Ասղզվան, Ալաշկերտ քաղաքներով ու վայրերով: Գումարի մնացած մասի վճարումը թողնվում էր հրկու կողմերի միջև՝ հետագա բանակցություններին և համաձայնություններու Կարսը՝ «Հայաստանի ամենահարուստ և ամենակուլտուրական մասը» (1, Ն. 15, էջ 400) թողնվում էր թուրքական չուծը, անցնում Ռուսաստանին, միաձուլվում Ռուսահայաստանի հետ: Իսկ էրզրումը սրբուհի դրափական վեց ամիս պետք է մնար ուսսական բանակի ձեռքում, մինչև որ թուրքերը վճարեին ազգամատուցանքը:

Թուրքական ներկայացուցիչները սուլթանի համաձայնությունամբ առաջարկեցին ազգամատուցանքի մի մասի դիմաց տերիտորիալ գիշումներ անել: Սակայն, եթե Գորբուշան նրանք գիշեցին ոչ մեծ դիմադրությունից հետո, ապա Ասիական Թուրքիայի տերիտորիալ հարցերում սուս դիվանագետները հանդիպեցին թուրքական լիազորների համատություններու Բզնասեր գրում է, որ վերջիններս ղեկավարվում էին անզլիացիների խորհուրդներով, որոնք Բաչազևտի վրայով անցնող քարավանային ճանապարհը Ռուսաստանին թողնելու համար էին պայքարում: Նա իր հուշերում նկարագրել է, թե ինչպիսի դժվարությունամբ հաջողվեց Սան-Ստեֆանույի պայմանագրի մեջ մուծել Կարսը, Բաթումը, Բաչազևտը Ռուսաստանին հանձնելու մասին կետը (129, էջ 228—229):

Պայմանագրի 24-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ ինչպես պատերազմի, նույնպես և խաղաղ ժամանակ Բոսֆորն ու Դարդանելը բաց կլինեն ուսսական նավահանգիստներից էկող և զեպի դրանք ողղվող շեզք երկրների առևտրական նավերի համար:

Հասել էր այն պահը, երբ հոգս էին ցնդում «Թուրքիայի անբաժանելության մասին» խոսակցությունները, որ «Ֆրիգիլիս էնգելսը համարում էր «Ֆիլիստերական հին տիմա-

րություն», «գիվանագիտական դատարկ բան» (1. հ. XXI, էջ 465)։

1878 թվականի մարտի 3-ին Ն. Պ. Իգնատևը հեռագրեց Կովկասի փոխարքա Միխայիլ Նիկոլայևիչին՝ «Պատիվ ունեմ հաշտելու Ձերդ կայսերական մեծությանը, որ խաղաղության պայմանները հենց նոր ստորագրվեցին Սան-Ստեֆանոյում։ Կարոք, Բաթումը, Բայրազետը, Արդահանը, Օլթին, Արդանուշը, Արդվիներ, Ալաշկերտը, Կաղզվանը, Խումարը մնում են Ռուսաստանին։ Սահմանը որոշված է առաջին նախագծով» (170, էջ 146)։ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը հաշակվեց սուսական գիվանագիտության «մեծագույն հաղթանակ» (153, հ. 153, 1913, էջ 78)։ Ս. Չեռնովը գտնում է, որ այդ պայմանագիրը Ռուսաստանի գիվանագիտական կրեդոն էր, Արևելյան հարցի լուծման նրա պաշտոնական քաղաքական ծրագիրը։ Նեղուցների գրավումը չէր մանում այդ ծրագրի մեջ։ Գլխավոր շեշտը դրվում էր թուրքական սիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյաների գրությունը բարելավելու վրա (170, էջ 136)։

Պատմության դասերը շատ ավելի հստակ են դարձնում այն գլխավոր խնդիրները, որոնք դրված էին Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության հիմքում։ Այդ քաղաքականության արդյունքն այն էր, որ Բալկաններում խորտակվում էր թուրքական հեռադիմական տիրապետությունը, իսկ Անդրկովկասի և, մասնավորապես, Հայաստանի բնակչության համար հնարավորություն էր ստեղծվում ավելի արագ առաջադիմելու սուսական պետականության հովանու ներքո։ Պատմականորեն միանգամայն արդարացի էր նաև Ռուսաստանի համառ սրայքարը օւեծովյան նեղուցներով սուսական նավերի ազատ անցման իրավունքի համար։ Ինչպես նշում է սովետական արևելագետ Օ. Շպարոն, «Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական թուլության հետևանքով ցարական կառավարությունը կարողացավ կատարել իր ծրագրի առաջին, օբյեկտիվորեն առաջադիմական մասը, բայց Բալկանյան պետություններին և Թուրքիային իր ազդեցության ոլորտում պահելը հետագայում շահողվեց» (172, էջ 15)։

Սակայն ինչպե՞ս ծնվեց և ինչո՞ւ այդպես ձեռակերպվեց պայմանագրի 16-րդ հոդվածը: Մի բան պարզ է, որ այն ամբողջապես չէր արտահայտում Իգնատևի նախնական մտադրությունն ու նախատեսածը: Պարզ է նաև, որ բացասական դեր խաղաց թուրքական լիազորների կատաղի դիմադրությունը: Սակայն փորձենք ատկա վկայությունների, սուղ տեղեկությունների հիման վրա մոտավոր պատկերացում ապահովել հայ ժողովրդի կենսական շահերի համար կարևոր այդ հոդվածի ստեղծման հանդամանքների մասին:

Ռուսչուզլյանը գրում է, որ պատրիարք Ներսեսից պահանջված ծրագիրն ու անաշարկություններն ուշացան: Արանից անհանգստացած, նա Փափաղջանի և Նուրյանի հետ կազմում է մի խնդրադիր-ծրագիր, որով խնդրում է «Աղզույին ինքնուրույնություն մը Հայաստանի այն դավառներուն համար, ուր կգտնվին բազմաթիվ հայեր՝ ինչպես Վան, Մուշ, Կարին, Տիգրանակերտ ևն.»։ Պատրիարքից ստացած իր լիազորագրին համապատասխան, Ռուսչուզլյանը այդ փաստաթղթերի մի օրինակը հանձնում է Իգնատևին, մյուսն ուղարկում Կ. Պոլիս՝ Ներսես Վարժապետյանին (72, 26.V.1907, № 154):

Մի քանի օր հետո Իգնատևի Ռուսչուզլյանին պարզաբանում է հաշտության պայմանադրում հայերի մասին նախատեսված հոդվածի բովանդակությունը, միաժամանակ հայտնելով, թե «ահա այս հոդված կպարունակի հայուն ապագան, բայց տեսնելու էիր, թե ի՞նչ բողոքներով և աղաղակներով Սաֆվետ փաշան ընդունեց այս անաշարկությունը... և 36 ժամ միջոց ուղեց սուլթանին հավանությունը ստանալու և դաշնագիրը ստորագրելու համար. տեսնենք ինչ պիտի ընեն» (72, 26.V.1907, № 54): Սկայունը հաստատում է, որ Իգնատևն ու Նելիդովը իրենց նախնական ձեռակերպումով Հայաստանի համար վարչական ինքնավարություն էին նախատեսել (161, էջ 283—284):

Ռուս ժուռնալիստ Մուլլանովը գրում է, որ Կ. Պոլսում լույս տեսնող անգլերեն «Ականտ հերալդ» թերթը (այն լույս էր տեսնում կայսրդի հսկողության տակ) ինֆորմացիա էր

տողազրել մի սուշտոնատար սուսի և մի հայի հանդիպման մասին նա գրում է, որ խոսքը վերաբերում էր ներսես պատրիարքին գլնեիտլ Սկորեյնի սված այցելութեանը: Պատրիարքը հայտարարել էր սուս գլնեիտլին, որ «Հայերը փրկութեան են ուզում միայն Ռուսաստանից» (141, էջ 251—252): Ակալունը վերհիշում է Սան-Ստեֆանոյում հուլ մեծաշարուստ, վասոզի գործարանատեր Առաքել բեյ Գադյանի տան անցուդարձը: Այդ առնր դիտավոր հրամանատարի նստավայրն էր, որ սուս զինվորական հրամանատարները հավաքվում էին թեյի, տեղի էին ունենում հանդիպումներ, երբեմն Առաքելի զուտերը Գերուիզան և Մարիամն իրենց գաշնամուրային նվագով գրողեցնում էին հյուրերին (161, էջ 266):

Այդ առնր նրկուտլ նրկուտակիչի հետ սեանվելուց շատ պատրիարք ներսեսը երկու ողերձ հղեց Ալեքսանդր II-ին և կանցլեր Գորչակովին: Այդ փաստաթուղթը կազմվել էր Գր. Սույանի մասնակցութեամբ, բայց նրա տակ գրվել էին ինք եպիսկոպոսների ստորագրութեաններ: Ըստ էութեան, դա Ռուսաստանի աշարութեանն ու հոգտարութեանը հայցող մի ազերսաղիր էր, որտեղ «կուտեիտան մեծութեան դորավոր սաշտուանութեանն էին հայցում» «հայոց հասարակութեան» իրենավարութեան համար: Հիշենք, որ նույն պահին Գրիգոր Արծրունու նախաձեռնութեամբ Թիֆլիսի հայերը նույնպես աղերսաղիր էին հանձնել Կովկասի փոխարքային և նրա միջոցով սեղեկուցել, որ Ալեքսանդր II-ը համաձայնվել էր ռուս-թուրքական համաձայնադրում հատուկ հողված ձեակերպել հայերի մասին:

Ըստ էութեան, ներսես պատրիարքի և նրա համախոնների դիմումների շնորհիվ գաշնազրի մեջ մուծվեց մի հատուկ հողված: Բայց նրա բովանդակութեանը չէր արտացոլում այն յավատեաական նույսերը, որ նրանք փայտաշում էին մինչ այդ: Ինչպես նկատել է Մինաս Չերազը, «Սան-Ստեֆանոյի հողվածն աղաչանքներն ծնած էր» (64, էջ 79—80):

Երբ ռուսական բանակը հատավ Սան-Ստեֆանո, «անտարակույս ներսես պատրիարքը չէր կարող շարունակել իր քաղաքականութեանը... կացութեանը փոխված էր ու լանրային կարծիքը դրոզված»: «Տարրական խոհեմութեանը սա-

կայն կոպահանջեր Ներսեսի հրաժարումը, և ընտրութիւնը տեղապահի մը, որ կարենար անցյալի մը կաշկանդումներէն ազատ զործել: Թուսիտ մեր գիմումէն անհաջողութիւն ալ կարելի էր սպասել ու օր մը հայն ու թուրքը կրնային նստիկն մէն միեակ իրարու հետ մնալ, ան ասին շրջաբերակալին պատրիարքը վերադարձնելով իր աթոռը, սուլթանին վստահելի հեղինակավոր միջնորդ մը կունենայինք թուրքի-րուն լիտ մեր հարաբերութեանց մէջ: Նահանջելու պատահականութիւնը երբեք մեր հաշիվներուն մէջ չենք մտցնել» (62, 1, X, 1898, 19, էջ 291):

Երբ Խորեն Նար-Պեյին Ներսէս պատրիարքն ուղարկու՞մ է Սան-Ստեֆանո՞ գիներալ Բզնասեւի մոտ՝ խնդրելու, որ վերջինս շմոռանա հայերի վիճակի ապահովութեան խնդիրը ներստել զինադադարի համաձայնագրի մեջ, սուսաց դեսպանը նրան ասում է. «Օ՛հ, թող անհող մնա monseigneur՝ Ներսէսը. հայերի հոգը այնչափ քաշում եմ, որ արդէն մրցորդի եմ ա՛նա այս հողվածը», ցույց տալով իր ձեռակերպած 16-րդ հողվածը (58, 1907, № 2, էջ 61): Պարզ դարձավ, որ հողվածի բովանդակութեանն էականորեն տարբերվում էր Ազրիանապոլսի զինադադարի պահին Բզնասեւի արտահայտած մտքերից:

Ազրիանապոլսում խմբագրված հաշտութեան պայմանների նախնական տարբերակում Բզնասեւը «վարչական ինքնօրինութիւն» էր նախատեսել «Կովկասի սահմանակից հայաբնակ գավառներին»: Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հողվածից հանվեց փարչական ինքնավարութեան մասին ձեռակերպումը, և այն փոխարինվեց սահմանային կարիքներից հարուցվող բարելավումներն ու բարենորոգումները» ստուճական իմաստով: Սարոփսանը փոփոխութիւնը բացատրում է Պետերբուրգից համապատասխան համաձայնութեան բացակայութեամբ, որը հետեանք էր անգլիական պահպանողական կուսակարութեան բռնած հակառուսական և պրոթուրքական սպառնալից գիրքի (73, էջ 295):

Սան-Ստեֆանո այցելած Ներսէսը փորձել էր նրան համոզել Հայաստանին ինքնավարութիւն շնորհելու խնդրում մտցնել որոշակի պարզութիւն: Բայց նրա փորձերն ասպարդիուն էին անցել: Բզնասեւը բավարարվել էր ընդհանուր կետ

ձևակերպելով շափավորել պահանջները թե՛ Թուրքական
ընդգրկմաթյունը հաշվի առնելով և թե՛ Պետերբուրգից սրու-
շակի ցուցումներ շունեհարս հետևանքով: Քարական իշխու-
նությունները նույնիսկ դեռ չէին որոշել և հաստատելու չէին
իրականացնում նվաճված հայկական տերիտորիաներում
իրենց վարչական կառավարման ձևերը:

Ի սարբերություն Ռուղարիայի, Ասիական Թուրքիայում
ուսական քանակի նրամանատարության մեջ չստույ-
տղակներ չկային քաղաքացիական զորքերը վարելու համար:
Ֆ. Մարտենսը գրում է, որ «պորաֆելում պատրաստի նա-
խագծեր չկային Հայաստանում տեղական կարգուկանոնի
լրիվ վերափոխման համար»: Նա նշում է, որ մինչև պատե-
րազմի ավարտն այստեղ ուսական գինվորական իշխանու-
թյունների զործողությունները մնացին որպես ժամանակա-
վոր կարգադրություններ և ոչ ավելի: Միայն Կարսում և Ար-
զահանում քաղաքացիական-գինվորական վարչության սար-
քեր ստեղծվեցին (138, էջ 316—317):

Ներսես պատրիարքը նիկոլայ նիկոլանիչին այցելեց
պաշտանագրի ստորագրման նախորդ օրը: Երբ նա խնդրեց
հոգվածում կես արձանագրել հայոց ինքնավարության չա-
մար, պատասխանն եղավ այն, թե շափաղանց ուշ է, պաշ-
տանագիրն արդեն ձևակերպված է և մյուս օրն ստորագրվե-
լու է:

Իսկ Գ. Արծրունին շտապում էր ստաջնորդող նվիրել
16-րդ հոգվածին՝ «Հայաստանի ինքնավարությունը» վեր-
նագրով, լավատեսորին կարծելով, թե «Հայաստանը ունե-
նայու է նահանգական ինքնավարություն», գրում էր, որ
Կ. Պոլսի հայոց սպրաչին ժողովը կարող է տեղափոխվել
«էրզրում կամ Վան, դառնա Հայաստանի տեղական, նա-
հանգական ինքնավարության գլխավոր, կենտրոնական վար-
չություն» (57, № 37, 1878):

Լավատեսությունն առկա էր, քանի որ բոլորի չամար
տեսանելի էր, որ «Ռուսները Սան-Ստեֆանոյի մեջ չույն-
րուն մասնավոր համակրություն ցույց կուտան... Ռուս գո-
րավարներ շատ անգամ այցելության կզան մեր պատրիար-
քությանը և գոհ կվերադառնան», — գրում էր Կ. Պոլսի թղ-
թակիցը (57, № 64, 1878):

Այն պահին, երբ պարտված օսմանյան պետությունը գա-
րարվում էր Ռուսաստանի հասցրած ռազմական հարվածնե-
րից, շատերը «Ռուսաստանի թևարկության ուսկ մտնելը նաչ
ազգի աղագա բարօրության միակ շոշափելի գրավականն
էին ընդունում»: Այս պատճառով էլ ռուսական իշխանու-
թյանն ապավինելով՝ նրա միջնորդությամբ Քուրբիայում
տանելի կյանք ստեղծելը հայի համար միակ գործնական
ճանապարհն էին համարում (73, էջ 354): «Ներսես պատ-
րիարք այդ հոգվածին շնորհիվ ժողովրդական եղավ. հան-
րային կարծիքը իր հետն էր»: Հայտնի չէր, թե այդ հոգվա-
ծի հետևանքներն ինչպիսին էին լինելու, բայց գտնում էին,
թե «Հայաստան միշ մը հանգիստ շունչ պիտի կրեաւ առնել»
Ռուսիայի շնորհիվ (62, 1.X.1898, 19, էջ 291):

16-րդ հոգվածի մասին Ներսեսը հետադարձում ասում էր.

«Ժրենց տասր տարիէ ի վեր արձակված աղագակը վեր-
ջապես արձագանք կդունիր ու մեր հանուն ազգին ներկա-
յացված խնդրույն մեկ մասը կլուծվեր բաւ սկզբան՝ և նա-
մազգային իրավանց կարգին մեզ կմտներ: Այլևս մեր ազ-
գային խնդիրը Արևելյան ընդհանուր խնդրույն հետ նոր կեր-
պարանք և նշանակություն առած էր» (53, № 2156, 1878):

Ատրպեկար գրում է, որ հաշտության գաշնագիրը մաս-
մաս արձանագրվելով, օրեցօր տպագրվում էր Կ. Պոլսի բող-
ժալեզու լրագրերում և բորբոքում «խալիֆաթի ձրխակերնե-
րին»: «Բայց ամենից մեծ անակնկալ էր և գայրացման վե-
րին աստիճանին հասցրեց ժեռն թուրքերին և սյունի սլե-
մաներին... Այս հոգվածը մի անակնկալ սուժը էր, որ պայ-
թեց պետական պնակալեզների գլխին, ցնցեց ու սասանեց»
(11, էջ 6):

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ստորագրումից հետո
մինչև Քեդիլիի կոնգրեսի գումարումը ժամանակահատվածը
սպասումների, ակնկալությունների, տարտերերումների, նոր
մտաւեցումներ մշակելու, նոր հուշեր փայփայելու ժամանա-
կամիջոց էր հայկական խնդիրը արժարժող հայկական հո-
ստրակական ուժերի համար: Սակայն իրողությունն այն էր,
որ դիվանագիտության գաղտնիքներին անտեղյակ, անգլիա-
կան կառավարության խորամանկ, հակասուսական խաղե-
րին անիրազեկ մարդիկ շարունակում էին վարդապետն հայ-

տեր կապել իրենց շահը փնտրող գաղութատեր կառավարությունների հետ, հիմքում ունենալով նրանց «քրիստոնեատիրությունը», «խիղճը» և «մարդասիրությունը»: Սրանք չափանիշներ են, որոնցով երբեք չէին ղեկավարվում բնչաքաղց կուպիտալիստների թե՛ այս, թե՛ այն իմերերը: Շփոթված հակասական մտքերի ու արամադրությունների հորձանքի մեջ տարուբերվում էր հայոց ազգային քաղաքականության նավը: Այնուամենայնիվ, չարիքը հայկական դիվանագիտության այս կամ այն վրիպումի կամ օխալի մեջ չէր: Թամանյան կաշարության ժառանգությանը տիրանալու մրցապայքարում բախվում էին ժամանակի գորեզ ուժերը, և նրանց կամքն էր վճռելու գործերի ընթացքը:

Սան-Ստեֆանսի սլայմանագիրը ելակետ էր ընդունում հրկու փաստ՝ տեղական կարիքները պահանջում էին բարելավում և ուժեղացում: Հայկական բնակչությանն ապանում են քրդերն ու շիրքեզները: Այս երկու փաստին համապատասխան՝ Թուրքիան միջազգային կրկնակի պարտավորություն էր ստանձնում Ռուսաստանի հանդեպ՝ իրականացնել անհրաժեշտ բարենորոգումներ և բարելավումներ, ապահովել հայերի անվտանգությունը: Այս պարտավորությունը պետք է կատարվեր «անհապաղ»: Սակայն 16-րդ հոգվածը չէր հիշատակում Ռուսաստանի կողմից հսկողության եղանակը պարտավորության իրականացման, նկատմամբ: 16-րդ հոգվածի իմաստն այն էր, որ Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտ էր դառնում, և հայ բնակչությունն էլ նրա հովանավորության տակ էր դրվում:

Հոգվածը չէր որոշում, թե որտե՞ր էին հայկական նահանգների սահմանները, ո՞վ պետք է ճշտեր տեղական կարիքները, բարենորոգումների բնույթն ու ընդգրկումը: Այստեղից սլարդ էր, որ ռուսական կողմի առաջնահերթ խնդիրն էր՝ մնալ զրավված վայրերում, զորքի դուրսերևումը սլայմանավորել բարենորոգումներ իրականացնելու անհրաժեշտությունը: 16-րդ հոգվածը մի կողմն էր, մի հիմք, որպեսզի ռուսական բանակը չհեռանար գրաված հայկական նահանգներից: Այն Ռուսաստանին հիմք էր տալիս ոչ միայն միջամտելու Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ Բ. Դոան իրականացրած քաղաքականությանը, այլև

ցուցադրում էր Եվրոպային, որ շահագրգռված է ոչ միայն սլավոնների, այլև բոլոր քրիստոնյաների վիճակի բարելավմամբ:

Քուրբակյան կողմը պաշտոնապես ճանաչում էր Օսմանյան կայսրության սահմաններում «Հայաստան» երկրի գոյությունը: Ռուսաստանը հանդես էր գալիս որպես հայ մոզովրդի պաշտոնական հովանավոր և հակողություն սահմանում թուրքաճակի նկատմամբ Բ. Գոան կողմից իրականացվող քաղաքականության վրաս Արձանագրելով սուլտանի գործերի հետանալուց հետո հայերի համար ստեղծվելիք հնարավոր դժվարություններն ու բարգացումները, սուլտանի կառավարությունը, հոգատարություն հանդես բերելով արևմրտահայության նկատմամբ, միջազգային իրավունքի ուժ էր հաղորդում Բ. Գոան կողմից «անհապաղ» բարելավումներ ու բարեկարգություններ իրականացնելու անհրաժեշտությունը: Քուրբակյանստանի մի զգալի նատվածը, Ռուսաստանին միանալով, հնարավորություն էր ընձեռում հայ մոզովրդին՝ անել ու զարգանալ Ռուսաստանի հովանու տակ:

Սան-Ստեֆանոյի հոգվածը ոգևորության նոր լիցք հաղորդեց հայությանը: «Մասիս»-ը մարտի 7-ին գրում էր, որ այն «ամեն ազգասեր հայոց ինդակցությանն արժանի է»: «Այժմ, երբ ապստամբ դավառաց մեծամեծ արստոնություններ կշնորհվին, արդարություն չէր ըլլար հյու և հնազանդ մոզովորդներ իրենց հին վիճակին մեջ թողուլ» (53, № 2093, 1878): Ինքնավարությունն արդեն այնքան ռեալ բան էին նաշվում, որ էրզրումում այդ առթիվ ինչույքներ էին արվել և ուրախություններ կատարվել ի պատիվ այդպիսի ուրախալի անցքի (57, № 61, 1878):

Մաչիսի սկզբին «Գոլոս» թերթն ինֆորմացիա էր սուղուսուսաց գրխավոր հրամանատարի հետ ներսևս պատրիարքի հանդիպման մասին: Վերջինս, խոր կրախտագիտության նախնելով թուրքահայոց պատգամավոր Խորեն Նար-Պեյին Պետերբուրգում լավ ընդունելության համար, ուսուսաց հրամանատարին մի սեղեկանք էր ներկայացրել Հայաստանի որոշ շրջաններից սուլտանի գործի քաշվելուց հետո կատարված անցուդարձի մասին: Այնտեղ ասված էր Մուշի ս. Կարապետ վանքի կողոպուտի, Խնուսի սարսավների և այլ դեպ-

քրի մասին, Պատրիարքը դիմեց մեծ իշխանին, ամենախու-
նարհաբար խնդրելով տեղեկություն տալ այս բաների մա-
սին թագավոր-կայսրին: «Միայն նրա մեջն են հայերը տես-
նում իրենց փրկությունը և միայն իսկապես նրա վրա են
դնում իրենց հույսերը», — կրկնում էր ներսեսը (57, № 77,
1878):

Մյուս կողմից՝ «հայերը սաստիկ տրտնջում էին, որ Ռու-
սաստանը չխլեց ամբողջ Հայաստանը թուրքերից»: Նրանք
վախենում էին, որ Ռուսիայից եկած գաղթականները դառ-
նալու էին նոր հարստահարությունների և անօրինականու-
թյունների աղբյուր Արեւմտյան Հայաստանում (57, № 47,
1878): Պարզ գծագրվում էր, որ ուսուցիչներին քաղա-
կայության դեպքում թուրքական կողմը ոչ միայն չէր հար-
գելու Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ստանձնած պարտու-
վորությունն այն մասին, «որ չի հայածի և թույլ չի տա հա-
յածի այն թուրքահպատակներին, որոնք պատերազմի ժա-
մանակ կապեր են ունեցել ռուսական բանակի հետ», այլի
մշակել և իրականացնել էր սկսել հայ ժողովրդին հալածե-
լու և հետապնդելու լայն ծրագիր:

Արդեն մարտի 10-ին ռուսական «Գոլոս» թերթի թղթա-
կիցը գրում էր Կ. Պոլսից. «Թուրքահայաստանի և Փոքր
Ասիայի ազգաբնակչությունը, որ մեծ ուրախությամբ դիմա-
վորում էր ռուսաց զորքերին, ենթարկվել և կրկին ենթարկ-
վում է սանձարձակ մահմեդական ֆանատիկոսության բուլսո
արարքներին և զոհ է դառնում այն հույսերին, որ նրանք
դնում էին իրենց ազատարարների վրա»: Թերթը հաղորդում
էր ննուսում կատարված նոր հարստահարությունների և
բռնաբարությունների մասին: «Անկարելի է մի առ մի թվել
բարբարոսությունների և կոզոպուսանների դեպքերը... Բ. Գու-
ուր անգոր է իր հստակ-ավազակների դեմ», — եզրակաց-
նում էր թերթը (57, № 80, 1878): «Շաբաթ շանցնիր, որ
Հայաստանի գավառներեն հարստահարության գանդատ
չգա քուրդերուն դեմ» (53, № 2113, 1878):

Արդեն այն ժամանակ արձանագրվում էր, որ շնայած
16-րդ հոգվածը պարտավորեցրել էր Բ. Գուանը՝ պաշտպա-
նել հայերին քրդերի և շերքեզների հարձակումներից, բայց
այդ ուղղությամբ ոչինչ չէր արվում: Կ. Պոլսում մանրամասն

յութեր էին հրատարակվել Խարրերդի և Չմշկածագի մեջ քրդերի կատարած բարբարոսությունների մասին, որոնց դո՛՛ էին գնացել հայկական 91 դյուղեր (57, № 79, 1878):

Այս փաստերն ստիպում էին մտածել ավելի կանկրե՛տ շափանիշներով: դուգահեռներ անցկացնել Քալկանների ժողովուրդներին և հայերին վերաբերող հողվածների միջև ավելի բնդհուպ խորհրդածել ինքնավար ազատ Հայաստան ունենալու մասին: Հայկական շրջաններին 16-րդ հողվածի շնորհածը իխտ շափավոր ու անորոշ էր ներկայանում այն պահին (57, № 79, 1878): Լեռն նկատում է, որ Քալկանների վերաբերող հողվածներում «իրենց իսկական անուններով թվարկված են թուրքիայի անելիքները, հականե-անվանե հիշատակված են այդ շրջանի համար հարկավոր ուֆորմները և թե ինչ ծավալով ու ծրարով պիտի իրադրվեն այդ սեֆորմները: Աշտապատ անորոշությունը միմիայն հայերին վերաբերյալ հողվածի բովանդակությունն էր...» (34, էջ 78):

Էնց որ Խնուսից ուսական զորքերը դուրս բերվեցին, հայերի նկատմամբ բարբարոսական հարձակումներ կատարվեցին: Ընդ որում, հիշատակելով այդ փաստերը: «Ստամբուլ» թերթը «Քուրդիստանի հայերը» հողվածում այն յիծն էր անցկացնում, թե ինչ որ Հայաստան էր, անցավ Խուսաստանին, որ Խնուսի և մյուս շրջանների հայերը պետք է պաշտպանություն որոնեին թուրքական կառավարության մոտ: «Աշակ»-ի թղթակիցը Կ. Պոլսից հաղորդում էր, որ ավելի հաճախակի է դարձել Քուրդիստան անվանման հիշատակությունը, Հայաստան Քուրդիստան բառերի «շփոթումը»: Այս բանը նա անվանում էր թուրքական կառավարության «նոր քաղաքական խարեություն»: «Ինչպե՞ս կարելի է Քուրդիստան անվանել օրինակ Վան գավառը, ուր թուրքերը, քրդերը և բոշաները միասին հաշվելով, դարձյալ շատ պակաս են թվով, քան թե միայն հայերը: Վանի մեջ թուրք մանրավաճառներն անգամ հայերեն լեզվով կծախեն փողոցներ շրջած ժամանակ, ուր շատ թուրքեր հայերեն գիտեն, մինչ շատ հայեր թուրքերեն չգիտեն» (57, № 64, 1878):

Մարդիկ արդեն այն ժամանակ գիտեին, թե ինչպիսի սարսափելի վիճակ է սպասում իրենց: Ահավասիկ 1878

թվականի մարտին էրզրումից գրված մի թղթակցութլումում արտահայտված անհանգստութլան պատասխիկներ, որ պատկանում է Կր. Նիկողոսյանի գրչին. «...Առիայում, թշվառ հանգամանքների շնորհիվ հայերը մտան մի նոր շրջան՝ ոչ սգի, լացի, բանութլան ու ստրկութլան, այլ նահատակութլան, կորստլան ու բնաջնջութլան: ...Արդեն սրվում են բարբարոսների յաթաղանների Տաճկաստանում մնացող լայրի համար, որոնք... մնացել են հոսակաուր, բաղուկները հրկինք տարածած... Մեր գորքերը նևուսից հետացածին պես թափվում են քրդերը անպաշտպան հայերի վրա, թալանում աները մինչև վերջին թելը, կաթնակեր մանուկներին տանում են մզրախների վրա, ծերերին ու անգևն տղամարդկանց սրանարակ անում, իսկ մնացածներին տանում ձիաների ետևը ու ան՛հետանում...»: «Հայերը ստիպված են կամ դադթիլ, կամ մնալ և մեռնել...» (57, № 51, 1878):

Հուսախարութլունը միախառնվում էր սպասելիքների, անորոշ լավատեսութլան հետ: Ամիսներ անց Ներսես Վարժապետյանը, հիշեցնելով Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածի բովանդակութլունը, ասում էր. «արդյոք ճիշտ մեր ուզածին պես եղա՞վ հիշատակութլունը, ոչ». քաղաքականութլան մեջ «երբ շես կարող անել ինչ-որ ուզում ես, պետք է ոմնես ինչ-որ կարող ես»: Նա գրում էր, որ «մեր ազգային խնդիրը արևելլան ընդհանուր խնդրի հետ նոր կերպարանք ու նշանակութլուն ստացավ»: Պատրիարքն ասում էր, թե «Սան-Ստեֆանոյի գաշնադրութլան 16-րդ հոդվածը հրք ձեռք անցուցինք, նոր ոգի առինք և ավելի եռանդութլամբ սկսեցինք աշխատիլ: Մեր գործը չէր լմնցած, այլ սկսած էր»: Նա ասում էր, որ իմանալով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի առաջիկա վերանայման անխուսափելիութլան մասին, լարի համարվեց եվրոպական շահադրդութլան միջոցով ավելին ստանալ: Մտանավորապես ակնկալվում էր, որ Անգլիան փոխել կտար այն, ապահովելու համար Եփրատի հովտի անձևանմխելիութլունը (10, նիստ Ե, 21.VII.1878, էջ 63—64):

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածն աշխույժ քննարկումների առիթ տվեց: Հայկական մամուլն իր էջերը յայնորեն բացել էր հեղինակների կարծիքների առջև, փորձելով պարզել հանելուկը, հասկանալ, թե 16-րդ հոդվածի

տակ ինչ էր հասկացվում և ինչ էր ենթադրվում Հայաստանի համար: Գր. Արծրունին հողվածի բովանդակությունը հետևյալ կերպ էր բացատրում. քրիստոնյա նահանգապետ, սեփական քաղաքային ու գյուղական վարչություններ, դուքրի և անձի օտաճակություն, դատարանի առջև քրիստոնյաների և մահմեդականների հավասարություն, հարկահանութեան մեջ կամայականութեան բացառում և այլն: Քրդական շերտի սեփական վարչությունները կանխելու նպատակով Արծրունին չէր բացառում ինքնուրույն հայկական պահակազորք ունենալու իրավունքը (33, հ. 111, էջ 51):

Մի խոսքով, լավատեսներն աներկբայորեն 16-րդ հողվածն ըմբռնում էին (որովհետև այդպես էին սկզբում) որպես «Հայաստանի ինքնավարություն»: Ուրիշներ փորձում էին պարզել իրականությունը, սրբապետ առաջիկայում տեղի ունենալիքը, ըմբռնել այդ հողվածին համապատասխան քաղաքականության նպատակները:

Սովակալ Հորնրին մտավ Մարմարա ծով, հասավ Իշխանաց կղզիները: Լայարդն ուժեղացրեց ճնշումը Ներսեսի վրա: Անգլիական ինտրիգները մեծ շափեր ընդունեցին: Առաջ քաշվեց ինքնավար Հայաստանի գաղափարը: Սա կապահովեր նաև Հնդկաստանի մատուցյները, կոմունիկացիաները, մտածում էին անգլիական դիվանագետները (194, էջ 16):

Ռուսազուգյանը պրում է, որ Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հողվածն «ուղղակի մի բողոք էր սուլթանի կառավարության դեմ»: որ հիմնված էր Ռուսաստանի ցարին ներկայացված ծրագիր-խնդրագրի վրա, և՛ ծանր, և՛ «գեշ տպավորություն» թողեց սուլթանի, Բ. Գոան և անգլիական կառավարության վրա: «Ուստի թե սուլթանը և Բ. Գուար մեծ խոստումներ տվեցին Ներսես պատրիարքին», խոստովանեցին, թե իրենք լավ պիտեն Հայաստանի կեղեքված և թշվառ վիճակը, որ հարստահարությունները կանխելու նպատակով որամագիր են մի քանի գավառներում հայ կուսակալներ նշանակել և բարենորոգումներ մտցնելով «բարվոքել հայոց վիճակը»: Նրանք համոզեցին դիմել Եվրոպային և բողոքել ոչ թե օսմանյան կառավարության, այլ քրդերի դեմ: Նրանք համոզմունք էին հայտնում, որ եվրոպական դիվանագետների

առաջիկա կոնֆերանսը մի նպաստավոր հողմած կձևակերպի, և Ք. Գուրը «ավելի ուժով և սիրով պիտի գործադրի այդ բարենորոգումները»:

Ռուսաշուգլյանը հավաստում է, որ «Ք. Գուրն այսպես Անդղիո դեպպանին աշակցութեամբ շանաց համոզել պարտաւարքին», քանի որ Անգլիայի կառավարութիւնը չէր ուզում, որ հայերը Ռուսիո քաղաքականութեանը հետեին, որովհետեւ իր շահերին կվնասեր: Անգլիան հայերին իր կողմը դրավելու համար «խոստացավ ամեն պաշտպանութիւն ընել Ռեուլինի վեհաժողովին մեջ ի նպաստ հայկական խնդրին և մի ինքնօրինութիւն» շնորհել ակրութիւնների հսկողութեան ներքո (72, № 154, 1907):

Հիրավի, անգլիական դեպպան կայարգը փետրվարի սկզբին հայոց պատրիարքին խորհուրդ էր ապիս պահանջել ինքնավարութիւն թուրքահայաստանի համար, իրոստանալով տղագա կոնֆերանսում պաշտպանել այդ երկրի իրավունքները: Գրիգոր Արծրունին խմբագրական էր նվիրում այս հարցին: Նա գրում էր. «մինչև այժմ եվրոպական բարձր մեծ պետութիւններից Ռուսաստանը միակն էր, որ չողում էր թե՛ խոսքով և թե՛ գործով թուրքահայաստակ քրիստոնյաների թշվառ դրութեան վրա»: Իսկ այժմ նրանց մտտին «ոկսում է մտածել և հողալ» նաև Անգլիան: Արծրունին գրում էր, որ դա «պետք է որախացնի ամեն մտածող, գագոցող, արդարութիւն սիրող մարդուն» (57, № 12, 1878): Արծրունին գլխաւահավաստութեամբ ուրախանում էր, որ իբր ստեղծվում էր փոխըմբռնում Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև հայոց հարցում: Երկու օր անց՝ նույն Արծրունին արդեն հարցականի տակ էր վերցնում Անգլիայի «բարի նպատակը». «Եթե Անգլիան խաբեց թուրքիայի պես մի գորեղ պետութեան, որքան սրեմն ավելի հեշտ է նրան խաբել հայերի պես մի փոքրիկ ազգութեան» (57, № 15, 1878):

Ամեն ինչ անորոշ էր, մասավոր: Տեսակետները չէին բխում գործնական հնարավորութիւններից: Նրանց չեզինակներն անտեղյակ էին ակրութիւնների պլաններից, մտադրութիւններից: Պատահական չէր, որ Անգլիայից էին ակնկալում պաշտպանութիւն այն դեպքում, երբ հենց այդ ակրութիւնն էր խափանելու թուրքական տիրապետութիւն:

նից ազատագրվելու ճիգերը: Անգլիական դիվանագիտութ-
յան այրերը շափազանց ճկուն էին գործում: Նրանց տված
խոստումները, քաղցր-մեղցր խոսքերը խաթի դեր էին խա-
զացել պատրիարքարանի «արտաքին-քաղաքական» կողմնու-
րոշումը բանաձևելու գործում: Այստեղ դրսևորվեց ազգի
ղեկավարությանը հավակնած մարդկանց դեռևս հավաքա-
կան ուժ դարձած շլինելու, սեփական շահերը վերջնականա-
պես ճշտած շլինելու հանդամանքը: Բրտշակի տեսակետի
բացակայությունն իրեն զգացնել տվեց ամբողջ ժամանակ՝
Սան-Ստեֆանոյից մինչև Բեռլին, և շարունակվեց ճշտու-
ղես՝ սասանամյակներ շարունակ:

Հայկական շրջաններում 16-րդ հոգվածի քննարկումները
շարունակվեցին մինչև Բեռլինի կոնգրեսը: Ասանձնապես
նրանով զբաղվեցին Կ. Պոլսի հայկական շրջանները: Զի որ
նրանք հայկական նահանգներում ինքնավարություն ստա-
նալու հույսեր էին փայփայում, իսկ 16-րդ հոգվածում այդ
մասին ոչինչ չէր ասվում: Բուշարություն էր նվիրվում այն
բանին, որ հասակորեն չէին ձևակերպված ո՛չ հայկական
նահանգների սահմանները, ո՛չ բարենորոգումների բնույթն
ու իրագործման մամկանները: Հայաստանի գործերում նա-
խաձեռնությունը Թուրքաստանից խլելու նպատակով Կ. Պոլսի
անգլիական դեսպանը, «նոր օսմանները» տարբեր ձևերով
խորամանկություններով ներազդում էին հայկական պատ-
րիարքարանի, ազգային ժողովի անդամների վրա, բորբո-
քում ինքնավարության հնարավորության շուրջ եղած կրքե-
րը, խորհուրդ ասլով դիմելու Եվրոպական տերությունների
կառավարություններին, միայն թե նրանք հանդես գային
Թուրքաստանի միակողմանի միջամտության և ազդեցության
դեմ: «Մշակ»-ը գրում էր, որ «Անշուշտ, Անգլիան, որ ամ-
բողջ Եվրոպա կղղղեր «իմ շահերս, իմ շահերս» տղաղակե-
լով, զո՞չ շպիտի լիներ հոգվածից, վախենալով, որ Թուրքաս-
տանի ազդեցությունը հայերի միջոցով կմեծանա Փոքր
Ասիայում» (57, № 209, 1878):

Թուրքական մամուլում հոգվածներ երևացին հայերի վե-
րաբերյալը Խոսելով 16-րդ հոգվածի մասին, «Գոլոս» թերթը
գրել էր, որ այն և «բնականաբար նրանից ծագող Հայաստա-
նի ինքնավարությունը կլինեն բազմաշարժար ժողովրդի հա-

մար որպես վարձատրութիւն նրա բոլոր շարժարանքների համար, որոնք ամեն շաբաթ անց են կենում, մանավանդ վերջին ժամանակներում» (57, № 113, 1878)։ Թերթը ցարական կառավարության առջև հարց էր հարուցում հայերի համար այնպիսի բարենորոգումներ իրականացնել, որոպիսիք նախատեսվել էին Սվրոտյական Թուրքիայի համար։ Թերթի կարծիքով, այդ դեպքում հայերը կվարձատրվեն այն օժանդակության համար, որ նրանք Ռուսաստանին ցույց էին տվել նրա բոլոր պատերազմներում Թուրքիայի և Պարսկաստանի հետ, սկսած Պետրոս Մեծի ժամանակներից, «և այն դրկանքների ու հետապնդումների համար, որոնց նրանք դրա հետևանքով ենթարկվել են իրենց մահմեդական իշխանավորների կողմից»։

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

**ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄՐՅԱՊԱՅՔԱՐԸ
ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ ԲԵՌԼԻՆԻ ԿՈՆԳՐԵՍ**

Անգլո-ալստրիական շնորհամությունը ողորակեց հաղթանակի պտուղներին: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի դրույթները եվրոպական դիվանագիտության կրակի տակ: Բյբունաֆիլը Օսմանյան կայսրության ստանուի դերում: Անգլո-ալստրո-սուսական պատերազմի վտանգը և ցարական արքունիքի դիրքորոշումը: Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Սոլսերիի շքարերականը: Անգլիական և ալստրո-հունգարական դիվանագիտության հակառուսական համագործակցությունը: Սոլսերի—Շուպլով համաձայնագիրը և Հայաստանը: Անգլո-թուրքական գաղտնի համաձայնությունը և Հայաստանը:

Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի ստորագրումից անցան օրեր, ամիսներ, բայց այն վերջնական իրավական ճանաչում չէր ստանում: Ռուս-թուրքական հաշտության պայմանների շուրջ ծովալվեց նրբին ու բարդ դիվանագիտական պայքար, որի հիմնական բովանդակությունն արևմտաեվրոպական տերությունների ջանքերն էին՝ ուղղված Ռալկաններում և Հայաստանում ողորակական գեներալ հաղթանակի նսեմացման, Օսմանյան կայսրության ժառանգություններից իրենց համար առավելագույն օգուտ քաղելու նպատակին:

Յ. Էնդելյան ստեղծված միջազգային իրադրությունը բնութագրել է այսպես. երկար պայքարից հետո ռուսական զորքերը 1878 թ. հունվարին ընդհուպ մոտեցան թուրքական մայրաքաղաքի դարբասներին, բայց հանկարծ Բուֆորում երևացին անգլիական շորս զրահանավեր և ստիպեցին ռուսներին, որոնք արդեն տեսնում էին Սոֆիայի տաճարի դմբեթները, կանգ առնել և Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի իրենց նախագիծը հանձնել եվրոպական կոնգրեսի քննարկմանը (1. հ. XVI, մ. II, էջ 32)։

Նախ տեսնենք, թե ինչ էր կատարվում միջպետական հարաբերությունների ոլորտում, դիվանագիտության մարզում։ Տեսնենք, թե ինչպես ընկալեցին տերություններն Օսմանյան կայսրության դեմ Ռուսաստանի ստրած Հաղթանակը, ինչպես արձագանքեցին Բալկաններում և Արևելյան Թուրքիայում տեղի ունեցած ազդաբազաթական անզուշարժերին, ինչ միջոցների էին դիմում անգլիական, ավրսարիական և մյուս տերությունների դիվանագետները՝ նսեմացնելու համար ռուսական զենքի հաջողությունը, ումբուպնդելու իրենց աշխարհակալ դիրքերը։

Չմոռանանք հիշել, որ Օսմանյան կայսրությունում հույ ժողովրդի դրությունը թեթևացնելու գործն սատանձած մարդիկ անտեղյակ էին և չէին էլ կարող իրազեկ լինել, ինչ էր կատարվում տերությունների կառավարական, դիվանագիտական գրասենյակներում, և իրենց գործողությունները կառուցում էին մոտավոր անգլիկությունների, իսկուխ նաև՝ միտումնավոր, խորամանկ խորհուրդների հիմքի վրա, որ բխում էին անգլիական կամ թուրքական ազդյուններից։ Չէ որ կապիտալիստական աշխարհն ուներ իր չին դիվանագիտությունը, որը չէր խոսում «պարզ ու բացա՛նալու ձևով» (2, հ. 38, էջ 164)։

«...Պատերազմը, որ նշանավորվեց ռուսական բանակի փայլուն հաղթանակներով, դեռ մինչև իր ավարտն ուղղին հունգեցրեց Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի կառավարությունների և հասարակական կարծիքի զրգուման» (135, էջ 6)։ Թուրքիայի ստատուս քվոյի պաշտպանության քոյի տակ ռուսական ազդեցության շեղոբացումը և Օսմանյան կայսրության փլուզումից առավել օգուտ քաղելը դարձավ

արևմտակվրուպական դիվանագիտության գլխավոր մտահոգությունը և գործողության ծրագիրը:

Զափազանց դիպուկ է ասել Հակոբ Պարոնյանը. «Արևելյան խնդիրը կարծես յուր քաղաքական կերպարանքը մերկացավ ու ճաշակի վերարերյալ խնդիր մը դարձավ. յուրաքանչյուր կառավարություն յուր ճաշակին համեմատ կուզի ձեռք, կտրել զայն, միայն մեր ճաշակը ձայն չունի...» (58, հ. IV, էջ 35): Այս խոսքերը գրված են 1878 թվականի փետրվարին:

✓ Հիրավի, մեծ տերություններից յուրաքանչյուրը մտածում և գործում էր իր շահերին համապատասխան: Իհարկե, տարօրինակ կլիներ, ու Արևելքի գաղութացման համար պայքարող առաջատար կապիտալիստական տերություններն իրենց շահերին հակառակ իրապես մտահոգվեին թուրքական լծից հայերին ազատագրելու կամ նրանց վիճակը բարելավելու խնդրով:

Ըստ էության, եվրոպական տերությունների համար թույլ թուրքական կայսրության պահպանումն ամելի օգտավետ էր, քան հօգուտ Ռուսաստանի նրա փլուզումը: Այդ փլուզումից շպուտ է շահեր և շպուտ է ուժեղանար Ռուսաստանը. ահավասի՛կ այն շարժիչը, որը ննարավոր էր դարձնում եվրոպական գլխավոր տերությունների միասնական ճակատը: Այս հողի վրա էլ եվրոպական դիվանագիտները հիմնականում համերաշխ էին ընդդեմ Ռուսաստանի: Զգալի էր դուրձել նաև Բալկանների երիտասարդ պետությունների շահերի ու ներհակությունների նշանակությունն ընդհանուր խնդիրների արժարժման և լուծման գործում:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը Եվրոպայում շարժյուն և կասկածների մի ամբողջ փոթորիկ առաջացրեց (163, էջ 351): Ռուսական դիվանագիտությունը փորձում էր ապահովել իր ռազմական հաղթանակի քաղաքական ճանաչույթ եվրոպական կառավարությունների կողմից, առանց խախտելու հավասարակշռությունը մայրցամաքում: Սա հեղախնդիր չէր: Դեռևս 1877 թվականի օգոստոսի 6-ին Բիրքոնսֆիլդը, խիստ անհանգստացած ռուսական բանակի հաղթանակից, հարց էր տալիս. «Ի՞նչ պետք է անել»: Նա չէր սուրակուսում, որ «Թուրքիան ամլիրակների կվերածվեր»: «Ահա

թե ինչու, — ասում էր նա, — ես անհրաժեշտ եմ համարում մեր նազատորմը տեսնել նրա անմիջական ջրերում և Գալիպոլին գրավել որպես նյութական երաշխիք: «Այն ժամանակ մենք ի վիճակի կլինենք փրկելու Քուրքիան» (226, էջ 361):

Մեծ Բրիտանիայում քաղաքական գրգռվածությունն իր պաղատական հասարակության հասարակ ճակատով 1878 թվականի հունվարին, երբ «անհոգս ջինդոխսաները (ուռա-հայրենասերները, շովինիստները) հռչակեցին իրենց պատրաստակամությունը կռվի և՛ նեղ ամեն մի հնարավոր թշնամու դեմ» (205, էջ 141—142): Այլ հենց այդ պահին նրանք պատերազմի ճիշտ արձակեցին.

«Մենք չենք ուզում պատերազմել, բայց, սատանան
տանի, ստիպված ենք,

Մենք ունենք մարդիկ, մենք ունենք նավեր, մենք փող
նույնպես ունենք» (214, էջ 70):

Մամուլի, մյուզիկ-հուլերի, եկեղեցիների բեմերից և քաղաքապետի միտինգների միջոցով Բիրսնաֆիլդն այնպիսի շովինիստական ազմուկ բարձրացրեց, ինչպեսին Անգլիան. նույնիսկ Պալմերստոնի ժամանակներում, չէր իմացել (152, էջ 29): Անգլիական թերթերը գրում էին Մեծ Բրիտանիայի համար Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի անընդունելիության մասին (217, էջ 346):

Հունվարի 14-ին անգլիական կառավարությունը հայտնեց Գորչակովին, որ Լուսաստանի և Քուրքիայի միջև կնքվելիք որևէ սլայմանագիր, որը փոխախառնություն կմտցնի 1856 թվականի Փարիզի և 1871 թվականի Լոնդոնի համաձայնագրերի մեջ, անվավեր կճանաչվի առանց այն անբությունների հավանության, որոնք ստորագրել էին հիշյալ համաձայնագրերը: Իսկ 1871 թվականի՝ Լոնդոնի կոնֆերանսի հայտարարության մեջ ասված էր, որ «ոչ մի անբություն չի կարող ազատվել տրակտատի պարտավորություններից կամ փոխել նրա որոշումներն այլ կերպ, բուն մշտա պայմանավորված կողմերի համաձայնությամբ, որը ձեռք է բերվել սիրալիր համաձայնագրի միջոցով»:

Հունվարի 25-ին Պետերբուրգը պատասխանեց, թե մտադրություն չունի միայնակ կարգադրելու կիրառական այն

խնդիրները, որոնք կապ ունեն ռուս-թուրքական խաղաղության հետ: Սակայն հակառուսական պրոպագանդան շարունակվեց: Անգլիան դարձավ հակառուսական ազմկարարության առաջապահը: Հունվարի 29-ին անգլիական կառավարությունը հայտնեց ցարական կառավարությանը, որ Կաղանկիկում առաջարկված խաղաղության պայմանները վերստերսում էին եվրոպային և պետք է իրագործվեին ու հաստատվեին եվրոպական համաձայնագրերը ստորագրած տերությունների գիտությունով և հավանությունով: Մյուս օրը Փորշակովը պատասխանեց, թե մի քանի զխավոր խաղաղարարական հիմունքների առաջադրումն անհրաժեշտ էր դիտարկար կնքելու համար: Սակայն, գրում էր նա, դրանք սկիզբն էին, և որ եվրոպական շահերին վերաբերող խնդիրները կարգադրվելու էին եվրոպական տելությունների մասնակցությամբ:

Տարակարծություններ, տարբեր մտայնումներ էին առաջացել բրիտանական վերնախավում: Ըստ Սևաոն-Վաթսոնի՝ Արևելյան հարցում էականորեն տարբերվում էին Քիրսնսֆիլդի, Սուլսբերիի մտայնումները: Մյուս կողմից՝ ծայրահեղորեն հակոսանչա էին կառավարող կուսակցության և Գլադստոնի գլխավորած բնդգիմադիրների դիրքորոշումը (214, էջ VII, IX):

Սևաոն-Վաթսոնը գրում է, որ հունվարին բնդգիմադիր ուժերը կատաղի կրակ բացեցին ամբողջ երկրով մեկ: Ընդգիմադիրները ցույց էին տալիս, որ հնարավոր չէ պատերազմել Ռուսաստանի դեմ առանց Քուրքիային պաշտպանելու: Իսկ դա Անգլիայից կօտարացնեի Քալկանների նոր սեկտի պետություններին, նրա դեմ կհաներ եվրոպական հասարակական կարծիքը, որը քաղաքակրթված եվրոպայի պարաքն էր համարում Արևելյան հարցի լուծումը (217, էջ 274, 278):

Հունվարի վերջին անգլիական կառավարության ներսում ծագած տարակարծությունների ժամանակ Պերրին և Դուլլիների մինիստր Կարնարվոնը հանդես եկան Քիրսնսֆիլդի ազդեցիվ դիրքորոշման դեմ: Պեմ լինելով Ռուսաստանի նա բարդացումներին՝ երկուսն էլ հրաժարական ավելին: Առաջինը մնաց իր պոստում թաղուհու միջամտությամբ, իսկ

երկրորդը հետացավ պաշտանից, Սովակալ Հորնբիի նավերը նորից ետ կանչվեցին Գարդանելից (165, էջ 445)։

Ահտոն-Վաթսանը գրում է, որ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետը շրջանցում էր արաաբին գործերի մինիստրին, նրա դիտի վրայով անմիջական կապ պահպանելով և հրահանգավորելով Կ. Պոլսում դեսպան լայարդին (217, էջ IX)։ Վերջինս էլ իր հերթին համոզում էր Բիքոնսֆիլդին հենվել Արդուլ Համիդի վրա, նրան համարում էր իր իմացած «հաճելի» մարզկանցիից մեկը, որին հատուկ էին «քարի պսակկումներ» (217, էջ 45)։

Համիդը դեմ էր անգլիական նավերի մուտքին Գարդանել, վախենում էր դրանով առիթ տալ ռուսական բանակին գրավելու Կ. Պոլիսը։ Այնուամենայնիվ, փետրվարի 14-ին անգլիական վեց զրահանավեր երրորդ անգամ երևային Գարդանելում, հետո խարխսխ ձգեցին Իշխանաց կղզիներին մոտ, Մարմարա ծովում, բայց չհամարձակվեցին դեսանահանել։ «Մասիս»-ը գրում էր, որ «անգլիական նավատորմը Մարմարայի մեջ կղեգերի՝ առանց մայրաքաղաքիս նեղուցը մտնելու (53, № 2087, 1878)։

Այն պահին, երբ մամուլում քննարկվում էին տարբեր պլաններ, անգլիական դիվանագետները և ռազմական մինիստրությունը մշակում էին գործողությունների որոշակի պլան։ Անգլիան իսկապես լրջորեն պատրաստվում էր պատերազմի։ Զինանոցներում և գործարաններում ծավալվում էր թնդանոթների և հրաձուլային զենքերի արտադրությունը։ Մալթա կղզում կենտրոնացվում էին ռազմական ռեզերվներ։ Անգլիական գլխավոր շտաբը մշակել էր պատերազմական գործողությունների իր պլանը։ Նախատեսվում էր հարվածել Թոսֆոր—Գարդանելի, Անդրկովկասի (Տրապիզոն—Վան դժով) շրջանում, դեսանահանել Սև ծովի ափին։ Նախատեսվում էր նաև օդապարծել Հունաստանի աերիտորիան, այնուհետև մեծ թվով զորք կուտակել Ալեքսանդրետի շրջանում, հարավից հարվածել Անդրկովկասին։ Արդեն նշանակված էին այդ ռազմական գործողությունների հրամանատարները։ Բիքոնսֆիլդը միտում էր խալիֆաթի դրոշի տակ Ռուսաստանի դեմ հանել հպատակ մահմեդականությունը։ Այս գաղափարին

Հովանություն էր սվել նաև Վիկտորիա թագուհին (173, էջ 236—237):

Անն գրում է, որ «Տարաբերությունները երկու պետու-
թյունների միջև այնքան լարվեցին, որ անպիտանական
պատերազմն անխուսափելի էր համարվում» (32, էջ 196):
Ճիշտ է, Անգլիայում հասարակական կարծիքի զերակշռող
մասը սուրբ էր տալիս Բիրոնսֆիլդի քաղաքական դժին,
ինկարկում նրա իմպերիալիստական հաջողութուններին,
բայց լսելի էր նաև լնդդիմադիրների ձայնը: Փլադստոնն
սպացուցում էր, որ այդ քաղաքականությունը Եվրոպայի
շահերին չէր ծուաչում, որ եթե «Անգլիային այս անգամ էլ
հաջողվեր ոտքի կանգնեցնել Թուրքիային՝ դա մեծագույն
գժրախուսություն կլիներ Եվրոպայի համար»:

Այնուամենայնիվ, Բիրոնսֆիլդը ստիպված էր բոցա-
հայտ սրատերազմական գիծ չվարել, այլ գիմել գիվանադի-
տական գինանոցի ղենքերին: Բայց զեպելում նպատակը
նույնն էր. ավելի լավ էր Օսմանյան կայսրության քրիստոն-
չա ժողովուրդները «խորովվելին դժժաքի մեջ», քան անգլիա-
կան պաղտեթային տիրապետությունը սուժեր Արևելքում
(32, էջ 195): Բիրոնսֆիլդը հակված էր մինչև վերջ սրաշու-
ղանել Թուրքիային: Բայց նա դա չէր կարող անել բացա-
հայտորեն, քանի որ նրա հակառակորդները՝ Փլադստոնն ու
համախոհները, բուրժուարական կոտորածը մերկացրել էին
կայսրության այնպիսի պաթոսով, որ այդ պահին բրիտանա-
կան թողափորությունում ոչ ոք չէր համարձակվում հանդես
գալ օսմանների օդաին (118, էջ 464—465): Դա էր պատ-
նառը, որ նրա դործողությունների մեջ նրբին և ճկուն քայ-
լերը գուղակցվում էին սուր ճոճելու, սպանանալիքների գիմե-
լու մեթոդի հետ: Անգլիայի պատմաբան Մեդլիկոսն ընդ-
գծում է, որ Բիրոնսֆիլդը Խուստուտանը համարում էր Անգ-
լիայի գլխավոր ախպանը Մերձավոր Արևելքում: Բայց նա
հովանաբարակա պատրաստ էր սպանել պատերազմով կամ
դարձարքի մեջ մանել ըստ հանգամանքների: Նա օժտնդու-
կություն էր ակնկալում Բիսմարկից, որը նույնպես ձգտում
էր շափավորել Խուստուտանի տղղեցություն տարածումը
(200, էջ 232—233): Լոնդոնի գերմանական գեպանը ար-
տարին գործերի միմիսար Բյուրովին շարազրում էր իր սե-

սակեւոր, զանելով, որ «եթե ռուսները հաստատվեին Հայաստանում, Պարսից ծոցն ու Սիրիան շարունակ սպառնալիքի տակ պիտի բնկնեին»:

Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ հակված են այն կարծիքին, որ Անգլիան և Ավստրո-Հունդարիան, անգիջում գիրք բռնելով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի իրականացումը խափանելու հարցում, հնարավոր էին գործնում պատերազմի բռնկումը Անգլիայի, Ավստրիայի և Ռուսաստանի միջև (135): Մեղլիկոսը նշում է, որ Բիբոնսֆիլդի ղիտավոր խորհրդներին մեկը Անդրաշին համոզելն էր, թե անգլո-ավստրիական հակառուսական համաձայնությունն անհրաժեշտություն էր, ինչը պետք է սահմանափակեր Քուրբիայի նկատմամբ Ռուսաստանի հաղթանակի արդյունքները (200, էջ 243):

Իրվանագիտական սկզբի գործողություններին զուգրեթաց, ռուսական բանակի գլխավոր շտաբում կազմվել էին ուսզմական գործողությունների համապատասխան պլաններ բայկանյան և կովկասյան ուսզմարեմերի համար այն դեպքում, եթե Անգլիան և Ավստրիան պատերազմ հայտարարեին (129, էջ 46): Ալեքսանդր II-ը մարտի կեսերին գրում էր նիկոլայ Նիկոլաևիչին, թե «Անգլիան միայն առիթ էր փրկարում մեզ պատերազմ հայտարարելու համար», դժվարացնում էր կոնգրեսի գումարումը Բեպինում: Մի քանի օր անց՝ Ալեքսանդր II-ը Անգլիայի հետ հարաբերությունների խզումն անխուսափելի էր համարում (165, էջ 474, 475, 479):

Անգլիական պրոպագանդան շինծու աղմուկ էր բարձրացրել Հնդկաստանի մատույցներին ռուսական փտանգի հարյր շուրջ: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի վերանայման վրա պնդելով, անգլիական դիվանագետները երեք փաստարկ էին բնդգծում՝ դեմ էին, որ Բաթումը դառնար ռուսական ուսզմածովային րազա. անթույլատրելի էին համարում ռուսական ազդեցության տարածումը Սիրասի հովտի վրա. տուրկում էին, որ Տրապիզոն—Պարսկաստան ավանդական առևտրական ճանապարհը անցնի ռուսական տիրույթության տակ (213, էջ 1124):

Անգլիական իմպերիալիստներին ամենևին չէին հետաքրքրում հայերի ծանր վիճակը, նրանց ձգտումները: Քուր

պանդանվեր թուրքական տիրապետութիւնը Փոքր Ասիայում, միայն շտուժեին անգլիական շահերը, սա էր նրանց հովատո հանդանակը: 1876 թվականի տվյալներով, ինչ խոսք, զգալի էր Տրապիզոն—Քայազեսի վրայով անցնող անգլիական առևտրի ծավալը: Տրապիզոնի վրայով արտահանութիւնը Մեծ Բրիտանիա կազմել էր 95.560 ֆունտ ստեռլինգ, Պարսկաստանի արտահանումը Մեծ Բրիտանիա՝ 104.081 ֆունտ ստեռլինգ: Մեծ Բրիտանիայից ներմուծումը նույն ճանապարհով կազմել էր 83.526 ֆունտ ստեռլինգ իսկ Պարսկաստան՝ 754.764 ֆունտ ստեռլինգ (223, էջ 361):

Սենտ թե ինչու անգլիական իմպերիայիստական քաղաքականութեան պիտակներ ղեկավարներից մեկը՝ Մուչերիլին, ասածկում էր Տրապիզոն—Քայազես—Թավրիզ բարավանային ճանապարհը Թուսաստանի նկողնութիւնից զերծ պանդանվեր խնդրի շուրջ «Հայաստանի ամբողջներն ստանալը,— ստում էր նու,— պատճառ կդառնա, որ այդ նահանգներն ժողովուրդը կենթարկվի ամբողջներին տեր դարձող իշխանութեան անմիջական ազդեցութեանը» (57, № 62, 1878): Իսկ Կ. Պոլսում անգլիական գինվորական կցորդներ Հոմը և Սոլյուսը միակողմանիորեն աեզեկացնում էին Լոնդոն այն վտանգների մասին, որ ղեկի Հայաստան սուսական ասաջխաղացումը կառաջացնէր անգլիական շահերի նամար Եփրատի ու Տիգրիսի հովիտներում, Մերձավոր և Միջին Արևելքում (188, 11, 1878, էջ 163—164): Անգլիայում ձայներ էին լրսվում Հայաստանը Թուսաստանի կողմից դրավվելու դիմաց Անգլիայի կողմից Եգիպտոսն ու Կիպրոսը զավթելու մասին: Արևելյան շարքի մասնագետ, անգլիացի պատմաբան Անգերսոնը նույնպէս գանում է, որ 1878 թվականի գարնանը անգլո-թուսական տատերագմը սեալ բան էր (174, էջ 5):

Բալկաններում ռուսական ազդեցութեան ամբայնդմանը, սլավոնական ժողովուրդների պետական զարգացմանն ու նամերաշխութեանը բոլոր միջոցներով բնդդիմանում էր տվտարո-հունդարական արքունիքը: Նա խոչընդոտում էր Սերբիայի, Չեռնոգորիայի, Բոսնիա-Հերցեգովինայի ջանքերի միավորմանը, ղեմ էր մեծ Բուլղարիայի ստեղծմանը: Արևնտան ձգտում էր իր իշխանութիւնը տարածել սլավոնա-

կան հողերի, առաջին հերթին՝ Բոսնիայի և Հերցեգովինայի վրա: «Թուրքիան մի պատենշ էր Ավստրիայի համար ընդդեմ Ռուսաստանի...», — նշել է Կ. Մարքսը 1878 թվականի փետրվարի 4-ին (1, հ. XV, էջ 380—381): Եվ Ավստրիական արքունիքը ձգտում էր այն բանին, որ այդ պատենշն ամբողջովին ի վնաս իրեն շխորտակվեր: Ավստրիական կայսրը պնդում էր, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը ոտնահարում էր իր պետական կենսական շահերը (129, էջ 9):

Ֆրանսիացի պատմաբան Գերիգուրը նշում է, որ Ֆրանց-Իոսիֆն արդեն ոչ մի դեր չէր խաղում ո՛չ Իտալիայում, ո՛չ Գերմանիայում և մտածում էր իր կայսրությունն ընդարձակել Արևելքում՝ Բալկանների հաշվին, մտնաժանգ որ Բիսմարկը նրան խոստացել էր օգնել այդ գործում (118, էջ 463): Նա պնդում էր եվրոպական կոնգրես Նրավիբելու վրա, գտնելով, որ միայն այդ միջոցով էր հնարավոր ապահովել կայսրության արևելյան շահերը: Աստիճանաբար գծագրվում էր անգլո-ավստրիական միացյալ ճակատ բնդղեմ Ռուսաստանի:

1878 թվականի փետրվարի 5-ին, մինչև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումը, Ավստրո-Հունգարիան մի նոտայով դիմեց 1856 թվականի Փարիզի պայմանագիրը և 1871 թվականի Լոնդոնի կոնվենցիան ստորագրած տերություններին, առաջարկելով Վիեննայում հրավիրել եվրոպական կոնֆերանս, քննարկելու համար ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով ծագած վիճելի հարցերը: Սկզբում ժամանակ շահելու և որոշակիություն հաստատելու նպատակով կանցլեր Գորչակովը հետաձգեց պատասխանը, իսկ ապա մերժեց կոնգրեսը Վիեննայում հրավիրելու առաջարկությունը: Բայց նա դիմեց Բիսմարկին, խնդրելով նրան չանդես դալ միջնորդի դերում: Ռուսական արտաքին քաղաքականությունը ղեկավարը ձգտում էր այդ միջոցով կանխել Ավստրո-անգլիական մերձեցման հնարավորությունը: Բիսմարկը փետրվարի 17-ին սալիստագրում հայտարարեց, որ Գերմանիան ոչ ոքի չի հարկազրի իր տեսակետները, իրավաբանական դատավորի դեր չի ստանձնի, այլ կստանանա փակվի ազնիվ միջնորդի դերով, որը ցանկանում է, որպեսզի վիճառ

կողմերի միջև իսկապես համաձայնություն կայանա»։ Գերմանացի մի բանկիր իսկույն նկատել էր, որ ազնիվ միջնորդներ երբեք չեն լինում (152, էջ 172)։

Միաժամանակ Բիսմարկը շեղում էր Արևելյան հարցում Գերմանիայի անմիջական շահագրգռվածության բացակայությունը։ Ըստ Բիսմարկի՝ Արևելյան հարցի հետ կապված խնդիրները պետք է լուծվեին շահագրգռված կողմերի՝ Ավստրո-Հունգարիա—Ռուսաստան, Անգլիա—Ռուսաստան բանակցությունների միջոցով, իսկ ինչ վերաբերում է տերիտորիալ փոփոխություններին, ապա Փարիզի սլայմանագիրը ստորագրած բոլոր սերությունների համատեղ համաձայնությունով։

Մարտ ամսվա ընթացքում, երկու շաբաթ շարունակ, Լոնդոնի և Պետերբուրգի միջև աշխույժ բանակցություններ էին տեղի ունենում։ Ալեքսանդր II-ը, հույս ունենալով ապահովել Ավստրո-Հունգարիայի շահավորությունը, մերժեց եվրոպական կոնգրեսի քննարկման առարկա դարձնել սլայմանագրի այն կետերը, որոնք զլխավորապես վերաբերում էին Ռուսաստանին և Թուրքիային։ Սա հավասարազոր էր Անգլիայի հետ բացահայտ կոնֆլիկտի։ Իհարկե, որոշ ուսումնասիրողներ, ժամանակակիցներ, դեպքերի ակահատիժներ հարցականի տակ են վերցնում Ռուսաստանի դեմ միայնակ պատերազմելու Անգլիայի պատրաստակամությունը։ Մակայն, այնուամենայնիվ, «քանի որ Սան-Ստեֆանոյի սլայմանագրի սլայմանները վերանայելու շուրջ բանակցությունները շարունակվում էին,— գրում է ռուս հեղինակ Սկալկովսկին,— Անգլիան և Ավստրո-Հունգարիան իսկապես գինվում էին, իսկ ռուսական բանակը Կ. Պոլսի պատերի տակ կոտորվում էր տիֆից» (159, էջ 227)։

Քողաքական աշխարհն ուղադրությամբ և անհամբեր հետևում էր անգլիական կառավարության գործողություններին։ Պատերազմ, թե՛ խաղաղության, ի՞նչ էր լինելու Սան-Ստեֆանոյի հաշտության հետևանքը։ Այդ հարցի պատասխանն այնչափ անսրտշ էր, որջուրի մշուշապատ և անհասկանալի՝ Լոնդոնի տնօրենների գործողությունների իմաստը։ Ինչպես նկատում էր Կ. Պոլսի «Մասիս» թերթը, անգլիական մինիստրները «կես պատերազմական, կես սպառնական և

կես խաղաղասիրական հայտարարություններով լի ճառեր կխոսին» (53, № 2120, 1878):

Բեռլինի կոնգրեսի մասնակից սուս գեներալ Գ. Բորրիկովն իր հուշերում շեղաբերական տեղեկություններ է հաղորդում այն մթնոլորտի մասին, որ ստեղծվել էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերանայելու շուրջ Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագիտության կողմից (92, 1889, հ. 205): Նա գրում է, որ «մենք ընդհանրապես գիշողական էինք», որ միջազգային բարգապումներից խուսափելու համար ուսական դիվանագիտությունը շեղաբերում էր գիշումներ անում: Նա նկատում է, որ փորձ անգամ չէր արվում միջամուխ լինել, թե արդյոք տերությունների պահանջախնդրությունների նեղումն առկա՞ էր նոր պատերազմի վճռականություն (92, 1889, հ. 205, էջ 8—9):

Սակայն փաստը մնում էր փաստ, որ Ռուսաստանը բոլոր միջոցներով խուսափում էր Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի հետ ռազմական ընդհարումից: Բորրիկովը Բալկանների ազգային-քաղաքական պրոբլեմներին քաջատեղյակ անձնավորություն էր, հանդիսացել էր Գորչակովի և Շուվալովի խորհրդականը: Նա ընդունում է, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը պաշտպանելն անհնարին էր, քանի որ շափազանց խախուտ էին նրա հիմքերը: Իրա պատճառներից մեկը նա համարում էր այն փաստը, որ ուսական դիվանագիտությունը, առաջին պլան մղելով բուլղարական շահերը, երկրորդական նշանակություն տվեց բալկանյան մյուս ժողովուրդներին, նրանց վանելով Ռուսաստանից: Հետագայում սրանց ներկայացուցիչները Բեռլին եկան իրենց առանձին-առանձին խնդրագրերով, բողոքներով և ըմբռնվածքներով Ռուսաստանի շուրջ (153, 1913, հ. 153, էջ 286—288):

Հունական մամուլը գրում էր այն մասին, որ Թուրքիայի հետ Ռուսաստանի բանակցությունների ժամանակ ուսահարվել էին Հունաստանի շահերը: Չպետք է մոռանալ, որ ապագա բուլղարական իշխանության մեջ զգալի էր հույն հարուստների դերն ու նշանակությունը: Մ'վ Ռուսմկիայում, և՛ Կ. Պոլսում հույներն ուրախ էին, որ պատերազմում պարտվել էին թուրքերը, բայց դժգոհ, որ չէին շահում իրենք (141, էջ 29): Թուրքական թերթերը շարունակում էին հա-

մտղել իրենց բնթերցողներին, որ անգլո-ավստրիական դաշինքը Եվրոպայի պաշտպանությամբ կտախպի Ռուսաստանին հրաժարվել խաղաղության պայմանագրի կետերի կհսից: Հուլիները գրում էին ավստրո-անգլո-հուլի-ռումինական միասնական, հակառուսական ճակատ ստեղծելու մասին: «Նա համոզված եմ,— այդ օրերին գրում էր Մոլչանովը,— որ Անգլիան կբերե աչիս շի ունենա այսպիսի հարմար առիթ Ռուսաստանի դեմ մահմեդականներին ղինելու և դրանով իսկ պահպանելու իր հեղինակությունն Արևելքում...» (141, էջ 195):

Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի մինիստր Անդրաշին պահանջում էր, որ տերութունները ճանաչեն իր տերության հստակ հրավերները Բոսնիայում և Հերցեգովինայում ու նրանից հարավ, թույլ չտալ Չեոնսլովակի ելուզ գեպի Ազրիաակ ծով:

Գորչակովը սրտեց զիջումներ անել Ավստրո-Հունգարիային, քան Անգլիային, որը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի պայմանների լրիվ վերանայման հարց էր դնում: Այս պեպքում Անգլիան միայնակ ոչ մի դեպքում չէր համարձակվելու պատերազմել Ռուսաստանի դեմ: Բացի այդ, Գորչակովը հուշս ուներ, որ Բիամարկը ճնշում կգործադրեր Ավստրո-Հունգարիայի վրա՝ չափավորելով նրա պահանջները:

Մարտի 9-ին Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Գերբին լորդերի պալատում հայտարարեց, որ անգլիական կառավարությունը դեմ չէր կոնգրեսը Բեռլինում գումարելուն, որի մասին հայտնել էր ավստրիական կառավարությունը: Նա գտնում էր, սակայն, որ խաղաղության բոլոր պայմանները բնավելու էին, և նախորդ միջազգային փաստաթղթերում հաստատված իրավիճակի մեջ նոր փոփոխություններն ընդունելի էին համարվելու կոնգրեսի վավերացումից հետո: Անգլիան ուզում էր, որ Սան-Ստեֆանոյի ամբողջ դաշնագրի վրա կոնգրեսի իրավունքը պարտավորիլ լինելու Ռուսաստանը եվրոպական նշանակության և իրավասության հարց էր համարում միայն նեղուցների խնդիրը: Անգլիական պիվանագիտությունը եռանդուն ջանքեր էր գործադրում հակառուսական կոալիցիա ստեղծելու համար:

1878 թվականի մարտին, Գերբի անկման նախօրյակին, մի նախագիծ էր կազմվել, որ կոչվում էր «Միջերկրականի լիգա»: Մարտի 13-ին Գերբին ցուցում էր տվել Հոսմի անգլիական պետանին՝ ներազդել Իտալիայի կառավարության վրա, որսկսով նա միանար Ֆրանսիային, Անգլիային, Ավստրո-Հունգարիային և Հունաստանին, «պաշտպանելու համար» իրենց առևտրական և քաղաքական շահերը Միջերկրականում և Կեղոսցնելում (220, էջ 382):

Միջերկրական տերութունների լիգա ստեղծելու նախապիծը Բիքոնսֆիլդը թագուհուն գրած նամակում անվանում էր «Փաղտնիքների զաղտնիքը»: Ըստ այդ պլանի՝ Անգլիան նախատեսում էր շխանգարել Ավստրիային դավթելու Բոսնիան, Իտալիան գրավելու էր Ալբանիան, Ֆրանսիայի համար նախատեսվում էր Թունիսը, իհարկե՝ Բիսմարկի համաձայնությամբ: Հունաստանը նույնպես մասնակից էր դառնում այդ լիգային (217, էջ 326):

Իտալիայի արտաքին գործերի մինիստր Կորտին խուսափեց հակառուսական բռնի մեջ մտնելուց: Անգլիական դիվանագիտութունն իր նպատակին շահասով (220, էջ 383):

Նրբ Իտալիայի արտաքին գործերի մինիստր Կորտին մերժեց մասնակցել այդ ձևնարկին, դա պատճառաբանելով Եվրոպայում շեղբութուն պահպանելու իր քաղաքականությամբ, Բիքոնսֆիլդը հրաժարվեց այդ պլանից, ավելի ու ավելի իր ուշադրությունը կենտրոնացնելով Մերձավոր Արևելքում նոր Զիբրայթար փնտրելու վրա (217, էջ 327):

Մարտի 13-ին անգլիական կառավարությունը հայտնում էր, թե մինչև Եվրոպական ֆորում հրավիրելը անհրաժեշտ է կուսարյալ վստահութուն ունենալ, որ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված համաձայնագրի բոլոր հոգվածները կենթարկվեն կոնգրեսի քննությանը, որպեսզի կարելի լինի որոշել, թե ո՞ր հոգվածները պետք է ընդունված լինեն այլ տերութունների կազմից և որոնք՝ ոչ:

Մարտի 17-ին Գորչակովն անգլիական դեսպան Լոֆտուսի միջոցով հաղորդում էր անգլիական կառավարությանը. «Կրկին վստահեցնում եմ բրիտանական կառավարությանը, թե Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կապված խաղաղության ճիմնական դաշնագրի ճիշտ օրինակը կհաղորդվի մեծ

տերութիւններին կոնգրեսի գումարումից առաջ, և թե կոնգրեսում ամեն մի տերութիւն կատարչալ ազատութիւն կունենա իր դիտողութիւնները և գործողութիւնները համար»։ Գորչակովն ասել էր Լսֆատսին, որ Պետերբուրգը պատրաստ էր վիճելու այն կետերի շուրջ, որոնք վերաբերում էին եվրոպական շահերին։ Գորչակովն ապացուցում էր, որ Հայաստանում գրավված վայրերը Ռուսաստանի համար անեղ ոչ թե նարձակողական, ոչլ զուտ պաշտպանողական նշանակութիւն։ Նա շիշեցնում էր, որ Կարսի նման բերպարազարքը երրորդ անգամ էր արդեն վերցնում սուսական բունակը և դա միայն արվում էր սեփական սահմանների ապահովութիւն համար։

Ֆորին օֆիսը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի պաշտոնական տեքստի օրինակն ստացաւ մարտի 23-ին, որից հետո ստեղծվեց մի նառուկ կոմիտե, որի մեջ մտնում էին Քիքոնսֆիլդը, Սուրերին և ուրիշներ։ Կոմիտեն մշակեց և կառավարութիւն քննորկմանը ներկայացրեց իր եզրակացութիւն-հուշագիրը՝ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի նկատմամբ անգլիական դիրքորոշման մասին։ Պայմանագրի 16-րդ հոդվածի մասին այնտեղ ասված էր. «Մենք կարծում ենք, որ այս հոդվածում նախատեսված բարեկամութենքն ու օնֆորմները պետք է երաշխավորվեն մի պարտավորութեամբ, որ ստանձնելու են բոլոր տերութիւնները և ոչ թե միայն Ռուսաստանը, և որ դրանք պիտի հանդիսավոր կիրպով գրվեն յուրաքանչյուր տերութիւն նշանակած անդամներից կազմված հանձնաժողովի հսկողութիւն տակ» (220, էջ 369)։

Այնուհետև փաստաթղթում ասված էր. «Ինչ վերաբերում է Հայաստանում տերիտորիալ կորուստների փոխհատուցմանը, մենք գտնում ենք, որ սրետք է եռանդուն ջանքեր գործադրվեն դեպի արեւելք այնքան հետու ետ մղելու նախատեսվող անեքսիայի արեւմտյան սահմանները, որքան թույլ է տալիս Տրապիզոնից Պարսկաստան ներկա առեւտրական հանապարհը Քուրքիայի տերիտորիայում պահելու համար» (220, էջ 370)։

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կերումից անմիջապէս հետո «Քայմս»-ը գրեց, որ Հայաստանի տերիտորիաների

անցումը Ռուսաստանին հարկադրում էր Անգլիային «գրավել և պաշտպանել նվախառուր» (53, № 2098, 1878)։

Մարտի 27-ին տեղի ունեցավ կառավարության կարևոր նիստ, որտեղ Բիքոնսֆիլդն ասաջարկեց մի շրջաբերական հրապարակել, ցույց տալով գեներալ զիմերու Մեծ Բրիտանիայի պարաստակամությունը։ Նա անհրաժեշտ էր համարում Հնդկաստանից բերված գործերով Կիպրոսը և Իսկենդերանը օկուպացնել, որպեսզի «չեզոքացնել սուլտանի նվաճումները Հայաստանում» (203, էջ 266)։ Այս ասաջարկությունը շքնդունվեց Ֆորին օֆիսի կողմից, մինչև որ Սոլսբերին դարձավ արտաքին գործերի մինիստր՝ մարտի 31-ին հրաժարական աված Դերբիի փոխարեն։ Անգլիական պաշտոնական գիրքորոշումը սրտազակի դարձավ, երբ Սոլսբերին անցավ իր պաշտոնական պարտականությունների կատարմանը, ինչը նա սկսեց «գրամատիկ մաներայով» (214, էջ 71)։ Գործի անցնելուց քսանչորս ժամ հետո տրդեն պատրաստ էր նրա աղմուկ հանած շրջաբերականը։

Ռոբերտ Արթուր Սոլսբերին—Սեսիլը (1830—1903) ծագումով ազնվական ընտանիքից էր։ 1866—1867, ապա 1874—1878 թվականներին նա Հնդկաստանի գործերի մինիստրն էր Դերբիի և Բիքոնսֆիլդի կառավարություններում, անգլիական ինտելիտիվ նվաճողական, գաղութային քաղաքականության ախտիվ կազմակերպիչներից ու իրականացնողներից մեկը։ Սոլսբերինն է պատկանում «Փայլուն մեկուսացման» (Splendid isolation) քաղաքականության գաղափարը։ Նրա գիվանագիտական բուռն գործունեության ասաջին շրջանը համընկնում է 1875—1878 թվականների արևելյան ճգնաժամի հետ։ 1876 թվականին Կ. Պոլսում գումարված տերությունների կոնֆերանսում Սոլսբերին օուլթանական Ռուսիայի շահերը նրբորեն «պաշտպանում էր» մյուս պետությունների «սոսնձպություններից»։

Արտաքին գործերի մինիստր դարձած Սոլսբերին անգրանիկ քայլը կարտեկ բողոքն էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի դեմ։ Այս դեմարշը ծրագրված, որոշակի նպասակներ հետապնդող գործողություն էր։ Չցանկանալով բանը հաջնել Ռուսաստանի հետ բացահայտ սազմական ընդհար-

ման, Սուլսբերին, միևնույն ժամանակ, սպառնալիքների միջոցով ձգտում էր ասիպեզ վերանայելու ռուս-թուրքական պայմանագիրը ի վնաս հաղթանակած Ռուսաստանի:

Սուլսբերիի նշանակումով անգլիական քաղաքականությանը դարձավ ավելի ազդեցիկ և անհաշտվողական: 1878 թվականի ապրիլին Լոնդոնում հակառուսական միտինգներ կազմակերպվեցին: Թուրքասեր ցուցարարները ջարդեցին Կլադստոնի տան պատուհանները, իսկ Հայդ պարկում հոստարները սպառնազմի կոչ էին անում ընդդեմ Ռուսաստանի: Բիքոնսֆիլդը հրաման արձակեց պահեստայիններին բանակ զորակոչելու մասին: Սա առիթ հանդիսացավ, որպեսզի Կերբին մեկընդմիշտ հեռանար քաղաքական ասպարեզից, և ազդեցիկ կուրսի կողմնակիցները եռանդուն գործունեություն ծավալեին Անգլիայում (165, էջ 470—471):

Ինքնակամ մինիստր գնդապետ Ստենլին քննարկում էր հնդկական զորամասերը Եվրոպա տեղափոխելու, ծախսերը ճշտելու և հոգալու հարցերը (213, էջ 1143):

Ապրիլի սկզբին նույնիսկ էրզրում լուր հասավ այն մասին, թե Անգլիան սպառնազմ էր հայտարարել Ռուսաստանին (123, էջ 27, 29): Սա Սուլսբերիի շրջափերականի արձագանքն էր:

Սուլսբերիի ապրիլի 1-ի շրջափերականն ուղարկվեց բրիտանական բոլոր դեսպաններին, որը մի սպառնալի մեղադրական ակտ էր Ռուսաստանի հասցեին (լրիվ տեքստը տե՛ս 220, էջ 372—380): Նա հակառուսական դիրքերից խստագույնս քննադատում էր Սան-Ստեֆանոյի համաձայնագիրը, այն զնահատում որպես «Մեծ Բրիտանիայի օրինական շահերին անհամատեղելի բան» (118, էջ 485): Ռուսաստանին ամբաստանելով Արևելքում տիրապետող դիրք հաստատելու մտադրությունների մեջ, վիճարկելով մեծ Ռուլ-գորիայի ստեղծումը, Բալկաններում կատարվող փոփոխությունները, Սուլսբերին միաժամանակ ընդդժում էր, որ Հայաստանի ամբողջները գրավելով և նրա բնակչությունն իրենից կախման մեջ դրելով, ռուսական կառավարությունն իրր իրադրություններ էր հարուցում եվրոպական առևտրին, որն իրականացվում էր Տրապիզոն—Պարսկաստան գծով: Նա պնդում էր, որ Ռուսաստանի իշխանությունը տարածվելու

էր մի սերիտորիայի (իմա՝ Հայաստանի) վրա, որը «Մեծ Քրիտանիայի համար մեծագույն հետաքրքրութիւն է ներկայացնում»: Կայարգը կատափարութեանն ուղղած մի գրութեան մէջ ասում էր. «Քուրքիան սրահաանելու քաղաքակաւնութիւնը մեր սեփական նպատակի և մեր ազատութեան համար է, և ոչ թէ թուրքերի ու նրանց կրօնի նկատմամբ վերացական սիրո համար: Այս քաղաքականութեանն ընդունված և զործողութիւն է մեր ամենամեծ պետական մարդկանց կողմից, ուստի վերջին մի քանի ամիսների զեպքերը չեն կարող այն ստալիէ» (73, էջ 401):

Իզնատեր հեապրում էր Պետերբուրգ, «Այստեղ գտնում էն, որ յորդ Գերբի հրամարականից հետո մեզ պատերազմ է սպանում: Անգլիացիները հրահրում են ռումիներին, սերբերին, Նույնիին և ամբողջ տեղական մամուլը՝ ընդդէմ Խոստատանի Գրութիւնը լորջ է» (129, էջ 47):

Քուրքական կատափարութիւնը կոնգրեսի նախօրջակին մի հիշատակագիր հղնց մեծ տերութիւններին, որտեղ բողոքում էր Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի պայմաններից: Քուրքական դիվանագիտութիւնը փորձում էր սպառնացել, որ Սան-Ստեֆանոյի փաստաթուղթն իր ներկայացուցիչները ստորագրել էին սպանալիքների տակ, որոնց ժամանակ չէր տրվել ծանոթանալու տերիտորիալ կորուստներին, աշխարհադրական բարեկցի մանրամասներին, Այս հիշատակագրում ասվում էր, որ պայմանագրով սուսներին էին անցել տերիտորիալ կետեր, որոնք Քուրքիայի ձեռքում էին գտնւում և այլն (57, № 96, 1878):

Ուժեղացել էին հակահայկական տրամադրութիւնները բուն պաշտանական շրջանակներում: Բացահայտ կոչեր էին արվում պետական ապարատից քրիստոնյա պաշտանյաններին հետացնելու մասին, գտնում էին, որ պետութիւնը պետք է դուրս թուրքական, մահմեդական լինելու: Մուշտեմուր հափաստում է, որ կատափարական ապարատի կրտսեր աշխատողներն իրենց պետի մասին ասում էին «մի հափաստացիք նրան, նա հայ է», «մեզ մոտ միայն թուրքերն են ազնիվ, մնացածները գափաճաններ են» (141, էջ 15—23):

1877 թվականի վերջին թուրքական կատափարութիւնը ֆրանսերեն լեզվով կազմված մի կեղծ ժողովածու հրատար-

ուակեց և տարածեց Եվրոպայում, փորձելով սուսական բանակին մեղադրել զբազմամ վաչքերում դաժանությունների և օպանությունների մեջ (175, 179): Այդ կեղծագրի հիմնական նպատակն էր Սվրուպային ցույց տալ պատերազմի ժամանակ սուսների և բուլղարների կատարած «չարագործությունները» թուրք բնակչության նկատմամբ: Գրքում տեղադրված էին իբր թե մասնագրական ժողովրդի կողմից գրված և սատրագրված բողոքի տեքստեր, ուղղված կոնգրեսի նախագահ Բրամարկին: Այս հրատարակությունը մեկ հիշեցնում է 1915 թվականին երիտթուրքերի կողմից հրատարակված կեղծագիրը, որտեղ իբր ճշմարտություններ էին ստվում հայկական կոտորածների մասին: Հասկանալի է, որ երիտթուրքերի կեղծիքն ու սատրագրությունը հին ավանդություններ և խոր արմատներ ունեն:

Անգլիայի գեղարվեստներն արտահայտելով Սան-Սանֆանոյի պայմանագրով Ռուսաստանի ձեռք բերած նվաճումներից, Սուլսերին հասկապես վիճարկում էր փափոխությունները Ասիական Թուրքիայում: Նա գտնում էր, որ վտանգված էին իր երկրի զիջքերը, ոտնահարված էին նրա շահերը, դեմ էր, որ Ռուսաստանը «Հայաստանի... ժողովրդի վրա պիտի տարածի իր ազդեցությունը» (64, էջ 10—11), թեև անգլիական պապամենտում հետադրներն ընդունում էին, որ Հայաստանը փափաղում էր սուսաց իշխանության տակ անցնելու Սուլսերին հաստուցում էր պահանջում «Ռուսաստանի ազդեցությունը Հայաստանում չեզոքացնելու համար»: Կայսրը գրում էր Սուլսերին, որ Հայաստանի ինքնավարությունը «արտասոց բան է, սուսների սաղրանք», «թե Հայաստանի հողերը բոլորովին անպատրաստ են ինքնավարության, և ինքնավար Հայաստանը չի կարող գտնել մեկ ամիս տոկալ բրգերի դեմ և պիտի դիմի սուսների օգնություն» (218, էջ 410, 424): Ահա թե ինչն էր մտահոգում Լոնդոնի վարիչներին, և նրանք գիմում էին բոլոր միջոցներին՝ ձախողելու Ռուսաստանի ուղղափառաբան հաջողությունը:

Այս տեսակետից սխալ է Ն. Բելլաներ, երբ գրում է, թե Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի աչքում փոքրասիական հարցերին վերաբերող հսկվածները «ինքնուրույն մեծ նշա-

նակութիւն շունեին» (89, էջ 423): Ավսարու-Հունգարիայի համար, գոյեւ, այգոյիս էր, բայց Անգլիան, Բնդհակառակն, շատ մեծ շնչաւ էր դնում Ասիայում Ռուսաստանի ազդեցութիւնը սահմանափակելու անհրաժեշտութեան վրա:

Ըորդ Սուրբերին եվրոպական գլխավոր տերութիւններում իր դեսպաններին հաղորդում էր կառավարութեան աստակետը. «Հայաստանի բերդաքաղաքների նվաճումն այդ մարզի բնակչութեանը կդնի այն տերութեան ազդեցութեան ասակ, որը դրանք կտիրապետի, մինչդեռ եվրոպական ծավալվող առևտուրը, որ իրականացվում է Տրսպիզոնի վրայով դեպի Պարսկաստան, Քուրդիստանում սրոշ վայրերի վիջելու հետեանքով կենթարկվի վտանգի ամեն անգամ, երբ որ դա ցանկացի լինի Ռուսաստանին...» (125, էջ 183): Նա անթույլատրելի էր համարում, որ Սև ծովի վրա հաստատվեր Ռուսաստանի լիակատար ազդեցութիւնը: Նրա կարծիքով, Քուրդիայի անկախութիւնը դառնում էր թափանցիկ մի բան, և այդ վիճակն անհամատեղելի էր համարում Մեծ Բրիտանիայի «օրինական» շահերի հետ (118, էջ 485):

Իհարկե, անգլիական պառլամենտում վիճարանութիւնները չէին դադարում, բայց Բիքոնսֆիլդի ֆանտաստիկ գաղափարներն ու առաջարկութիւնները, որպէս կանոն, ընդունելի էին դառնում թագուհու համար (214, էջ 66): Նա գլխավորում էր անգլիական գաղութատիրական քաղաքականութեան բուռն վերընթացը: Փառասիրութեան մոլուցքով սարված Բիքոնսֆիլդը հասցողութեամբ գլխավորում էր բրիտանական իմպերիալիզմի աշխարհակալական նկրտումները:

Ապրիլի 8-ին լորդ Բիքոնսֆիլդը պառլամենտում առաջարկեց շնորհակալութեան ուղերձ հղել թագուհուն, պատասխանելով նրա պատգամազրին, որով ցամաքային պահեստի դորքերը պենքի էին հրավիրվում: Այդ առաջարկութիւնն ընդունվեց, թեև կասափարութեան պատերազմական նախապատրաստութիւնների դեմ հանդես եկան մի քանի դեպուտատներ, այդ թվում՝ Դերբին: Նա դանում էր, որ դիվանագիտական բոլոր միջոցները սպասված չէին. «Կառավարութիւնը, — ասում էր նա, — Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի դեմ ծանր առարկութիւններ անելուց անմիջապէս հետո գինված

է և իբրև թէ ստատում է պատերազմի: Սափահարութիւններով ընդունեցին այդ քաղաքականութիւնը, իբրև աներկյուղ և սրտշիշ քաղաքականութիւն:

Բայց ի՞նչ է լինելու դրա հետևանքը: Կամ, թերևս, Ռուսաստանն ընդունի Անգլիայի պահանջները, և մենք մի փոսազոր հաղթանակ կտանենք դիվանագիտութեան մեջ. բայց բանի սր Ռուսաստանից պահանջվում է հրամարմել իր շահերի մեծ մասից, որոնք պատերազմով է ստացել, դժուար է նախատար, որ կարելի է այդպիսի հետևանքի հասնել: Եվ կամ, թերևս, մենք զիջումներ անելով փոխենք մեր ծանր ասարկութիւնները»:

Ավելի լավ կլինէր բանակցութիւններով կարգադրել զորքը, առանց պատերազմական արտաքին ցուլցիբի, եզրակացնում էր նա: Նա ծաղրում էր Բիքոնսֆիլդին, որը պառլամենտի ամբիոնից նայաւորաբել էր, թէ Ռուսաստանի բանակը կարող է սպառնալ Եգիպտոսին Ասորեստանի (Միջագետքի) վրայսփռ: Արտաքին գործերի մինիստրի պաշտօնից նստացած Գերբին շարունակում էր դեմ արտահայտվել պատերազմին: Նա գտնում էր, որ Անգլիան չի կարող կազմել Ռուսաստանի դեմ, «որին նապոլեոնը չկարողացավ նվաճել 500 հազար մարդով»: Նա համոզված էր, որ պատերազմի գեղքում Անգլիան առանց դաշնակիցների կմնար: «Ճրանսփայում, — ասում էր Գերբին, — մի քաղաքական մարդ շեր պանի, որ հանձնառու լինի երկրորդ անգամ Արիմի պատերազմին սկսել՝ դրա պատասխանատվութիւնն իր վրա վերցնելու համար: Գերբին հույս չունէր Գերմանիայի, Բաուրիայի վրա, իսկ ինչ վերաբերում էր Ավստրիային, ապա, նրա կարծիքով, «խոսնեմ չէր լինի վստահել» նրան, նա «չի կարող վստահելի դաշնակից լինել»: «Ահա այսպիսին է մեր դաշնակիցների հարցը. և ես հարցնում եմ, պարտավո՞ր ենք ինչպե՞ս շտապը մտածում են, գահավիժել պատերազմի մեջ» (57, № 65, 1878):

Բիքոնսֆիլդը, հուլիսը կտրելով Ավստրիայի հետ համաձայնութեան հանգիստ և Ռուսաստանի դեմ միացյալ ճակատ կազմելու հարցում, գտնում էր, որ պատերազմն անխուսափելի է նաև առանց դաշնակիցների (217, էջ 293): Ռուսաստանի դեմ 300 հազար զորք հանելու գիմաց նա Ավստրիա-

յին շահավետ փոխառություն էր խոստացել (217, էջ 322), բայց երկու տերությունները համաձայնություն չէին հանգել Պատերազմի հակառակորդներն ապացուցում էին, որ Ռուսաստանն այնքան հոգնած չէր, որ չկարողանար կռվել Անգլիայի հետ, որ Քուրբիան լիարժեք պաշնակից չէր, մոզական բանակը լրիվ սրատրաստ չէր, որ Ավստրիան խուսափում էր սրոշակի դեր ստանձնելուց և այլն (217, էջ 248)։

Բիբոնսֆիլդը և Սոյսբերին իրենց հրատարակային հուլյաներում այնպիսի կրասազի մեջ էին բնկնում, որ ժամանակին սրամտում էին, թե Անգլիան ուզում էր փրկել Ռամանյան կայսրության ամբողջականությունը, իսկ Քուրբերը՝ ոչ։ Սովետական արևելագետ Շպարոն նկատում է, թե շորքան էլ տարօրինակ է, ոչ ոք Ռուսաստանում մինչև Ռևելիեի կոնգրեսի ավարտը չդիտեր, որ անգլիական պետական դործիչները վաղուց իրենց փոխհատուցում էին նախատեսել Կրոյսսը, և պատերազմի հրեղով Քուրբիային, հանդիսատայասում էին, թե հրք պետք է նա ջախջախվեր» (172, էջ 99)։

Թեև Անգլիան շարունակեց բնդմիջված բանակցությունները կոնգրես հրավիրելու մասին, բայց, այնուամենայնիվ, իր սուազարկած նախկին պայմանը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերանայելու մասին չփոխեց։ Այդ օրերին դեսպան Լաչարդը սիրում էր ասել, թե ինքը ո՛չ ուստացաց էր, ոչ էլ թրքասեր։ Բայց իրավունք չունեի մոտանալ իր երկրի շահերը։ Իսկ այդ շահերը, ասում էր նա, թելադրում էին, որ ինքնավար փոքր պետություններ, շրինակ՝ Հայաստանը, չկազմվեին, քանի որ նրանք ենթակա կդառնային ոտսական ազդեցությանը։ 1878 թվականի ապրիլին նա գրում էր Սոյսբերին, թե անգլիական շահերին համապատասխանում էր Քուրբիայի բնդհանուր բարենորոգումն ու ամրապնդումը, մի կողմ թողնելով պանազան ազդությունների «զգացական սենսությունները»։ Նա զտնում էր, որ լավ կազմակերպված կուսավարման սխեմայի դեպքում Քուրբիան սրանչևի բանակ կունենար և կկարողանար դիմադրավել հուլյական բարձրավանդակի վրայով գեղի հարավ ձգտող ոտսական տարածմանը (195, էջ 201)։

Անգլիական կառավարող շրջանները ղեկավարվում էին Մեծ Բրիտանիայի զաղութատիրական, քաղաքական, տնտեսական ու սոցիալական շահերով: Անգլիական գիվանադիտությունը, քաղաքական գործիչները Կ. Պոլսի հարուստ վերնախավի մեջ անգլիասեր հայերի սոկալաթյունն օգտագործում էին սակտիկական խնդիրների լուծման համար, իսկ սարասեղիություն, անգլիական գլխավոր շահերի տեսակետից նրանց սոկալաթյունը գրոշի արժեք չունի: Տվյալ դեպքում խրնդրի տարեկան բուն Հայաստանի հայաթյունն էր, որը «փաստորին ուսաստեր էր և ճիշտ այդ պատճառով էր, որ Մեծ Բրիտանիան ոչ միայն հակառակ էր հայ տարրի անունով սրեւէ բարեկամության, այլև չէր ճանաչում նույնիսկ Հայաստան անունով երկրի գոյությունը» (29, էջ 111): Պատահական չէր, որ Սուրբերին և Բիթոնսֆիլդը շուտով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը խմբագրելիս գուրս նետեցին Հայաստան անունը, իսկ Հայաստան ուղարկված հյուպատոսներին Քուրդստանի հյուպատոսներ էին կոչելու պաշտոնապես:

* * *

Օրեցօր ուսական կառավարության մտտ հասունանում էր այն մտայնությունը, որ «Թուսաստանի համար միանգամայն անհնարին է Քուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի՝ իրեն հետաքրքրող գրույթների համար նոր պատերազմի մեջ մտնել Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի հետ» (89, էջ 422): Սուրբերի շրջաբերականից հետո ուսական արքունիքը համաձայնեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրն ամբողջապես դնել կվրոպական կոնդրեսի քննարկմանը:

«Օրկու ամիս էր արդեն տնցել Սան-Ստեֆանոյի հուշուրթյան պայմանագրի ստորագրման օրից, իսկ խաղաղության կամ պտտերազմի մտսին հարցը ոչ մի քայսով չէր մտտեցել նույսուցալուծման, — գրում է Մ. Ս. Տատիշչեր: — Անգլիայի և Ավստրիայի գինվելը տտաջ էր բերել Թուսաստանի կոտնգուտ սպառադինում, նրա բոլոր ուժերի մորելիզացիս, մի ամբողջ բանակի կենտրոնացում Ավստրիայի սահմանին և

Սեծովյան ծովագիտի կրկայնքով մեկ, Գիվանապիտական բանակցությունները ձգվում էին անաշխույժ և անպտուղ, հաջողության հույս չներշնչելով» (164, էջ 484): Նույն հեղինակը նշում է, որ Ռուսաստանի համար սակեղծվել էր ծանր վիճակ: Մայիսի կեսերին Պետերբուրգում որոշեցին հսկանքացի անորոշությունից դուրս գալու համար նորից դիմել Բեալին՝ Բրամարկի սմանդակությունը հայցելով: Այդ միջոցին Բրամարկի հետ ինտենսիվ բանակցություններ էր վարում Ռեբոնսֆիլդը: Նրան հաջողվեց մերձենալ և ստաջիկո եվրոպական վեհաժողովի բնույթի, գլխավոր խնդիրների շուրջ պայմանավորվածության հանգել չերմանական կանցլերի հետ (153, 1913, հ. 153, էջ 283): Վերջինս բնդհանուր ամամբ համամիտ էր թե՛ Բալկաններում և թե՛ Արևելքում Ռուսաստանի ազգեցության ամբուպնդմանը խոչընդոտելու անգլիական գիրքորոշմանը:

Մայիսի 9-ին Սոլսբերին Կ. Պոլիս Լալարդին հաղորդում էր Ասիական Թուրքիայի վերաբերյալ անգլիական կառավարության գիրքորոշումը: Այս փաստաթուղթը հրատարակված է Բեմպերլիի և Պենսոնի գրքում (220, էջ 384—385): Այնտեղ սաված էր. «Մեծ խնդիրը, որ թուրքերը պետք է չլուծեն իրենց հողից սուսական բանակի հեռանալուց հետո, այն է, թե ինչպես պահպանել ասիական կայսրության ամբողջականությունը»: Ինչպես տեսնում ենք, անգլիական միջխտրի պլանավոր մտահոգությունը սուլթանի իշխանության պահպանումն էր ասիական տերիտորիաների վրա, բանի որ «ասիական գինվորների» միջոցով էր հնարավոր պահպանել թուրքերին Կ. Պոլսում: Սակայն «խնդիրն այն էր, թե ինչպես սուլթանը պահպանի իրեն Ասիայում, ուսմների ներկայությունը Կորսում՝ աստաջիկա այս փոփոխությունը կատարածվի ամբողջ Փոքր Ասիայի, Միջագետքի և Սիրիայի վրա: Նա խոսում էր Բոմբեյին, Հնդկաստանին սպառնացող վտանգի մասին:

«...Թուրքերի միակ փրկությունը դաշինքն է որևէ մեկ տերություն հետ. և միակ տեղա տերությունը Անգլիան է»: «...Հանուն Բեխտառեյաների վրեկուրյան, — անսքող լիտիությունը գրում էր Սոլսբերին, — հումանիզմի որևէ նկատառումներով իմ ձեռքը զուսպ չի դառնա ուսմների հեռագա

առաջխաղացումը կանխելու համար: Ասիական Քուրքիայի բնակչության մեծամասնությունը մասնագականներ են, որոնց համար թուրքական կառավարությունը հարազատ բան է, և այնքան լավ, որքան այլ մասնագականներ կբացառելին մեր սեփական կառավարման ձևը» (220, էջ 385):

Այսպիսով, Սուլթերիի և անգլիական մյուս դադութակալ պարագլուխների համար զրոշի արժեք չունեին հայ ժողովրդի կենսական շահերը, արատություն նրա ձգտումները, բանի որ նրանք մտահոգված էին իրենց իմպերիալիստական խնդիրների լուծմամբ: Նույն ժամանակ էլ Սուլթերիին Հայարդին տեղյակ էր պահում Կիպրոսի վերաբերյալ կառավարության մշակած ծրուգրին, մասնանշելով, որ եթե Ռուսաստանը «պահպանի իր նվաճումները Հայաստանում, Մեծ Բրիտանիան պաշտպանողական դաշինքի մեջ կմտնի Քուրքիայի հետ, Բ. Գոնից ևրաշխիքներ պահանջելով Ասիական Քուրքիայում կառավարման բարելավման համար» (201, էջ 21):

Սևտոն-Վաթսոնը գրում է, որ 1878 թվականի մայիսին պրեմիեր-մինիստրի իմպերիալիստական էրեակալությունը պատվում էր Վառնայի, Բաթումի, Միտիլինայի, Կրեստի և Բուսրայի շուրջ: Բայց հայկական հողերի նվաճումներից Ռուսաստանին զրկելու անհնարինություն ակնհայտ դառնալը բրիտանական կաբինետի ախորժակն աստիճանաբար կենտրոնացնում էր Կիպրոսի վրա (217, էջ 422): Եթե Բաթումն անցնելու էր Ռուսաստանին, գրում էր Բիքոնսֆիլդը թագուհուն, ապա «մենք պետք է օկուպացնենք մի որևէ կղզի կամ կայան Փոքր Ասիայի ափերին, որը չեզոքացնեն Ռուսաստանի ներկալությունը Հայաստանում»: Սևտոն-Վաթսոնը գրում է, որ նա ամեն զնով մաքսիմալ օդուտներ էր փնտրում Անգլիայի համար (217, էջ 410): 1878 թվականի մայիսին Հայտրդը, պատասխանելով Քուրքիայի հետ պայմանագիր կրնրելու մասին Բիքոնսֆիլդի հանձնարարականին, գրում էր, որ հայերի զարգացումը անպիտաններին կատիպեր Հնդկաստանի հետ կապը պահպանել արդեն Հյուսիսային Միտիլի, Տրիպոսի և Եփրատի դաշտավայրի վրայով (217, էջ 424):

Լոնդոնի ռուսական դեսպանը ապակասպալից հաղորդումներ էր հղում Պետերբուրգ Ռուսաստանի համար պատերազ-

մի ահեղ վատնոցի մասին, առաջնահերթ խնդիր էր համարում Ավստրո-Հունգարիայի և Անգլիայի մերձեցման կանխումը: Մինչև Էվրոպական կոնգրեսի հրավիրումը այդ տերությունների կառավարությունների հետ լիակատար փոխըմբռնումը նա համարում էր խիստ անհրաժեշտ: Սա էր պատճառը, որ Ռիքոնսֆիլդին որոշակի գիշումներ անելու պարճում Լոնդոնի ուսսական դեսպան Շուվալովին տկոներն նախաձեռնություն ցուցաբերեց:

Մայիսի 2-ին անգլիական «Լոնդոն»-ը, հաղորդելով Կ. Պոլսում Իդնաուեի փոխարեն Լարանով-Ռուստովսկու գեսարան նշանակվելու մասին, բնորոշում էր գիշումների գիմելու սուսական զիվանադիտություն ցանկությունը: «Մշակ»-ը գրում էր, որ Ռուսաստանին հարկավոր էր խաղաղություն՝ առևտուրը փերսկսելու, դադարեցված արդյունաբերությունները դարգացնելու համար: «Ռուսաստանը թեև հաղթող է դուրս եկել ծանր պատերազմից, բայց այդ պատերազմը շափից ափելի լարել է սմբողջ Երկրի տնտեսական ուժերը: Այժմ հարկավոր է սեռողական հանդիստ, ժամանակակից պես խանդարված տնտեսական հավասարակշռությունը նսրից վերականգնելու համար» (57, № 63, 1878):

«Քուրքիայի հետ կոնգրեսի օղնությունը խաղաղություն կներելու ուսսական կառավարության ցանկությունն ապացուցում էր.— գրում է Թիամարկը,— որ Ռուսաստանը, բայց թողնելով Կ. Պոլիսը գրավելու հարմար պահը, ազմական տեսակետից իրեն բավարար ուժեղ չէր պգում, որպեսզի գործը պատերազմի շասցներ Անգլիայի և Ավստրիայի դեմ, (90, էջ 194): Միաժամանակ նա սրամտել էր, թե Քուրքիայի հույս ունենին Ռուսաստանի և Անգլիայի պատերազմական բախումից օգուտ քաղել, մուսնայով, որ նրանց միջև ծագած վեճը Քուրքիայի հաշվին էր կարգադրվելու (53, № 2145, 1878):

Յարի հրավիրած բարձր խորհրդակցությունում սաղմսական միներսար Միլլուտինը, Ֆինանսների միներսար Ռեյնելը և մյուսներն ալտահայտվեցին պատերազմը կանխելու օղաինը նրանք թե՛ Ֆինանսապես, թե՛ ոաղմականապես Ռուսաստանը պատրաստ չէին համարում Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դեմ պատերազմի համար:

Լոնդոնում առևտրական գիտական Շուվալսովին ցուցում տրբ-
վեց համաձայնություն իրեր փնտրել Անգլիայի կառավա-
րության հետ Անհրաժեշտ էր պարզել, թե որոնք էին անգ-
լիական կառավարության կոնկրետ պահանջատեսչություն-
ները Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի նկատմամբ և ինչ
փոփոխությունների հիման վրա էր հնարավոր համաձայնու-
թյան հանգել: Շուվալսովը հանդիպումներ ունեցավ Բիբոնս-
ֆիլդի հետ, որից հետո ճանապարհվեց Պետերբուրգ: Գեր-
մանիայում նա բանակցություններ վարեց Բիսմարկի հետ:
Նույս ունենալով շահել նրա օժանդակությունը:

Պետերբուրգում անգլիական պահանջատեսչությունները
հանգամանալից քննարկման ենթարկվեցին: Հատուկ խոր-
հրդակցությունը հակվեց Անգլիայի հետ համաձայնություն
կայացնելուն: 1878 թվականի մայիսի 24-ին Շուվալսովին
տրված հրահանգում ցարական կառավարությունը հանձնա-
րարում էր նրան՝ հայտնել անգլիական կառավարությանը,
որ Ռուսաստանը մտադիր չէր Բաթումից և Կարսից այն կողմ
բնդլայնելու իր տիրույթներն Ասիայում (114, էջ 342):

Լոնդոնի «Քայմա»-ն արձայանքում էր Շուվալսովի Պե-
տերբուրգ վերադառնալու, Ալեքսանդր II-ին անգլիական
տեսակետները ճշտորեն հաղորդելու հարցերին: Թերթը հի-
շատակում էր Սոյսերիի շրջադրականում առաջ քաշված
պահանջատեսչությունները, գտնում էր, ու Սան-Ստեֆա-
նոյի պայմանագրերը միակողմանիորեն մեծ առավելություն-
ներ էր բնձնում Ռուսաստանին, անտեսում էվրոպական
երկրների շահերը, Թուրքիային դնում փաստը դրության մեջ:
Թերթի տնօրենները (իսկ դրանք նույն անգլիական կառա-
վարողներն էին) պահանջում էին, որ Սան-Ստեֆանոյում
գծված «Բուլղարիան շատ փոքրանա» և այդ խնդրում լինե-
լիք «գիշտումներից է կախված Հայաստանի սահմանագրու-
նների նոր գծի փոփոխվելը կամ շփոփոխվելը» (53, № 83,
1878): Թերթսֆիլդը Շուվալսովին պայման էր դնում, ոչ մի
մեծ Բուլղարիա, Հայաստանը չպետք է առևտրական լինի (անս
Андре Моруа, Карьера Дизраэли, М., 1934, стр. 346):

Երբ Շուվալսովը Պետերբուրգում Ալեքսանդր II-ին պատ-
մեց անգլիական կառավարության հետ իր վարած բանակ-
ցությունների մանրամասների մասին, վերջինս չէր հավա-

առւմ, որ Անգլիան համաձայնել էր Ռուսաստանին թողնել Կարսն ու Բաթումը և համազօրացնել էր, որ ընդհանուր պայմանագրի ստորագրման պահին Անգլիան անպայման կհրաժարվեր այդ բանից: Պատահական չէ, որ Բիսմարկն էլ դարձացավ, երբ Շուվալովը նրան հայտնեց Կարսն ու Բաթումը Ռուսաստանին հանձնելու վերաբերյալ անգլիական կառավարության համաձայնութեան մասին (186, հ. 59, 1933, էջ 96):

Անգլո-ուսական համաձայնագրով Ռուսաստանը հրաժարվում էր Ալաշկերտի հովտից և Բայազետ բերդաքաղաքից, համաձայնում էր, որ հայերի նկատմամբ հովանավորութունն իրականացվեր ոչ թե միայն Ռուսաստանի, այլև հվրոպական տերութունների կողմից, միաժամանակ պարտավորվելով այլևս սահմանները շտարածել դեպի Ասիական Քուրքիստի խորքը (164, էջ 486—489): Շուվալովը Լոնդոն վերադարձավ նորից Բեռլինի վրայով, շարունակելով բանակցութունները Բիսմարկի հետ կոնգրեսը գումարնելու և Գերմանիայի դիրքը պարզելու խնդիրների շուրջ:

1878 թվականի մայիսի 18 (30)-ին հասնելով Լոնդոն, Շուվալովն իր ստացած լիազորություններին համապատասխան անգլիական կառավարության հետ կնքեց անգլո-ուսական գաղտնի համաձայնագիր (լրիվ տեքստը տե՛ս 45, էջ 99—103), որը կիսով չափ կրճատում էր Ռուսաստանին Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ընձևում օգուտները:

Այսպիսով, մինչև համաեվրոպական կոնգրեսի հրավիրումը անգլիական դիվանագիտությանը հաջողվեց ձևակերպել մի համաձայնագիր՝ «Համաձայնագիր Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի փոփոխելու մասին» (30 մայիսի 1878 թ. Սոլսբերի—Շուվալով համաձայնագիրը), որը նսեմացնում էր պատերազմում Ռուսաստանի տարած հաղթանակը, սուս-թուրքական խաղաղության հարցը վերածելով միջազգային խնդրի: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով նախատեսված մեծ Բուրգոնիան չլատվում էր հօդուտ Քուրքիստի: Յոթերորդ հողվածում ասված էր. «Սան-Ստեֆանոյի նախնական պայմանագրի մեջ Հայաստանի վերաբերյալ պարունակվող խոստումները պետք է տրվեն ոչ թե բացառապես Ռուսաստանին»:

այլ նաև Անգլիայի անունից»։ Տասներորդ հոգվածով անգլիական դիվանագիտությունը հասավ այն բանին, որ Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետ քաղաքը վերադարձվեին սուլթանին՝ «քանի որ այդ հովիտը հանդիսանում է դեպի Պարսկաստան տանող տրանզիտային մեծ ճանապարհ և թուրքերի աչքում ունի հսկայական նշանակություն» (45, էջ 100)։ Ըստ Լուիջան, Բեռլինի կոնգրեսը միայն Եվրոպայի համաձայնությունով ձևակերպելու էր անդյոստուսական համաձայնագրի արդյունքները։ Ռուսական հասարակական կարծիքն իրագեկ չէր անդյոստուսական պաղտնի պայմանագրին և դրա համար մեծ չույսեր էր կապում կոնգրեսի հետ (147, էջ 52)։

Չնայած ստորագրված համաձայնագրի առկայությանը, Ալեքսանդր II-ը տարակուսանքի մեջ էր։ Կոնգրեսի նախօրյակին Պետերբուրգում հրավիրված բարձր խորհրդակցությանում ցարը հակվեց այն տեսակետին, որ և՛ Ռ. Գուսը չհամաձայնվեր Ռաթումը Ռուսաստանին հանձնել, ապա ինքը չէր կատարելու Բեռլինի կոնգրեսի որոշումները, մասնավորապես, էրզրումը կհանձներ Օսմանյան կայսրությանը Ռաթումն ստանալուց հետո (165, էջ 450)։

Իսկ տեսակետները մասնավորություններում բավականին տարբեր էին. ցարական կառավարության հանձնարարությամբ Ռաթումի և Ասիական Թուրքիայի մյուս տերիտորիալ նվաճումների վերաբերյալ գրավոր գեկուցադրերով արտահայտվել էին կովկասյան բանակի շտաբի պետ Պավլուսովը, գեներալ Ստեբնիցկին, գեներալ-ադյուտանտ Լորիս-Մելիքովը։ Վերջինս ընդգծել էր Ռաթումի՝ որպես սաղմուկական նավահանգստի անհարմարությունները Փոթիի համեմատությամբ, միաժամանակ նշելով նրա՝ առևտրական նպատակների՝ հաջողությամբ ծառայելու ապագա հնարավորությունները։ Սա նկատի ունենալով, Լորիս-Մելիքովը, ի տարբերություն մյուս էքսպերտների, Ռուսաստանի համար ավելի օգտավետ էր համարում Կարսի, էրզրումի և Ալաշկերտի հովտի միացումը (140, էջ 117—119)։

Անգլիական մասնակից էր դառնում արևմտահայության քաղաքական դրության հարցերի արժարժմանը, դրա համար շունենալով ոչ մի հիմք, բացի Ռուսաստանին քնդդիմանա-

լու և Քուրքիայի շահերը «պաշտպանելու» իր նեղ գաղութա-
տիրական շահերից: «Անգլիան, — աւելում էր Սուլթերին, — չի
կարող Ռուսաստանին թույլ տալ Քուրքիան իջեցնել լրիվ
իրեն ենթակայութեան աստիճանի» (85, էջ 48):

Սովետական պատմարան Շպարոն պրում է, որ 1878
թվականի գարնանը Սուլթերին և դեպքան Հայարդր մշտելի
էին Քուրքիայի ասիական տիրույթներում սեփորմների իրենց
նախագիծը, նպատակ ունենալով անգլիական պրոտեկտո-
րատ հաստատել Քուրքիայի վրա (172, էջ 38):

Սուլթերին Հայարդին սղղած պրոբլեմայն մեջ նշում էր, որ
Ասիական Քուրքիայում ապրող ժողովուրդները «ընդունակ
չեն ինքնավարութեան», որ նրանք, իբր, անկախութեան ձրդ-
տում չունեն և «իրենց հանգստութեան և քաղաքական յարե-
կեցութեան համար պարտական են սուլթանին»: Նա անհան-
գրատութուն էր արտահայտում Քուրքիայի արևելքում
«խառնակութեան» հնարավորութունից, որ Թաթումի, Արդա-
հանի և Կարսի Ռուսաստանին անցնելը Բ. Գոան «ամբող-
ջականութեանը մեծ վտանգ է ներկայացնում» (184, էջ 266—
267): Գրան դիմապրավիչը Սուլթերին հնարավոր էր համա-
րում Ասիական Քուրքիայում սուլթանի իշխանութեան ամ-
րապնդման միջոցով, որին Անգլիան օժանդակելու էր այն
պայմանով, եթե սուլթանը առաջիկա կոնգրեսում պաշտպա-
ներ ընդհանուր բարենորոգումների ծրագիրը և Անգլիային
հանձներ Կիպրոսը:

Բիքոնսֆիլդը թագուհուն համարում էր, որ Կիպրոսի կան-
վենցիայի կնքումով Քուրքիան մի ուժեղ պատենչ կդասնայ
Ռուսաստանի դեմ, քան էր պատերազմից առաջ, որ այլևս
թագուհին հարկ չէր ունենա վախենալու միապետների կոա-
լիցիայից, որ Անգլիայի հովանավորութեան ներքո Քուրքիան
ամենաակթեկտիվ և միակ հնարավոր պատենչը կլիներ «ապ-
րեսիվ Ռուսաստանի» ճանապարհին (217, էջ 423):

Կոնգրեսի բացման նախօրյակին Սուլթերին հայտարա-
րեց, թե հայոց խնդիրը պետք է ներկայացվեր կոնգրեսի
քննութեանը, որ պետութեանները ցանկանում էին արգաս
վերաբերվել այդ խնդրի նկատմամբ, և Անգլիան էլ այդ էր
կամենում: Այս խոսքերը տպագրվել էին անգլիական «Գլոբ»

Քերթի էջերում (57, № 90, 1878): Այնուհետև նույն բանը նա կրկնեց անգլիական պառլամենտի յորդերի պալատում (57, № 95, 1878):

Պատասխանելով հունիսի 6-ին յորդ Շաֆթեսբուրիի հարցապնդմանն այն մասին, որ հայերը բախարարված չեն Սան-Սակիանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով, սրտեղ նրանց մասին ժայնպես թեթև է ասված, որ այն նրանց համար օպտակար չի լինի», և թե Անգլիան ուշադրություն կհատկացնի փոնգրեսի նյատերում հայկական հարցին, Սոյսբերին պատասխանում է. «Եթե հիշողությունս ինձ չի գաժանանում, Քուրբիայի այլ քրիստոնյաները մասնավորապես հիշված չեն պայմանագրի մեջ: Այդ պայմանագիրը շնորհում է օրենսդրություններ քրիստոնյա նահանգներին: Այնտեղ, սր բնակիչների մեծ մասը քրիստոնյա է, կտրելի է մասնավոր օրենսդրությունների հաստատել, բայց այն նահանգներում, սր ժողովուրդն ազգությունների և կրոնների մեկ անորոշ խառնուրդ է կազմում, անկարելի կլինի մասնավոր օրենքներ հաստատել քրիստոնյաների համար, առանց նույնպես մասնավոր օրենքներ կիրառելու ամեն մի ազգություն համար. այդ էլ կլինի մի անկանոն բան: Ահա այն դժվարությունը, որի դեմ պարտավոր ենք կռվել, երբ մասնանում ենք Հայաստանի խնդրին, որովհետև հայերը, թեև քրիստոնեական կրոն ունեն և առանձին ազգություն են, բայց այնպես են ցրված և թուրք ժողովրդի հետ խառնված են, որ հարկավոր կլինի կամ՝ թուրքերի, քրդերի և հայերի համար հավասարապես գործադրելի կարգադրություններ անել և կամ օրենքների գանազան կատեգորիաներ հաստատելով մի այնպիսի անկանոն բան շինել, որի մասին այժմ խոսեցի»:

Այս իրողությունները հիշեցնում եմ ցույց տալու համար յորդ Շաֆթեսբուրիին, թե այն հանդամանքները, որոնց մեջ գտնվում են հայերը, բոլորովին նման չեն թուրքիայի այլ քրիստոնյաների հանգամանքին»:

Միաժամանակ անգլիական դիվանագիտությունը թուրքական կառավարությանն ապստղողմնորոշում էր այն կարծեցյալ վտանգով: սրն իբր շարունակվում էր թուրքիայի նկատմամբ Ռուսաստանի կողմից: Անգլիական կառավարու-

թյունը թուրքերից թաքցնում էր ուսական ներկայացուցիչների հետ ձեռք բերված համաձայնությունը և օրավուր շիկացնում մթնշուղարը Բ. Գոնից ավելի մեծ պիչումներ կորզելու համար՝ որչես Հատուցում Անգլիայի «Թուրքապաշտպան» դիրքի դիմաց: Անգլիական դիվանագետներին, մասնավորապես Լայարդին հաջողվել էր համոզել սուլթան Համիդին, որ իրենց կառավարությունն ամեն ինչ անելու էր Ռուսաստանի դեմ, նրան զրկելով Կ. Պոլսի մատույցներում և Հայաստանում ամբողջալու հնարավորությունից:

Անգլիական կառավարությունը պաղտնի բանակցությունների ձեռնարկեց Բ. Գոան հետ Մարտափահար իրենց վերջին ծանր պարտությունից, թուրքական կառավարողները նորից բարեկամություն ու համագործակցության մասին կոնգոնի խոստումները յուրջ հիմքեր համարեցին իրենց քաղաքականության ուղղությունը որոշելիս: Անգլիական ձարպիկ դիվանագետների վարած այդ բանակցությունների մեթոդների ու ձևերի համեմատությամբ Սան-Մանֆանոյի «գաղտնի և խորհրդավոր բանակցությունները» կարծես թե լոկ սպորտային իաղեր լինեին (214, 73): Մյուս կողմից՝ Բիրոնսֆիլդը համոզել էր կառավարության անդամներին Ասիական Թուրքիայի մասին Բ. Գոան հետ կոնվենցիա կընքելու անհրաժեշտության մասին, ի նախկե, մասնավորապես ընդգծելով Ռուսաստանի առաջխաղացումը կանխելու անհետաձգելիությունը (185, էջ 110—111):

Մայիսի 23-ին Սուլթերին հեռագրեց Լայարդին. «Անուշարկիր, խիստ պաղտնի, սուլթանին հետևյալ պաշտպանական դաշինքը՝ ապագայում ապահովելու համար նրա տերիտորիան Ասիայում...»: Այնուհետև կրկնվում էին այն պայմանները, որ նա նախորդ հաղորդումներում ասել էր դեսպանին: Սուլթերին վերջինիս հանձնարարում էր սուլթանի վրա ճնշում գործադրել՝ պայմաններն անհապաղ ընդունելու և 48 ժամվա ընթացքում պատասխան տալու համար: Դեսպանը պետք է հասկացներ Համիդին, որ «ներկա պատահությունը և թե կորցվի, ապա երբևէ չի կրկնվի», որ մերժելու դեպքում «բանակցություններն անմիջապես կընդհատվեն, և Կ. Պոլսի զավթումն ու կաշարության բաժան-բաժան անելը կլինեն դրա անմիջական արդյունքը» (214,

Քչ 75): Անգլիական դիվանագիտութունն ընտրել էր ճիշտ պահը և վախեցնելու խորամանկ լեզու էր բանեցնում: Սուլթանը դրական պատասխան տվեց առաջարկված պայմաններին մայիսի 25-ին: Լալարդը գոհ էր իր ջանքերի արդյունքներից: Մայիսի 30-ին նա հրահանգ ստացավ արագացնել բաղձալի համաձայնագրի կնքումը:

Ուշադրության արժանի է այս հրահանգի այն հարցադրումը, թե Բրիտանական կայսրությանը պետք էր միայն «ձևականորեն հավաստիացնել Բ. Դոան մտադրության մասին անհրաժեշտ պեթրոմներ իրականացնելու քրիստոնյաների համար»: Ընդ որում ցանկալի էր համարվում այդ բանն անել ոչ ավելի, քան անորոշ, բնդհանուր պարտավորությամբ, մանրամասները թողնելով հետագա բանակցություններին (214, էջ 76):

Այսպիսով, անգլո-ուսական հուշագրի ստորագրումից մոտ մի շաբաթ անց՝ կնքվեց անգլո-թուրքական կոնվենցիան, որն ստորագրել էին մեծ վեզիր Սաֆվետ փաշան և Լալարդը: Մի նոր Ջիբրալթար ավելացավ Բրիտանական կայսրությանը, և Բիբոնսֆիլդի իմպերիալիստական ձգտումներից մեկն էլ իրականացավ: Սուլթանը հավատացել էր, թե Անգլիան օժանդակելու էր իրեն ոչ միայն էրզրումը, այլև Կարսն ու Բաթումը վերստանալու գործում: Իսկ երբ անգլիական մի վաշտոված սրաշտոնյայի միջոցով մայիսի 31-ին Լոնդոնի «Գլոբ» թերթի էջերում լույս աշխարհ հանվեց հրապարակման շենթակա անգլո-ուսական համաձայնության տեքստը, Լալարդն սկսեց սուլթանին համոզել, թե Բաթումը Թուսաստանին շտրվելու դեպքում ուսական զինված ուժերն ավելի կմխրճվեն Փոբր Ասիայի խորքը: Նա ապացուցում էր, թե մեծ քան չէր Բաթումի՝ ռազմական տեսակետից այդ թույլ կետի կորուստը: Լալարդն անհրաժեշտ էր համարում համակերպվել ստեղծված դրությամբ, նոր ամբոցներ կառուցել Թուսաստանի դեմ ապագայում հաջող պայքար մղելու յամար (141, էջ 502):

Անգլո-ուսական համաձայնագրի քննադատությամբ հանդես եկավ «Թայմս»-ը: Այդ թերթի Բեռլինի թղթակիցը, 1878 թվականի հունիսի 17-ին շարադրելով հայերի պահանջներն ինքնավարության մասին (նոր նահանգ Կարինի,

վանի կուսակալությունների, Գիարբեքիւրի մի մասի հիման վրա, հայ նահանգապետով, գինվորականութեամբ, ոստիկանութեամբ), շեշտում էր այն միտքը, թե այդպիսի Հայաստանը մի ուժեղ պատենշ կձառայեր Ռուսաստանի առաջխաղացման ճանապարհին, և Անգլիայի պատվիրակներին կոչ էր անում պաշտպանել հայերի օրինավոր բաղձանքները: Այդպիսի հարցադրումն իրականում արտահայտութիւնն էր այն գծողութեան, որ Անգլիան իբր գիշտմունք էր արել Ռուսաստանին, նրան թողնելով հաշկական տերիտորիաները: Ըստ էութեան, անգլիական բողոքականութեան մեջ շեղում էր գիտվում այն նախնական գիրքորոշումից, երբ Լոնդոնի ղեկավարները, Համիդի հետ միասին իրենց նովանու տակ ինքնավար Հայաստանի դադափարն արժարժելով, ձգտում էին Ռուսաստանին շնորհել ոչ միայն էրզրումն ու Բայազետը, այլև Բաթումը, Կարսն ու Արղանանը:

Անգլիայի հետ համաձայնութիւն կապացնելուց հետո ռուսական կառավարութեանը նորից գիմեց Բիսմարկին կոնգրեսը հրավիրելու հարցով: Յարտեան արքունիքը մեծ հուշանք էր կապում նրա բարչայակամութեան հետ: Մանավանդ լավատես էր կանցչիւր Գորչակովը: Նա հպարտանում էր, որ վաթսունական թվականներին մի զրուցցի ժամանակ Բիսմարկին իրեն նրա աշակերտն էր համարել: Գորչակովը շատապէլ էր պատասխանել, թե հնարավոր էր, որ Բիսմարկին իրեն վերաբերվում էր այնպես, ինչպես Ռաֆայելը Պերուցինոյին (102, էջ 309): Գորչակովը գտնում էր, որ Բիսմարկը երախտամտ չէր լինի Ֆրանս-գերմանական պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանի շեղութեան, գերմանական պետութեան կազմավորման գործում Պետերբուրգի գիրքի և այլնի համար: Գորչակովն անտեսում էր այն էական տեղաշարժերը, որ կատարվել էին կվրոպայում, այն նոր դերը, որ նվաճում էր բիսմարկյան Գերմանիան կվրոպական գործերում:

Բիսմարկը հավանութիւն տվեց Բեռլինում կվրոպական տերութեանների կոնգրեսը գումարելուն: Ըսկապես որ մտկելիքի դեր ստանձնեց, բայց արդէ՞՞ր տվնիվ:

1878 թվականի մայիսից պայմանավորվածութիւն ունենալով ռուսական կառավարութեան հետ և չստատա համոզ-

ված լինելով, որ նա նոր պատերազմ վարելու ոչ մի հնարավորություն ու մտադրություն չուներ, Ռիբոնսֆիլդն ու Սոլսբերին խորամանկորեն խարեցին սուլթանի կառավարությանը, նրան սպառնալով Ռուսաստանի կողմից նոր պատերազմով և 1878 թվականի հունիսի 4-ին կարգեցին Կիպրոսի մասին կոնվենցիան՝ «Պաշտպանողական դաշնակցություն Անգլիայի և Ռուսքիայի միջև» (45, էջ 104—105)։ Սա անգլիական դիվանագիտության բացառապես հաղթանակն էր։

Անգլո-թուրքական այդ համաձայնագրի ստեղծման հանդամանքները վառ ապացույցն էին մտքիովեչական այն մեթոդների, որ զոբձագրում էր անգլիական դիվանագիտությունը Մեծ Բրիտանիայի իմպերիալիստական վերընթացի տարիներին։ Դիվանագիտական այդ հաջողությունը խաբեություն, խորամանկ կոմբինացիաների արգասիք էր և իր սուր ծայրով ուղղված էր, նախ, Ռուսաստանի, զրանով իսկ հայ ժողովրդի կենսական շահերի դեմ, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության ամբողջականության դեմ՝ հոգուտ անգլիական գաղութատիրության ընդարձակման։

Դիվանագիտական այդ սկիտով անգլիական իմպերիալիստները զավթեցին Կիպրոսը՝ իրենց ազդեցությունը տարածելով Միջերկրականի ավազանի արևելյան մասում։ Անհրաժեշտ է հիշել, որ դա ոչ թե պատահական դիպվածի, այլ երկարամյա, հետևողական էքսպանսիոնիստական քաղաքականության արդյունք էր։ Ռուս-թուրքական պատերազմը հրահրելով, Անգլիան Միջերկրականի արևելյան մասում ազմածովային հենակետ էր փնտրում։ Կիպրոսի հարցը Բեռլինի կոնգրեսի նախօրեին չէր, որ առաջ եկավ։ Այն անգլիական դիվանագիտության քուրայում մշակվել էր նախօրոք, ամենայն հետևողականությամբ։

Հայարդն ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Կարաթեոգորին (այդ կրթված և բանիմաց հույնը, որը ծառայում էր սուլթանին) շիանդարեր իրեն անգլո-թուրքական պայմանների մեջ Միտիլինա կղզին Անգլիային հանձնելու մասին կետ մտածելուն։ Գործարքին մասնակցեցին Համիդը, Հայարդը և Սահվալիսը։ Վերջինս անդշիտեինեթից մեծ կաշառք էր ստացել։ Հունաստանում իմացան Միտիլինան Անգլիային հանձնելու

նախագծի մասին և 400 զինված հույների արագ տեղափոխեցին այդ կղզին: Բիրոնսֆիլդն անհանգստացավ. նա մտադրություն չունեւ բարբոքել Հունաստանին: Բ. Գուսը համառում էր Թլնեղոս կղզին Անգլիային հանձնելու գործում: Որոշեցին Միտլիինա կղզին փոխել Կիպրոսով. Քուրքիան յրացուցիչ վարձատրություն պահանջեց: Անգլիացիները Մայթայից զորք տեղափոխելու մասին հրաման արձակեցին, իսկ զրահանավերն ուղարկվեցին Կիպրոսի ավերը՝ կանխելու Նամար Միտլիինայի նա կրկնված պատմությունը (141, էջ 507—508):

Ռուս հեղինակ Կ. Սկալկովսկին նշում է, որ յուր Բիրոնսֆիլդը հեշտովյա՞մէ շրջանցել էր Կոնստնուս ուսուսկան ղևպան Շուֆայովին. և վերջինս չէր էլ կասկածել, թե կերված էր անգլո-թուրքական լամաձայնապիր Կիպրոսը Անգլիային դիջելու և փոքր Ասիայի վրա անդլիական պրոտեկտորատ հաստատելու մասին (159, էջ 226):

Անգլիական պետական գործիչների, պատմագիտության և մամուլի հարչուրամյա փարիսեցիությունն այն մասին, թե Կիպրոսը Մեծ Բրիտանիային պետք էր Հնդկաստանի մատուցյնները պաշտպանելու համար, բացահայտ խաբուսթյուն է: Այդ զավթման առաջնահերթ խնդիրն էր՝ նպաստավոր պայմաններ ապահովել Օսմանյան կայսրության ասիական տիրույթների վրա անգլիական տիրապետությունը հաստատելու, Եգիպտոսում ամրանալու համար: Իսկ ինչ վերաբերում էր Հնդկաստանի մատուցյնները պաշտպանելու մասին խոսակցություններին, ապա դրանք Ասիայում կատարված բրիտանական բոլոր զաղութատիրական զավթումների մշտական ուղեկիցներն էին: Լորդ Քերզոնը չափազանց անսքող է գրել. «Չլիներ Հնդկաստանը, յուր Բիրոնսֆիլդը չէր կարողանա գնել Սուեզի ջրանցքի բաժնետոմսերը, չլիներ Սուեզի ջրանցքը, մենք այժմ չէինք լինի Եգիպտոսում. չլիներ Հնդկաստանը... մենք չէինք թեակոխի Աֆրիկայում տիրույթներն բնդլայնելու ուղին... Հնդկաստանը գրղեց մեզ զավթելու Ադենը և պրոտեկտորատ հաստատելու հարևան մարզերի վրա Արարիայում...» և այլն (172, էջ 17):

1878 թվականի հունիսի 4-ի կոնվենցիայով Անգլիան հանդես էր գալիս Քուրքիայի զաշնակցի, սուլթանի ասիո-

կան ախրայթների պաշտպանի դերում: Փաստաթղթում Հայաստանը որպէս առանձին միավոր, երկրամաս չէր հիշատակվում, իսկ բարենորոգումների խնդիրն արձարժած էր ընդհանրապես Ասիական Թուրքիայի քրիստոնյաների առումով: Համաձայնագրի առաջին հոդվածում արձանագրված էր. «Եթէ Ռուսաստանն իր ձեռքում պահելով Բաթումը, Արդահանը, Կարսը կամ նրանցից մեկնումեկը, այսուհետեւ երբեք քիչ քիչ անի ախրայթ Ասիայում նորին կայսերական մեծություն սուլթանի ունեցած այն երկրներից որեւէ մի մասին, որը խաղաղության վերջնական դաշնագրով պիտի որոշվի, այն ժամանակ Անգլիան պարտավորվում է միանալ նորին կայսերական մեծություն սուլթանի նկատման վնասի ուժով այդ երկրները պաշտպանելու համար Ի փոխհատուցում, նորին կայսերական մեծություն սուլթանը խոստանում է Անգլիային՝ անհրաժեշտ բարենորոգումներ մտնուցանել, որոնք նուս պիտի մանրամասնաբար որոշվեն երկու պետութայունների միջև և որոնք նպասակ ունեն Բ. Դոան քրիստոնյա և այլ հոգատակների բարվոր կառավարումն ու պաշտպանութայունը խնդրո առարկա երկրներում, և որպէսզի Անգլիան իր պարտականութայունը կատարելու համար հարկավոր եղած միջոցներն ապահովի, նորին կայսերական մեծություն սուլթանը հավանություն է տալիս նույնպէս, որ Կիսրոս կղզին գրավվի և կառավարվի Անգլիայի կողմից» (45, էջ 104):

Անգլո-թուրքական համաձայնագիրը հակասում էր Փարիզի սրահատատի 7-րդ կետին, ըստ որի՝ Բ. Դոան սերխոսբիալ ամբողջականութայունը եվրոպական կամպետենցիա էր յռչակված: Կիսրոսի գրավումն այդ միջազգային համաձայնութայուն կոպիտ խախտում էր նշանակում: Իսկ Անգլիան, նույն փաստաթղթի վրա հենվելով, պահանջում էր վերանայել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Նույնպիսի խախտում էր արեւելյան Անատոլիայի վրա անգլիական պրոտեկտորատի հաստատումը: Սու նույնպէս 1856 թվականին համաեվրոպական իրավասութայունը ենթակա խնդիր էր:

«Պայմանագիրը լույս աշխարհ եկավ որպէս մի կատարյալ սյուրպրիզ», — գրում է Մուշանովը: Նա հաղորդում է, որ սուսական դեսպանութայունը Կ. Պոլսում ժամանակին չէր

իմացել այդպիսի դաշինքի սեպուսթյան մասին: Շուգարովը, բանակցութուններ վարելով Սուլթերիի հետ, նույնպես անտեղյակ էր այդ ակտից (142, էջ 514—515):

Երբ Անդրաշին իմացավ հունիսի 4-ի անգլո-թուրքական կոնվենցիայի մասին, Սուլթերին թախանձագին խնդրում էր նրան՝ լեզուն փակ պահել և դավարութուններ չհարուցել: Բիսմարկը նույնպես այդ մասին իմացավ, բայց լսեց, նրա հետ խոսել էր Բիբոնսֆիլդը (201, էջ 109):

Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Վադինգտոն էլ հանկարծակի էր եկել Կիպրոսի հարցում, խոստովանելով, թե ինքն սպասում էր ավելի շատ Միտլիինայի գրավումը (201, էջ 112): Մայիսի 9-ին ֆրանսիական սպորտյին ժուղովում պատասխանելով Արևելյան հարցում Ֆրանսիայի քաղաքականության մասին արված նարդապնդմանը, Վադինգտոնը խոստովեց պարզել մանրամասները, բավարարվելով այն հայտարարությամբ, թե Ֆրանսիան ոչ մի պատասխանություն չի ստանձնել և վարելու է խաղաղասիրական քաղաքականություն (57, № 78, 1878):

Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական կարևոր գործողությունները պաշտպանած ֆրանսիական հանրապետական կուսակցության ղեկավարները ոչ միայն զարմացան, այլև զայրացան, որ հունիսի 4-ի կոնվենցիան կնքվել էր ասանց իրենց գիտության, ասանց հաշվի առնելու Ֆրանսիայի շահերը: Սակայն այդ դժգոհությունը գործնական քայլերի չվերածվեց, մտնափանդ որ անգլիական դիվանագետներն ամեն առիթով բնդգծում էին Ֆրանսիայի հետ Անգլիայի համերաշխությունը, նրա շահերը և շահագրգռվածությունն ստաջավոր Ասիայում հարգելու պատրաստակամությունը (213, էջ 1144):

Բ. Դոան հետ կայացած համաձայնությամբ Անգլիան իր վրա երկակի պարտականություն էր վերցնում՝ ռազմական, բայց ուրիշ տեսակի, և պաշտպանելու հայկական սահմանն բնդգետ Ռուսաստանի, և քաղաքացիական, որը նրան իրավունք էր տալիս և պարտավորեցնում հետևել, որպեսզի այդ նույնպես սեֆորմներ իրականացվեին: Այդ կոնվենցիայի առաջին հոդվածով նախատեսվող սեֆորմները պետք է Անգլիայի և Բ. Դոան միջև հաստիկ համաձայնության առաջ-

կա հանդիսանալին: «Այդ ժամանակից սկսած, — գրում է Մեկրում Մակ-Կոյր, — Անդլիան ոչինչ չարեց իր հանդիսավոր պարտականությունը կատարելու համար, որ ստանձնել էր այդ կոնվենցիայի հիման վրա: Մինչդեռ հայերի համար շարունակվում էր այն ստրատեգիի կյանքը, որ նկարագրում են Նյույաուտտոսկան հաղորդումները» (86, էջ 194): Փաստորեն Անդլիան պայմանավորվում էր գեներալ ձեռքին պաշտպանել սուլթանի ասիական տիրույթները, եթե նրանց սպանուր Ռուսաստանը: Սրա դիմաց սուլթանը խոստանում էր բարենորոգումներ անցկացնել իր ասիական տիրույթներում Անգլիայի հովանու ներքո և վերջինիս գիջել Կիպրոսը (165, էջ 509):

Ստացվում էր այսպես. եթե Ռուսաստանն իր զորքերն ուղարկեր թուրքական տիրույթները՝ վերջ դնելու համար նոր թափով շարունակվող անօրինականություններին, սուլթանն իրավասու էր անգլո-թուրքական կոնվենցիայի հիման վրա դիմելու «բրիտանյա» Անգլիային, իր գորքերն ուղարկելու այն բանի համար, որպեսզի «նրան հնարավորություն ապահովվեր անխոչընդոտ սպանելու և տանջելու քրիստոնյա հպատակներին»: «Մենք որոշեցինք, — գրում է Մակ-Կոյր, — պահել Կիպրոսը և պաշտպանել սուլթանի տիրույթները Փոքր Ասիայում, քանի դեռ Ռուսաստանը չէր վերադարձրել Կարսը և Սաթուժը...» (86, էջ 194):

Այսպիսով, 1878 թվականի հունիսի 4-ի անգլո-թուրքական համաձայնագրով Անգլիան ստացավ ոչ միայն Կիպրոսը, այլև իրավունք՝ հսկողություն սահմանելու Ասիական թուրքիայի վրա: Անգլիական սպաներին հնարավորություն բնձնվեց թափանցել թուրքիայի խորքերը, իսկ ուղղմական նավերին՝ մուտք գործել Միջերկրական ծովի նավահանգիստները: Անգլիական պառլամենտի անդամ Կարլայլ Մակ-Կոսներ հրատարակեց «Մեր նոր պրոտեկտորատը» գիրքը, որտեղ Փոքր Ասիան համարում էր «մի անբխորիա, որը 1878 թ. հունիսի 4-ի կոնվենցիայով նախատեսված է որպես անգլիական պրոտեկտորատ և շատ հավանական է նաև մեր կառավարման համար» (122, հ. 1, էջ 134):

Թեև համաձայնագիրը կնքված էր, բայց Բ. Դուռը չէր շտապում դրան իրավական ուժ տալ: Սուլթանը տակավին

չէր սթափվել անգլիական դիվանագիտութեան մանվածու-
պատ խաղերի հետևանքով ստացած հարվածներէջ: Իսկ
անգլիական կառավարութեանն շտապում էր համակարգա-
կան կոնգրես ներկայանալ վահանավորված, իրավական
ուժ ստացած պաշտոնական փաստաթղթերով: Ահա թե ին-
չու, նպատակին հասնելու համար, նա գիմում էր նոր խո-
րամանկութեաների: 1878 թվականի հունիսի 4-ին Սուլթե-
րին Բեալինից հեռագրում էր Կ. Պոլիս, դեսպան Հայրապի-
պահանջելով իրազեկ պահել Բ. Գոանը, որ Բիսմարկն ար-
դեն ծրագիր է մշակել էպիրոսը, Քուսուլիան և Կրեսեն Հու-
նաստանին հանձնելու մասին, որ այդ պլանը քննարկումից
հանվել է միայն Անգլիայի ջանքերի շնորհիվ: Սուլթերին
պահանջում էր անհապաղ ֆերման հրապարակել Կիպրոսը
Անգլիային հանձնելու մասին, այլուպես, դրում էր նա, ինքը
չէր կարողանա խոչընդոտել Բիսմարկի պլանի իրականաց-
մանը (195, էջ 98): Սա բացահայտ առևտուր էր, բանասար-
կութեան հանուն պաշտօնային նոր դավթումների: Գրանից
տուժում էին ճնշված ժողովուրդները, այդ թվում հայերը,
որոնք գրկվում էին Ռուսաստանի հովանու տակ Այազկերտի
հովիտը, Բայազետը պահելու և անհամեմատ ապահով կյանք
ստեղծելու հեարավարութեանից:

Ըստ էության, Անգլիան Քուրքիային վերջնագիր սովեց:
Բ. Գոսը հունիսի 4-ին ստիպված էր օտարազրել Կիպրոսի
կոնվենցիան: Այնուամենայնիվ, սուլթանը հրամարվեց ֆեր-
ման հրապարակել Կիպրոսը Անգլիային հանձնելու մասին:
Բիքոնսֆիլդը հրամայեց օկուպացիել կղզին առանց սուլթա-
նական ֆերմանի (132, էջ 129):

Այժմ արդեն Անգլիան պատրաստ էր մասնակցելու հա-
մակարգական կոնգրեսին: Անգլո-թուրքական համաձայ-
նագրի կասրակցութեամբ անգլիական կառավարութեան ղե-
կավարը, ուժ տալով դեմագոգիային, ճամարտակում էր.
«Քուրքական սուլթանը վերջապես կարող է հանգիստ ձեռ-
նամուխ լինել իր ոչնտութեան վերածնութեան գործին, իմա-
նալով, որ որեւէ վատնպի դեպքում նա կարող է հույս դնել
դաշնակցի (Անգլիայի) օգնութեան վրա, որը, ինչպես ասում
են, պահվում է այստեղ, ձեռքի տակ: Անգլիան հանգես էր

դայիս Յամանյան կայսրության սագմական դաշնակցի դե-
տում՝ բնդդեմ Ռուսաստանի:

Պատահական չէ, որ դիվանագիտության պատմությունը
նվիրված արևմտաեվրոպական մասնագետների ուսումնաս-
տիրություններում բրիտանական դիվանագետների հաջողու-
թյունը գնահատվում է որպես «բուլոյ ժամանակների գլուխ-
դորձոց»: Ինչպես նկատում է ակադեմիկոս Ֆ. Ա. Ռոտշտեյ-
նը, Ռիբոնսֆիլդի կատավարության հաջողվեց սպառնալի
«թուրքական կայսրության գոյությունը, որտեղ այնքան շատ
անդլիական կայսրաշիներ էին ներդրված, ավելացրեց Ռրի-
սանիայի տիրույթների թիվը — այս ամենը ասանց թեկուզ
մեկ կրակոցի, ոչ այնքան թանկ նստած թատերական ցույ-
ցի միջոցով» (152, էջ 30):

Այսպիսով, ղեկն կոնդրեսի բացումից երկու շաբաթ
ուսույ, անգլիական դիվանագիտությունը մեկը մյուսի հետև-
վից հավաքում էր իր խորամանկ իտղերի պտուղները՝ մա-
յիսի 30-ի անգլո-ուսական համաձայնագիրը, հունիսի 4-ի
անգլո-թուրքական կոնվենցիան և հունիսի 6-ի անգլո-ավրսու-
րիական համաձայնագիրը: Անգլիական դիվանագիտության
այս հաջողությունների համար է, որ արևմտաեվրոպական
պատմագրության մեջ դովաստանրներ են շուայում Ռիբոնս-
ֆիլդի՝ «հանճարեղ ավանտյարիստի», հասցիին, նրան
նույնիսկ դասում «պատմության առաստիկներին» շարքը
(217, էջ VIII):

Թե՛ անգլո-ուսական համաձայնագիրը, թե՛ անգլո-
թուրքական կոնվենցիան ուղղակիորեն վերաբերում էին
նաև հայկական հարցին: Ըստ էության, առաջին փաստա-
թղթով Անգլիան արդեն իր մասնակցությունն էր սպառնալի
16-րդ հարվածի իրագործման մեջ: Երկու ախոյսաններ, սլարդ
է. միատեսակ չէին մտածելու ու գործելու Երկրորդ՝ դիվա-
նագիտական հաջողությամբ Անգլիան, առանց Ռուսաստա-
նի մասնակցության, Փոքր Ասիայում միայնակ գործելու
իրավունք՝ էր նվաճում:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԳ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՎԻՐԱԿՆԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՐՄ ԵՎ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՐՄ

Սան-Ստեֆանոյի պայեմանագրի վերանայման եզրույթումը պահանջը հայերի լուրջանակը: Անգլիական դիվանագիտության նրբին խաղերը: Թուրքական կոտորածի խորանակի դիվանագիտությունը: Երբեմնի սրտովիբուրբուրը Հոսմուն, Փայրկուն, Լուրդուն: Լուրդունի և Մանչեսթրի հայկական գաղութի ակտիվությունը: Անգլիական կոտորածի գործիչները, մամուլի սրտանկնչը կառավարության սրտագրած քաղաքական գծի ծառայության մեջ: «Եվրոպայի անսարքությունը մեզ համար նախանշան էր», - գրում էր Կ. Պոլսի «Մասիս» թերթը: Նար-Պեյը Պետերբուրգում, հանդիպումներ ունեցած պետական գործիչների հետ: Նար-Պեյը և Լասկոյանները:

Սյն բանից ճիտ, երբ պարզ դարձավ, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը քննարկման էր դրվելու հվրոպական սերտիթյունների կոնգրեսում, Կ. Պոլսի ճաշկական վերնախավի ղեկավար կոնգրես անմիջապես նախաձեռնեց հվրոպական կառավարություններին դիմելու գործը: Այդ բանին խթանեցին մի քանի գործոններ՝ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի բովանդակությունն ու երաշխիքներն անբավարար էին նկատվում, ճաշկական ինքնավարության զաղափարն իրականանալի բան էր ներկայանում: Այս

մտայնութեան խորացմանը խորամանկորեն նայաստում էին անգլիական դիւանագետները, թուրքական պաշտօնատար անձինք, մասնավորապէս՝ սահմանագրականները:

Քննարկվող խնդիրների շուրջ «նոր կյանք» պարբերականում մի շարք հոդվածներ հրատարակած Արփիտը Արփիտըզյանը գրել է, որ «Հայ ուղղութեան ապագան անվճար պահպանել փափայող մեր քաղաքագետները բնականաբար պիտի ցանկանային բարեփոխված տեսնել Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը»: Այս նպատակով էլ «Սոսյանի խումբն այդ ապագային փրկութեանը համար ինքնավար Հայաստանի մը հիմնարկութունը ծրարեց»: Այնուհետև նուկարակացնում է, որ այս միջոցով «միայն Անգլիա շնչեց 16-րդ հոդվածը» (62, № 6, 1899, էջ 82):

Այս խնդրի մասին դեպքերի ակնառես, Կ. Պոլսում Պետերբուրգի «նախնի վրեժյա» թերթի թղթակից Մուշանովն անում է ուշադրով դատողութեաններու նա գրում է. «... հուշիրը, որ մինչև հիմա բիշ էին տարվում իրենց ուղղութեան իրավունքների վերականգնման խնդրով, այժմ բացառապէս ասում են, որ Անգլիան կստիպի և՛ Խուստումանին, և՛ թուրքիային ձանաչելու Հայաստանի ինքնավարութեանը» (141, էջ 25):

Մուշանովը տարակուսում էր, որ հնարավոր լիներ իրականացնել Հայաստանի ինքնավարութեան գաղափարը, թեև նշում էր, որ «չպետք է տեսողաշտից հանել այն, որ Անգլիան ուղղակի շահ ունի ուստական կովկասյան սահմանի վրա ստեղծելու շեղոք իշխանապետութեան, որը սահման գներ սուսական առաջխաղացմանը» (145, էջ 25): Այնուամենայնիվ, այսպիսի հնարավորութեանն իրականութեան գործնելու նկատառումով ակնեցին գործել Կ. Պոլսի հայկական ղեկավար շրջանները: 16-րդ հոդվածը «մի սկիզբ էր, և պետք էր նրա հետևանքն քնդարձակելու վրա աշխատել՝ որչափ կարելի էր», — գրում էր Կ. Պոլսի հայկական վերնախավի ձայնավող «Մասիս» թերթը (53, № 2145, 1878):

Եվրոպային դիմելու և պատվիրակութեան ուղարկելու պիտավոր նպատակն այն էր, որպէսզի առաջին անգամ պաշտօնապէս և հանդիսավոր կերպով Եվրոպային ներկայացվին հայ ազգի ցանկութեաններն ու ձգտումները (215,

էջ 1122): Իր հիմքում սա ազգի ինքնաճանաչման, համախմբման և կազմավորման վերընթաց պրոցեսի արտահայտություն էր, բուրժուական առաջադիմական դարգացման ակնհայտ դրսևորում: Այս պրոցեսը ղեկավարելուն, նրան ուղղութիւն տալուն հավակնող մարդիկ՝ մի մասը սքեմավոր, մի մասը թուրքական սկտական ծառայութեան մեջ գտնված ու կաշկանդված, անուամենայնիվ, մի միտք էին փայփայում՝ հայրենիքի դադափարը: Տակավին թույլ էին, շնամախմբված այն ուժերը, որոնք պետք է ազգային-ազատագրական մի հզոր հորձանուտի մեջ միավորված՝ պոհնին և խորտակելին թուրքական դմնի տիրապետութեան կայանքները: Այդ մարդիկ արգարութիւն և սաշտպանութիւն էին ակեկայում արտաքին ուժերից, տենչում բաշկանչան ժողովորդների օրինակով, սուսական օգնութեան միջոցով հասնել իրենց նպատակների իրագործմանը: Դեռևս ամբողջ խորութեամբ չէր բմբունված միջպետական մրցակցութեան այն բացասական դերը, որ արտաքին ուժերը խաղալու էին հայկական հարցի արծարծման հետագա բնթացքում:

Վ. Բ. Լենինը մի առիթով նկատել է, որ «պատմական ծառայութեանների մասին դատում են ոչ թե նրանով, թե ինչ շեն տվել պատմական գործիչները մամանակակից պահանջների համեմատութեամբ, այլ նրանով, թե նրանք ինչ նոր բան են տվել իրենց նախորդների համեմատութեամբ» (2, հ. 2, էջ 225): Կարեւորն այն է, որ դեպքերն ու մարդկանց գործերը տեսնել, յուսաբանել և քննարկել տվյալ ժամանակի մեջ, պատմական պարգացման տվյալ պայմանների, հնարավորութեանների շրջանակներում, այսինքն՝ շտանահարել պատմականութեան գիտական մեթոդը: Իսկ նորն այն էր, որ դրվում էին ազգի քաղաքական ինքնաճանաչման, հայրենիք ստեղծելու, նրա բախտը սեփական ուժերով տնօրինելու հիմքերը: Նորն այն էր, որ փորձ էր արվում քաղաքականապես ճանաչվելու արտաքին ուժերի, արտաքին աշխարհի կողմից: Միևնույն խնդիրների արծարծման, միևնույն նպատակների իրագործման առարկելում, ինչ խոսք, առկա էին տարբեր մտանցումներ, դասակարգային շահեր, հակասութեաններ, հատվածայնութեան հետ կապված խնդիրներ, որոնք պայմանավորված էին հայ ժողովրդի պատմական

ճակատագրով, տարբեր պետական իշխանությունների տակ
գտնվելու հանգամանքով, ժողովրդի տարբեր հատվածների
սոցիալ-տնտեսական, կուլտուր-քաղաքական դարգացման
պայմանների տարբերություններով, աշխարհագրական դիր-
քով և այլ հանգամանքներով:

Այնուամենայնիվ, օտարերկրյա տիրապետությունից
աղատագրվելու, թուրքական վայրենաբարս ֆեոդալիզմի
դեմ պայքարի այդ պահին հայկական բուրժուական շրջան-
ները փորձում էին հանդես գալ ամբողջ ազգի անունից:
Նրա գաղափարախոսությունը նախ և առաջ կապված էր ազ-
գի, ազգային բուրժուական պետության ստեղծման գաղա-
փարների հետ, նրա ներկայացուցիչների առաջին քայլերը,
գործողություններն արտաքին-քաղաքական, դիվանագիտու-
կան մարզում նույնպես կատարվում էին ամբողջ ժողովրդի
անունից, երբ հայրենասիրության հողի վրա ստեղծվել էր
շահերի սրոշակի մերձեցում:

Անտարակույս, արևմտահայ, ավելի ճիշտ՝ պոլյուսայ դե-
կավարների գործողությունները թեև պայմանավորված էին արևմտա-
հայ բուրժուազիայի դարգացող ու հասունացող տրամադրու-
թյուններով ու մտադրություններով, Իրանը դեռևս վերջնա-
կանապես չձևավորված և սրոշակի տևաք շրնդունած ձգտում-
ներ էին: Ճակավին հեղհեղոսի էին այդպիսին բուրժուազիայի
և նրա մտավորական ձայնավորների քաղաքական ծրագրերը:
Սրանք ավելի հակասական էին դառնում այն օբյեկտիվ
պայմանների հետևանքով, երբ սուսահայ բուրժուական ու
հասարակական մյուս ուժերը և արևմտահայկականը տար-
բեր դիրքերից էին մտանում ազգային ազատագրության,
հայրենիք ստեղծելու խնդիրներին: Սա ոչ միայն տարբեր
պետությունների ենթակա լինելու արգասիքն էր, այլև տար-
բեր սոցիալ-քաղաքական, կուլտուր-տնտեսական միջավայ-
րի արդյունք: Իսկ եթե շանտեսներ այն հանդամանքը, թե
որքան ահռելի էր անդունդը բուն Խրեմտյան Հայաստանի
սոցիալ-քաղաքական պայմանների, գավառահայ գյուղա-
ցիություն, աշխատավորների, մանրբուրժուական, սուևտրու-
կան խավերի և Կ. Պոլսի միանդամայն այլ պայմաններում
մտածող ու գործող մեծահարուստ դասակարգի միջև, ապա
պարզ կդառնա, թե որքան բարդ պայմաններում էր ընթա-

նում հայկական բուրժուական ազգի ինքնաճանաչման, լինելության պրոցեսը, որքան հակասական, իրարամերձ, ոչ հետեուական էին լինելու բուրժուական հայրենիք ստեղծելու շուրջ կրկու հասկածների՝ հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների և ուժերի մասժեղակերպի ու գործողությունների:

Ռուս-թուրքական պատերազմի տվարտին թուրքական պետականության կենտրոնում՝ Կ. Պոլսում, ծխարած հայկական առևտրաբուրժուական վերնախավը, մտավորականությունը, եթե ոչ ամբողջովին, գիտակցում էին Ռուսաստանի սեպ դերը հայկական հողերի ապագան որոշելու, արևելյան բնատիրական կարգերի հետամնացություն ու բարբարոսություն ճիրաններից ժողովուրդը փրկելու գործում: Բայց նրանք քիչ էին կապված մայր հողի հետ, հեռացել, օտարացել էին, կարվել բուն երկրի միջավայրից ու պայմաններից, իսկ ցանկության դեպքում չէին էլ համարձակվում սուլթանների սրբում օրը ցերեկով բացահայտորեն հանդես դալ օսմանյան պետության իշնամի տերություն՝ Ռուսաստանին, փարվելու, նրա միջոցով թուրքական կայսրությունից անջատվելու օգտին: Հնարավոր չէր հազարավոր կիլոմետրերի հեռավորությունից ճիշտ ուղղություն և ղեկավարություն իրագործել տրեմտահայ ժողովրդական զանդվածների ազատագրական ձգտումներին, գործնականում հաջողություններ իրականացնել հայրենիք ստեղծելու դադափարը:

Ինչի՞ էր հանգում 1878 թվականի գարնանը պոլսահայ ղեկավար կորիզի գիվանադիտական առաքելության իմաստը:

Ներսեսի կարծիքով, Ռուսաստանին երախտագետ լինելով, պետք էր ապահովել Անգլիայի բարչացակամությունը, եվրոպայի միջամտությամբ իրականացնել ազգային ինքնավարության պաղտփարը: Հայաստանի ինքնավարություն՝ հայերի համար: Ահա նրա ֆորմուլան:

Սա շարժական գծավորին ինդիք էր, քանի որ հայ դասի օգտին ապահովել միաժամանակ և՛ Ռուսաստանի, և՛ Անգլիայի բարչացակամությունը անհնարին էր: Անգլիական գիվանապետները, գաղութատիրական շրջանները հայերին հիշում, նրանց մասին խոսում էին միմիայն Ռուսաստանի պլան-

ներք ձախողելու, նրա ակտիվութիւնը շրջափակելու, առաջ-
խաղացումը դեպի Առաջավոր Ասիա կանխելու համար:

Որդեղրված ուղեգիծը կենսադործելու նպատակով որոշ-
վեց մի պատվիրակութիւն ուղարկել Եվրոպա նրա գլուխ
կարգվեց Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմյանը «Թիֆլիսեցի
վեսանիկ» թերթը Խրիմյանի մասին գրում էր. «Նախ և
առաջ նա ժողովրդի որդի է նրա ձեռք բերած ժողովրդա-
կանութիւնն օգնեց նրան հոգևորական բարձր աստիճանին՝
պատրիարքութեան հասնելու: Նա նշանավոր է որպէս գրող-
նրա գրքերը շատ տարածված են թուրքահայերի մեջ: Թուր-
քահայաստանի երկրագործ դասը նրան սրիշ կերպ չի ան-
վանում, բայց եթե հայրիկ» (57, № 87, 1878): Այնուհետև
գրվում էր, թե «Ներսէսը հարուստների և կրթված դասակար-
գերի քարոզիչ է», իսկ Խրիմյանը «ժողովրդական բարոզիչ է
անկիրթ և աղքատ դասերի»:

Խրիմյանը Հայկական պատվիրակութեան գեկավար նշա-
նակվեց Գրիգոր Օսյանի խորհրդով: Ճիշտ է, նա եվրոպա-
կան ոչ մի լեզու չգիտեր և այն հարցին, թե ինչ լեզվով սի-
տի կատարեր իր պաշտոնը, նա պատասխանեց՝ լացով ու
ստատպանքի լեզվով, բայց քաջատեղյակ էր Արևմտյան Հա-
յաստանի ներքին վիճակին, եղել էր պատրիարք, իր գիրքով
ու դեմքով ուղեցիկ էր, ապավստնութեան թողնող անձնավա-
րութիւն:

Պատվիրակութեան քարտուղար և թարգման նշանակվեց
Մինաս Չերազը, որն անփորձ, քսան տարեկան երիտասարդ
էր: Նա թեև գիտեր ֆրանսերեն, բայց ուսուցչութեանից բա-
ցի ոչ մի գործ չէր կատարել: Մինաս Չերազը խոտատվանել
է, որ ինքը գիվանագիտական այդ պաշտոնին հարմար թեկ-
նածու չէր: Նրա կարծիքով, ամենահարմարը Գրիգոր Օսյանն
էր, որը, սակայն, շուղեց իր «ապուրան խորակել», մաս-
նակցելով «Հակաթուրքական ձեռնարկի» (5): Սա նույնպէս
բնորոշ նրբերանգ էր Կ. Պոլսի էֆենդիական վերնախավի
ներկայացուցչի համար:

Ահա այսպիսին էին հայ առաջին գիվանագետները, որոնք
ասպարեզ էին իջնում եվրոպական և թուրքական գիվանա-
գիտութեան քարայրում թրծված փորձառու մարդկանց մոտ
պաշտպանելու հաշտ սպառնալից գոտար: Ավելի ուշ Բեռլինում

նրանց միտցա՛վ Ստեփան Փափազյանը, որը լիազոր ներկայացուցիչ էր նշանակվել պատվիրակության վրա հսկելու, որպեսզի նա շնորհաբար ներսև պատրիարքի նշած ուղեգծից: Ռուսական կառավարությանը հայկական ինքնավարության ծրագիրը ներկայացնելու համար պատվիրակ նշանակվեց Բեշիբթաշի արքեպիսկոպոս Խորեն Նար-Պեյր:

«Թիֆլիսակի վեդոմոստի»-ն գրել էր, որ ներսևը «քաղաքագիտական բնդունակություններ ունի, որոնք մանավանդ նրա հոսի ներկա թշվառ դրության ժամանակ երևեցան»: Հիշատակելով, որ նրա բողոքների հիման վրա հայկական նահանգներում հարստահարությունների մասին իրազեկ գարձան Անգլիայում ու Ֆրանսիայում, թերթն բնդգծում էր հայոց պատրիարքի «հարագիտությունը և այն կախարհանքը», որ նա ուներ «թուրքաց կառավարության առաջ» և «կարողացա՛վ բնացենի նրա կասկածները» (57, № 89, 1878):

Այսպիսով, դիվանագիտության ոլորտում, տերությունների մայրաքաղաքներում հայոց հորքի հարուցումն ու պաշտպանությունն ստանձնեցին հայ բնթերցողին բաշածառոթ Հակոբ Պարոնյանի «Ազգային ջոշեր» շարքի պոլյաճաճ պրծիչներից մի քանիսը:

Կր. Արծրունին ողջունում էր դիվանագիտության մարզում կատարվող քայլերը, գրում էր, թե «Թուրքիայի հայոց հոգևորականությունն արժանի է պանում ամբողջ ազգի խորին համակրության: Այժ՛, երբ ներսև պատրիարքը շողոքորթում էր թուրքաց տերությանը, անհոգ էր մողավրդի կարիքների մասին, զոհում էր ազգի շահերն իր անձնական շահերի համար,— մենք նրա վրա անխնա կերպով հարձակվում էինք: Այժմ մենք շենք կարող շհայտնել նրան մեր կատարյալ համակրությունը, մեր հարգանքը...»: Նա նշում էր, որ «այժմ մենք շունենք իշխաններ, բայց ունենք աշխարհական ինտելիգենցիա»: Նա գտնում էր, որ «մեր արդի հոգևորականությունը» «թող նրանց հետ ձևսք-ձեռքի տված, մոտանալով իր նեղ, սահմանափակ կաստային շահերը» «գործն հոգուս ազգի առաջադիմության, և այն ժամանակ կարելի է հուսալ ազգի բախտավոր ասպողայի համար» (57, № 110, 1878):

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում եվրոպական տերություններին և Ռուսաստանին ներկայացվող հայկական ծրագրի-
խնդրագիրը: Նրա բովանդակությունը հիմնականում հան-
դում էր հետևյալին.

Հայ գավառների գլուխ պետք է կարգվեր քրիստոնյա կա-
ռավարիչ, նախընտրաբար հայ, հինգ տարվա պաշտոնավա-
րությամբ, որը կարող էր պաշտոնանկ արվել տերություննե-
րի հավանությամբ: Նա օժաված էր լինելու դործադիր իշխա-
նության իրավունքներով: Նահանգապետի նստավայր նա-
խատեսվում էր էրզրումը (Կարին): Ոստիկանների թիվը
պետք է հարաբերականորեն համապատասխաներ թուրք և
հայ բնակչության թվին: Հանրային պաշտոնյաները նշանակ-
վելու էին նոր ստեղծվիլիք ընդհանուր ժողովի միջոցով: Հո-
ղային հարկը փոխարինելու էր աասանորդին (աշար): Հար-
կահանությունից ստացվող եկամտի 20 տոկոսը ստանալու
էր Ֆինանսների մինիստրությունը, մնացյալը պետք է հատ-
կացվեր ճանապարհահինություն, լուսավորության, առողջա-
պահության և արհեստների դարգացման պետքերին: Նախա-
տեսվում էր դավանանքի ազատություն, դատական և վար-
չական գործերի մեջ մահմեդականների և քրիստոնյաների
հավասարություն: Ընդ որում մահմեդականների դատական
գործն իրականացվելու էր նորից շիրխաթի միջոցով, իսկ
քրիստոնյաների համար կազմվելու էին քրեական և քաղա-
քացիական նոր օրենսդրություն:

Վաչկատուն ցեղերի ասպատակություններից ընդհանուր
և անհատական ասպնոությունն նպատակով նախատեսվելու
էր տեղական օստիկանական ուժերի ստեղծում՝ եվրոպացի
սպայի հրամանատարությամբ, որը ենթարկվելու էր ընդհա-
նուր կուսակալին: Վաչկատուն ցեղերը պետք է գինաթաղ-
վեին: Մաչրենի լեզուն դարձածության մեջ էր դրվելու վաշ-
չական և դատական մարմիններում, Աղդերը, հայտարարու-
թյունները, բացի թուրքերենից, կատարվելու էին նաև հայե-
րեն: Այս բոլոր բարենորոգումները կիրառելու և հսկելու էր
միջազգային հանձնախումբը (Ց, № 93, 1888):

Ինչպես տեսնում ենք, ծրագրում թուրքիայից անջատվե-
լու խնդիր չէր առաջադրվում: Ռուսական տիրապետությանն
ամբողջովին ենթարկվելու հարցը վեճեր էր հարուցել: Նրանց

պատկերացմամբ տերությունները սկսաք է օգնելին հայերի գոյութեան համար ապահովելու թուրքական կասափարութեան երաշխաւորված պաշտպանութիւնը: Այդ ծրագիրը հանդի- լու էր պետութեան վերահսկողութեան ներքո վարչական ինքնավարութեան հաստատմանը հայկական մարզերում, մի ձև, որն արդեն կիրառվել էր կիրանանում և տվել դրական արդիւնքներ:

Բացի ինքնավարութեան ծրագրի նախագծից, պատրաստ- վել էր մի հուշագիր, որտեղ բացատրութեաններ էին տրվում և մեկնարանութիւններ արվում ծրագրի դրույթների մասին: Բունն այն է, որ այդ պահանջները չէին հանդուստ ընդ թուրքո- հայաստանի անկախութեանը, ո՛չ հայկական նահանգների միացմանը Լուստաստանին, այլ լսկ հայերի վիճակը բարե- յաւելու բարենորոգումներին:

Դա բուրժուական կիսաապաստ սեփութների մի ծրագիր էր, որն իրականացվելու էր միջազգային երաշխիքների կի- րառումով և կոչված էր ապահովելու անվտանգ կյանքի պայ- մաններ Օսմանյան կայսրութեան արևելյան նահանգներում: Ըստ էութեան, ծրագիրը կրկնութեան էր Բալկաններում մու- մանակ առ մամանակ օտարեր ձեռքով կիրառված բարենու- րոգումների, որոնք առաիճանարար սլավոնական ժողո- վուրդներին ապահովեցին ինքնավարութեան, ապա նաև՝ ինքնուրույնութեան և անկախութեան թուրքական տիրապե- տութեանից: Ինքնավարութեանը տարածվելու էր գլխավո- րապես էրզրումի և Վանի նահանգների վրա:

Այնուհետև հայերի հարստահարութեանների մասին Կ. Պոլսի սղգային ժողովը պատրաստել էր մի տեղեկագիր, որն անդիրեն և ֆրանսերեն լեզուներով տարածվեց Եվրո- պայի մայրաքաղաքներում (10, նիստ մ, 6.X.1878, էջ 175): Հայ բնակչութեան թվի մասին ճիշտ սխալկերայում տալու, հայերի ցրվածութեան, արևելյան նահանգներում փոքրա- մասնութեան լինելու մասին թուրքական կառավարութեան կողմ տվյալները հերքելու նպատակով կազմվեց վիճակա- դրութեան, որը նույնպես ներկայացվեց Եվրոպական կասա- վարութեաններին:

Ըստ այդ վիճակագրութեան՝ Օսմանյան կայսրութեանում ապրում էր 3 միլիոն հայ: Պատրիարքարանի պատրաստած

տեղեկագրում ցույց էր տրվում, որ երեք միլիոն հալերից 400 հազարը գտնվում են Կ. Պոլսում և Բալկանյան թերակղզում, 600 հազարը՝ Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայի հարթավայրում, 670 հազարը՝ Փոքր Հայքում (Սվասի վիլայեթ և Կաբսերիի սանջակ) և 1.330 հազարը՝ թուրքական Մեծ Հայքում, որն իր մեջ ընդգրկում էր էրզրումի և Վանի վիլայեթները, Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասը, Սղերգի սանջակի հյուսիսային մասը և այլն (151, էջ 8—9)։

էրզրումի և Վանի վիլայեթների բնակչությունն ունեւ հետեւյալ պատկերը. Հայեր՝ 1.150 հազար, թուրքեր՝ 400 հազար, քրդեր՝ 80 հազար և այլք, ընդամենը՝ 1.700 հազար։ Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասում հայեր՝ 180 հազար, թուրքեր՝ 130 հազար, քրդեր՝ 40 հազար, ընդամենը՝ 362 հազար մարդ։ Այս տարածքում, այսպիսով, հայերի թիվն էր 1.330 հազար, թուրքերինը՝ 530 հազար, քրդերինը՝ 120 հազար, մյուս ազգամիջուկներինը՝ 82 հազար։ Ընդամենը 2.062 հազար մարդ։

Հետադաշում միտումնավոր և հսկասական սովյալներն Ասիական Թուրքիայում ապրող հայերի վերաբերյալ սովորական բան դարձան։ Էրզրումի անդրախան հյուպատոս մայր Տրոտտերը 1880 թվականին Փոքր Ասիայի հինգ վիլայեթներում 780 հազար հայ էր հաշվում, Ռուլեն ժեքմենը՝ 1.330 հազար, Կրանսիացի Վիտալ Քինեն՝ 838 հազար, սուս գեներալ Զելենովը՝ 913 հազար, դերմանացի պրոֆ. Զուպտենը՝ 921 հազար, թուրքասեր պրոֆ. Վամբերին՝ 1.131 հազար, անդլիացի կինյը՝ 1.058 հազար և այլն (27, էջ 222)։

Պոլսահայ ղեկավար գործիչների ծրագրին զուգընթաց, իր նախապիծն էր կազմել նաև եգիպտահայ մեծահարուստ նուրար փաշան։ Նա XIX դարի 60—70-ական թվականներին հայանի էր դարձել Եգիպտոսում իրականացրած իր վարչատնտեսական բարեփոխումներով, այդ երկրի հետամնաց անտեսութլւոնն ու ֆինանսները կապիտալիստական Եվրոպայի պահանջներին համապատասխանեցնելու միջոցառումներով, 1864 թվականին նուրարը եգիպտական խեղիֆի անունից Փարիզում բանակցութլւոններ էր վարել Սուեզի ջրանցքի կառուցման ընկերութլւոյան հետ։ 1867 թվականին իրականացրել էր դատարանային գործի ռեֆորմ Եգիպտոս-

սում և ճանաչում ստացել (70): Նրան նույնիսկ Եզրայտոսի «մեծ ռեֆորմատոր», «ՖելլաՏների», «արդարության հայր» էին հորջորջել ժամանակի արևմտակերպական մամուլում (176, 1916, հ. IV, № 38, էջ 66—68): Իրականում հանդիսանալով հզիպտական խնդրի Իսմայիլ փաշայի առաջին մինիստրը այն պահին, երբ թուրքական տիրապետությունն այդ երկրում օրեցօր անվանական էր դառնում, նա նպաստել էր Եզրայտոսի ֆինանսների վրա անգլո-ֆրանսիական հսկողության հաստատմանը և արժանացել կապիտալիստական արևմուտքի դրվաստանքին: Դեռևս 1878 թվականին նա գտնում էր, որ «Եզրայտոսի բարօրությունն ապահովելու լավագույն, եթե ոչ միակ, միջոցը այն էր, որ Լեհզյրան թևակույթուն մը հաստատեր երկրին վրա» (62, № 2, 1.V.1899, էջ 28):

Նուրարի մշակած նախագծում ոչ մի ակնարկ չկար քաղաքական անկախության մասին: Նա Եզրայտոսում իրականացրած իր փորձն էր դրել իր նախատեսած վարչական բարենորոգումների հիմքում: Նա բնագծում էր, որ հայերը քաղաքական գոյություն, քաղաքական անկախություն աչք չունեն. քաղաքացիական ազատություններ են ուզում, հաստատություններ, սրտնք երաշխավորում են իրենց սենեցվածքը, ընտանիքների պատիվը, իրենց կյանքի իրավունքը և այլն: Ըստ Նուրարի՝ հայերը «աչք չունեին» նաև «օտմանյան պետությունից սրե՛լ բաժանման» (206, 63, էջ 158—161):

Նուրարի ծրագրի լական կետը եվրոպական հովանավորության ներքո հայ նահանգապետի նշանակումն էր, սրը հայկական ինքնավարության նախնական սաղմն էր պարունակում: Ըստ նրա ծրագրի՝ բարենորոգումները պետք է իրականացվեին 6—7 ասարվա ընթացքում: Նուրար փաշան հիշեցնում էր Լիբանանի օրինակը, ցույց տալիս, որ եթե թանգիմաթներն իրականացվեին, ապա հայերի վիճակն այդքան աղետալի չէր լինի: Նա կառավարման ձևերի բարելավման, վարչական, դատական օրգանների բարեփոխման խնդիր էր առաջադրում, վատ երևույթները վատ պաշտոնյաների առկայությամբ բացատրում:

Նրա ծրագիրը չէր նշատում բարենորոգումների իրականացման սահմանաչի՛ն շրջանակները: Ինչպես ավելի ուշ

հայտնի դարձավ, նա հակված էր հայերին արվող ինքնավար իրավունքներն իրականացնել Կիլիկիայում: Նա ընդգրծում էր Կովկասում ապրող հայության բարվոք վիճակն արևմտահայության համեմատությամբ, փաստերով ցույց տալիս, որ ուսաց իշխանության ներքո հայոց թիվը նրեանի սուս-հայկական նահանգում երեսուն տարվա ընթացքում կրկնապատկվել էր: Նա հույս ուներ, որ պատերազմի ժամանակ գրավված հայկական հողերի վրա նույնպես ուսական վարչությունն օգտակար կլինի: Մյուս կողմից՝ նա անհիմն կերպով գրում էր, թե հայերը «օսմանյան պետությունեն որեւէ բաժանման» գեւ են (63):

Քաղաքական ստանով Նուբարի ծրագիրը գնահատվեց որպես թերի և պակասավոր: Նա իր ծրագիրը ներկայացրել էր Փարիզում Գերմանիայի դեսպան Հոհենլոեին, Անդլիայի դեսպան Հայնսին և ըստ Արշ. Չոպանյանի, արժանացել հավանության: Այս ծրագրին հակվել էր նաև Լորիս-Մելիքովը. որին կանգրագառնանք ստորև: Այնուհետև նա նույն ծրագիրն ուղարկում է Կ. Պոլիս և խնդրում իրեն պաշտան տալ Բեռլին զնայու և այն «ազգի կողմից» կանգրևոին ներկայացնելու: Այս խնդրի շտրջ բուտն վեճեր և տարակարծություններ են ծագում: Ներսեսը մերժում է նրա խնդրանքը: Հետագայում նա իր մերժումը բացատրում էր նրանով, թե ինքը անկախության գաղափարն էր փայտիայում, մինչդեռ Նուբարը միտյն վարչական բարենորոգումների պահանջ էր ստաշադրել: Բանն այն չէր, թե ինչ խորություններ և ինչ ձևերով էին իրականացվելու բարենորոգումները, էական նշանակություն ստացավ խնդրի այն կողմը, թե ում միջոցով է իրականացվելու ծրագիրը: Պաշտոնամուտություն էր նաև տարակարծությունների դրդապատճառը:

Ի հեճուկս Կ. Պոլսի հայ շտրերի, Նուբարին պաշտպանում էին Լոնդոնում պարսից հայազգի դեսպան Մելքոն իտանր, Նրիմյանը և ուրիշներ (7, 1907, № 6—9, էջ 151): Հակառակ տեսակետի կողմնակիցները կարծում էին, թե հայկական ինքնավարության խնդիրն արդեն լուծված էր և հանկարծ իրենց նախաձեռնած գործի՝ «ինքնավար Հայաստանի» կատավարչի պաշտանին կտիրանար Նուբարը:

Նահանգապետի թեկնածուների թիվը շատ մեծ էր: Այդ պաշտոնին էր հավակնում Նար-Պեյի եղբայր Գվիգոն Լուսինյանը (նախկինում՝ Լևրոսիոս վ. Գալֆայան), որին Ֆրանսիայի միջոցով պաշտպանում էին կաթոլիկ գործիչները: Մյուսներն առաջադրել էին Գրիգոր Օսյանի և Լորիս-Մելիքովի թեկնածությունները: Խոսք էր գնացել նաև Ասեփան փաշա Ասյանյանի և Սերգիշենի մասին:

Հիրավի, էֆենդիները երազը ռեալություն էին համարում, ինքնավարությունը՝ մոտիկ իրականություն և, խմբիլի ու թայֆաների բաժանված, կոխվ էին տալիս «ազատ» Հայաստանի կուսակալի պաշտոնին տիրանալու համար:

Այսպիսով, Եվրոպային դիմելու ծրագրի և հարցադրուների ասպարեզում նույնպես տարածախնություններ կային: Նշմարելի էր երկու մտտեցում: Եգիպտոսի աննաշված սեֆորմատորի, միևնույնի, անգլիական կողմնորոշում ունեցող մեծահարուստ մասնավոր մարդու ծրագրով անհրաժեշտ էր նշանակել հայ նահանգապետ, իրականացնել որոշ վարչական բարելավումներ դատարանի, աստիկանության, հարկահավաքման ոլորտներում:

Կ. Պուլսի հայոց ազգային վարչության կամ պատրիարքարանի նշանակած պատվիրակությունը պահանջում էր ինքնավարության իրավունք շնորհել Քուրբահայաստանին: Այս ծրագրերի տարբերությունը թեև մեծ չէր, բայց կրքերի բորբոքման առիթ ավելց: Ամենագլխավորն այն էր, որ բացակայում էին համերաշխությունը և միասնականությունը: Հետագայում, տարիներ անց, երբ չէին դադարում վեճերը Բեռլինի կոնգրեսի նախօրյակին որդեկրված քաղաքական ուղղովյան շուրջ, գրվում էր և այն մասին, թե գուցե ավելի լավ կլիներ ընթանալ պակաս հավակնոտ, բայց և ուսուղիով:

Իհարկե, եվրոպական դիվանագիտության օգնությամբ ակնկալվող բարեփոխությունները Հայաստանի համար տարբեր ձևով էին ընկալվում տարբեր դասակարգերի ու խավերի կողմից: Հայ բուրժուազիան նոր հնարավորություններ էր տեսնում իր անտեսական բարգավաճման, նոր շուկաների, իր շահերին համապատասխանող նոր դյուրությունների համար: Կ. Պուլսի հայ մտավորականներն ու պի-

տական պաշտոնյաները մտածում էին իրենց ազգեցութեանը քաղաքացիական, պետական հիերարխիայում դիրք գրավելու, ստիպողական ստանալու մասին: Աշխատավոր գասակարգերն էին, որ ազդեցին ու սոցիալական կապանքները թռթափելու, ազքատութեան ու թշվառութեան ներաններից ազատվելու երազներով էին մխիթարվում: Կ. Պոլսի հայկական փողատեր վերնախավը շտիպողանց գգայուն էր արևմտակարգ պետական դիվանագիտական գործողությունների նկատմամբ՝ սև-փական շահը փնտրելու սեռակետից: «Հայկական խնդրոյն վրա մայրաքաղաքիս բոլոր ազգայինները կպատրաստվին Հայաստանի կուսակալ ըլլալու», — գրում էր Հ. Պարոնյանը (68, հ. 4, էջ 83):

Անշուշտ, տարօրինակ էր հերկայանալու Ներսես վարժապետյանի գործողությունների իմաստը: Նա, մի կողմից, սիրաշահում էր Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին. նար-Պոլսին Պետերբուրգ և Եղմիրլյանին էջմիածին էր ուղարկում, նրանց միջոցով դիմումներ անում, աղերսագրեր ներկայացնում, փորձելով հայկական ինքնավարութուն ձեռք բերել Ռուսաստանի հովանու տակ: Մյուս կողմից՝ Կ. Պոլսի անդլիական դեսպանի միջոցով փորձում էր հայցել Անգլիայի աշակցությունը: Նույն դերում էր լինելու Խրիմյանը՝ «Վասպուրականի արծիվը», Լոնդոնի մեջ, երբ Անգլիայի օժանդակությունն ստանալու մտահոգությամբ փաստաբանում էր Օսմանյան կայսրութեան ամբողջությունը, «մոռացություն» ստլով իր իսկ ստեղծագործած «Վանդույժն» ու «Հայգույժը», մտանալով թուրքական ռեժիմի դարավոր սարսափները:

Արիփար Արիփարյանը գրում է, որ «երբ որոշվեցավ Բեռլին վեճաժողով մը գումարել, Ներսես պատրիարք ուղեց ավելի բան մը ձեռք բերել. հանրային կարծիքը Հայաստանի թագավորություն մը կպահանջեր: Միևնույն պատրիարքը, որ 1876-ին ռուսական քաղաքականության դեմ թրքական պատիկ գործիք մը եղած էր՝ անդիտակցարար, որ պատերազմին սկզբնավորությանը հակառու հանդիսացած էր, որ պատերազմին հաջը հակաթուրք և ռուսասեր եղած էր, հիմա նորեն միևնույն պատրիարքը Ռուսիո շահերը հարվածողներուն և թուրքիան պաշտպանողներուն գործիքներեն մեկն սխալ ըլլար» (62, № 19, 1.X.1898, էջ 291):

Այս ամենը մեկ մարդու, տվյալ դեպքում՝ Կերսեսի առաջնակարգի ցանկոսության արդյունքը չէր: Այսպես մտածելով կարելի է միայն պարզունակ դարձնել այն բարդ, հակասական իրավիճակի ըմբռնումը, որ այն ժամանակ առկա էր հայ ժողովրդի համար: Թուրքական սուլթանների մայրաքաղաքում անհնարին էր անսքող թշնամական ձեռնոց նկատել թուրքական պետականությանը, բացահայտորեն փարվել նրան հակառակորդ տերություններ:

Հիրավի, բարդ իրադրության պայմաններում էր կատարվում հայկական հարցի մուտքը միջազգային դիվանագիտության ոլորտը:

* * *

1878 թվականի հունվարի վերջին «Մասիս» թերթի տնօրեններն այսպես էին խորհրդածում. շակտը է արտոնություններ շնորհել միայն «ապստամբյալ դավառաց», որ պետք է «բարվոքման նպատակով ծրագիր» իրականացնել բոլորի համար, առանց խարտիթուն դնելու հայի և սլավոնի, օրթոդոքսի և կաթոլիկի միջև: «Իրարու հավասար քաղաքացիներ կրլլան, յուրաքանչյուր տարր և ազգություն միևնույն իրավունքն ու արտոնությունները և միևնույն շահերն ունենալով»: Թերթը հանդես էր գալիս «հրկրի ինքնիշխանությունն ու հողային ամբողջությունն անաղարտ» պահելու պահանջով: Հիշեցվում էր անթույլտարելիությունն այն «անարդարություն», երբ «ով որ շուպստամբիք ավելի ունի իրեն համար», «Արդարությունը կպահանջե, որ հավատարիմ և հնուպանդ մնացող դավառներն և տարերք ապստամբաց քաղղատամբ աննպաստ վիճակի մեջ շղրվին. ապա թե ո՞չ՝ հավատարմությունն ու օրինապահությունն անօգուտ լինելով, յուրաքանչյուրին վիճակին բարվոքման համար ապստամբությունն զատ միջոց մնացած չլինիր և տմեն կարդ վեր ի վայր կրլլա» (53, № 2077, 1878): Գրիգոր Օտյանի համախոհ Կ. Սևթուճյանն իր խմբագրած թերթի էջերում փաստորեն «նոր օսմանների» և անգլիական դիվանագետների տեսակետներին էր աուրք տալիս:

«Մասիս»-ը գրում էր, որ «Այա-Ստեֆանոյի դաշնագրության 16-րդ հոդվածին արամագրած վերացական բարենորոգումներն անհնար է, որ բարիք մը համարվին»: Թերթը դռնում էր, որ հայը չի կարող «բաժանման սկզբունքն յուր շահին նպաստավոր համարել, յուր հայրենակցաց մեծագույն մասին հետ յուր մտերմական հարաբերությունները վտանգել կամ կայսերական կառավարության քով յուր ունեցած պատվավոր դիրքը թողուլ...»: «Կարծենք հայուն զգացումը ճշտիվ կբացատրենք, եթե ըսենք թե յուր փափազը Թուրքիո ընդհանուր բարենորոգումն է՝ եվրոպիո շահոց համաձայն, առանց երկիրը բաժանելու և պառակտելու, հորմէ ինք ևս իբրև մաս մը վնաս պիտի կրէ: Արդարություն և հավասարություն ամենուն համար, ինչպես բուլղարին, այնպես նաև հայուն, իտալիին, հույնին և այլն» (53, № 2116, 1878):

«Մենք ապստամբություն չենք արել, մեղ մի մոռացիք», «Մենք ավելի հավատարիմ ենք, քան ապստամբները», «Բարվորումներ ամբողջ երկրում և ոչ թե ապստամբների համար, որոնք օրինազանցներ են» և այլն և այլն: Ահա պոլսահայ վերնախավի մտայնումների, մասածելակերպի իմաստը:

Կ. Պոլսի «Աեանս հերալդ» թերթը, որ անգլիացիների ձայնափողն էր, մարտի վերջին դրում էր, որ 16-րդ հոդվածը չէր կարող գոհացնել հայերին և որ «հայ ազգը տիրությանց խորհրդին պիտի դիմի և յուր գառը պաշտպանել, խնդրելով, որ մյուս քրիստոնյա ժողովրդոց համար գործուղրվելիք պայմաններն իրեն ալ տրվին» (53, № 2103, 1878):

Մարտի 8-ին «Թայմս»-ը առանց այլևայլության պնդում էր, թե եվրոպական երաշխավորության ներքո ինքնավարություն ստանալու համար հայերն Անգլիայի օգնությունը խնդրելով ցույց էին տալիս, որ «իրենց ազգային բնական հակամենքով տուավել անգլիական աշխարհավարության կհարին, քան թե Թուրքիո» (53, № 2101, 1878): Սա բացահայտ կեղծիք էր, որ կատարվում էր հայկական հարցն անգլիական քաղաքականության շահերին հարմարեցնելու նպատակով:

Տրանսիական մի թերթ հաղորդել էր, թե սուլթանը խորհուրդ էր տվել հայոց պատրիարքին՝ Հայաստանի համար ինքնավարություն խնդրել: Հետո նույն թերթը հերքում էր տպել, գրելով, որ «հայոց պատրիարքն ինք իրմե և ոչ ուրիշի խորհրդով օսմանյան Դոնեն ինքնօրինություն խնդրած է Հայաստանի համար: Գուր զեռ պատասխան չէ տված այս խնդրանաց» (53, № 2096, 1878):

Կ. Ութունյանն իր խմբագրած «Մասիս»-ում նորից պաշտպանում էր անգլիական օխեման: Նա գրում էր. «Նիկի դեսպանախորհուրդն Անգլիո ծրագրին համեմատ Թուրքիո բողոք հպատակաց լավագույն վարչություն մը ապահովի՝ առանց խտրության իսլամին և քրիստոնեին, բուլղարին կամ հայուն, այն ժամանակ Արևելքից անդօրրությունն իսկը կհաստատախ» (53, № 2088, 1878):

Իսկ ինչպիսի՞ն էր հայկական ինքնավարություն, եվրոպական սեբուսթյուններին դիմելու խնդրում թուրքական կառավարությունը դիրքորոշումը: Խնդրի որոշ ասպեկտներ ասկավին մութ էն մնում այն պատճառով, որ մենք գրելված ենք թուրքական պետական արխիվների նյութերից օգտվելու հնարավորությունից: Թե՛ ներքե պատրիարքը, թե՛ Մկրտիչ Խրիմյանը մի շարք առիթներով կիսարեբան արտահայտվել էին որոշ կարևոր գաղափարներ չբացահայտելու անհրաժեշտության մասին: Օրինակ, 1878 թվականի հուլիսին Ներսեսը անհնարին էր համարում հայկական հարյի արժարձման, նախապատրաստման և նրա լուծման համար գործադրված քայլերի բոլոր պարագաները հրապարակելու նա ասում էր. «Պատմության կպատասխանեմ, իսկ ձեր դատապարտությունը կրելու պատրաստ եմ» (10, նիստ Ծ, 21.VII.1878, էջ 69): Ներսես պատրիարքն ազգային ժողովում հայտարարեց, թե «Հանուն ազգային պատկանելի շտհաց՝ պետք է նախամեծար համարիմ՝ կրել դատապարտությունն անիրավ՝ նաև ազգիս կողմեն, քան թե հրապարակել զամենայն» (53, № 2155, 1878): Ըստ էության, այդ շրջապարակված «զամենայն»-ը մինչև այսօր էլ մնում է ոչ լրիվ վերծանված: Միայն կարելի է կռահումներ անել այն մասին, որ գաղափար վերաբերում էր թուրքական կառավարության դիրքորոշմանը, նրա խաղաղած դերին:

Եվրոպային դիմելու և ինքնավարութեան խնդիր արծարծելու Կ. Պոլսի հայկական վերնախավի մտահղացումների իրախուսողները եթէ անգլիական դիվանագետներն էլին, ապա ուսական առաջխաղացումը կանխելու նպատակով թուրքական հովանու ստակ հայկական ինքնավարութեան զաղափարն օգտագործելու հակառակորդները, համենայն դեպս, միդճատական նացիոնալիստները չէին: Վերջիններս ամբողջ թուրքական պետականութեան բարենորոգման շրջանակներում էին հայկական նահանգներում բարելավումներ իրականացնելու հնարավորութեան արծարծում: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը դիվանագիտական այդ խաղն օգտագործելուն հեշտութեամբ շահավէց: Սան-Ստեֆանոյի դիվանագիտական հաղթարշավի պահին, երբ ուսական քաղաքականութեան վերին թաղի Ենչուկ ներգործութեանը հասնում էր իր գոյաթնակետին, նա ստիպված էր հայկական խնդիրը յուրովի օգտագործելու ուղիներ փնտրել: Այդ միջոցով նա հակադրվում էր Ռուսաստանին: Նա փորձում էր օգտվել Ռուսաստանի փոքրասիական սահմաններին անդլութուրքական շահերի ներդաշնակութունից:

Բ. Գուան իր անելիքը լավ գիտեր: Նա գիտեր, որ Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածն իրականութուն էր, որի «չնչումը պետք էր դուրացնել նույնիսկ հայոց միջոցով, անիրականանալի երազներու պահանջումով»: «Կատարութեանն իր բարչայապակամութեան մեջ այնքան ուռաջ պնաց, որ հրամայեց արտաքին գործերի պաշտօնատան ծածկագիր հեռագրներու անօրէնին, որ հայ մըն էր, հայոց պատրիարքարանին համար մասնավոր ծածկագրութուն մը պատրաստել» (62, № 19, 1.X.1898): «Մասիս»-ը դրել է, որ «Օսմանյան տերութեանն հազար աշքով նայեց մեր ազգին պահանջներին և խափան չեղավ ս. պատրիարքին աշխատութեանց» (53, № 2145, 1878): Կ. Պոլսի անգլո-ֆրանսիական թերթը նույնպէս չէր թաքցրել, որ հայոց պատգամավորները Բուլին էին ուղարկվել Բ. Գուան հանդէպ (53, № 2147, 1878): Թուրքական կառավարութեանը հայ պատվիրակութեան առաքելութեանը ոչ միայն արգիլք չհարուցեց, այլև Բուլինի ու Գում-Գափուի միջև փոխանակված հեռագրերը չվերծանեց ու չկարդաց: Խրիմյանը մի նամակում խոստովանել էր, թէ այդ

ամենի մեջ «*Թաքուն խորհուրդ*» կար, շատ պատճառներ ուներ, որ ինքը չէր կարող գրով պատմել այդ ամենի մասին (58, № 7, 1906, էջ 92—94)։

Բալկանյան սլավոններին առանձնաշնորհումներ շտալու, նրանց պահանջները մերժելու նպատակով արտաքին գործերի մինիստր Սաֆվեթ փաշան հորդորում էր Ներսես Վարժապետյանին, նրա վրա ճնշում գործադրում, որպեսզի նա դիմեր եվրոպական տերութուններին, հայերի համար նույնպես բարենորոգումներ պահանջեր (73, էջ 266)։ նպատակը պարզ էր. այս միջոցով թուրքական առաջնորդները փորձում էին փրկել կայսրության ամբողջականությունը, եվրոպական տերութուններին համոզելով, որ բարենորոգումները պետք են ամբողջ սկտության համար, որ իրենք այդ ուղու կողմնակից են՝ և որ արդեն բնդունվել է սահմանադրությունը, և Օսմանյան կայսրությունն այսուհետև ընթանալու է առաջադիմության և կարգուկանոնի հաստատման ուղիով։ Այս ուղիգիծն անդլիական դիվանագիտության զավակն էր։ Այն ուղղված էր Բալկաններում կամ Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի առաջխաղացման, նրա ազդեցության տարածման դեմ։ Այս մասին ուրս հեղինակ Սկալկովսկին նկատել է, որ թուրքական պետական պրոպագանդան քնած չէր։ Ազատագրության ծարավի ժողովուրդների ձգտմանը հակադրվում էր այն միտքը, թե պետք չէ հոգ տանել ինքնավարության, սնջատման մասին, քանի որ Օսմանյան կայսրության ոլորտից դուրս գալու դեպքում նրանք կընկնեին ուրիշ պետությունների ազդեցության, տիրապետության տակ, բնդ որում, իբր թե, շատ ավելի ծանր պայմաններով (159, էջ 216)։ «Միդհատ փաշան և իր խումբը, որ ամենից առաջ թուրք ազգայնականներ էին, — գրում է Սարսիսանը, — հայտնապես քաջալերում էին հայոց պատրիարքին և ղեկավարող շրջանները, որոնք, անկասկած, գործում էին այն միջոցին նրանց գաղտնի թելադրությամբ» (73, էջ 129—130)։

1878 թվականի հունիսին Կ. Պոլսի ազգային ժողովի նիստում Ներսեսը խոստովանում էր, որ «ամենեն առաջ Բ. Դուռը վկայած է ու կվկայե մեր այս իրավունքին» (10, նիստ Ա, 1878, էջ 8—9), Ֆրանսիացի Վիկտոր Բերարը նույնպես հաստատում է, որ Բ. Դուռը քաջալերեց հայոց դիվանագի-

տական ակտիվությունը, ղեկավարվելով Ռուսաստանին ընդ-
դիմանալու մտահոգությամբ (180, էջ 146)։

Պատահական չէ, որ Ներսես վարժապետյանը ազգային
ժողովում հայտարարեց, թե Բ. Գուրբ համաձայն էր ազգա-
յին ինքնավարութեան ծրագրին։ Իսկ ավելի ուշ Ստ. Փա-
փազյանին նա գրել է, թե կոնգրեսում թուրք լիազորն ընդ-
դիմացավ հայոց խնդրին, թեև բնոգդիմանալու մասին կառու-
վարութունից հրահանգ չունենա։ Իրականում, ժամանակի
ընթացքում և հանգամանքների փոփոխմանը համապատաս-
խան փոխվել էր նաև թուրքական կառավարութեան տակա-
կան։ «Մասիս»-ը գրում էր. «Կյսենք թե ս. պատրիարք հայրը
Բեռլին երթալու դիտավորութեան վրա կպնդե» (53, № 2136,
1878)։ Սակայն սաղրազամը կարականապես մերժեց Ներ-
սեսին Բեռլին գնալ։ Նա խոստում էր այն մասին, թե կատար-
վելիք բարենորոգումներում հայ ազդն էլ իր բաժինը կստա-
նա, և պահանջում էր բավարարվել իր իմաստն արքեպիսկո-
պոսին Եվրոպա ուղարկելով։ Միաժամանակ թուրքական
կառավարութեան ղեկավարը խոստացավ կարգադրել իր ներ-
կայացուցիչներին՝ Բեռլինում ամեն կերպ օգտակար լինել
հայոց պատվիրակութեանը։ Իբր այսպիսի բովանդակութեամբ
նա նույնիսկ հեռագիր է հղել Բեռլին (53, № 2132—2133,
1878)։ Նա թույլատրեց օգտվել հեռագրի իրավունքից՝ սեփա-
կան ծածկագրով։ Ծածկագրի հեղինակը Բ. Գուրբ ծածկա-
գրութեան դիվանի պետ հաշիկ Օտյանն էր, Գրիգոր Օտյանի
եղբայրը (73, էջ 450, 72, № 154, 1907)։

Հետագայում, Բեռլինի կոնգրեսում թուրք գլխավոր պատ-
վիրակ Կարաթեոդորին ասել է, թե Բ. Գուրբ խորհրդով էր,
որ հայութունը պատվիրակ էր ուղարկել և դիմել եվրոպա-
կան տերութեանների կոնգրեսին։ Հիմնական նպատակն էր
Եվրոպային ցույց տալ, թե Եվրոպական Թուրքիայի քրիս-
տոնյանների համար բացառիկ վիճակ ստեղծելը աննպաստ-
կահարմար է, քանի որ այդ վիճակին Լեթարկված ուրիշ
քրիստոնյաներ էլ կան, որոնք իրենց պահանջներն են դնում.
ուրեմն, ընդհանուր բարենորոգումների միջոցով պետք է
լուծել այդ խնդիրները (41, № 4, 1938, էջ 16)։

Սա մի մաքիավելական մեթոդ էր, նենգ դիվանագիտու-
թյուն, որի միջոցով հայկական բարենորոգումների, ինքնա-

վարութեան մասին հարցադրումները խեղդելու էին ընդհանուր, համակայսերական բարենորոգումների շուրջ սարքված խոստումնալից հարցադրումների մեջ:

Բ. Գուրը պատրիարքին արտոնեց կոնգրեսին դիմել, պատվիրակութուն ուղարկել, պաշմանով, որ ինքն անգիտանար այդ մասին: Անգլիական դեսպանը նույնատեղ այդ միտախոսին, նպատակ ունենալով հայերին հետու պահել ուսուկան ազգեցութեան սլորտից: Անգրե Մանդելշտամը գրում է, որ Բ. Գուրը վախենալով, որ Ռուսաստանը ցանկանում էր Հայաստանը կցել իրեն, ինքը հայերին մղեց ինքնավարութեան պահանջին՝ թուրքական պետականութեան հովանու ներքո (199, էջ 193): Այս միտքը հաստատում են և՛ Ռուլեն Ժեքմենը, և՛ Գրիգոր Զոհրապը, և՛ ուրիշներ:

Ազգային ժողովի ասենապետը՝ Մտեփան փուշա Ասլանյանը, 1887 թվականի մարտի 30-ին Մտեփան Փափաղյանին գրում էր, թե հայոց խնդիրը չէր կարող շծագել և «ասոր ապացույցն ալ այն է, որ տերութունն ալ մասնակցեցաւ ազգայիններու ջանքերուն»։ Նա ամեն ինչ ներսես վարժապետներին վերադրելը գտնում էր սխալ, թե «ամեն գործ անունի մը կարոտ մ», նրա անունն է կպել այդ գործին, «թեև սխալ ըլլա» (7, № 6—9, 1907, էջ 143):

Ման-Ստեֆանոյի պայմանագրի ստորագրումից մինչև Բեռլինի կոնգրեսը բնկած ժամանակահատվածում հանդամանքները փոփոխվեցին, և թուրքերը մերժեցին ոչ միայն քաղաքական, այլև վարչական ինքնավարութեան դադարը: Գր. Օտյանին հաջողվեց համոզել թուրք նախարարներին, որ պատրիարքի ձեռնարկած գործը համապատասխանում է իրենց շահերին: Նա բացատրում էր, որ Հայաստանը Արեւմտեանի նման ինքնավար նահանգի վերածելով և Եվրոպայի հսկողութեան տակ դնելով մի միջնորդ կհաստատովիր Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Քանի որ այն պետք է դրվեր մեծ տերութունների երաշխավորութեան ներքո, ուստի Ռուսաստանն այլևս չէր կարողանա մխրձվել Անատոլիայի խորքը առանց Եվրոպայի հետ ընդհարվելու: Մ. Զերապը հավաստում է, որ նման փաստարկումը բավական համոզիչ թվաց թուրքերին, որոնք արդեն պարտված լինելով և հոս-

տեսութեան մասնաված՝ ի սկզբանէ շահառակվեցին պատ-
րիարք Ներսէսի ձեռնարկին (66, էջ 15—16):

Հայկական խնդրի նման արժարժուժք սուլթանի համար
մի միջոց էր խանդարելու հայկական նահանգները Ռուսաս-
տանին կցելուն, օդնել ջնջելու Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդ-
վածք: Մ. Սերոբյանը սխալվում է գրելով, թէ 1878 թվակա-
նի սկզբին Ներսէս պատրիարքը ղեկը կորցրած նավի էր
նմանվում, թէ նա առազաստ էր բացում ամեն հովի սուչն,
առանց յուրջ խորհրդածութեան (74, էջ 60): Միայն մարտ
ամսին Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը եվրոպական կոնգ-
րեսում քննելու և վերանայելու առաջիկա անխուստփելիու-
թյունն իմանալով, նա ինքնավար Հայաստանի ծրագիր ներ-
կայացրեց սուլթանին: Նա և իր համարիտհներն ստեղծված
իրավիճակից ավելին ստանալու լուրջ անհասկանալի մտքով էին
տարված: Միջազգային իրադրութեանից օգտվել էին սուլթանը
հայ դատի լուծման ղեկավարութեանը հավանած մարդիկ:

Արդու շամիդ 11-ը տակավին թույլ էր Մի կողմից՝ ար-
տաքին-քաղաքական դժվարին կացութիւնը, մյուս կողմից՝
սահմանադրականներին ազդեցիկ դիրքը նրան ստիպում էին
խուսանալով, խորամանկելու Ահա թէ ինչու նա շարդեյակեց
պատրիարքին պատվիրակութեան ուղարկելու թեռին՝ կոնգ-
րեսին ներկայացնելու հայոց պահանջները: Փաստերին ծա-
նոթ ուսումնասիրողներն այդ գործողութեանը զնահատում
են սուլթանի պատրաստած մի որոգայթ, որի մեջ էր քաշե-
լու Ռուսաստանին ապավինել ցանկացող մարդկանց, որոնք
գործել էին թուրքական պետականութեանը շահերին հակա-
ռակ: Պատրիարքի վրա ճնշում գործադրելով, նա ավելի էր
հրահրելու հայ ժողովրդի ուսասեր ձգտումները և «ամբողջ
հայ ժողովուրդն իր պետին հետ ուսին պիտի պիտի նետերու»
նա նախընտրեց խորամանկելու ուղեգիրը: «Թուրք կառա-
վարութեանը, իրեն կոնակ սեննալով Անդլիան, որ կուզեր
Ռուսիան հանել Քարձը Հայաստանեն, ներսուր պաշարեց
քաղաք և շողշողուն խոստումներով: Իսկ հայ էֆենդիները
համոզեցին Ներսէսը, թէ թուրք կառավարութեանը մտադիր
է հայոց շնորհել շատ ավելին, քան ինչ որ Ռուսիո ձեռքով
պիտի ստանային, և թէ անխոհեմութեան էր պիտի իյնալ
«ազգակուլ ուսին»: Ոմանք (Հովհաննէս Նուրյան և ուրիշ-

ներ) «միջնորդի և մասնիչի դեր կատարեցին», մյուսներն «անգիտակցաբար ծուղակն» բնկան և «թուրքին գործը շինեցին» (Ներսես Վարժապետյան, Գրիգոր Օտյան, Սերվիլչին և այլք)։ Արշ. Չոպանյանը հղրակացնում է, որ «այս ազգասերները շարաշար խաբվեցան և սխալ գործեցին» (7, № 3, 1899, էջ 89)։

Վերոհիշյալ մարդիկ, ոչևորված Թուրքիայի տկարացումից և ծանր կացութունից, համոզված էին, որ սուլթանից կատանան ակնկալվող առանձնաշնորհումները։ Անգլիացիները նույնպես զրգում էին նրանց հրաժարվել միայն Ռուսաստանին ապավինելու դադափարից։ Առարկայացած այն մտայնութունը, թե ավելի նպաստավոր է օգտվել պարսված Թուրքիայի անկյանելի վիճակից և Եվրոպայի վեց տերութուններին դիմելով շատ ավելին ստանալ (ումանք զերադասում էին արդեն անկախ պետականություն դադափարը), քան ռուսական գրավումն էր։ Անգլիական դիվանագետների սե գերն այն էր, որ իբր նպաստելու էին այդ բազմանքների իրականացմանը։

Սա էր պատճառը, որ Նար-Պեյին Ս. Պետերբուրգ ուղարկած Ներսես պատրիարքն աճառարում է նամակ ծանուցել, թե նրա լիազորությունները վերջնական չեն ցարին ներկայանալու և խնդրագիր ներկայացնելու։ Պատահական չէր, որ «Մասիս» թերթում հրատարակված այդ ծանուցումը սարածում էր գունում եվրոպական թերթերում (7, № 3, 1899, էջ 90)։ Մակայն ոչ մի պաշտոնական փաստաթղթում Ռուսաստանի վճռական դերը չէր անտեսվում։ Մի կողմից՝ փորձ էր արվում ռուսական պաշտոնատար անձանց մտ շեշտել հայկական ինքնավարության անհրաժեշտությունը, Ռուսաստանի շահերին այդ ակտի համապատասխանությունը, մյուս կողմից՝ ջանքեր էին գործադրվում խնդրի լուծման համար ստանալ եվրոպական տերությունների օժանդակությունը։ Ամեն ինչ բարեհաջող էր թվում։ Կ. Պոլսից գրում էին Քիլիսիս՝ «Մշակ»-ին, թե շնայած արևելյան հարցում Ռուսաստանի և Անգլիայի ախոյանությունը, երկու տերությունների կուռավարություններն էլ համաձայնություն էին եկել հայոց հարցի շուրջ։ Մտածում էին կոնգրեսին մի նոր առաջարկություն ներկայացնել (57, № 64, 1878)։

«Եվ անա առաջին ոճիրը հայ ազգին դեմ գործված,— դրում է Արշ. Զոպանյանը:— Հայոց կողմե ադիկտ նախատինք մըն էր Ռուսիս դեմ: Ռուսիս բանակը երթալի և սուսական պաշտպանությունը խնդրելն հետո ներսես պաշտոնատես ևտ կառնէր իր դիմումը, կուրանար իր նախկին քնթացքը» (7, № 3, 1899, էջ 90): Քեկ ներսեսի և նրա համախոհների կարծիքով սուսանդիական ախոյանությունից և Քուրքիայի թուլությունից օգտվելով պետք է ճեմվին Անդլիայի շահադրդության վրա և Ռուսաստանի ու Քուրքիայի սահմանադիսին հիմք դնելին ինքնավար Հայաստանին:

1878 թվականի հոկտեմբերին ազգային ժողովի երեսուխան Պեկեյանը, քննադատելով պատրիարք ներսեսի քաղաքականությունը, հիշատակում էր, սր այդ միտքն էր վայփալվել նրա և Նրիմյանի կողմից: Վերջինս կոնդոնում «հայոց ազգը Ռուսիս և Տաճկաստանի միջև պատար մը կարենալ ըլլալու իրր միակ տարր ներկայացուց Անդլիո կառավարության և ապահովցնել ուզեց դայն հայերուն այդ դերը կարենալ կատարելու մասին» (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 183—184): Անդլիական «դիվանապետները ժպտալով մեր պատգամաժորներուն ուսը կշոյելին» և նրանք էլ Կ. Պոլիս ծածկագիր էին հղում, թե «ամեն բան կարգին է» (7, № 3, 1899, էջ 90):

Որոշակի հեռաքրքրություն է ներկայացնում 1878 թվականի ապրիլի 12-ին Սերվիլենի կողմից կաթողիկոս Գևորգին հղած նամակի բովանդակությունը: Այստեղ առկա է արդարանալու որոշակի երանդ: Նա գրում էր, սր բուլղարները, հույները, բոսնիացիները, նաև արաբները «ազգայնության խնդիր են» մեջտեղ բերել, «մենք, հայք, ի՞նչ պետք էր որ բնեինք: Տաճկաց հետ միանալ, անցյալը արդեն ապացուցած է, որ անոնց հետ միանալու համար ուրիշ ճար չկար, այլ մահմեդական ըլլալ, այսինքն ազգը ուրանալ և հա հայ խնդիրն այսպես երևան իլավ. մենք երևան չհանեցինք, պարտզաները հանեցին»: Սերվիլենը նկատում էր, որ «միանգամայն ազգ կազմելու կամ անհետանալու խնդիրը կա մեջտեղը», որ «սը միայն սուսաց, այլ գերմանացիների, անդլիացիների, ֆրանսացիների և ամբողջ Նվրուպային դիմեցինք, ազգին համար քաղաքական ապագա մը ճարելու հա-

մար, Ով որ մեզի հետ է, մեզ բարեկամ է» (73, էջ 325—327),

Հիրավի, շափազանց բարդ արտաքին-քաղաքական դրվագարին պայմաններում էին տեղի ունենում սեփական պետականության սաղմերն ստեղծելու այդ առաջին փորձերը: Դժվարությունները կապված էին ոչ միայն Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական դժվարությունների, այլև եվրոպական դիվանագիտության հարուցած խուրճուտների հետ:

Այն ժամանակ Կ. Պոլսում շատերն էին դիտակցում, որ «եթե Անգլիան պահպանի թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում այն դրությամբ, ինչպես գնում են այժմ գործերը, քիչ ժամանակից հետո հայ սոցիալական հետադարձը «Մշակ»-ը արտատպել էր Կ. Պոլսի «Անան հարսը» թերթում հրատարակված մի հայ գործչի գրույցից (57, № 72, 1878):

Թեպետև կոնգրեսի րնթացքին իրազեկ գերմանացի էի դիվանագետ նույնպես նշել էր, որ ներսեռի գործողությունները Միդհատ—Օտյան խմբակի ինյադրությունն էին: «Հայ պատվիրակները գործակցեցին թուրք պատվիրակների հետ», մոտանալով, որ թուրքիան չուզեց ինքնավարություն ստանալ և նախընտրեց պատերազմը, ինչպես կարող էր հեշտությամբ համաձայնել հայկական ինքնավարությունը (16, էջ 285—286): «Անգլիան և հայերը» ֆրանսերեն պրեի հեղինակները հավաստում են, որ այդ գործում շափազանց ազդեցիկ էր գործում Անգլիայի գեոպոլիտիկական կայսրը, որի ներշնչմամբ ներսեռ պատրիարքը հանդես եվրոպական մայրաքաղաքները պատվիրակություն ուղարկելու մտքին (194, էջ 18):

Այս այն դիվանագետն էր, որին Ռուսն ժերմինը թեև համարում է Արևելքի գործերին քաջատեղյակ մարդ, միաժամանակ նշում է, թե նա շափազանց «անորոշ» և «անբարյացակամ» դիրքերից էր արտահայտվում հայ ժողովրդի մասին: Կայսրին այնպես էր ներկայացնում խնդրի էությունը, որ կարծես մինչև 1878 թվականը հայ ժողովուրդը «գոյություն էր չէր ունեցել», այլ «վերականգնվել էր» «մի բուսրանսարկուների գործողությունների հաջողության» շնորհիվ (151, էջ 57):

Լայարդի քաղաքական ծրագիրն էր «հայերի միջոցով Հայաստանը պահել օսմանյան տիրապետության տակ»։ Նրա հույսը հայ եկեղեցականների դիրքորոշումն էր, հայ եկեղեցական դիվանագիտությունը, որը մասհագվում էր, թե Հայաստանի ուսուսական գրավումով կվտանգվեր հայ եկեղեցու դոյությունը։ Լայարդը հորդորում էր ներսես պատրիարքին, թե Անգլիան, իբր, որոշել էր Հայաստանը դարձնել մի բուֆեր պետություն Հնդկաստանի մատույցների ապահովության համար (34, էջ 85)։ Իսկ պատրիարքն ինչ-որ չափով նավատացել էր դրան, քանի որ ավելի ուշ Բիսմարկին ներկայացրած իր ծրագրում գրում էր Հայաստանում մի շեղոք գտված կազմելու մասին, ինչը կնպաստեր երկու կողմերի, իմա՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի, գրգռությունների վերացմանը (74, էջ 55)։

Ազգային մողովում հսկաների 6-ին ներսես պատրիարքը հայտարարեց. «մեր ազգային քաղաքականությունը խիստ սղորդ և հայտնի էր. շնորհակալ եղանք Ռուսիա, որ Ան-Ստեֆանոյի դաշնագրին մեջ հայոց համար հողված մը հավելցուց, և այս շնորհակալություննիս բոլոր կառավարությունց դանկինեւեւուն հայտնեցինք։ Ամենեին դժգոհություն կամ ցավ չհայտնեցինք ընդդեմ Ռուսիա, որ մինչդեռ Սան-Ստեֆանոյի մեջ ամեն բան իր ձեռքն էր, բուլղարաց հման մեր ազգին ալ ինքնավարություն տալ չկամեցավ...» (10, նիսա Ժ, 6.X.1878, էջ 187)։ Այս նպատակով էլ նար-Պեյին Պետերբուրգ ուղարկեցին։

Նվրտպական դիվանագիտության օգնությամբ ավելի արմատական հայանպաստ լուծումների հասնելու ուղուն տուրք ավելցին նաև Կովկասում, որտեղ 1878 թվականի սպրիլ-մայիսին որոշակի պարզադավ այն մտայնությունը, թե եվրոպական տիրությունների բարյացակամությունն ապահովելու ուղղությամբ կատարված ջանքերը բացի օգուտից վնաս չէին բերելու ազգային գործին։ «Քուրքահայտալ հայերն ապստամբության տեղ ընտրեցին իրենց համար դիվանագիտական նախադարձը,— դժգոհում էր Գր. Արծրունին։ — Իսնե պետք է աշխատեն հաստատ քայլերով, մինչև վերջը շարունակել այդ իրենց բռնած ընթացքը, պետք է ամեն ջանք գործ դնեն այդ նախադարձի մեջտեղում չկանգնել, այլ նույն

քնթացքով մինչև վերջը տաննն իրենց սկսած գործը» (57, № 51, 1878):

Բեռլինի կոնգրեսի նախօրյակին Չեյթոնը պատրաստ էր ասպուտամբեկու Բայց, ինչպես հաստատում է Արշ. Չուպանյանը, Կ. Պոլսի հայ ջոջերն ամեն ինչ արեցին զինված ելույթը կանխելու համար (7, 1907, № 6—9, 153):

«Փորձ»-ը հարց էր տալիս. «Բայց դիցուք թե Ռուսաստանը յուր ասիական սահմանները փոքր-ինչ առաջ տանի Քուրբիայի հողերի վրա. մի՞թե դրանով խնդիրը կվճռվի: Մի՞թե Հայաստանի մեծ մասը չի մնա դարձյալ օսմանյան իշխանության ներքո...»: Թերթը հաղորդում էր, որ Վիեննայի վրայով տեղեկացվել էր Կ. Պոլսում անդլիական դեսպանի հորդորանքների մասին, որպեսզի հայոց պատրիարքը Հայաստանի ինքնավարության պահանջով հանդես գալու: Թերթի տնօրեններն այն կարծիքին էին, որ «Անգլիան ոչինչ շահ չի կարող ունենալ հայերին խաբելու» (80, № 3, 1877—78, էջ 361): Հետո ոգնորությունն այնպիսի չափեր ընդունեց, որ իր թերթի էջերում Գր. Արծրունին նույնպես տուրք էր տալիս եվրոպայից հայօգուտ բարիք ակնկալելուն: «Հուսանք,— գրում էր նա,— որ Քուրբիայի հայերի պատգամավորը, Խրիմյան արքեպիսկոպոսը կկարողանա բացի Իտալիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի համակրությունից՝ գրավել և անդլիական տերությունների համակրությունը դեպի բազմաշարժար հայոց ազգի անմխիթար վիճակը» (57, 21.IV, 3.V 1878):

«Փորձ»-ը սրբազան պարտավորություն էր համարում օտար մամուլի միջնորդությամբ արժարժել և մշակել Քուրբահայաստանի ինքնավարության գաղափարը, անընդհատ նյութ մատակարարելով եվրոպական թերթերին «Հայաստանի փառավոր անցյալի և ներկայի թշվառ պրոսթյան մասին, պարզելով ազգի հերոսական ջանքերը՝ յուր վայել տեղը բռնելու լուսավոր ազգերի շարքում» (80, № 4, 1877—78, էջ 483):

1878 թվականի մայիսի սկզբին Գրիգոր Արծրունին այնքան լավատես էր դարձել, որ նորից հիշեցնում էր, թե երկրի ինքնավարությունն իրականացնելու համար Քուրբահայեր պետք է իրենց Կ. Պոլսի ազգային ժողովը տեղափոխելին Հա-

յաստանի յողի վրա, նա ասում էր. մի՞թե նրանք այնքան՝ միամիտ են, որ ձգտելով «նահանգական ինքնավարութեան, կարծում են, սր իրենց տեղական գործերը, իրենց երկիրը պետք է շարունակեն Կ. Պոլսից կառավարել»: Նա դանում էր, որ հարկավոր է գործել բուն Հայաստանում (57, X՝ 63, 64, 1878): Իսկ առայժմ հայկական պատվիրակութունը էլք էր սրունում նրանից դուրս:

* * *

Հայոց պատվիրակութունը Կ. Պոլսից Եվրոպա մեկնեց 1878 թվականի մարտի սկզբին, որտեղ մնաց մինչև հուլիսի վերջը: Պատվիրակութեան մյուս քարտուղար Նար-Պեյը Պն-սերբուրգից Բեռլին հասավ հունիսի 15-ին և այնտեղ մնաց մինչև հուլիսի 17-ը:

Առաջին մայրաքաղաքը, որ այցելեց հայկական պատվիրակութունը, Հռոմն էր: Նախօրյակին Ներսես պատրիարքը յազատեստրին էր արտահայտվել, ասելով, որ Գերմանիայի և Իտալիայի «համակրութեան ու օժանդակութեան վրա բոլորովին վստահ ենք» (56, էջ 89):

Խրիմյանի պատվիրակութեանը 1878 թվականի մարտի 15(27)-ին ընդունեց Իտալիայի արտաքին գործերի մինիստր Կորսին: Խրիմյանի այցեստմսի վրա գրված էր. Թերքիպուկուպու Մկրտիչ Խրիմյան, Նախկին պատրիարք և պատվիրակ Օսմանյան Հայաստանի, Ընդունելութունը կատարվում էր զիվանագիտական բոլոր պատշաճութուններով: «Ուրե՛նն այսօր Խրիմյան ալ զիպլումատ պիտի ըլլաւ Եվրոպա եկողը չի կրնար զիպլումատութուն շընել, որովհետև այսօր զիպլումատիան ամեն բանի վրա կթագավորեն»: Այսպես էր նա ընկալում և պատկերացնում իր առաքելութունը:

Բայց, ի գարմանս իրեն, եվրոպական տերութեան պաշտոնական անձանց հետ առաջին իսկ հանդիպումից պարզ դարձավ, թե որքան աղստ էին եվրոպացիների պատկերացումները հայոց հարցի մասին, Կորսին հարցրեց, թե հայերը վարչական ինքնավարութուն են պահանջում Եվրոպական, թե Թուրքիայում (73, էջ 367): Համապա-

սասխան բացատրութիւններ ստանալուց, պատվիրակութեան կազմած ավելիներին ծանոթանալուց հետո Բուսալիայի արտաքին գործերի մինիստրն ընդհանուր խօսքերով խօսաւացավ զորավիդ լինել հայերին ինչպես Բիւլինի ապագա կոնգրեսում, այնպես էլ նրանից դուրս:

Հայոց հարցում Կարտի լղարիկ գիտելիքները պատահական չէին, Կ. Մարքսը 1853 թվականի սպրիլին գրում էր, թէ շատ ժամանակ չէր անցել այն պահից, երբ արեւմտակրօպական և ամերիկյան հասարակայնութիւնը հնարավորութիւն ստացավ մտաւոր նշմարիտ դատողութեան կազմելու թուրքական դործերի մասին: Նա նկատում է, որ մինչև հունական ազատամբութիւնը Թուրքիան terra incognita էր բոլոր տեսակետներից և նրա մասին սարածված պատկերացումներն ավելի շատ խարսխվում էին «Հազար ու մի դիշերվա» հեքիաթների, քան պատմական փաստերի վրա: Կ. Մարքսը հարցականի տակ է վերցնում նաև պաշտօնական դիվանագետների իմացածը Թուրքիայի մասին, քանի որ նրանց իմացածն էլ հիմնականում խարսխված էր հուշն թարգմանների և ֆրանկ վաճառականների տեղեկեցիտ պատմածների վրա: Այդ պարունայք, գրում է Կ. Մարքսը, բոլորովին չէին հետաքրքրվում ժողովրդով, երկրի հիմնարկութիւններով և սոցիալական վիճակով. նրանք գրառվում էին միայն պալատով և հունական ֆանարիտներով (Կ. Պոլսի արվարձան Ֆանարում ապրող հունական հարուստ ընտանիքների անդամներ): «Երկար ժամանակ արեւմտյան դիվանագիտութեան բոլոր ելուցքները Թուրքիայի նկատմամբ խարսխվում էին և նույնիսկ ներկայումս էլ խարսխվում են ալդրան խղճով ինֆորմացիայի վրա հիմնված ավանդակուն պատկերացումների և հակապողտութիւնների վրա», — կզրակացնում է Կ. Մարքսը (1, 4. IX, էջ 387):

Ժամանակի բնթացքում, հնարավորութիւնների ընդլայնմանը զուգընթաց, ավելի մեծ թվով եվրոպացիներ՝ առեւտրականներ, բանասերներ, հնէաբաններ, արևելագետներ, քաղաքական լրտեսներ սկսեցին այցելել Օսմանյան կայսրութիւն, ծանոթանալ նրա ներքին դրութեանը, իրավական վիճակին, կրօնական և ազգային փոխհարաբերութիւններին: XIX դարի առաջին կեսին, այնուհետև 50-ական

թվականներին առանձնապես մեկը մյուսի հետևից լույս տեսան էվրոպական ուսումնասիրողների ճանապարհորդական նսթեր, գրքեր, արտեղ նկարազարգում էին Օսմանյան կայսրության ներքին գրավյան մանրամասները: Լամարթինը հրատարակեց իր «Ճանապարհորդություններ գեղի Արևելք» երկնատորանոց աշխատությունը, որտեղ նա անդրադարձավ հայերին: 1852 թվականին Վիեննայում տպագրվեց Լորենց Ռիզլերի «Փուրջիան և նրա բնակչությունը» գիրքը: 1853—54 թվականներին լույս տեսավ Ռերիչինի «Նամակներ Փուրջիայից» աշխատությունը: Ֆրանսիացի Մյուլրերին հայերին համեմատում էր հույանդացիների հետ, իսկ Քրուսային Մարսելում, Բորդոյում, Մանսելիեում կարգացած իր դասախոսություններով հանդես էր գալիս հայերի իրավադուրկ վիճակի նկարագրությամբ և նրանց իրավունքների պաշտպանության կոչերով (151, էջ 5):

Այսպիսով, Նվրոտայում տակավին գառ դիտելին Օսմանյան կայսրության ներքին գրավյան վիճակը, ճնշված ժողովուրդների պայքարի և մաքսուսումների հանդամանքները: Իսկ երիմյանը Կորտիից վարչական ինքնուրույնություն էր մտրում, որպեսզի, ինչպես ինքն էր ասում, «ասիական աշխարհին մեջ ծավալենք բրիտանյա քաղաքակրթությունը»:

Պատվիրակության անաչին քաջերի մտտին լուրերը Կ. Պոլիս էին հասնում լավտակտեղան գունավորումներով, թե՛ «Հայրիկը մեծ ընդունելություն է գտել Հոռմի մեջ, որ լուր այցելած անաչին մայրաքաղաքն է: Իսպաղական կառավարությունը գոհացուցիչ խոստումներ է սվել Հայրիկին և հուսադրել է, թե հայոց ինդիքը պաշտպանելու էր դեսպանաժողովում» (57, № 64, 1878):

Տեսակցության ժամանակ երիմյանը Կորտիին ապացուցում էր, որ Օսմանյան կայսրության մեջ սլավոն սարբերից հետո հայ ժողովուրդն ամենարագմաթիվն է բրիտանյանների շարքում, որ շատ ավելի է սուժում, քան բուլղանյան ժողովուրդները: Նա կանխատեսում էր, որ Բալկաններում անհաշտություն կրած և դուրս քշված մահմեդական սարբեր Ասիա է նեավելու, «իրենց սրտի մեջ կրելով ատելություն խաշին դեմ և վրեժխնդրություն բրիտաններից դեմ»: Նա ինքնավարության իրավունք ստանալը հիմնավորում էր նաև

նրանով, որ հայերն «արդի Ասիայի ամենեն ավելի քաղաքակիրթ ժողովուրդն են», որ հայերենով կարելի է կարգաւ հին հույն և լատին հեղինակներին և այլն և այլն: Նա «հայինքնօրեն կազմակերպութիւն էր» պահանջում «օսմանյան Հայաստանի այն մասի համար, որ չպիտի միանա Ռուսաստանին» (65, էջ 37):

Ընդհանուր խոստումներ ստանալով Իտալիայի մայրաքաղաքում, պատվիրակութիւնն իր դիվանագիտական առաքելութիւնը շարունակեց Փարիզում և Լոնդոնում:

Մարտի 19(31)-ին պատվիրակութիւնը հասավ Փարիզ: Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Վադինգտոնին արված այցելութիւն ժամանակ նրանք լսեցին քաղցր խոսքեր ու խոստումներ: «Կարող եք ապահով լինել, — հայտարարեց մինիստրը, — որ Ֆրանսիան անտարբեր չէ Հայաստանի վիճակին: Ես անձամբ համակրում եմ ձեր դատին, որովհետև շրջել եմ Ասիայում, ուսումնասիրել եմ ձեր ժողովրդի պատմութիւնն ու գրականութիւնը և ճանաչել եմ բազմաթիվ նշանավոր հայերի: Ես արամադիր եմ ձեր դատը պաշտպանել կոնգրեսում, որ ոչ ոք ինձնից լավ չի ճանաչում ձեր ազգն ու ձեր երկիրը...»:

Զրուցի ժամանակ Վադինգտոնը, անդրադառնալով Հայաստանի ինքնավարութիւն խնդրին, ավելորդ չհամարեց սսել, որ Հայաստանը չի կարելի նմանեցնել Լիբանանին: Իսկ սա կական դիտողութիւն էր, որին հայ պատվիրակներն րսու էութիւն նշանակութիւն շտվին: Նա հատկապես մտնացուց էր անում այն հանգամանքը, որ Լիբանանում թուրքեր չէին բնակվում, իսկ հայկական նահանգներում նրանք զգալի թիվ էին կազմում: Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրը շխորչեց Խրիմյանին սսելու, թե կոնգրեսում մարդիկ բարսիրտ էին լինելու և չէին բավարարվելու սլաստնական փաստերով ու փաստաթղթերով:

Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում Խրիմյանը հանդիպում է Գերմանիայի դեսպան Հոհենլոտին, որը Բեռլինից ստացել էր Ա. Պոլսում գերմանական դեսպանին պատրիարքի հանձնած յուշագիրը և իրազեկ էր անցագործին: Նա Խրիմյանին հավաստիացնում էր, որ Գերմանիան «լրիվ համակիր է Ձեր դատին» (29, էջ 98): Միսոժամանակ Գերմանիայի դեսպանը

Խրիմյանին հարցուփորձ էր անում հրոսակիներին դապելու և երկիրը կառավարելու հայերի ուժի և կարողութեան մասին: Խրիմյանը հավաստում էր հայերի պատրաստականութունը, զինք և օգնութուն ստանալու խնդիր էր դնում:

Փարիզում անգլիական դեսպան Լայանսը նույն մտահոգութունն էր արտահայտում, ասելով, թե հայերը զինվորական ուժից զուրկ էին, և խորհուրդ էր տալիս շափաժոր պահանջներ ներկայացնել: Խրիմյանը նրան պատասխանում էր, թե Կ. Պոլսի բեռնակիրները զինվորական համազգեստ հագնելով պատկառելի զինվորներ կդառնային:

Ֆրանսիական մամուլի որոշ օրգաններ 1878 թվականի մարտ-ապրիլին հանդես եկան հայերին ինքնուրույնութուն շնորհելու նպատակահարմարության օգտին: «Դերա» լրագրում տպագրված մի հոդվածում ասվում էր, որ «Արևելքի ժողովուրդներից ոչ մեկը հայոց շափ արժանի չէ ոչ միայն Ֆրանսիայի, այլև համայն արևմտյան ազգերի ամենազերմ համակրությանն ու բարոյական ձեռնավութեանը»: Թերթը նշում էր, որ հայերենի ևն թարգմանվում Կորնելի, Ռասինի, Վիկտոր Հյուգոյի գործերը, որ Հայաստանը «մի մտավորական օազիս է» հետամնացության ծովում և այլն: Հոդվածագիրն ընդունում էր, որ ուսահայերը «նյութական բարեկեցութուն էին վայելում», իսկ թուրքահայերը «թշվառ էին»: «ամեն տեսակի կեղևքումի մատնված և տնայազան»: Արվում էր այն նզրակացությունը, որ «Հայաստանը հասուկ իրավունքներ ունի Ֆրանսիայի պաշտպանութեանը վայելելու» (53, № 2144, 1878):

Ֆրանսիական մի այլ թերթ գրել էր, թե՛ «եթե անկախութուն արվեր» հայերին, «խիստ շատ պիտի վարանելին անոր վրա: Դարերե ի վեր օսմանյան լուծին ներքև մնալով, անոր շարմարած են. անոր ներքև խոնարհած են իրենց հասուկ եղած դյուրաթեքութեամբ և կրքած են միշտ տերութեան մեջ: Դամեսոս՝ բայց իրենց շահավետ դեր մը խաղալ: Իրոր, հայերը միայն քիչ մ'արդարութեան և ապահովութեան պետք ունին...» (53, № 2154):

Եռեստանդնուպոլսարևակ հայերն այս թերթերին ներկայանում էին որպես ամբողջ արևմտահայ ժողովուրդ և այդ շափանելիներով էլ դատողութուններ էին արվում նրանց մասին:

նորից փաշաների հարստահարութիւններին ենթարկվել», — սատնանշում էր ավստրիական թերթը (57, № 53, 1878):

Այս բաները ոգևորում էին հայ մարդկանց, հրահրում ապագայի նկատմամբ նրանց վառ հույսերը: Ոմանք էլ հնարել ու ոգևորվում էին այն բանով, թե, իբր, Անդրաշին՝ Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի մինիստրը, ծագումով հայ էր և, իբր, մի նամակով Լորիս-Մելիքովին հայտնել էր իր խորին համակրութիւնն ու վառ զգացմունքը «իրեն ծնող հայ ազգի» նկատմամբ (57, № 61, 1878):

Հայկական հարցին արձագանքում էին նաև եվրոպական այլ երկրներում: Բելգիական թերթերից մեկը, Վերքելսով Անգլիայում տարածված ստահոգ լուրը, որ Հայաստանի դրաժնումով Ռուսաստանն իբր սպանում էր Հնդկաստանում Անգլիայի դիրքերին, ապացուցում էր, որ հայերը սլավոններից ոչ պակաս էին հարստահարվում Քուրքիայում, և հանդես էր գալիս «ազատ Հայաստան» ստեղծելու ստաշարկութեամբ: Գերմանական թերթերից մեկը հոգոված էր նվիրել հայոց հարցին: Հոգովածալիբը, ցույց տալով Քուրքիական պետականութեան սնանկութիւնը, վարչական օրգանների կաշառակերութիւնը, գովում էր հայերին, նրանց համարելով «քրիստոնեական քաղաքակրթութեան կարողեաներ Ասիայում»: Լրագիրը նշում էր, որ հայերն Ասիայի շվեյցարացիներ են, և իր խոսքն ավարտում էր ասելով, որ հայերին ինքնավարութիւն տալը ձեռնառու կլինի ինչպես Քուրքիայի, այնպես էլ Նվրոպայի համար» (57, № 115, 1878): 1873 թվականին Իենայում լույս տեսավ Հայաստանին նվիրված Լերխենֆելզի գիրքը (196), հետո հոգովածներ, նյութեր երևացին գերմանական թերթերի էջերում: Ամեն ինչ եվրոպական մայրաքաղաքներում հայկական պատվիրակութեանը թվում էր հուսադրող և լավատեսական: Նրա տեսադաշտից դուրս էր մնում միջուկատական այն կատաղի մրցապայքարը, որ տեղի էր ունենում ռուսական, անգլիական, ֆրանսիական, Ավստրո-Հունգարական դիվանագետների միջև՝ հանուն իրենց տերութիւնների դիրքերի ամրապնդման:

Ապրիլի 24-ին Խրիմյանի պատվիրակությունը ժամանեց Կոնդոն:

Այն տարիներին Անգլիայի հայ գաղութը թեև փոքրաթիվ էր, բայց ազդեցիկ դեր էր կատարում: Առանձին անհատներ, գլխավորապես Արևելքի երկրների հետ դորգի և համեմունքների միջնորդ առևտրով զբաղվող կոնստանտնուպոլսեցի, իզմիրցի ու պարսկահայ վաճառականներ կապեր էին ստեղծել սնդլիական առանձին հասարակական դեմքերի հետ և փորձում էին նրանց միջոցով եվրոպական հանրության ուշադրությունը բեռել հայոց խնդրի վրա: Այդ մարդիկ սերտորեն կապված էին Կ. Պոլսի հայկական վերնախավի և սյուրբարարանի հետ և իրերի բերումով համեմատաբար ակտիվ դեր էին խաղալու եվրոպական դիվանագիտության միջոցով հայկական հարցը արժարժելու ասպարեզում:

Առանձնապես աչքի էր ընկնում Մանչեստրի հայ գաղթօջախն իր մեծահարուստ վաճառականությամբ:

Մանչեստրի հայ վաճառականական տները հիմնվեցին և փարֆամ գործանեություն ծավալեցին գլխավորապես 1850—1860-ական թվականներին: Հեղահեռն դրանք զորացան և բուրգավաճեցին: Հայտնի էին Սինանյան, Յուսուֆյան, Կյուլպենկյան, Քոքառույան և այլ ազդանուններ: Մանչեստրի հայության թիվը մեծ չէր, 1863 թվականին ընդամենը 30 մարդ (54, էջ 33, 44, 47), որոնց փողերով այնտեղ հայկական եկեղեցի էր կառուցվել: Դեռևս այն տարիներին ջանքեր էին գործադրվում՝ սնդլիական պաշտոնական շրջանների համակրանքը շահելու, նրանց հովանավորությունից օգտվելու նպատակով:

Անգլիական վերնախավի հետ կապեր էին հաստատել մասնավորապես հնդկահայ մեծահարուստ մարդիկ, հատկապես Սեթ Արզարը կամ Աբգարյանը, որին հետագայում «հայոց Ռոսշիլդ» էին հորջորջում (57, № 85, 1878): Պատահական չէ, որ 1866 թվականին Ջմյունիայում լույս տեսած մի գրքույկում նույնիսկ «սպառնացվում էր», որ Մեծ Բրիտանիայի թագուհին սերել է Արշակունի հայ թագավորներից (76):

Քաղաքացիական ճգնաժամի, այնուհետև սուս-թուրքական պա-սկապետի պահին Լոնդոնի, Մանչեստրի հայ վաճառականնե-րը սրտշակի քաղաքական ակտիվություն ծավալեցին հայկա-կան հարցի արժարժման ուղղությամբ, Փաստերը վկայում են, որ այդ քայլերն արվում էին Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և հայ վերնախավի դիտություններով:

Անգլիական հայ դադթօջախի և նրա մարդկանց գործո-ղությունների մասին հարուստ տեղեկություններ է պարունա-կում Մուշեղ եպիսկոպոսի «Մանչեստրի հայ գաղութը» ուսումնասիրությունը: Հեղինակն օգտվել է Լոնդոնի և Ման-չեստրի հայկական եկեղեցիների արխիվների նյութերից, Կ. Պոլսի հայ պատրիարքի գրություններից, որոնք գաղա-փար են տալիս անգլիական հայ գաղութը հայկական հարցի դիվանագիտական լուծմանը մասնակից դարձնելու ջանքերի վերաբերյալ: Հեղինակը գրքում տեղադրել է փաստաթղթերի ֆոտոֆաքսիմիլներ (56, էջ 90—93), որոնք արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են խնդրի ուսումնասիրության համար: Հետագայում նույն Մուշեղ եպիսկոպոսը Մերոքյան ազգա-նունով մի շարք գրքեր հրատարակեց հայկական հարցի պայմանության խնդիրներին նվիրված:

Մանչեստրում 1876 թվականի հոկտեմբերի 4-ին կայա-ցած բնագնանույր ժողովում քննարկվում է «ազդին ցավերը» Անգլիայի ժողովրդին ներկայացնելու, նրա համակրությունը շահելու, «նոցա պաշտպանությունը խնդրելու» հարցը: Այս նպատակով նախնական քայլեր արվեցին անգլիական մա-մուլում նյութեր տպագրելու ուղղությամբ: Գլխավոր մտա-նողությունը թուրքական կառավարությանը շարդռելն էր: Մա-կայն ժողովը միահամուռ արձանագրում էր, որ հնագանդու-թյունն անօգուտ էր եղել, որ հայ ժողովուրդը «կեղեքվում» և «խոշտանդվում է», որ «գավառացի հայոց ցավալի կա-ցությունը բարվոքելու համար մեզ միմիայն միջոց մնացած է եվրոպայի բրիտանյա կառավարությանը զթույնելու հայ-ցելով դարձան խնդրել» (56, էջ 68—69): Նույն ժողովում որոշվում է ողջունել պատրիարքարանին՝ գավառական Լա-րստահարությունների խնդրում Բ. Գոան նկատմամբ նրա դիրքորոշման համար և հրահանգներ պահանջել նրանից (56, էջ 70):

Այսպիսի մտայնությունը գործնական հողի վրա էր դրվել նաև Լոնդոնում: Այսպես առանձնապես ահտիվ էր Սեթ Աբգարը, որը մի շարք հրատարակություններ էր նախաձեռնել, նարտակ ունենալով անդլիացիներին ծանոթացնել Հայաստանը, նրա պատմությունը և ներկա ծանր վիճակը: Իր նախաձեռնությունն իրականացնելու համար Սեթ Աբգարն օժանդակություն է խնդրում Մանչեստրի հայ զաղութից: 1876 թ. նոյեմբերի 21-ի ժողովում որոշվում է ընդառաջել նրան, և հայ ազգայիններին մի դիմում է հղվում Մանչեստրի հողերը հովտային առաջնորդ Ղևոնդ վարդապետ Փիրզալեմյանի և Արիստակես Մարտիրոսյանի կողմից՝ հանգանակություն կազմակերպելու համար (56, էջ 71): Դեռևս 1875 թվականին Փիրզալեմյանի նախաձեռնությամբ դրամական օգնություն էր կազմակերպվել Հայաստանի սովյալներին: Այն ժամանակ հրավիրեցին «զղթություն բրիտանական մե», հողը, ողորմած և մարդասեր աղղին» ուշադրությունը հայ ազգի զօրախոսություններուն վրա (56, էջ 64): Այսպիսի դիրքորոշման համար 1875 թվականի ապրիլի 25-ին ներսև պատրիարքը № 48 կոնդակով հատուկ շնորհակալություն էր հայտնում Փիրզալեմյան վարդապետին:

Լոնդոնում ստեղծված «Արևելյան հարցի ընկերությունը» (Eastern Question Association) նպատակ էր դրել ուսումնասիրել բրիտանացիների դրությունը Մերձավոր Արևելքում և միջոցներ առաջարկել «արևելյան քրիստոնյաների» վիճակը բարելավելու համար: Որոշակի աշխատանք էր կատարվում, որպեսզի Լվրոսյական մամուլը, հասարակական կարծիքը շահադրգովեին, իմանային հայկական նահանգներում կատարված հարստահարությունների մասին: Այդպիսի գործունեության շնորհիվ էր, որ Լոնդոնում և Փարիզում լույս տեսան Հայաստանին նվիրված հատուկ աեղեկագրեր, որոնց նյութերը քաղված էին Կ. Պոլսի պատրիարքարանի թաղերներից (212, 197):

Աստիճանաբար ավելանում էր այն մարդկանց թիվը, որոնք հանդես էին գալիս մյուս թուրքահայատակ քրիստոնյաների օրինակին հետևելու, Լվրոսյական տերությունների, Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանի ցավերը դարմանելու օգտին: Բազմաթիվ նամակներ, խնդրագրեր են հղվում

անգլիական պաշտոնական անձանց: Թերթերի խմբագրություններին մատակարարում են նյութեր, տեղեկություններ: Իսկ անգլիական քաղաքականության գեկավարները գեմ չէին իրենց շահերին համապատասխան օգտագործելու այդ արամագրությունները: Արտաքին գործերի մինիստր Թերթերի համար դժվար չէր ընդհանուր խոստումներ շտաչել, հայ մարդկանց հավաստիացնել, թե պաշտպանելու է հայոց խնդիրը պաշտոնապես (57, № 54, 1878):

Այդ օրերին Անգլիայում հայերի մասին առաջին հոգվածագիրներից մեկը Ջեյմս Բրայսն էր, որը Սան-Սեբաստյանի պայմանագրի ստորագրումից քիչ անց «Ֆորանայթլի սեյուս» լանդետում 1878 թվականին հրատարակած «Ասիական խուրբերի տպագան» իր հոդվածում ըստ էության շարագրում էր անգլիական ազգեցիկ շրջանների տեսակետը Հայաստանի մասին: Ջեյմս Բրայսին նույնիսկ հումորով անգլիական պատլամենտի համայնքների պալատում Հայաստանի անդամ էին անվանում: Նա անգլիական քաղաքականության նյխավոր նպատակը համարում էր «հպատակ ցեղերի վիճակի բարելորումը և Ռուսաստանի առաջխաղացման արգելակումը»: Նա գծվար խնդիր էր համարում հետա գտնվող հայերին օգնելը, նշում էր նրանց իստոր բնակված լինելու փաստը, ասելով. «Թեև իրենց ամբողջական թիվը Թուրքիայում շատ միլիոն է, բայց բավական զորավոր չեն բուն Հայաստանի մեջ որպեսզի անկախ իշխանություն դառնան»: Նա չէր թաքցնում իր գլխավոր միտքը, գրելով. «Եթե ուզում եք Ռուսաստանի առաջխաղացումը դեպի Ասիա կասեցնել, ապա հայ ազգության զարգացումը անբողոքակալի կերպով ամենայնով, թերևս միակ տեսչյուն միջոցը կընձեռի» (17, էջ 106—109): Պետք է գոհացնել հայերին անգլիական օժանդակությամբ՝ ջնջելու համար ոսուական միջամտության պտարվակները, եզրակացնում էր Բրայսը: Մարտի 20-ին Հոնգոնի «Քայմս»-ը կոչ էր անում «ճանաչել և պաշտպանել հայերի պահանջները», որ այդպիսի մտեցումը համապատասխանում էր Անգլիայի շահերին: Թերթը գտնում էր, որ հայերին պետք էր ընձեռել նույնպիսի իրավունքներ, ինչպիսիք նախատեսվում էին կաշարության մյուս քրիստոնյա հպատակների համար: Մա Ռուսաստանի ձեռքից նախաձեռ-

նությունը խլելու անգլիական պաշտոնական քաղաքականու-
թյան անսքող դրսևորումն էր:

Կոնդոնում 1878 թվականի սկզբում հրատարակվեց ֆրան-
սերեն մի գրքույկ՝ «Արևելյան խնդիրը և հայերը» (193)
վերնագրով, որի բովանդակությունը ժամանակին թարգմա-
նաբար տպագրվեց «Փորձ»-ում: Գրքույկում ասված էր, որ
եթե Եվրոպական Քուրքիայի ստրուկը բուլղարն էր, ապա
Ասիական Քուրքիայի ստրուկը հայն էր, որ հայերի տառա-
պանքները ոչնչով չէին զիջում բալկանյան ժողովուրդների
կրած տառապանքներին: Վերջիններս գոնե շրջապատված
չէին ավաղակարար ցեղերով: Ասիական Քուրքիայում
«պաշտոնները շնորհվում էին տմենից ավելի խոստացողնե-
րին», ժողովուրդներն անգթաբար հարստահարվում էին,
օրենքն ու արդարությունն անխախտ մերժվում, ավերումն ու
հափշտակությունն անպատիժ մնում, ավաղակալություններն
ու սպանությունները ամեն օր էին պատահում: Ահա այս
վիճակի մեջ էին հայերը պատերազմից տուաչ: Եկամդ պատե-
րազմը և տեսարանը ավելի ախար կերպարանք ստացավ:
Բալկաններից բշված մոեհաջիրները գալով Հայաստան,
«իրենց ատելությունն ու կատաղությունը հագեցնելու հա-
մար Հայաստանի քրիստոնյաներից էին հանում այն վրեժը»,
որ ունեին սլավոնների նկատմամբ (80, № 3, 1879, էջ
165—167):

«Արևելյան հարցի քննիրությունը» հրատարակեց մի այլ
գրքույկ (211), որտեղ նկարագրվում էին հայոց տառա-
պանքները, ջուլց կը տրվում բարենորոգումների շնորհիվ
կիրանանում ստեղծված անհամեմատ բարվոք վիճակը, կի-
բանանին տրված արտոնությունները հայերին նույնպես
շնորհելու անհրաժեշտությունը:

1878 թվականի մարտին Կոնդոնում հրատարակված
«Կոնֆերանսը և հայերը» գրքույկում (222) ասվում էր, որ
հայերն «անհանգիստ տատանվում են հույսի և երկյուղի
միջև իրենց ապագա վիճակի» հարցում, որ նրանք ավելի
քիչ չեն տանջվել, քան բուլղարները, և հարց էր տալիս.
«ինչո՞ւ հայերին ևս չսպառ է սալ լիակատար ազատություն
և ինքնավարություն»: Գրքույկի հեղինակները գրում էին,
թե՛ «ավա՞ղ, Հայաստանի լեռները խիստ բարձր են և թշվառ

դսնրի ազադակաների արձազանքը Սվրոպային շնտառ խնդրվում է Սփրասի հովտի մեջ»:

Գրքուշկր սալիս էր հայերի ներկա վիճակի պատկերը, ընդգծում, որ Օսմանյան կայսրութիւնում նրանց թիվը 3 միլիոնից ավելի էր, աչնուհետև ցույց տալիս սուլթաններին խոստացած բարենորոգումների խաբեական բնույթը: Գրան հակադրվում և գովարանվում էր անգլիացիների «գրական», «քաղաքակրթիչ» գերը Հնդկաստանում, ապա արվում հետևելու կգրակացութիւնը. «Այս իրագործութիւնները հիշելով, մեր նպատակն այն է, որ հաստատենք, թե անուարակոյս մի մեծ բարեարտութիւն կլինի թուրքիայի համար, և թե Անգլիան հանձն տանք այս երկիրը կառավարելու պաշտանք, ինչպես որ արել է Հնդկաստանի վերաբերութեամբ»: Գրքուշկի հեղինակները փորձում էին ապացուցել, որ «չուսավորչալ թուրքերից շատերը» «հուստհատված են իրենց հայրենիքի սպառա բորոքութեան մասին և նույն մեր համոզմունքներն ունեն» (80, № 4, 1877—78, էջ 434—447): Ակնհայտ է, որ նախապատրաստվելով առաջիկա կոնգրեսին, անգլիական կառավարող շրջանները մշակում էին հասարակական կարծիքը, ընդգծում այն միտքը, թե միայն Հայաստանում պետք չէր բարենորոգումներ իրականացնել, այլ ամբողջ Օսմանյան կայսրութիւնում, այն էլ անգլիական հովանավորութեան ներքո:

Հիշատակելով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը, գրքուշկում ասվում էր, որ նրա ամենակարևոր պայմաններից մեկն այն էր, որ Ռուսաստանը իրեն միացներ Հայաստանի մի մասը: Գրքուշկի հեղինակներն առաջ էին քաշում հետևելու միտքը. «Եթե այս պատերազմն սկսելու ժամանակ Ռուսաստանի դիվանը նպատակը... թուրքիայի քրիստոնյաների համար ազատագրութիւն ձևք բերելն էր և ոչ թե իր երկիրը ընդարձակելը, ապա ինչի՞ չի ազատում հայերին էլ բուլղարների պես, նրանց համար էլ ինքնավարութիւն ձևք բերելով»:

«Ինքնավարութեան» մասին շատախոսակով էր, որ բրիտանական դիվանագետները ուշխատում էին ի չիք գարձնել Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը, խոչընդոտել Ռուսաստանին բարելավելու հայ ժողովրդի գրութիւնը: Այլապես ինչո՞վ

բացատրել, որ Բեռլինի կոնգրեսում անգլիական կառավարության ղեկավարները լսել անգամ չուզեցին այդ մասին: Լոնդոնի կառավարական օրգանների կողմից հրահանգավորված և թիված այդ գրքույկը և վրոպական հասարակական կարծիքը շփոթեցնելու, Կ. Պոլսի հայկական վերնախավին իր կողմը քաշելու պրոպագանդիստական, իտալական նույնատակ էր հետադնդում: Ի դեպ, գրքույկի արդյունքը ներքոհիշյալ միտքն էր, որ դրվեց նաև թուրք-անգլիական համաձայնագրի (1878 թվականի հունիսի 4-ի) հիմքում: Գրքույկում ասված էր. «Մենք վստահ ենք, որ Մեծ Բրիտանիան չի խնայի թե՛ հայերին և թե՛ Բ. Պասն այլ հպատակներին իր բարոյական օգնությունը ներկա հանգամանքներում հասցնելու», թե հայերը կարող էին իրենց ինքնավարութանն ստանալ «Անգլիայի հզոր օժանդակությամբ»: Անգլիական քաղաքագետները չէին խորշում փարիսեցիաբար հայտարարելու, թե «Անգլիային օգուտ է հայերի համար էլ այնպիսի առանձնաշնորհումներ ձեռք բերել, ինչպես Ռուսաստանը ձեռք բերեց բուլղարացիների համար»:

Իսկ անգլիական պաշտոնական «Կապույտ գրքում» ասվում էր, որ և՛ թե Եվրոպան իմանար այն բռնությունների մասին, որ կատարվում էին Հայաստանում, սողա բուլղարական տանջանքները շուտ կնստեմանային (181, № 1, 1878, էջ 64):

Այս ամենը բրիտանական գաղութատիրական կառավարության մշակած լաջն նվաճողական ծրագրի սակարկական նրբերանգներն էին, սրունք իրենց հիմքում հակասուսակուն նպատակներ ունեին և բնականաբար վնասելու էին հայ ժողովրդի շահերին: Անգլիական պառլամենտի նիստերում նույնպես շափաղանց մեծ շափեր էր ընդունել «հայասիրությունը»:

Անգլիական պառլամենտի անգամ Հարկվարտը հարցապնդում էր արել, թե արդյոք պետք չէ՞, որ Անգլիան նախքան Ռուսաստանի դեմ պատերազմ հայտարարելը՝ Հայաստանում թուրքական կառավարության իշխանությունը պահպանելու համար իմանա հայ ազդի կարծիքը: Նա գտնում էր, որ Ռուսաստանի դեմ սպառնալիք պատերազմը, համենայնդեպս, չպետք է Հայաստանը Թուրքիայի տիրապետության

տակ թողնելու նպատակ հետապնդի (57, № 13, 1878):

Հենց որ հայտնի է դառնում Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի բովանդակությունը, հայկական խնդրին նվիրված մի ժողով է հրավիրվում Ջեյմս Բրայսի տանը, որին մասնակցում են ինչպես Լոնդոնի և Մանչեստրի հայերը, այնպես և անգլիացիներ, թվով 20 մարդ: Ըստ Մուշեղ եպիսկոպոսի՝ այդ ժողովի նախաձեռնողը Գ. Փափազյանն էր, սրբ համոզել էր Ջ. Բրայսին: Մական 1878 թվականի մարտի 19-ին գումարված այդ ժողովը չէր կարող անգլիական պաշտոնական շրջանների պիտույթյամբ շինել, քանի որ այնտեղ քննարկվելու էր առաջիկա կոնգրեսին Հայաստանի բարենորոգումների վերաբերյալ ծրագիր ներկայացնելու խնդիրը (56, էջ 74): Ժողովի մասնակիցներն ուսումնասիրում էին Հայաստանի քարտեզը, քննարկում բնակչության թիվը, ինքնավարության տարրերակները և այլ հարցեր: Որոշվում է մի հուշագիր ներկայացնել լորդ Գերրիին, խնդրելով նրա աջակցությունը հայկական խնդրի լուծման գործում: Ստեղծվում է հայոց հարցը պաշտպանող երկու հանձնաժողով. մեկի գլխին առաջարկվում է կարգել արտաքին գործերի մինիստր Գերրիին, սակայն նրա հրաժարվելուց հետո հավանություն է ստանում Ջոն Քենուեյի թեկնածությունը: Մյուսի նախագահ է դառնում սկզբում Սեթ Աբգարը, հետո մի այլ մեծահարուստ հայ՝ Մելիստոսը:

1878 թվականի մարտի 22-ին Հովհ. Անդրեասյանի անունից ծանուցվում էր մի բնկերություն կազմումը, որը պետք է հետապնդեր հայոց իրավունքները պաշտպանելու խնդիրը (Society for promoting the Interests of Armenia):

Փաստ է, որ Ջեյմս Բրայսը նրբորեն կատարում էր անգլիական դիվանագիտական վարիչների հրահանգները: Փաստ է, որ նրա տանը 1878 թվականի մարտի 7(19)-ին տեղի ունեցած հավաքի որոշումները դրվեցին Բ. Դոանը ներուստ պատրիարքի ներկայացրած (1878 մարտ) ծրագրի հիմքում:

Բրայսի կարծիքով, «հայոց կրած տառապանքը ճանուչել պետք է, սրտիսզի անսնց դարման արվի և Ռուսիո միջոմըտություն առաջքն առնվի և ասոր լավագույն եղանակ կհամարի ազգային ղինվորություն և ինքնակառավարություն»:

հաստատելով իրենք զիրենք պաշտպանելու միջոցներ տալ հայաց» (53, № 2137, 1878): Սեթ Աբգարը պետութայուններին հղած իր հուշադրում բացահայտում էր իրական վիճակը թուրքահայ նահանգներում, ցույց էր տալիս հայերի դժնշուղությունները պատերազմի ժամանակ, թուրքական կոտորածարության անկարողությունն ու անձեռնհասությունը և առաջարկում էր կիբանանի օրինակով ինքնավարություն շնորհել Հայաստանին (221), Լոնդոնում Սեթ Աբգարի հետ միասին գործում էր Գարեգին Փափազյանը, որն իզմիրցի էր, մշտական նամակագրություն ուներ Ներսես պատրիարքի հետ նրա նախածնունդումը էր, որ Լոնդոնում ստեղծվեց հայկական կոմիտե (56, էջ 71—72):

Մանչեստրի հայերը, մասնավորապես Հովհ. Անդրեասյանը, տեսնելով, որ Հայաստանի իրավունքների պաշտպանության գործը խրիմյանին է հանձնված իբրև լիազոր պատվիրակի, ապրիլի 17-ի շրջաբերականով ծանուցում են մարտի 22-ին ստեղծված բնկերության կազմալուծումը (56, էջ 98):

Լոնդոնահայերը մեծ շուքով դիմավորեցին Փարիզից Լոնդոն ժամանած խրիմյան հայրիկին: Այնուհետև նա մեկնեց Մանչեստր: Այստեղ էր նա ասել, թե պիտի խոսեր լացի լնդվով, պատասխանելով այն հարցին, թե ինչ լեզվով պիտի հանդես գար դիվանագետների առջև Մի հատուկ ուղերձով խրիմյանին ողջունեցին Մանչեստրի հույն հոգևորականները, շնորհավորելով նրան «ազգային իրավունքներն ստանալու ամենաբարձր գաղափարն ունենալու համար»: Նրանք հաջողություն էին մաղթում «սուրբ նպատակին» (56, էջ 97):

Խրիմյանն ասում էր, որ Անգլիա է եկել Մեծ Բրիտանիայի կոտորածարությունից և ժողովրդից «արգարությունից և պաշտպանություն ինդրելու, որովհետև Օսմանյան Հայաստանի բրիտանյաչք ոչ բրիտանյա ցեղերու մոլեռանդությունն անխնա կչարչարվին» (53, № 2119, 1878):

Խրիմյանը Անգլիա ժամանեց իր ձեռքում ունենալով ներսես պատրիարքի կոնդակը (1878 թ. մարտի 1), որտեղ գիմում էր արվում Անգլիային, աղերսելով նրա օգնությունը հօգուտ բրիտանյա հայերի (56, էջ 78—81): Նա մի շարք այցելություններ է տալիս պետական, պաշտոնական գոր-

ծիշնկի, տեսակցութիւններ ունենում պառլամենտի անդամ-
ների, ժողովախոստների հետ: Նրա պատվին վաղձակերպ-
վում են ընդունելութիւններ: Սակայն փաստերը վկայում
են, որ ասկա էր ակնբախ ստանութիւն, հաշվենկատութիւն,
որոշակի բան չասերու, խոստումներ շտալու միտում: Աս-
տիճանաբար լավատեսութիւնն ընկճվում էր, հանդիպելով
անգլիական շահախնդիր որոգայթներին:

Այս բանի ապացույցն էր այն խուսափողական պատաս-
խանք, որ Անգլիայի արտաքին գործերի նոր մինիստր Սոլս-
բերին ավեց հայկական պատվիրակութեանը 1878 թվականի
մայիսի 10-ին, երբ վերջինս Մեծ Բրիտանիայի օժանդակու-
թիւնն էր խնդրում Հայաստանի երեք նահանգներին ինքնա-
վարութիւն շնորհելու հարցում: Խրիմյանն ասել էր, թե
«Բ. Դոան դեմ թշնամական մտքով չէր խոսում», թե «իր
ժողովուրդն Օսմանյան կայսրութիւնից բաժանվելու դիտա-
վորութիւն չունի», այլ խնդրում է տերութիւններից նկատի
ունենալ հայոց շահերը ապագա կոնգրեսում» (10, նիստ
ժ, 6.X.1878, էջ 175): «Անկեղծ համակրանք» արտահայ-
տելով հայ պատվիրակին (53, № 2130, 1878), Սոլսբերին
ամեն ինչ պայմանավորեց առաջիկա կոնգրեսով, ընդհանուր
խոսքերով վստահեցնելով, թե հայերի համար կապահովվի
աշնափսի մի վարչութիւն, որը նրանց «կերաշխավորի բա-
րեկեցութիւն, ազատութիւն և խաղաղութիւն»: Շաղակրա-
տութիւն, դատարկ ֆրազներ էին սրանք, դիվանագիտական
խարկանքներ, առանձնապես հտտուկ այն ժամանակվա
բրիտանական թրժված դիվանագետներին: Սոլսբերին շտա-
պում էր հայտնել Վ. Պոլիս՝ իր գեսսական կայսրդին, թե ինքը
խրիմյանին ընդհանուր օժանդակութիւն է խոստացել՝ «մեր
բոլոր ջանքն է գործ կղնենք իրենց վիճակը բարվոքելու»:
Բայց «հարկ չհամարեցի տերութիւնների խորհրդի կողմից
գործադրվելիք մասնավոր միջոցների մասին խոստումներ
տալ» (10, նիստ ժ, 6.X.1878, էջ 175): Անդրադատնալով
Անգլիայում հայոց պատվիրակութեան գործունեութեանը,
Լորշ. Չոպանյանը նկատում է, որ «անգլիացի դիվանագետ-
ները ծպտալով մեր պատգամավորներուն ուր էլ չոչնիս, և
մեր պատգամավորներն ալ Պոլիս կծածկագրեին, թե «ամեն
բան կարգին է»» (7, № 3, 1899, էջ 90):

Լոնդոնում լորդ Բիբոնսֆիլդը հայկական պատվիրակու-
 թյանը շնորհակալ, իր քարտուղարի միջոցով հայտնելով, թե
 շափազանց գրադոված է և որ պատվիրակության խնդիրը քա-
 ղարական է և վերաբերում է արտաքին գործերի մինիստ-
 րին, որն արդեն սնկնդրել էր հայ պատվիրակներին (29,
 էջ 102)։ Լոնդոնում երիմյանից ստացած հիշատակազրին
 արտաքին գործերի մինիստրությունը պաշտոնական պա-
 տասխան շտվեց, բավարարվելով այն Բեռլին ուղարկելով։
 Միաժամանակ հասկացնելով ինչ հայ պատվիրակությունը,
 որ հայերի ինքնավարությունը հնարավոր չէր, քանի որ մյուս
 ազգերն էլ այդպիսի իրավունքներ կպահանջեին։ Արտաքին
 գործերի մինիստրության կարծիքով, լավագույն լուծումը
 հայ կատավարի իշխանության ներքո Հայաստանի բոլոր
 բնակիչների ազգային և կրոնական հավասարությունն էր
 (53, № 2147, 1878)։ Իսկ նույն փառալուստի հետ հայկական
 բարենորոգումների մասին խորհրդակցելուց հետո Բիբոնս-
 ֆիլդը լորդերի պարտադրով հայտարարեց, թե «Փոքր Ասիայի
 քրիստոնյաներին կրթանկոյնելու համար բավական է բա-
 րենորոգել թուրքական գաղափարները» (21, № 2(93), 28.
 X. 1899)։ Հասկանալի է, որ Լոնդոնում պարսից հայտա-
 դի գեազան Մեկրոն խանը նույնպես նույն փառալուստի նման
 կոնդրեսին «համեստ պահանջներ ներկայացնելու տեսակե-
 սին էր» (73, էջ 379)։

Քննարկելի արքեպիսկոպոսին տված այցելության ժա-
 մանակ երիմյանը նկարագրում էր հայ ժողովրդի ծանր վի-
 ճակը թուրքական 500-ամյա սպանիչ լծի տակ։ Նա իր ուղեր-
 ձի մեջ հիշեցնում էր, որ բուլղար ու հույն ժողովուրդների
 համեմատությամբ շատ ավելի վատ էր հայ քրիստոնյաների
 վիճակը և նրանից օգնություն էր հայցում գավառներում
 ստեղծված հարստահարությունների և անլուր սնիրների են-
 թարկված հայ ժողովրդի համար։ Նա դիմում էր նրա «քրիս-
 տոնական մարդասիրությանը», հույս հայտնելով, որ անգ-
 լիական պետության «հորը և աղաթասեր ձեռքը կարձակի
 հինգդարյա գերության շղթան» (56, էջ 102—103)։ Անգլիա-
 կան եկեղեցու ղեկավարը բավարարվեց լոկ քաղաքավարա-
 կան պատշաճությամբ և համալիրական արտահայտությու-
 ներով։

կուսակցական էր նաև Գլխապետնի կեցվածքը, թեև Հայաստանի անուն ուներ, և նրա հետ հուշեր էին կապում այն ժամանակվա Հայ գործիչները: Նա երիմյանին հշուրտախրամ է իր տանը, ծանոթացնում իր կնոջ և գտներ հետ, երկար-բարակ խոստում հաշտյ լեզվի և գրականություն մասին: Եսկ բաղաբաղական թեմային անդրադառնալով՝ ասում է, «թեև համակրում է հայկական դասը, բայց աջակցություն չի խոստանում, քանզի լշխանությունից հետո լինելով, այսօր մեկ ազգայնություն չունի» (73, էջ 389):

Այս մասին «Մասիս»-ը հետևյալն էր հաղորդում. «Երիմյան որրազան ի ճաշ հրավիրվեցավ յարդերան խորհրդարանին պիտավոր անդամ Արգայի գուքսեն, որու սրգին թաղու՛ վուչն փեսան է: Նմանապես ի ճաշ հրավիրվեցավ պ. Գլխապետանն, որ Արգայի գուքսին պես հաշտյ խնդրի վրա չար ջերմ համակրությունը հայտնեկի և հուսալից խոստումներ ապե ետին, արեւելյան լեզվաց և գրականության վրա երկար խոսակցելով պ. Մինաս Զերազի հետ, և շատ դո՛ւ բլլալով՝ յար յուսանկար պատկերն ընծայեց անոր՝ տակն ստորուպրտությունը դնելով. մեծ պատիվ մը, որուն իրավամբ արժանի գանված է պ. Մ. Զերազ (53, № 2130, 1878):

Մուշեղ ետիակոսյանը նկատում է, որ անդլիական քաղաքականությունը «բարեկամ և դաշնակից էր» Քուրբանյին, որ Անգլիայի օբոյոր ձեռնարկներն սղղված էին խափանելու միմիայն Ռուսիո դեպի Փ. Ասիա առաջխաղացումի և ընդդաշնումի քաղաքականությունը»: Որքան քիչ ժամանակ էր մնում եվրոպական կոնգրեսի բացմանը, այնքան ուղտակի, ոչ հուշանդամ էր դառնում անգլիական սաշտոնական դիրքավորումը:

Գտնվել էին մարդիկ, որոնք անգլիական թերթերի կշխում վտարաբանում էին մեր ժողովրդին:

«Փայմս»-ի էջերում հանդես եկած Տրապիզոնի նախկին անգլիական հյուպատոս Քալիբավը գրում էր, թե «Հայաստան անուն երկիր կամ բովական թվով հաշտյ աղգ կամ ժողովուրդ չկա, որպեսպի վերոհիշյալ ձեով կառավարակուն պրոթյուն մը կարելի ըլլա անոր» (53, № 2148, 1878):

Բրայսը և Ռոուլինսոնը, «կուսակցությունների քաղաքական ձգտումներով կուրացած, գտնում են, որ Հայաստանը

ինքնավարութեան անընդունակ է», — գրում էր «Գոլոս»-ը: «Հայերն ինքնավարութեան ընդունակ չեն: Այն հայերը, որոնք դարերի երկար շարքեր անցկացրին և պաշտպանեցին իրենց գոյութիւնը, կարծես, անհաղթելի արգելքներու մէջ, չկորցնելով երբեք հավատը ոչ իրենց սեփականացրած քրիստոնեական քաղաքակրթութեան սկզբունքների մէջ, ոչ իրենց բարձր կոշումի մէջ՝ այն սկզբունքների ներկայացուցիչներ և միջնորդներ լինել Ասիայի խորքում, ուր Հակահաուպենի խոսքերով՝ «վիճակված է նրանց դեպի կյանք հրավիրելու մտավոր կյանքի համարյա թառամած սերմերը»» (57, № 116, 1878):

«Գոլոս» թերթը քննադատել էր Չեյմս Բրայսին, որը Հայաստանը նամարում էր ոչ թէ երկիր, այլ ուշխարհագրական տերմին, որ նա, իբր, շունկը բնական սահմաններ, ցեղական միութիւն և այլն: Քննադատվում էր նաև անդլիական մի այլ գործիչ՝ Հենրի Ռոուլինսոնը, որը ժխտում էր Հայաստանի ինքնավարութեան հնարավորութիւնը: Ռուսական թերթը դուրս էր տալիս, որ առաջարկվող հայկական նահանգատեւութեան 2.062 հազար բնակիչների ընդհանուր թվից 1.330 հազարը հայեր էին լինելու՝ 530 հազար թուրքերի, 120 հույար քրդերի և 82 հազար հույների, ասորիների, լազերի և եգիպտացիների կողքին, էրզրումի և Վանի տերիտորիայում: «Այսպիսի թվանշաններ նկատի ունենալով, չի կարելի շքեղանել հայոց ցեղը, իբրև տիրապետող տարր Մեծ Հայաստանի թուրքաց մասում», — եզրակացնում էր թերթը (57, № 110, 1878): Որոշ ժամանակ անց, նույն թերթը մի առաջնորդող նվիրեց հայոց հարցին, որտեղ ապացուցում էր, որ 16-րդ հարկվածը շատ ավելի մեծ իրավունքներ էր խոստանում հայերին, քան այն, ինչ նախատեսել ու չէր կատարում Անգլիան (57, № 112, 1878):

Հետաքրքրական է ևս նորոգում թուրքական դեսպան, ազգութեամբ հույն Մուսուրուս փաշայի խորհուրդն այն մասին, թէ եվրոպական տերութիւնների վրա հույս չպետք է դնել, քանի որ «երանք ուժ չունեն Ասիական թուրքիայում» (73, էջ 390): Նույնպիսի խորհուրդ էր տալիս հայ պատվիրակներին անգլիական պառլամենտի անդամ Ֆորստերը: Նա նրիմյանին հորդորում էր «չվշտացնել» Ռուսաստանին, որը «ձեր դրա-

ցին է»։ օմի դարձեր այսուեղ գործիր ոչ պահպանողական հաստիցութեան և ոչ էլ մեր՝ ազատականների ձեռքում։ Ինչ որ գտնուեմ էր, որ հայերն ուժ չունեին իրենց ինքնավարութունը պաշտպանելու համար, իսկ «Անգլիայի օգնութեան վրա հուշ չի կարելի դնել», որ «դժգոյր է Անգլիայի համար չնկել Հայաստանի վրա, որն ահնշափ հետու է մեզնից» և այլն (73, էջ 391, 22, էջ 111—112)։ ժամանակ անց, ներսեօր 1879 թ. մարտի 21-ին դրել էր Փափազյանին, թե «Անգլիացիք անտանկերու մեջ բնակած ատեն, հայերը Ավետարանի լույսով լուսավորչալ էին, պետք չունին բնավ նոր լուստ, և այն ալ Անգլիո մտախլապատ արեմուտե» (56, էջ 77)։ Սակայն սա ուշացած խոստովանութեան էր։ Այդ պահին արդեն սկսվել էր հիասթափութեան և արժեքների վերապահատման շրջանը։

1878 թվականի նունիսի սկզբին անգլիական պառլամենտի նամայնքների պայտատում առաջին անգամ արժարժվեց նայկական խնդիրը։ Նրեր օր անց, լորդերի պայտատում, պատասխանելով իրեն ուղղված հարցադնդմանը, Սուլսբրին անճնուրին էր համարում հայերի համար առանձին բարենորոգումների իրազարծումը, դա պատճառաբանելով Քուրբիայում հայ բնակչութեան ցրվածութեամբ։ Միակ էլքը անգլիական մինիստրը անհնում էր Օսմանյան կայսրութեանում բնդճանուր բարենորոգումների անցկացնելու մեջ։ Այն դիրքավորումը նախօրյակին արդեն պարզ գծագրվում էր անգլիական մամուլի էջերում հրապարակված նշութերում։

Անգլիան ցանկանում էր «պահպանել Քուրբիան նույնութեամբ՝ իրր պատվար սուսին առջև, Քուրբիան պաշտպանելով՝ վայն Անգլիո ճարտը դարձնել և սիրապետել աշուեղ միտհեծան»։ Անգլիական պահպանողականները ոչինչ այլ բան չէին խոտանում քրիստոնյաներին, «բայց եթե պարչ նանգատութուն, հալածանքի դադարում, բնդճանուր բարեկարգութուն, օրինապահութեան նպատում»։ Սուլսբրին նորիմյանին էր նդոնում ասում էր, որ «Քուրբիան պիտի վերանորոգվի, և թե հայերն էլ պիտի ունենան «բարօրութուն, իտաղադութուն և պատասխան», բառեր, առանց նրաշխտվորութեան, նման ժեռնութեւրքերու խոտումներուն» (7, 1907, № 10—12, էջ 162—163)։

Հուլիսի 1-ին, Բեռլինի կոնգրեսի բացման նախօրյակին, Լոնդոնի անգլո-հայկական հանձնաժողովի հրավերով երուսաղեմյան զաւլիճում, Վեատմինիստրի արքայի նախադատութեամբ, տեղի ունեցավ հայանպատ մի միտինգ, որտեղ ճառախոսեցին պատյամենտի անդամներ, հոգևորականներ, մտավորականներ: Հիմնական դիժն այն էր, որ աղանձովկեր անգլիական ծրագրերի իրագործումը տառչիկա կոնգրեսով:

Անգլիական պատյամենտի անդամներ Շեֆտսբյորին, Գրենվիլը, Քորնարվոնը և ուրիշներ խոսում էին Ռուսաստանի դեմ, հայտարարում, թէ «հայոց ազգը պահանջում է ինքնավարութեան»: Նրանցից մեկն սասում էր. «մի ազգ, որ շնայած իր քաշած նեղութեաններին պահպանել է իր անհատականութեանը, օգնութեան արժանի է»: Այս ամենն արվում էր միմիայն ուստական ազգեցութեանը սահմանափակելու նպատակով: Միտինգում հանդես եկած Գ. Փափազյանը պահում էր, որ հայերը նվրոպայից պահանջում են «հավասար արդարութեան» իրենց համար, բուլղարների և մյուս քրիստոնյաների համար նախատեսվածի նման, որ ինքնավարութեան տրվի հայերին սուլթանի իրավասութեան ներքո և կվրոպական երաշխավորութեամբ, որ ճնոքա շին նկրտի օսմանյան տերութենե անկախ հանդիսանալ» (56, էջ 105):

Միտինգում որոշում ընդունվեց հարց հարուցել պրեմիեր-մինիստր Բիքոնսֆիլդի առջև Բեռլինի կոնգրեսում ուստար լինել հայկական հարցին: Իսկ Լոնդոնում Գերմանիայի դեսպան Մյունստերը պատվիրակութեանը հայտարարեց, թէ «հայերն իրենց հույսերի իրականացումը կդառնեն Բեռլինում, որտեղ «Բիսմարկն աշխատում է ճնշված քրիստոնյաներին սղատապրել օսմանյան լծից» (214, էջ 80):

Փարիզի «Ժուռնալ դե դեքա» թերթը հունիսին մի հոդված էր նվիրել հայերին, որտեղ գրում էր, թէ «արևելյան և ոչ մի ժողովուրդ չունի այնպիսի բարձր աստիճան համակրութեան և բարոյական օգնութեան կարոտութեան, որքան հայ ժողովուրդը, ոչ միայն Զրանսիայի, այլև բոլոր արևմտյան տերութեանների մոտ» (57, № 132, 1878): Թերթն սպառնացում էր, որ Անգլիայում սառը վերաբերմունքի արժանացած հայ պատվիրակները սղատպանութեան պետք է փնտրելին Զրանսիայում:

հաս ժամանակ շղթահանջվեց, որպեսզի «Մասիս»-ի անօրկենտերը խոստովանեին, որ «Եվրոպայի անտարբերությունը մեզ համար հուսահատեցուցիչ էր» (53, № 2145, 1878):

* * *

Ե՞նչ, բնթացք ունեցավ արքեպիսկոպոս Խորեն Նար-Պեյի անաքելոսթյունը Պետերբուրգ: Նախ՝ ո՞վ էր Նար-Պեյը: Հակոբ Պաշտնյանի «Ազգային ջոջեր» շարքում առաջինի պատվին սրժանացած Նար-Պեյը սկզբում կաթոլիկ էր, հետո Աշմիածնական: Մեծ երգիծաբանի վերաբերմունքը նրան խիստ բացասական է: «Խորեն կոթիսկոպոս, աստվածաբան, կոտակերգուկ, ազգային երեսփոխան, բանաստեղծ, 1861-ին Գալֆայան, 1870-ին Նար-Պեյ, 1879-ին Լուսինյան...» (68, Կ. III, էջ 13):

Խորեն Նար-Պեյը ծնվել է Կ. Պոլսի Բերա կվրոպական թաղամասում 1837 թվականին: Գրել է բանաստեղծություններ (Խորխորունի ստորագրությամբ), մինչև կոթիսկոպոս ձեռնադրվելը կրում էր Գալֆայան ազգանունը: Իրեն համարում էր Լուսինյան թագավորական տոհմի շառավիղ: Ուսումնառությունը շարունակել էր Վենետիկի ս. Ղազար կղզու կաթոլիկ միաբանությունում: Նա ուսանել էր Գ. Այվազովսկու և Շյուբյուսովյան կղբացիների մոտ: Ոմանք Գալֆայան ազգանունը կապում են թուրքերեն «գալֆա» բառի հետ, որը նշանակում է վարժարդիտի օգնական: Նրա ավագ հարսուղաններից մեկը՝ Գալֆա գեղարդիտը, ժամանակին թուրքական սուլթանի դեմ ասպետամբած՝ Նդիպտոսի խեղիֆ Մուհամեդ Ալիի մերձավորադուշն խորհրդականներից էր:

Խորեն Նար-Պեյը գրում և խոսում էր ֆրանսերեն, հայերեն, իտալերեն, լատիներեն, հունարեն, թուրքերեն և ուրուրեն: Առանձնապես ծանոթ էր Լամարթինի հետ, գրաբար էր թարգմանել նրա բանաստեղծությունները: Կասկած ուներ իտալական բանաստեղծների հետ: «Թիֆլիսակի վեսունիկ» թերթը գրել էր, որ «Խորեն Նար-Պեյին իսկապես դիպլոմատիական մարդ կարելի է անվանել» (57, № 93, 1878):

Նար-Պեյի անունը կապում էին մի շարք հայկական հուզուր դպրոցների հիմնադրության հետ (լիցեյ էր հիմնել

Փարիզում, հողեր ուսումնարան՝ Քեղտախաչում, մեծ ժա-
ռայութեան մատուցել Կ. Պոլսի արվարձաններ Քերաչի և
Բեշիկթաշի հոգևոր դպրոցների բարեկարգութեանը): Փամա-
նակին նա փորձում էր մրցել Խրիմյանի հեղինակութեան
նույն, որը Վարապի օրինակելի հողեր դպրոցի, Վանի, Էջգ-
րումի և Երզնկայի մի քանի միջնակարգ դպրոցների հիմնա-
դիրն էր:

Գիվանապետական միտիա ստանձնելու պահին նա Կ. Պոլ-
սի Բեշիկթաշ թաղի արքեպիսկոպոսն էր, ներսես Վաչժա-
պետյանի, Գրիգոր Օտյանի և մյուսների համախոհը, թեև
ավելի բնագծված էր հանդես դալիս Խուսաստանին ապստի-
նելու խնդրում:

Խուսաստանում հաշտութեան հասնելու նպատակով էջ-
միածնի Գևորգ Գ կաթողիկոսի մասնակցութեանն ու օժանդա-
կութեանն ապահովելու համար սկզբում ներսես պատրիարքը
մտադրվում է նրա մոտ ուղարկել եպիսկոպոս Իզմիրլյանին:
Պատերազմի առաջացրած դժվարութեանների, թե այլ պատ-
ճառով որան չի հաշտվում Կովկաս անցնել: Սակայն իր
հերթին Իզմիրլյանը նամակ է հղում Գևորգ կաթողիկոսի
վրա ազդեցութեան ունեցող Վահրամ եպիսկոպոս Մանիու-
նուն, նրան շարադրելով խնդրի էությունը: Նամակում մուս-
նավորապես ասված էր, որ Քուրբխան պարսված է, որ
«ամեն պարագային մեջ Խուսիս պաշտպանութեանը կկարո-
տինք: Փութանք միշտ նրա համակրութեանն ու սերը պրա-
վելու: Նա անհրաժեշտ էր համարում հայկական հարցը մեջ-
տեղ բերել և Լեսիական Քուրբխայի խնդրի արժարժման ժա-
մանակ ամեր երկրին վրա մեր բաժնին տերն ըլլանք» (73,
էջ 322—323): Փաստերը վկայում են, որ երբ Իզմիրլյանը
վերջապես հասավ էջմիածին և փորձեց գործնական շղի
վրա դնել իրենց փայտիայած ծրարերը, հանդիպեց խուլ բնագ-
դիմութեան և իուսափողական պատասխանների: Գևորգ
կաթողիկոսն քսու էություն բոլորուց հայկական հարցը Պե-
տերբուրգի օգնութեամբ լուծելու համար դորձողրված ջան-
քերը: Նա մերժեց միջնորդել սուսայ դահի մոտ, յօժանդակեց
Պետերբուրգ հասած Նար-Պելին, խիստ բացասուբար արուս-
հայտվելով Կովկասում ցարական բազաբականութեան հուս-
ցեին (41, 1938, № 4, էջ 16):

Հաս խորեն նար-Պեյի խոսքերի՝ նրա պատգամախոսութեան նպատակն էր՝ խնդրել սուսայ կառավարութեանից, որպէսզի նա ավելի բնդարձակ և իրական գործադրութեան պահանջեր Սան-Սահֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի համար (57, № 50, 1878)։ Հետագայում ազգային ժողովում ծագած վիճարանութեանների ժամանակ ասվում էր այն մասին, որ նար-Պեյը Պետերբուրգ էր ուղարկվել 16-րդ հոդվածում նախատեսվածից ավելին ակնկալելով, քանի որ սկզբունք էր բնդունվել պահանջի այն, ինչ տրվելու էր բալկանյան ժողովուրդներին։ Արդեն ասվում էր այն մասին, որ երբմյանը կոնդոնում ուրիշ լեզվով, իսկ նորին նար-Պեյը Պետերբուրգում մի այլ լեզվով էին խոսում, որ մեկը հյուսիս, մյուսը արևմուտք ուղարկված լիազորների քաղաքականութեանը հակասնյա էր (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 183—184)։

Խորեն նար-Պեյի մասին հոդված-ինտերվյու էր տպագրել «Անտոնի վեստնիկ» թերթը։ Պետերբուրգ գալու իր նպատակի մասին նա ասել էր, որ խնդրելու էր փառավոր վաշտրից տաշտպանի հայերին եվրոպական կոնդրեսում։ «Անդեն հայ ազգաբնակչության սոցիալ-ճարտարական դիրքը, գինված, սաղմական մոնոնոգլոսիան ցեղերի մեջ նրա գտնվելը թույլ չէին տալիս բոսնիացիների և հերցեգովինացիների սկես գենը վեր առնել և որ հայերի դրոթեան միակ ճանապարհը դիվանագիտական ճանապարհն է», — ասում էր նա։

«Մեր հայրենակիցները, որոնք բնակվում են Ռուսաստանում, ովելի ազատ և ապահով դրոթեան մեջ են, քան թուրքիայի հայերը. այդ պատճառով մենք ամենից շատ պետք է դիմենք Ռուսաստանին, խնդրելով նրանից, որ մեզ համար ձայն տա կոնֆերանսում»։ նա թացատրում էր, որ «մենք չունենք անձնական ազատութեան, մենք կառավարիչների ստրուկներ ենք, մեր ժողովուրդը սեփական հող չունի, հայերը կախված են թուրք աստիճանավորների կամայականութեանից։ նա մտահոգութեան էր արտահայտել, որ «թուրքերը վրեժխնդիր կլինեն հայերից, որովհետև նրանք լավ բնդունեցին սուսայ գործերին Փոքր Ասիայում, իսկ հայերն անգեն են» (57, № 49, 1878)։

Պետերբուրգում Խորեն նար-Պեյը պատրիարքի «Հայկա-

կան ինքնավարութեան ծրագիրը» դիմումի հետ միասին ներկայանում է ուսական կառավարութեանը, տեսակցութեաններ ունենում Գորշակովի, Իզնասևի և ուրիշների հետ: Այնուհետև նրան ընդունում և ունիկզրում է Ալեքսանդր II-ը: Նար-Պելլը շեշտում էր բացասապես Ռուսաստանի հովանավորութեանն ու գերիշխանութեանը ապագա «ինքնավար Հայաստանի» վրա: Նա Պետերբուրգի հայոց եկեղեցում լանդիսավոր պատարագ և զոհունակութեան մաղթանք է կատարում ուսաց կայսերական տան համար, պերճախոս քարոզով ավետելով բոլորին, թե կայսրը հատուկ հոգածութեան ունի թուրքահայերի նկատմամբ (53, № 2116, 1878):

Ռուսական պետութեան ղեկավարներին նա ներկայացրեց իր ասաքելութեան նպատակները, պարզեց խնդրանքի էությունը՝ Հայաստանի վարչական ինքնօրինակութեան Ռուսաստանի հովանու ներքո: Նա թախանձագին խնդրում էր, որ ուսական զորքը Հայաստանում իր գրաված վայրերից չհեռանար, քանի դեռ Հայաստանի ինքնավարութեանը չէր իրականացվել (73, էջ 328): Գլխավոր միտքն այն էր, որ Հայաստանի ինքնավարութեանը հնարավոր էր միայն Ռուսաստանի հովանութեամբ և նրա պաշտպանութեան ներքո: Իր հիշատակագիրը ղիվանազետ արքեպիսկոպոսը 1878-ի մարտի 14-ին ներկայացրեց իշխան Գորշակովին, թախանձագին խնդրելով նրա աջակցութեանը: Գորշակովին իր և ցարի անունից հավաստիացնում էր նրան, որ ուզում էր հայկական խնդրին «լավադուլն» լուծում տալ, բայց դրան խանգարում էր Անգլիան: Մարտի 18-ին Նար-Պելլին ընդունում է Ալեքսանդր II-ը: Սա ասում էր, թե քաղաքական հանգամանքները եթե ներեին, ամեն ինչ կաներ հայերի ապագայի համար, թե սիրում էր հայոց ազգին և այլն (73, էջ 330—332):

Միաժամանակ Գորշակովը չէր թարցրել իր գծերնորությունը եվրոպական մշուս տերութեաններին դիմելու փաստից: Նա մանրամասնորեն իրադեկ էր ամեն ինչին և Նար-Պելլին ընդունում է «թթու երեսով», ասելով. «խնդրեմ ղիվանադիտութեան չխաղալ ինձ հետ, monseigneur, ձեր պատրիարքը բաղարկել է Նվբոպա իր մարդկանց, թող նրանք պաշտպանեն ձեր դատը Ռուսաստանի սխնդրիմ թշնամիների առջանի առջև» (58, 1907, № 2, էջ 64): Ինչ խոսք, որ հակառական

իրավիճակ էր ստեղծվում: Իրարամերժ պահանջներ էին հրապարակ բերված: Ցարին ներկայացված հուշագրով անվերապահորեն Ռուսաստանի հովանավորության խնդիր էր դրվում, իսկ կոնգրեսին ներկայացված հուշագրով՝ վեց անբուժյունների պաշտպանություն: Եվրոպական կառավարություններին դիմելով, Ներսես պատրիարքը հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքի խնդիրները կապում էր եվրոպական սերտությունների դիվանագիտության հետ, թուլացնում ուսուսական մենաշնորհ գիրքը այդ մարզում: «...Համենայն դեպս հարկ չկար Բեռլին մարդիկ ուղարկելու, որոնց միջամտությունից Թուրքիայի հայերն ավելի կսուսեին, քան թե՛ կշահեն», — նկատում էր ուսուսական կանցլերը (58, 1907, № 2, էջ 65): Պետերբուրգում ցարական պաշտոնատար անձինք հասկացրին նույն-Պեյին, թե դժգոհ էին այն դիմադրությունից, որ Կ. Պոլսի հայերը ժամանակին ցույց էին տվել Իզնուտակի ծրագրերին (74, էջ 66):

Բեռլինի կոնգրեսի օրերին հենչում է կարապետ Փանոսյանի ձայնը.

«Ի՞նչ եք անում, ո՞ր եք տանում ազգը, սեպուխ և ինքնակոչ դիվանագետներ. ո՞վ կտա մեզ ինքնավարություն, ո՞րի վրա եք դնում ձեր հույսը, — այն շահամուլ և նենգ Եվրոպայի վրա, որն ուզում է պահպանել Թուրքիայի գոյությունն իր շահասիրական նպատակների համար: Բեռլին պատվիրակություն ուղարկելով չէ՞ որ հայ ազգի կատաղի և անհաշտ թշնամի պիտի դարձնենք Թուրքիան, որի մեջ մեր տկար տեղովը 4—5 դար լավ թե՛ վատ ազգը կարողացել է սլանել իր կրոնը, լեզուն և բոլոր հասկանիչները»: Նա մյուս էր անում շահատալ Թուրքիայի պետական մարդկանց սիրտի ժպիտին ու պատրաստակամ հավանությունը՝ Բեռլին պատվիրակություն ուղարկելու մասին. «այդ մարդիկ ուզում են փորձել մեզ և մեր հավատարմության իսկական շափու շանաչելու նա պահում էր, որ չպետք է հրապուրվել Իզնուտակի հայասիրական խոսքերից, որ 16-րդ հոդվածը «նա մեր սիրտն է համար չէ մտցրել...»: Բեռլին պատվիրակ ուղարկելը «հակաթուրքական և հակառուսական մի ցույց պիտի նկատվի...», — եզրակացնում էր նա (58, 1907, № 2, էջ 61—62):

Այսպիսով, ոմանք ոգևորված էին հայոց հարցը կվրասպական դիվանագիտութեան սեղանին դրվելու փաստով, մշուաները դա դիտում էին սուլթանի հերթական խաղերից մեկը՝ Ռուսաստանի ձեռքից մենաշնորհ իրավունքը խլելու և այդ խնդիրը կվրասպական հակասութեանների սովորական խառնաշփոթում խճճելու նպատակով:

Ներսես պատրիարքի կազմակերպած բևեռակիրները չարգուփշուր ևն անում Փանոսյանի տպարանը, մեքենաները, ցիրուցան անում գրադարանը: Կ. Պոլսում նրան հուշակում էն դավաճան: Իսկ այդ օրերին Կ. Պոլսում գրում էին. «Խորեն կայսկոպոսի մասին գոհացուցիչ լուրեր կատանանք: Պետերբուրգի մեջ լավ բնդունելութեան գտնելը կհուսադրեզ մեզ»: Գերմանական թերթերը գրել էին, թե իշխան Գորչակովը փոխադարձ այցելութեան էր սովել Խորեն Նար-Պեյին (57, № 64, 1878):

Նար-Պեյը հաղորդել էր Կ. Պոլիս՝ Ներսեսին, որ շնայած իրեն արված բարձր ու ջերմ բնդունելութեանը, պատասխանը հղել էր «անորոշ, ինչպես ամբողջ արևելյան քաղաքականութեանն է ներկայումս» (141, էջ 217): Ռուսաստանի բարի կամքից ու արամատորթութեանից շէր կախված ինքնավարութեան ծրագրի հաջողութեանը, գրում էր նա և ասորկուսանք հայտնում, որ դժվար թե տաջիկա կոնդրեսում այդ ծրագիրը գտնելու Ռուսաստանի պաշտպանութեանը (73, էջ 332):

Նա Պետերբուրգից մի ջերմ նամակ էր հղել պրոդում գտնվող հիվանդ Իգնատեին, ցավ հայտնելով նրա ատողչական վիճակի և կոնդրեսին շմասնակցելու անթիով: «Ռուսրից ավելի լավ գուր կարող էիք մեզ պաշտպանել և նկարագրել մեր գծրախտ գրութեանը,— գրում էր նա:— Գուր կարող էիք կոնդրեսում լինել մեր լավագույն հովանավորը և պաշտպանը Սվրտոյայի առջև և ամենարնդունակը ուղահովելու համար մեր ազատագրումը, որ այդքան լավ անդրենավորվել էր ձեր ջանքերով»: Այնուհետև Նար-Պեյը նշում էր, որ հայերը շէին մոտանա այդ ուսու դիվանագիտի ջանքերը «մեր փրկութեան համար»: «Ապագա պատմաբանը կտտի, որ գեներալ Իգնատեին է պատկանում առաջին անգամ կվրասպական պայմանագրում հայերին հիշատակելու պատիվը:

երբ թուրք ճնշողները ստիպված էին սյաշտոնապես, հանդիսավոր աչիտով ճանաչելու մոռացված, անարդարացիորեն տառապող քրիստոնեական ժողովրդի գոյությունը: Դուք նվաճեցիք մեր ամբողջ ժողովրդի երախտապարտության անմոռաց իրավունքը» (129, էջ 100):

Նար-Պեյի առաքելության պատճառով Բ. Գուան և հայոց պատրիարքարանի միջև հարաբերությունները լարվեցին: Թուրքական կառավարողները տեղեկացել էին Նար-Պեյի գործողություններին, որ նա Ռուսաստանի հովանավորությունն էր խնդրել, ասել և դրել էր, որ հայերն այլևս չեն կարող օսմանյան իշխանության տակ մնալ և այլն (57, № 93, 1878):

Մինչդեռ Բ. Գուոը ոչ միայն չէր դժգոհել, այլև ինքն էր արտոնել հրիմյանի պատվիրակության ուղևորությունը Եվրոպա, ապա շափաղանց դայրացի էր Նար-Պեյի առաքելության ու նրա գործունեության մասին տեղեկանալով: Սուլթան Համիդը ներսևսից պահանջում է ևս կանչել Նար-Պեյին և Պոլիս: Վերջինս ստիպված անցնում է Եվրոպա, միանում հրիմյանի պատվիրակությանը՝ Բեռլինի կոնգրեսի բացման օրերին:

* * *

Բացի իր ստանձնած սյաշտոնական հանձնարարությունը կատարելուց, Պետերբուրգում Նար-Պեյն իր ժամանակի մեծ մասը ծախսում էր մի այլ խնդրի լուծման վրա:

Շ. Պարոնյանը կծու սարկազմով գրում է, որ Նար-Պեյը երազ է տեսնում, թե ինքը Լուսինյաններից է սերել: «Այդ երազին մեզ Նար-Պեյ Լուսինյան կենրկայանա հորեն ևսիսկուպոսին և անոր կրսե. «Ես եմ Նար-Պեյ Լուսինյան, որ 1798-ին Կիպրոս աաճիկներու հարստահարություններն փախչելով՝ Եգիպտոս գացի և նստուլեոնն մեծ պատվով բնդունվեցա. դու ինե սերած ես. շուտ քրե ել, հագվի և մականունդ փոխե»: «Նկատելով, որ Ռուսաստանի մեզ Լուսինյան մը կա, որ նամակով ինձի կիմացնե, թե ես իրեն եղբոր օրդին եմ» (68, հ. III, էջ 17—18): Նա իսկապես հույներ է: փայտիայում ապագա ինքնավար Հայաստանի կառավարի:

պաշտոնում իր ավագ եղբորը՝ Գվիդոնին կարգելու մասին և այդ ուղղութեամբ մեծ ակտիվություն էր ծավալել Պետերբուրգում:

Այնպես որ նրան հաջողվում է սրտնիկ և դտնիկ Գոնչարնաչա փողոցի մի աղքատիկ քնակարանում իր կյանքը քարշ ավող ախրահոշակ Լուի Լուսինյանին, սրբ ժամանակին իրեն հրոշակել էր Լևոն VII և իր թագավորական իրավունքները վերականգնելու շուրջ արկածային աղմուկ-աղաղակ հանել: Այժմ նա տկար էր և ապրում էր իր որդու հետ աղքատիկ պայմաններում: Նար-Պեյր նրան ապացուցում է, որ իր պապը նույնպես Լուսինյաններից էր, Լուիի հոր՝ Խրոստոգուլ Լուսինյանի եղբայրը: Նա պատմում էր, որ իր պապերը Կիպրոսից անցել էին Սիբուստա, հարստացել, ասլա տեղափոխվել Կ. Պոլիս: Թուրքերը, տեղեկանալով, որ նրանք Կիպրոսի և Կիլիկիայի հայկական թագավորության Լուսինյաններից են, հետապնդել էին նրանց, վնասել նրանց բանկային գործերը:

Այս զրույցները տեղի են ունենում սուսական բանտի գնդապետ Բորչչի ներկայությամբ: Խորեն Նար-Պեյր խոստանում է զբաղվել Լուի դը Լուսինյանի ու նրա որդի Միրայի գործերով, եթե նրանք ճանաչեին և հաստատեին իրենց արյունակցական կապը:

1878 թվականի մայիսին կազմվեց ֆրանսերեն երկու փաստաթուղթ, որոնք պաշտոնապես հաստատվեցին պետական նստարիտու Վիլհելմ Կինգի կողմից (57, 142, 1878): Առաջինում արձանագրված էր Խորեն Նար-Պեյի Լուսինյանների թագավորական ընտանիքից սերվելու փաստը: Երկրորդում Նար-Պեյր (Խորեն Լուսինյանը) Լուի դը Լուսինյանին՝ «Կիպրոսի, Սրոսաղեմի և Հայաստանի թագավորական իշխանին», հայտարարում էր, որ ինքը և իր եղբայրները (Իշխան Լև Յուսուֆը և Իշխան Գվիդոն Նար-Պեյր) Լուսինյաններ են, ծաղում են Սմորի Յուսուֆ Նար-Պեյից, որն առաջինն էր ընդունել այդ ազգանունը, երբ նա 1791 թվականին Կիպրոս կղզուց անցել էր Սիբուստա, թաքցնելով իր իսկական ազգանունը, նրա արաբերեն մոտավոր թարգմանությամբ (Լուսինյան անունը «լույս» բառից վր, իսկ սրբաբերենում «նար» նշանակում է լույս): Լուսինյանը դարձել էր

Նար-Պեյ: Ոմանք էլ «Նար-Պեյը» թարգմանում էին նաև «հրեղեն կոմս»:

Ըստ Խորենի Նար-Պեյի կազմած փաստաթղթի՝ Ամորի Յուսուֆ Նար-Պեյը խուսափել էր մուսուլմանական թուրքերի հետապնդումներից, որոնք Եկատերինա II-ի օրոք հայկական խուսափություն վերստեղծելու խոսակցություններն ընդունում էին քնդգծված թշնամությամբ:

Այն բանից հետո, երբ Խորենի Նար-Պեյը պաշտոնապես հաստատել տվեց իր և իր եղբայրների յուսինյանական ծագման մասին փաստաթուղթը, նա երաշխավորեց խնամքի տակ վերցնել ծեր «հորեղբորը» և ստանձնեց այն գործի ծախսերն ու հոգսերը, «որի համար պայքարել և իր կյանքըն էր նվիրել Լուի դը Լուսինյանը»: Այս ամենից հետո ծելուսի Լուիին Գոնշարնայա փողոցից տեղափոխում են Սենոնայա փողոցի վրա գտնվող շքեղ բնակարանը: Նրան արվեց մի մեծ գրեմար և նշանակվեց թոշակ՝ ամիսը երկու հարյուր ֆրանկ:

Շուտով այդ փաստաթղթերով ղինված Նար-Պեյ եղբայրները Փարիզում, Էլաուի (հետագայում՝ Վիկտոր Հյուգոյի) փողոցի վրա գտնվող իրենց սեփական հյուրանոցում ժողովներ էին գումարելու, պլաններ էին մշակելու հարկական ինքնավարության և նրանում իրենց կատարելիք ղեկավար դերի շուրջ: Իսկ ավելի ուշ եռանդուն գրադրություններ էին վարելու Եվրոպական կառավարությունների հետ՝ Կիպրոսում իրենց իրավունքների վերականգնման, թուրքական կառավարության կողմից բռնագրավված կապիտալները և անշարժ գույքը վերստանալու և այլնի շուրջ (մանրամասն տե՛ս ԳԾ):

«Ռուսսիի վեսանիկ»-ում Կ. Բորոզգինը ծաղրանքով է խոսում Նար-Պեյի գործողությունների մասին, դրնելով, որ օլթ ամբողջ անցուղարձը լի էր գրվագներով, որոնք «հարուստ սյունի են բնձեւում օպերետի համար»:

Ինքնանական թերթերը նույնպես հաղորդեցին, որ Նար-Պեյն աշխատում էր ասպայուցել, թե ինքն ուղղակի գծով ծագում է Լուսինյանների տոհմից» (57, № 132, 1878): Այնուհետև նրա մասին հոդված տպուղրեց Փարիզի «Թան» թերթը, որտեղ ասված էր, թե «Նար-Պեյը Լուսինյանների կրտսեր սերնդի երկրորդ եղբայրն է»: Թերթը հաղորդում էր, որ

Նար-Պեյն ու իր երկու եղբայրները հուլիսի 24-ին մի նամակ էին հղել Սուլբերիին, որտեղ, պատմական ակնարկի միջոցով, ապացուցելով Կիպրոսի նկատմամբ իրենց ժառանգական իրավունքները, պահանջում էին, որպեսզի անգլիական կառավարության հունիսի 4-ի կոնվենցիայի 3-րդ և 4-րդ հոդվածներում արտացոլվեք այդ (57, № 142, 1878)։

Այս հարցերը քննարկման նյութ դարձան Կ. Պոլսի «Մասիս»-ի էջերում, որտեղ արատառվում և մեկնաբանվում էին սրբեմտանկրոսական մամուլի գրածները։ Ասվում էր այն մասին, որ Նար-Պեյն եղբայրները Պետերբուրգի Լուի դը Լուսինյանի հետ միասին մի նամակ էին գրել Սուլբերիին, որտեղ ապացուցում էին իրենց իրավունքները Կիպրոսի և Երուսաղեմի նկատմամբ, պահանջում էին այն ոսկին, որ ժամանակին պահ էր տրվել Աթոնաւ արքեպիսկոպոսին և 1821 թվականի ապրիլին բռնագրավվել Բ. Գոան կողմից (53, № 2163, 1878)։ «Խորեն եպիսկոպոս մեծ մարդ է. ավելի մեծ պիտի ըլլա անշուշտ, ևթե հաջողի Կիպրոսի մեջ Լուսինյանե մնացած կալվածներն Անգղիոս ձեռքեն ասնել, և աս ալ անշավատալի բան մը չէ», — հումորով գրել է Հակոբ Պարոնյանը (68, հ. III, էջ 21)։

Պետերբուրգից Բեռլինի «Ալգեմայնե ցայտունգ» թերթի թղթակիցը հաղորդել էր, որ այնտեղ բնակվող Կիպրոսի վերջին դահակալ Լուսինյանների տոհմից մի «խեղճ ձերուկ» համաձայնել էր Կիպրոսի վրա ունեցած իր «իրավունքները» թողնել Անգլիային, համապատասխան փոխհատուցման գեպքում։ Եսկ ֆրանսիական «Թան» թերթի հերթի էր այս յուրը, գրելով, որ «Կիպրոսի ու Հայաստանի թաղափոր Լուսինյանների ժառանգն ու հաջորդն է» Խորեն Նար-Պեյնը, որի մի եղբորորդին նույնպես «Փարիզ կրնալի»։ Այս յուրերը սոցալ գրելով, «Մասիս»-ն իր կողմից ավելացնում էր. «Կցավինք, որ գեր. Խորեն Նար-Պեյն սրբազան սինչև ցարդ չէր հայտնած յուր թաղավորական տոհմե՝ մանավանդ Կիլիկիո հայկական աթոռվույն վերջին դահակալ Լուսինյանց ազգատոհմեն անցյալ ըլլալը, որ ստուգիվ մեծ միխթարության և պարծանաց ստիթ մը պիտի ըլլար ամեն ազգասիր հայոց։ Գոհ ենք, որ գաղիական «Թան» լրագիրը, Նար-Պեյյանց համեստության քողը տատանելով, Երևան կհանի այս մեծ իրողությունն, որո

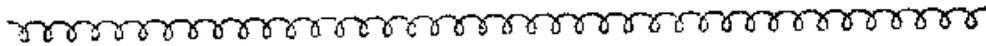
ստուգութեանը վրա կասկածելու սլատճառ մը չենք տեսներ, բանի որ Նար-Պեյանց կողմէ հերքված չէ» (53, № 2154, 1878)։

Բնօրինի կոնգրեսից հետո նորեն Նար-Պեյը փորձում այցելում է Ֆրանսիայի բարձրաստիճան մարդկանց։ Նա հանդիպումներ ունեցավ Վադինգտոնի, հանրաօրհտութեան նախագահ Մադմաճոնի հետ։ Վերջինս խոստանում է, որ Ֆրանսիայի կառավարութիւնը կանի ամեն բան «հայոց օգտին բարօրութեան համար» (53, № 2158, 1878)։

Իսկ Գվիդոն Լուսինյանը, կամ Թուրինյան Ամբրոսիոս վարդապետը, 1879 թվականին կովկաս այցելելով 2060 սակի է հավաքում իբր Թաքերդում երկրագործական վարժարան բացելու նպատակով, բայց փողը չարացնում է և վարկարկվում (62, № 10, 1900, էջ 149)։

Ահա այսպիսին էին այն մարդիկ, որոնք հավակնում էին անօրինել հայ ժողովրդի դիվանագիտական-քաղաքական դարձերը։

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

ԲԵՈՒԻՆԻ ԿՈՆԳՐԵՍԸ

Կոնգրեսի սասնակիցները: Հայկական սրտովորս-կորթուեր Բեռլինում: Ռուսական պենքի խաղաձակի գիվանագիտական վերաքննությունը: Բրաձարկի դերը: Ռուսական գիվանագիտության ջանքերը: Անգր-Ֆրանսիական կոնգրեսից: Բալիսնների վերաքննող Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կողմների վերանայումը: Մեծ Բուլղարիայի սակզման կանխումը արևմտակալուրական տերությունների կողմից: Անգլիական գիվանագիտությունը կողմնական ինքնախորտության կատարի հոմքատկորը: Հայաստանում քառակրան նվաճումների վերանայումը: Բեռլինի արարանագրի ՅԷ-րդ կողմնակի կարգումը: Էնգելսը Բեռլինի կոնգրեսի սուսին:

Բեռլինի կոնգրեսը բացվեց 1878 թվականի հունիսի 13-ին և իր նիստերն ավարտեց հուլիսի 13-ին: Կոնգրեսին ձառնակից տերութլւանների լիադոր-ներկայացուցիչներն էին.

Ռուսաստան՝ կոնցլեր Գորչակով, կոնգրեսում դեսպան Շուվալով և Բեռլինում դեսպան Ուբրի: Ավստրո-Հունգարիա՝ արասաքին զսրծերի մինիստր Անդրաշի, Բեռլինում դեսպան Կարսլի և Հոսմում դեսպան Գայմերլս, Անգլիո՝ առաշին մինիստր Բիքոնսֆիլդ, արասաքին զսրծերի մինիստր Սուրբերի և Բեռլինում դեսպան Ռոսսել: Գերմանիա՝ կանց-

լեր Բիսմարկ, արտաքին գործերի մինիստր Բյուլով և Փարիզում դեսպան Շոհենլուե. Ֆրանսիա՝ արտաքին գործերի մինիստր Վադինգստեն և Բեռլինում դեսպան Սեն-Վալլէ. Իտալիա՝ արտաքին գործերի մինիստր Կորատի և Բեռլինում դեսպան Դելոնե. Քուրբիա՝ Կարաթիսոպոլի փաշա, Մեհմեդ Ալի փաշա և Բեռլինում դեսպան Սաադուլլա՝ բեյ:

Վիեննայի կոնգրեսից ի վեր Եվրոպան այսպիսի ներկայացուցչական և կարևոր դիվանագիտական ֆորում չէր տեսել: Նրա աշխատանքը լուսարոնելու համար Բեռլին էին ժամանել օտարերկրյա 80 թերթերի թղթակիցներ (57, № 109, 1878):

Բեռլին էին ժամանել նաև Հունաստանի, Ռումինիայի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի, Իրանի ներկայացուցիչները, որոնք, սակայն, կոնգրեսում իրավա՛նավասար մասնակցութեան իրավունք չստացան: Արանդից միայն հուլիներին և ուսմիններին յսեցին առանձին նիստերի բեթացրում (151, էջ 38): Մշուսներն ստիպված էին բավարարվել կոնգրեսի աշխատանքներից դուրս ստորեր պատվիրակութեանների հետ չանդիսումներով: Արանց շարքում էր նաև հայոց պատվիրակութեանը, որը Բեռլին ժամանեց 1878 թվականի հունիսի 13-ին, մնաց այնտեղ քառասուն օր, բայց նրան մասնակից չդարձրին կոնգրեսին:

Մկրտիչ Խրիմյանը և Խորեն Եսայի՝ «այդ երկու ակա՛նավոր անձնավորութեանները», գրում են Ֆրանսիական պաշտոնական հրատարակութեան հեղինակները, կոնգրեսի մասնակիցներին բաժանեցին Հայաստանի վերակառուցման մասին իրենց փաստաթուղթը: Հրատարակելով հայկական ինքնավարութեան ծրագիրը, այդ հեղինակները նշում են, որ «ծրագիրը միանգամայն չափավոր էր, սակայն կոնգրեսը չբարեհաճեց նրա իրադրոճման մասին որոշում ընդունելը (213, էջ 1122—1123):

Կոնգրեսի բացման նախօրյակին, 1878 թ. հունիսի սկզբին, ներսևս պատրիարքը Կ. Պոլսի ազգային ժողովում շարժեալութեան էր տալիս իր ձեռնարկումների մասին: Նա ասում էր. «Հայոց ինդիրն իր արժանավոր կերպովը ներկայացած է թե՛ Բ. Դաան և թե՛ Կվրոպական տերութեանց: Բ. Դաան իր պաշտպանութեանը խոստացավ: Եվրոպական

տերութիւնք ամենն ալ իրենց համակրութիւնը հայտնեցին ու ամենեն ալ խօսք առած եմ, որ դեպանածողովին մեջ նկատուողութեան պիտի առնվի մեր ազգին վիճակն ալ. հասարակաց կարծիքն ալ աչսօր նվրոպայի մեջ ոչ ես անտարբեր է մեզի համար: Նա ժողովին հայտնեց, որ իրենից կախված ամեն ինչ արել է ազգի շահերի պաշտպանութեան համար, որ երկու եպիսկոպոսները (Խրիմյան և Նար-Պէլ) Լվրոպական մայրաքաղաքներում ազգի դատը պաշտպանելուց հետո գնացել են Քեոյի՝ «միտրան արխատկու համար դեպանածողովին քով»: Առաջարկութիւն է մտցվում ներսեսին շնորհել «Պաշտպան հայրենայց» տիտղոսը, բայց նա մերժում է ընդունել այն (10, նիստ Ա, 8.VI.1878, էջ 8—9):

1878 թվականի նոյեմբերի 23-ին ազգային ժողովը մի հասուկ սպեկը է ընդունում ներսես պատրիարքին, նրան շնորհակալութեան հայտնում նվրոպայում հայերին ճանաչելու առջու համար: Ազգային ժողովը հուշ է հայտնում և արդարութեան սպասում «օգոստոսափառ սուլթանից» և «Լվրոպական Արխատկուից»: Ազգային ժողովը խոստանում էր հայերին կրթել Լվրոպական քաղաքակրթութեան և գիտութեան սպով (10, նիստ Գ, 23.VI.1878, էջ 10—11):

Երականում ամեն ինչ բնթանալու էր այս լավատեսական սպասումներին հակառակ «Լվրոպայիք մեզ մարդու տեղ չդրին», — հետազգայում խոստովանում էր Խրիմյանը (7, № 3, 4, 5, 1907, էջ 60): Անգլիայի թե Գերմանիայի, Ֆրանսիայի թե Ավստրո-Հունգարիայի իմպերիալիստ կառավարողները քար անտարբերութեամբ վերաբերվեցին հայոց ճիշին:

Կանգրեսի բացման առաջին նիստում նախագահ ընտրվեց կանցլեր Բիսմարկը: Խոսք վերցնելով նա հայտարարեց. «Մենք հովաքվիչ ենք այստեղ այն բանի համար, որպեսզի Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը ենթարկենք այն կառավարութեանների ազատ քննարկմանը, որոնք ստորագրել են 1856 և 1871 թվականների պայմանագրերը» (151, էջ 38):

Առաջական դերքի հաղթանակների արդյունքներն ու ար-
 ժեքը վերադիմադրաբար էին եվրոպական առջանում: Իսկ
 կոնգրեսի նախօրյակին ցարական արքունիքում տիրող տրա-
 մադրոսիզմն ընդգծված պաշտպանողական էր: Այն ճշու-
 րեն արտացոլված է սագմական մինիստրի խոսքերում, որ
 նա ասել էր Շուվալովին՝ վերջինիս Բեռլին մեկնելու նա-
 խօրյակին: Երբ Շուվալովը կանկրեա հրահանգներ ստանա-
 լու չարց դրեց, Միլյուսինը նկատեց, թե ինչի՞ համար էին
 նրան պետք այդ հրահանգները «Դուք դիտեք վիճակը: Մենք
 այնու շինք կարող կռվել: Մենք դա շինք կարող անել ո՞չ
 ֆինանսական, ոչ էլ սագմական նկատառումներով: Պաշտ-
 պանեցեք այն կետերը, որոնք դուք հնարավոր կհամարեք
 պաշտպանել և պիտումներ արեք: Ավելի լավ է պիչեք ամենը,
 միայն թե կոնգրեսը շտապալեք» (136, հ. 59, 1933,
 էջ 101):

Իր առաջին հասում Բիքոնսֆիլդն առանց այլևայլության
 հայտարարեց, «Մենք Անգլիայից սլաակ էնր ժամանել
 կարգավորելու թուրքական սուլթանի դործերը և նրան լրիվ
 նարավորություն ընձեռելու գրեթե իր իշխանությունը
 թուրքիայում, մենք շինք կարող ժամանակ փրանել» (85,
 էջ 60): Գերբզուրը վկայում է, որ կոնգրեսի բացումով էլ
 սկսվեցին Անգլիայի թշնամական հարձակումները Ռուսաս-
 տանի նկատմամբ (118, էջ 492): Բիքոնսֆիլդն առանձնա-
 պես ճկունորեն Հայաստանը հակադրում էր բալկանյան
 որսվաններին, ավուարտ-հունգարական շահերը սուլթանին,
 սիրախաղում Բլումարկի, Անգրաշիի, Վադինգտանի հետ,
 ամեն կերպ խոչընդոտում Բալկաններում Ռուսաստանի դիր-
 քերի ուժրացումները:

Ուսումնասիրողները նշել են այն հանգամանքը, որ կոնգ-
 րեսում Բիքոնսֆիլդին հաշտվել էր փոխըմբռնում հաստա-
 սել Բիամարկի հետ: Բեռլինի կոնգրեսի պատմության հա-
 նազված մասնապես Մեդլիետը նկատում է, որ ունդիական
 պետական բուրք գործիչներից կարծես թե ամենաբիչը Բի-
 բոնսֆիլդն էր պրդում Բիամարկին: Հավանարար, սկզբում
 նա լոջերեն չէր վերաբերվում այդ «պահպանողական բա-
 պարագետի և սոմանտիկ վիզուսանի խառնուրդին»: Սակայն
 Բեռլինի կոնգրեսից հետո, երբ նրա աշխատանքներում

պատշաճ դեր խաղաց «Ժեր հրեան», Բիսմարկը Բլիքոնսֆիլդի մասին արտահայտվում էր ընդդժված հարգանքով: Հետագայում, 1878 թվականի սեպտեմբերին, Բլիքոնսֆիլդը գոհունակությամբ թագուհուն պատմում էր Բիսմարկից ստացած իր լավ տպավորության մասին (200, էջ 225):

Կոնգրեսում հանդիպելով Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի միասնական թշնամական գործողություններին, սուսական դիվանագիտությունը փորձում էր օժանդակություն ստանալ «ազնիվ միջնորդ» Բիսմարկից: Բայց իզուր: Ավստրո-ոուսական հակասությունների ասպարեզում նա մշտապես հակառուսական քայլեր էր անում, թեև ձգտում էր վերջնակետնապես շխզվել Ռուսաստանից: Իսկ Ֆրանսիական արտաքին քաղաքականության պոլիս տնյած Վադինգտոնը հանրապետականների աջ թևի ներկայացուցիչն էր: Նա Ֆրանսիական քաղաքականության սուսական կողմնորոշումը փոխել էր անգլիականով ու կոնգրեսում պաշտպանում էր Անգլիային: Վադինգտոնն Անգլիայից դիտումներ էր ակնկալում գաղափների հարցում և նրա հետ համադործակցություն էր փնտրում Թուրքիան պարտքերի առաջիկա կարգավորման ասպարեզում (132, էջ 130):

Վադինգտոնի մտահոգությունն այն էր, որ կոնգրեսում Եգիպտոսի, Սիրիայի, Լիբանանի և սուրբ վայրերի (Նրուսազևմ) վերաբերյալ արդեն հաստատված համաձայնագրերը քննարկման չենթարկվեին, այլապես հրաժարվում էր իր պատվիրակները կոնգրես ուղարկել (53, № 2103, 1878): Սրա դիմաց Անգլիան էլ մտադրություն չունեի Կիպրոսի խնդիրը դարձնել կոնգրեսի քննարկման առարկա:

Վադինգտոնին հաղորդելով Թուրքիայի հետ կնքված զաղտնի պայմանագրի՝ Կիպրոսը Անգլիային հանձնելու մասին, Սուլթերին հարցրեց, թե ինչպիսի՞ փոխադասուցումներ էր հավակնում Ֆրանսիան: Հանկարծակիի եկած Վադինգտոնը շնամարմակվեց պատասխանել: Այն ժամանակ անգլիական մինիստրն ինքը խոսք բացեց նրա հետ Թունիսի մասին (137, էջ 8—9): Վադինգտոնը անսրող բավականություն չէր արժանանում Սուլթերի լռակցությունը: Սուլթերին տվեց նրան երաշխիքներ, որ Անգլիան Ֆրանսիային չէր խանդարի հաստատվելու Թունիսում: Իսկ Բեռլինից Փարիզ

վերադարձած Վաղինգտոնը պարծենում էր. թե իր պորտֆոլում Զբանսիայի համար բերել է Թունիսը (137, էջ 9):

Այսպիսի պայմաններում, պարզ է, Վաղինգտոնը չէր բնորոշմանայու Անգլիային, չէր պաշտպանելու ուսուսական դիվանագետներին և արևմտահայտության իրավունքները: Այս ամենը չէր կատարվել տոանց Բիսմարկի: Ձգտելով Զբանսիային հետացնել Վոդեզյան սահմանից՝ նա Բեռլինի կոնգրեսում ընդատաչում էր Վաղինգտոնին: Բիսմարկը զոհ էր, որ Ֆրանսիական դորբերը հետանում էին Եվրոպայից, կոփի ղնում Մահարան և Հնդկաստանը նվաճելու համար (137, էջ 8):

Հետագայում, կոր հասունացավ Զբանսիայի կողմից Թունիսին տիրանալու պահը, նա հանդիպեց Անգլիայի և Իտալիայի դիմադրությունը: 1881 թվականի մայիսին Սուլթերին տրդին սպում էր ուրանայ Վաղինգտոնին տված իր երաշխիքները և տնարոց հայտարարում էր, թե այդպիսի բան չի հշում: Այնինչ նույն բանը հաստատված էր նաև այլ փաստաթղթերով: Օրինակ, 1881 թվականին լորդ Գրենվիլը Փարիզի անգլիական դեսպոնին հղած հեռագրում գրել էր, թե «Քուսուհու կատավարությունն սուանց որևէ նախանձի կտեսնի ֆրանսիական ազդեցության հաստատումը Թունիսում» (137, էջ 9): Այս փաստերը բավական են համոզվելու, որ արևմտանվրոպական ազդեցիկ տերությունների ներկայացուցիչները կոնգրես էին եկել ոչ թե ճնշված ժողովուրդների իրավունքները նանաչելու ու հարդելու, այլ իրենց դադուֆասիրական ծրագրերն իրականացնելու համար:

Կոնգրեսի տուաչին նիստում զուր էր իշխան Գորչակովը փորձում սպայուցել, որ ուսական կատավարության նպատակն է Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ազգերին ապահովել և երաշխավորել ինքնավար գոյություն: Նրա պերճախոսությունը հանդիպում էր արևմտանվրոպական դիվանագետների միացյալ ճակատի քամահրանքին: Մերունագարդ, մշտապես հիվանդ ուսական կանցլերն իր ճառերից մեկում նույն հայտնեց, որ կոնգրեսը ուսական հերոսական բանակի դավնիները կվերածի ձիթենու ընձյուղների: Նրան կծու ստրկազմով պատասխանեց լորդ Բիքոնսֆիլդը՝ ասելով, թե

Գորչակովի «Ճարտար ճառք նրա անողջութեան բարեկաման
կրջանիկ նշան է համարում» (163, էջ 359)։

Կոնգրեսի բացման հենց առաջին պահից Բիսմարկը լիի-
րավ տանտիրոջ և ազդեցիկ քաղաքագետի դերումն էր։ Շու-
վալովը գրել է, որ «կոնգրեսը հանգիստացավ Բիսմարկի մտա-
վոր գերազանցության փայլուն ապացույցը»։ Այնուհետև հա-
խոստովանում է, որ Բիսմարկը «մեզ վերաբերվում էր ինչ-
պես ենթասպանների հետ, և բոլորը տանում էին դառ»։ Երբ
նիստերից մեկի ավարտին թուրքական պատվիրակներից
մեկն իր երկար ու ձիգ ճառում սկսում է բողոքել բուլղար-
ների վարքագծի դեմ, Բիսմարկն բողոքատում է նրան և
ասում, «Ողորմած տեղ, Դուք մամր հինգին հրավիրված եք
ճաշի։ Այնտեղ Դուք կարող եք մեզ պատմել ձեր հերթաթ-
ները։ Պարոնաւր, նիստը փակված է» (102, էջ 309, 135, էջ
22)։ «Հենց սկզբից, — գրում է Սեյտն-Վաֆստեր, — Բիսմար-
կը շատ ավելի մեծ շափով, քան Մետերնիխը 1814-ին, իշ-
խում էր Առամբյեալում իր ուժի և ճկունության դուզակցու-
մով, մերթ հմայրով, մերթ կոպտութեամբ» (217, էջ 434)։

Կարևորագույն հարցերը քննարկվում և լուծվում էին ոչ
թե կոնգրեսի նիստերում, այլ Անգլիայի, Ավստրո-Հունգա-
րիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչների մասնավոր հան-
դիպումների ժամանակ»։ Հարկ չկա հանգամանորեն քննար-
կել կոնգրեսի նիստերում արժարժված բոլոր խնդիրները։
Եթե հարցերի պայմանական բաժանում կատարենք, ապա հի-
շատակելով Բալկաններում կոնգրեսի կատարած վերաձևում-
ները, մենք հանգամանորեն կանդրադառնանք Ասիական
Թուրքիայի, Հայաստանի հետ կապված խնդիրներին։

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի՝ Բալկաններին վերաբե-
րող հոդվածներն ամբողջությամբ վերանայվեցին։ Առաջին
նիստերից հետո, հաջորդ փեց նիստերը նվիրվեցին Բուլղա-
րիային։ Անգլիական և ավստրիական ներկայացուցիչները
համատեղ հանդես եկան սլավոնական ժողովուրդների իրա-
վունքները բռնադատողների դերում։ Սույսերին հայտարա-
րեց, թե Անգլիայի նպատակն է, եթե ամբողջությամբ
չվերացնել պատերազմի արդյունքները, ապա Բ. Դոանը վե-
րադարձնել այնպիսի ինքնուրույնություն, որը նրան հնարա-
վորություն կընձևեք հաջողությամբ պաշտպանելու իր ստրա-

տեղիական, քաղաքական և առևտրական շահերը (165, էջ 494):

Անգլո-սուսական պայմանագրով Անգլիան սրբին կանխել էր մեծ Բուլղարիայի ստեղծումը: Սակայն այդ փաստաթղթում Բուլղարիայի սահմանների մասին ասված էր բնականուր առմամբ: Իսկ կոնգրեսի նիստերում Բիքոնսֆիլդն անհաշտ դիրք բռնեց. չէ որ դեռ նրա պարակլած չէր անգլո-թուրքական համաձայնագիրը, և նրան Անգլիայում մեղադրում էին ավելորդ «զիջողականություն» մեջ: Տարիների կուսակցությունը վերավերված էր, որ Բիքոնսֆիլդն ու Մուլքերին կոնգրես էին մեկնել ձևերեր կապելով նախնական համաձայնագրերով (129, էջ 94): Մա նամարվում էր «փայլուն մեկուսացման» քաղաքականության խտրատում: Գրքովված ու կատարված Բիքոնսֆիլդը հասահատական ջանքեր էր անում թուրքական տիրապետությունը Բալկաններում պաշտպանելու, Մսֆիան թուրքերին թողնելու համար (53, № 109, 1878): Բանը հասավ այնտեղ, որ նա սպանաց, թե ժամանակից շուտ կմեկնի կոնգրեսից (132, էջ 131):

Անգլո-ավստրիական մեքենայությունների հեռեանքով Բուլղարիան բաժանվեց երկու մասի: Ընդ որում ավելի հարուստ մասը, որն Արևելյան Ռումելիա անվանումն ստացավ նորից մնալու էր թուրքական կառավարման ներքո: Բուլղար ժողովուրդն առժամանակ գրկվեց միասնական պետության մեջ միավորվելու հնարավորությունից: Կազմվեց ինքնավար Բուլղարիայի իշխանապետությունը, իսկ Արևելյան Ռումելիան թողնվում էր թուրքիայի կազմում: Մակեդոնիան թողնվեց թուրքական կառավարման ներքո, հատուկ հորվածով Բ. Գոանը պարտավորեցնելով բարենորոգումներ իրականացնել այնտեղ: Բոսնիան և Հերցեգովինան անցնում էին Ավրստրո-Հունգարիայի հովանավորության տակ:

«Թուրքիայի ասիական սահմաններից, — գրում է Ա. Ժիլարչովը, — Բեռլինի կոնգրեսն, ուշադրություն դարձրեց միայն Հայաստանին» (125, էջ 207): Եթե Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչներն իրենց գրականիցին իբր օսմանյան պետության շահերի կատարի «պաշտպաններ» նրա եվրոպական տիրույթների խնդրի քննարկման ժամանակ, ապա ասիական նոր սահմանը հաստատելիս նրանց «մղումը շու-

ներ սահման և հասնում էր կատաղության» (154, հ. 205, 1889, էջ 34): նրանք խնամքով թաքցնում էին Կիպրոսի վերաբերյալ իրենց դավթողական սլլանները, Թուրքիայի ասիական տիրույթների նկատմամբ անգլիական պրոտեկտորատ հաստատելու մտադրությունը:

Ռուսական և անգլիական պատվիրակների հանդիպումների ժամանակ անգլիական կողմը, ի փոփոխումն նույնիսկ անգլո-ուսական համաձայնության, պնդում էր, որպեսզի Ռուսաստանը Թուրքիային վերագարձներ ոչ միայն էրզրումը, Ալաշկերտի հովիտն ու Բաշաղեսթը, այլև Բաթումը, Կարսն ու Արդահանը (73, էջ 464—465): Ռուս դիվանագետների խընդիրը չափազանց ծանր էր: Անգլիական դիվանագիտության խաղերը չափ ու սահման չունեին: Մի կողմից՝ այն ձգտում էր թուրքական ներկայացուցիչներին ցույց տալ իր հետևողական «պաշտպանությունը» Թուրքիային, մյուս կողմից՝ թե՛ նրանից, թե՛ Ռուսաստանից ավելի մեծ գիշումներ կորզելու աննահանջ գիծ էր վարում: Գերմանացի դիվանագետ Հոհենլոսեն նկատել է, որ կոնգրեսի նիստերում Բիրոնսֆիլդն իր ամենակատաղի, ամենազգացմունքային հակառուսական ճառն արտասանել էր Հայաստանի տերիտորիաների կապակցությամբ (201, էջ 110):

Հայաստանում ռուսական նվաճումների հարցը բուն վիճարանությունների և ընդհարումների պատճառ դարձավ: Անգլիական ներկայացուցիչները փորձեցին շճանաչել դրանք, մանավանդ այն բանից հետո, երբ անգլիական մամուլում անսպասելիորեն հրապարակվեց մաչիսի 30-ի անգլո-ուսական դադանի համաձայնագրի տեքստը: Անգլիական մամուլը, հասարակական կարծիքը հանդես եկան անգլիական կառավարության վճռական քննադատությամբ, նրան մեղադրելով գիշումներ անելու մեջ:

Սուրբերին և տանդուն կերպով բնագիմանում էր Կարսը և Արդահանը ոտաներին հանձնելուն, պատճառաբանելով, թե այդ բանը չափազանց բացասական նշանակություն կունենա Ասիայում «սուլթանի հեղինակության» համար:

Հուլիսի 5-ին Հայարդը հայտարարեց Սուրբերիին, թե, իբր, իրեն հաջողվել էր համոզել սուլթանին՝ Ֆերման արձակել Կիպրոսի օկուպացման վերաբերյալ (201, էջ 111): Չնայած

անգլիական ճնշմանը, Բ. Գուսը հայտարարեց, որ չի կարող անգլո-թուրքական համաձայնության մասին ֆերման հրատարակել այդ պահին, քանի որ առիթ կաար Ռուսաստանին շվեդադարձնելու Բալթիկից ու Ալաշկերտը, իսկ մյուս տեսություններին՝ նոր փոխհատուցումներ պահանջելու իրենից (150, էջ 150)։ Սուրբերին շախմատից դժգոհ էր թուրքական կառավարությունից, նրան մեղադրում էր «արտասոց դավաճանության և երախտամոռոթյան» մեջ ի պատասխան նորին մեծության ջանքերի «փրկելու Թուրքիան» (195, էջ 32—33)։

Ֆրանսիական աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ հուլիսի սկզբին անգլիական լիազոր ներկայացուցիչները ատոմայալից լուրեր էին ստացել Լոնդոնից, որտեղ նրանց նարից կշտամբում և նշավակում էին զիջումների համար, մեղադրում այն բանում, որ նրանք Բեուլին են գնացել նսեմացնելու Անգլիային։ «Այն ժամանակ դա իսկապես բավականին հիմնավորված էր թվում», — կարդում ենք այդ հրատարակությունում։ «Նրանք իրենց դրողանում տեսին հունիսի 4-ի պայմանագիրը, որով նրանք համոզված էին, որ անմիջապես ժողովրդականություն էին նվաճելու, սակայն, չէին համարձակվում այն ցույց տալ, քանի դեռ չէր լուծվել Բաթումի հարցը։ Հասարակական կարծիքի և Անգլիայի շահերի դիտակցման կրկնակի ճնշման առկ նրանք, աչքովսով, Ասիայի նոր սահմանների հարցում իրենց պահում էին որպես անզիջողականներ» (213, էջ 1124)։

Սուրբերին հայտարարեց Շուվալովին, որ ստիպված էր լինելու հրաժարական տալ, քանի որ ինքն էր ստարագրել մայիսի 30-ին կնքված այդ պայմանագիրը, իսկ Ռուսաստանը ստիպված կլիներ հրաժարվել Բաթումից, որովհետև Լոնդոնը ետ կվերցնեի իր համաձայնությունը։ Սա բացահայտ ախտադրություն էր, քանի որ Սուրբերի—Շուվալով համաձայնագրում ասված էր, որ այն «կնշված է կոնգրեսում Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի լիազորների համար ծառայելու որպես փոխադարձ պարտավորություն» (45, էջ 102)։

Մասհոգված դեպքերի այսպիսի դարդացմամբ, Շուվալովը դիմեց Բիսմարկի միջնորդությունը։ Վերջինս դա պայմանավորեց անգլո-ռուսական գաղտնի համաձայնագրին

ծանոթանալու անհրաժեշտությունը: Միայն այդ փաստաթղթից հետո Քիբոնսֆիլդն անձնատուր եղավ: Այն բանից հետո, երբ Շուվալսվը կոնգրեսի նիստում հաստատեց Բուստատանի հրաժարումը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով իրեն արված Բուլղարիայի և Ալաշկերտի հովտից, հայտարարեց, որ իր կառավարությունը մտադիր է Բաթումը վերածել պարսոֆրանկոս, անգլիական լիազոր հանեց իր առարկությունը Բաթումը, Արգահանը և Կարսը Բուստատանին հանձնելու վերաբերյալ (165, էջ 504—505):

Թուրքական լիազոր-ներկայացուցիչներին հայտարարեց, որ կոնգրեսի որոշումները մի ամբողջություն են, և եթե Թուրքիան բնդունել էր դրանք, ըստ որանց նրան էին վերադարձվում Բուլղարիայի կեսը և Հայաստանի մի մասը, սպա նա պետք է բնդուներ և այն որոշումը, ըստ որի կորցնելու էր Բոսնիան և Հերցեգովինան, էպիրոսի և Թեսալիայի մի մասը (213, էջ 748):

Բեռլինի պայմանագրի 60-րդ հոդվածում արձանագրվեց. «Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 19-րդ հոդվածով Բուստատանին գիշված Ալաշկերտի հովտը և Բուլղարա քաղաքը վերադարձվում են Թուրքիային: Թուրք-պարսկական սահմանադժման անդր-սուսական խառն հանձնաժողովի որոշման համաձայն, Բարձր Գուր Պարսկաստանին է գիշում Կստուր քաղաքը և տերիտորիան» (45, էջ 127—128): Բեռլինի կոնգրեսի որոշումը ժամանյան կայսրությանը խոչնդով Ալաշկերտի և Բուլղարիայի շրջանների տարածությունը կազմում էր 9.600 կմ² (151, էջ 8):

*
* * *

Ինչի՞ էր հանդուժ հայկական պատվիրակությունը գործունեությունը Բեռլինում:

Թեև պատվիրակությունը կոնգրեսի նիստերին մասնակցելուց դրկվեց, այնուամենայնիվ շարունակում էր հույսեր առնել, որ «քրիստոնեոսեր» եվրոպան տնտեսագրություն չէր մասնի հայ ժողովրդի սպառնումները: Սակայն, ինչպես խոստովանել է պատվիրակության անդամ Ստ. Փափազյանը, բուլոսն էլ երևա էին գարձնում իրենցից. «զույցե ամաշելուց»:

«Մեր քովն ալ լավ պնդերեսութիւն կա», — գրում է նա (7, № 3, 4, 5, 1907, էջ 58):

Արեւմտաեվրոպական դիվանագետներին տրված այցելութիւններն ամեն անգամ ավարտվում էին ընդհանուր, կտկրեա ոչինչ շաստ խոսակցութիւններով: Քիչ բան է պահպանվել Հայկական պատմիրակութեան բեռնիցան օրերի գործունեութեան մասին: Որոշ մանրամասներ կարելի է բազմի Ստեփան Փափազյանի հուշատետրից, որ ժամանակին հրատարակել է մեկնաբանել է Արշակ Չոպանյանը «Անահիտ»-ի էջերում, Խրիմյանի հաշիւից, Մինաս Չերազի հրատարակումներից, Կ. Պոլսի հայոց ազգային ժողովի ոսկեագրութիւններից և այլ աղբյուրներից: «Ճա և Չերազ, — գրում է Ստեփան Փափազյանն իր հուշատետրում 1878 թվականի հունիսի 27-ին, — Երկու-երեք անգամ մտախոհ և հուզված սկսեցինք սրտով կոնգրեսի շենքի առաջ. խնդրեցինք աւարձայ, որ սգորմի բյուրավոր անմեղ գոհերի արշունին և միլիոնավոր հայերի ազատակին և ապա աչքերս արցունքով լի տուն դարձանք» (7, № 3, 4, 5, 1907, էջ 60):

Պատմիրակութեան կազմը խիստ աններդաշնակ էր: Նրա անդամները շունեին յուրջ տեսական-քաղաքական գիտելիքներ, տարբեր տեսակետների և մտայնութեան էին տուրք տալիս: Նրա Երկու անդամների՝ Խրիմյանի և Նար-Պելի, հակոսանյա տեսակետները համահարթելու նպատակով Կ. Պոլսից Բեռլին ուղարկվեց Ստ. Փափազյանը (10, նիստ 3, 6. X. 1878, էջ 183—184):

Նար-Պելը սկզբում պնդում էր միայն Ռուսաստանին ապավինելու վրա: Խրիմյանն ուզում էր Փարիզից կանչել նուրարին, որպեսզի այդ «փորձված քաղաքագետը» տուրք մղեր հայկական հարցը: Այս երկու տեսակետները շարունակ բախվում էին, երկպառակութիւն հարուցելով պատմիրակութեան ներսում: Այնուամենայնիվ, վեճը շատի ու քչի շարժն էր, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ հայ պատմիրակները չէին ուրակուսում, որ «ստանալու են գոնե իրենց պահանջած իրավունքների մի մասը» (81, էջ 213): Հայկական դիվանագիտութիւնն իր անդրանիկ քայլերն էր անում անմիաբան և անորոշ ծրագրով: Ստ. Փափազյանին հանձնարարված էր ապահովել պատրիարքարանի հրահանգների կատարումը,

հեռագրական կապը պատրիարքարանի և պատվիրակութեան միջև: Նրա ձևորումն էր գտնվում նաև ծածկագրի գնդանիքը (73, էջ 447): Սրա մասին Հակոբ Պարսնյանը գրում է, որ «Գնաց նստավ Բեռլին պայտլ էրկու պատվիրակներու մեջ-տեղ» (68, հ. III, էջ 116):

Հայ պատվիրակներից ոչ մեկը գերմաներեն չգիտեր: Այդ բացը լրացնելու համար Փարիզից նրավիրվել էր գերմաներենի հմուտ գիտակ Բեյլերյանը: Պատվիրակութեանն օժանդակում էր նաև Բեռլինում խուրրակում դեսպանատան խորհրդական Յհան Լֆենդի Բուզգաղլյանը:

Արշ. Չոպանյանը նշում է հայ պատվիրակների «գործու-նեութեան ուստուտուն, հարափոփոխ և անհեռառես հանգա-մանքը» (7, № 6—9, 1907, էջ 150): Կատելյով Սու. Փափազ-յանի հուշատետրով, եա գտնում է, որ վերջինս «քաղաքա-կան ըմբռնողութունից, մտավոր լայն պարզացումից զուրկ էր»: Իսկ հուշատետրի հեղինակն իր հերթին Նար-Պեյլին մե-ղադրում էր այն բանում, որ նա շուտ և ցուր կյանք էր վա-րում, անձնական շահերի համար ավելի շատ ժամանակ էս գոհում, քան իրեն հանձնված պաշտոնի կատարմանը: Նար-Պեյլը կողմնակից էր դրավված Հայկական հողերի վրա սու-սական իշխանութեան հաստատմանը, Թուսաստանի միջո-ցով Լորիս-Մելիքովին բնդհանուր կատավարիչ նշանակելուն, իսկ Կիլիկիայի մեջ Թուսաստանի օգնութեամբ «հայկական ինքնուրույն կազմակերպութեան ստեղծելուն»: Էմսի ջրերից Բեռլին աճապարած Լորիս-Մելիքովին բառ Լուսիայի հայ պատ-վիրակութեանը նույն խորհուրդն էր տալիս, դրավված հողերը թողնել Թուսաստանի տնօրինութեանը, իսկ ինքնավարու-թեան խնդիրն արժարժել միայն Կիլիկիայի վերաբերյալ (22, էջ 103): Լորիս-Մելիքովը հայ պատվիրակներին հարդորում էր հրաժարվել «մեծ Հայաստանի» գաղափարից: Նա համո-զում էր, որ սուսաց քարտեզների վրա պատվիրակութեան հուշագրում տկնարկված նահանգներն արդեն նշված են իբրև սուսաց ապագա տերիտորիայի բաղկացուցիչ մաս, որ շատ ավելի նպատակահարմար կլիներ շեշտը դնել հարավի՝ Կի-լիկիայի վրա: Այս վերջին սարբերակի վրա ծանրացած Նուբար փաշան մի բանի տարի անց շարունակում էր Լորիս-Մելիքովի հետ, Ֆրանսիայի հարավային ծովափում, քննար-

կել շիրահանացած պլանները, երբ նա արդեն պաշտանան էր և շնորհագուրկ (116): Սակայն նրա արժարժած ծրագիրը չէր համընկնում Կ. Պոլսի վարիչ շրջանակների հրահանգներին. յոտ որանց խոսքը վերաբերելու էր Վանի, էրզրումի, Տիգրանակերտի նահանգի հյուսիսային և Խարբերդի նահանգի արևելյան մասերին:

Քեոլինի կոնգրեսի օրերին «Գոլոս» թերթը հանդես եկավ լայերի ներկայացրած ծրագրի պաշտպանությունը: Նա գրում էր. «Մեծ Հայաստան երկիրը, որ դարերի քննաքննում լարստահարված էր թուրքաց կառավարությունից, պատերազմի ժամանակ սիստեմատիկաբար ավերվեցավ թուրքաց կանոնավոր զորքերից և ամեն տեսակ բաշխողականներից, որոնք Բ. Գոանն էին ծառայում: Եվ սրանից հետո ի՞նչ էն պահանջում կոնգրեսից հայոց պատգամավորները. նրանք չեն պահանջում անշատվել կայսրությունից, չեն պահանջում անկախություն, այլ միմիայն ինքնավարություն, որ ապուհովիս բնակիչների սեփականության և անձնական իրավունքները: Կոնգրեսի ստեղծած Հարավային Բուլղարիա նահանգի նման, որ արդեն «Արևելյան Ռուսիայի» է կնքված, լայերը ցանկանում են, որ մեծ Հայաստանի մի մասին առանձին վալիություն տրվի...»: «Ռուսաստանը, որ մերկացրեց իր սուրը թուրքահպատակ քրիստոնյաների ազատության համար, իհարկե, պատրաստ է պաշտպանել թուրքահայերի այս համեստ ցանկությունները կոնգրեսում...», — եզրակացնում էր Պետերբուրգի թերթը (57, № 110, 1878):

Այնուհետև, Պետերբուրգի թերթերը գրում էին, որ ներկայացրված ծրագիրը չի կարող «ապահովել երկրի բաղաբուկան զարգացումը»: «Եթե Քեոլինի կոնգրեսը ճշմարիտ հանձրն է առել թուրքահայաստանի դրությունը լավացնելու խնդիրը, նա պետք է շնորհի այդ երկրին կատարյալ ինքնավարություն գտնել Արևելյան Ռուսիայի օրինակով» (57, № 113, 1878):

Լորիս-Մելիքովի ո՛չ Քեոլին գալը, ոչ էլ նման ծրագրի արժարժումն ու քննարկումը հավանաբար առանց Ս.-Պետերբուրգի դիտություն չէին կատարվում: Լորիս-Մելիքովը հիվանդությունը բուժելու պատրվակով Կովկասից մեկնեց 1878 թվականի ապրիլի կեսերին (134, էջ 504): «Մոսկովա-

կիև վեղումստի», «Կապկազ» թերթերը լուրեր կին տպել այն մասին, որ նա ուղարկվել էր Բեռլին որպես «պիսիվերական պատվիրակ հայոց գործի համար» (57, № 105, 1878): Այս ժամկետը համընկնում է եվրոպական մայրաքաղաքներում հայկական պատվիրակության ակտիվ գործողությունների և այցելությունների հետ: Պետք է ենթադրել, որ ցարական արքունիքը, ինչ-որ շափով անհանդստացած գրանից, փորձում էր իր տեսադաշտում և հսկողության տակ պահել հայ պատվիրակների գործողությունները:

1878 թվականի հունիսի 24-ին նար-Պեյր Բեռլինից մի նամակ էր գրել Կ. Պոլիս Պեկեյանին, որտեղ բնօրինակ էր «մեր ջանքն այն է, որ մեր առանձին ինքնավարությունը ձևոք ձգենք. այլ եթե այդ անկարելի չինի՝ նարկավ պետք է դուրս ծսենք և Անգլիո հսկանավարությունն ընդունենք, որ կրնա մեր հայրենիքը բեղմնավարել և բարեկարգել» (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 184): նար-Պեյր արամադրության փոփոխությունն ակնհայտ է: Պարզ է, որ դա կատարվել էր անպիսի-թուրքական պայմանագրի կնքումից հետո: Հակոբ Պարոնյանը կծու հեղինակություն էր, որ «եստե՛ն եպիսկոպոսը կարծիքներուն հետ ալ այնպես կվարվի, ինչպես յուր մականուններուն հետ, միայն սա սարբերությունք, որ կարծիքներն ինն օրը անգամ մը կփոխե. մինչդեռ մականունները ինը տարին անդամ մը» (68, Ն. 111, էջ 18—19):

Հայերի համար առաջնահերթ խնդիր էր ընտրություն կատարել առկա սարբերակների միջև, սրտակի ուղեգրի՞ն սրդեգրել: Որո՞նք էին գրանք. նախ անհրամեշտ էր պնդել սուսական զորքերը գրավված վայրերում պահելու վրա, քանի որ նրանց հեռացումը ծանր վիճակ էր ստեղծելու հայ բնակչության համար, իսկ վատագույն դեպքում սուսական զորքերի քաշվելուց առաջ հայկական նահանգներում հայազգի նահանգապետի նշանակման վրա պնդել: Բանն այն չէ, որ հայերի ցանկության հետ հաշվի չէին նստելու: Բանն ոչնչ է, որ որոշակի, հստակ ծրագրի առաջադրումը կվկայելու ժողովրդի հավարական շահերն ըմբռնելու և պաշտպանելու հանգամանքը, դիվանագիտական լրջմիտ կեցվածքը: Լորիս-Մելիքովի խորհուրդը Հայաստանի մեջ սուսական հավանավարության, իսկ Կիլիկիայում ինքնավարության պահանջ

դնելու մասին բառ էսթիյան շարժանացած պատվիրակության լրջմիտ ուշադրութեանը 1878 թ. հունիսի 16(28)-ին մի հանդիպման ժամանակ նա առում էր. «Ս գար է, որ հայ ուզդին ալապիսի բարեգառնի՝ առիթ մը չէր պատահած. սպասու քաղելու էու «Մի շանուցեր մեծ Հայաստանի մեջ ինքնավարութեան ձևը ձգել, աչքերդ դեպի Կիլիկիա դարձրեք, սուսները կօզնեն ձեզ աշնակը» (7, № 10—12, 1907, էջ 161—162): Լարիս-Մելիքավր սկզբում մերժել էր նահանգապետի սուպա պաշտօնում իր թեկնածութեանը, բայց ավելացրել, թե ազդից ցանկության դեպքում կհամաձայնի:

Թեև պատվիրակությանը «նուրարին մերժել էր հայոց պատի ներկայացուցչի պաշտանը հանձնել» (7, № 10—12, 1907, էջ 161), աշնուամենայնիվ, Բիսմարկն ավելի ուշադիր էր վարվում նրա առաջարկներին: Բիքոնսֆիլդն ուղղակի մերժեց նուրարի նախադիժը, վկայակոչելով անգլո-թուրքական կոնվենցիայով Հայաստանի նկատմամբ Անգլիայի ստանձնած պարտավորութեանները:

Ալապիսով, կոնգրեսում սուսական գիվանագիտութեանը միացնակ չէր կարող Հայաստանին առաջ աշն, ինչ նրանք յանկանում էին, իսկ Անգլիան ու թուրքիան բացահայտ դեմ հանդես եկան ալգ ծրագրերին: Չմտանանք նշել նաև, որ կոնգրեսի նիստերը պապանի էին: Աշնակի անցուղարձի, դորձարքների և կոմպրոմիսների մասին հայկական պատվիրակութեանը կա՛մ աշնացումով էր իրազեկ դառնում, կա՛մ սասնեկին բան չէր իմանում: Իսկ ամենահիմնակունն աշն էր, որ Կիլիկիայի մասին անգլո-թուրքական կոնվենցիայի վերաբերյալ նրանք ոչինչ չգիտեին (214, էջ 82):

Չանի որ կոնգրեսի երկրորդ նիստում սքոշվել էր, որ նրա քննութեանը ոչ մի դրութեան, խնդրագիր չէր կարող ներկայացվել սուսանց տերութեաններից մեկի լիազոր-նելրկայացուցչի գիտութեան և հարուցման (10, նիստ 7, 6.X.1878, էջ 176), ալգա Ֆրանսիայի արատքին գործելի մի-նիստը վազինպատնի խորհրդով և միջնորդութեամբ հունիսի 25-ին Խրիմյանը և նար-Պելլը Անգլիայի, Ավստրիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի ու Ռուսաստանի պատվիրակութեանների ղեկավարներին ևն հանձնում իրենց խնդրագրերը, Հայաստանի ինքնավարութեան վերաբերյալ ծրագիրը և Կա-

բինի, Վանի վիլայեթների, Տիգրանակերտի վիլայեթի/Նյուսիսային մասի վերաբերյալ վիճակագրական տեղեկություններ: Վաղինգտոնին այս ամենը հանձնված էր վաղօրոք:

Կանգլեր Բիսմարկին, որպես կոնգրեսի նախագահի, հանձնվում է նաև Ներսես պատրիարքի պաշտոնական գրությունը հայոց խնդիրը կոնգրեսի օրակարգի վերջ մտցնելու մասին: Այս փաստաթղթի մեջ ասված էր, «Մենք քաղաքական ապստամբություն չէ, որ պահանջում ենք և ոչ էլ երբևր ուզում ենք բաժանվել թուրքական կառավարությունից: Մենք ուզում ենք թուրքահայաստանի մի բաժնում՝ այն է Էրզրումի և Վանի վիլայեթներում և Դիարբեքի (Տիգրանակերտի) վիլայեթի Նյուսիսային մասում... ունենալ մի հայ վալի (նահանգապետ), որ պետությունների հավանությանը կարգվի թ. 'Իտան կողմից» (73, էջ 419): Հաշկական պատվիրակության ներկայացրած թղթերն անուշադրության մատնվեցին, քննարկման շղթեցին: Լիազոր-ներկայացուցիչներից ոչ մեկը հայոց խնդիրը ներկայացված ձևով չէր ստանձնել և օրակարգի մեջ մուծելու վրա չէր պնդել:

Կ. Պոլսի հայ ազգային ժողովում խնդրի հետագա քննարկումների արձանագրություններում կարդում ենք. «Գաղիս արտաքին գործոց պաշտոնյան և առաջին լիազոր դեսպանը հանձն սուած էր, որ ինք ներկայացուցի ու փաստաբան կանգնի մեր դատին՝ Ափագածողովին մեջ»: Նույն տեղից իմանում ենք, որ կոնգրեսի նախագահ Բիսմարկը նույնպես «մասնավոր ուշադրությանը քննած էր մեր խնդիրն ու դրերն ամենայն»: Նա ծանոթացել էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի նամակին, որն ուղղված էր իրեն, հայ պատգամավորների խնդրագրին, Հայաստանի վարչության ծրագրված կանոնագրին, Հայաստանի վիճակագրական տեսությանը: «Այսպես ահա, — կարդում ենք արձանագրություններում, — ներելի էր մեզի հուսալ, թե խնդիրն ի հիմանց պիտի քննվեր և հիմնական պիտի բնորոշներ լուծում: Այլ ճիշտ այս միջոցին երևան կլավ գաղտնի դաշնադրությունը բնդ մեջ թուրքիո և Անգլիո՝ Ասիո նկատմամբ» (10, նիստ Ծ, 21.VII.1878, էջ 65):

Պետք է ասել, որ եվրոպական երկրների մայրաքաղաքներում, այնուհետև Բեռլինի կոնգրեսի ժամանակ հայ պատ-

վիրակութեան գործելակերպը հանգում էր նրան, որ գոհունակութունն էր հայտնվում թուրքական կառավարութիւնից, մեղադրելով գաղափարական կյանքի հարստահարութիւնների, կողոպուտի պատասխանատուներին և մեղավորներին: Բնականաբար, ավելի շատ հիշատակվում էին քրդական և շերքեղական խժոճութիւնները: Սա անգլիական դիվանագիտուների և Ք. Դուան շահերին համապատասխան, նրանց թիւյրացած սխեման էր: Նպատակն էր՝ կանխել արտաքին (իմա՝ Ռուսաստանի) միջամտութիւնը, ցույց տալ, որ թուրքական կառավարութիւնը կձեռնարկելու և կիրականացնելու օրինազանցութիւնները կանխելու, կարգուկանոն հաստատելու համար անհրաժեշտ բարեփոխումները:

Թեոլինում Օսմանյան կայսրութեան դեպքան Սաադուլլահանը, առաջիններից մեկը հանդիպելով հայ պատվիրակներին, իր դժգոհութիւնը հայանեց նրանց կողմից հարուցված ինքնակարութեան պահանջից և առաջարկեց գունանալ կուսակալ ունենալու հարցադրումով, լինել չափավոր: Նա խոստանում էր հետագրել Կ. Պոլիս, կատարել հայերի այս ցանկութիւնը մինչև Եվրոպայի պաշտոնական միջամտութիւնը, եթէ հայերը համաձայնեին ավելի չպահանջել: Նար-Պեյը, Սաադուլլահանի հետ համաձայնվելով, անհրաժեշտ էր համարում այդ խնդրում Եվրոպայի երաշխավորութեան ապահովումը: Իսկ թուրքական պատվիրակութեան ղեկավար Կարաթեոդորին և Մեհմեդ Ալին մերժեցին Սաադուլլահանի խոստացածը (7, № 10—12, 1907, էջ 163): Նրանք հայ պատվիրակներից բացասութիւն պահանջեցին այն մասին, թէ ո՞ր էին գնացել և ո՞ւմ հետ հանդիպել (73, էջ 452):

Սրեք թուրք պատվիրակները ստացել էին Աբդուլ Համիդի անձնական հրամանը՝ իրենց ջանքերը կենտրոնացնել Վանան, Բաթումը և Հայաստանը «փրկելու վրա» (217, էջ 444): Սևտոն-Վաթսոնը մատնացույց է անում խնդրի այն կողմը, որ թուրքական ղլխավոր պատվիրակ, ազգութեամբ հույն Փանարիտ Կարաթեոդորին պետք է ապահովեր Օսմանյան կայսրութեան շահերը հունական պահանջախնդրութիւններից (217, էջ 445): Սա նույնպես զավեշտ է:

Ֆրանսիական «Քան» թերթի թղթակիցը հուլիսի 12-ին Թեոլինից հաղորդել էր, որ օսմանյան լիազոր-պատվիրակ-

ներք «սաստիկ կերպով նսկոտակվում են հայոց պատվիրակների ներկայացրած հախազծին» (57, № 121, 1878); 1878 թվականի նոկտեմբերին Կ. Պոլսի հայ ազգային ժողովում Բեռլինից վերադարձած պատվիրակները վերջիշում էին, որ «Կարաթեոզորի փաշան մեր աղերսալիքը չհիշեց և կանդրեսին բնդսնել ս ալ շաշիատեցավ» (10, նիստ Ժ, 6.X.1878)։

Երբ սուլթանը ծանոթացավ անդլո-սուսական համաձայնադրի բովանդակությանը, այլևս անհանդարձելի համարեց հայկական պատվիրակության ներկայությունը Բեռլինում։ Կարաթեոզորին հետադրել էր Բ. Գուս, թե հայոց խնդիրն ավելի նշանակություն ունեցավ, քան սպասվում էր։ Ես խորհուրդ էր տալիս Հայաստանի համար բարենորոգումներ ձեռնարկել (սլարդ է՝ արտարին էֆեկտի համար) և «այլուստեցեր, որ հայ պատվիրակները վերադառնան Կ. Պոլիս»։ Սուլթանն արձագանքեց նրա խորհրդին։ Արի Շեֆիկ բեյին անմիջապես նշանակեց հայկական շրջաններում կատարված անօրինությունների քննիչ, պահանջեց ազգային ժողովում քննել խնդիրը և պատասխան տալ, ժողովը որոշեց մերժել նրա առաջարկությունը, Բ. Գուսն հայեցողությանը թողնելով շարագործությունների հեղինակներին պատմելու խնդիրը (57, № 112, 1878)։ Ժողովը, անաեղյակ Բեռլինի անցուղարձից, այնուհետ էր խնդրի լուծման վերջնական պատասխան սպասում։

Պատվիրակությանը Բեռլինից ետ կանչելու համար սուլթան Համիդը ներսես պատրիարքի մոտ է սպարկում Արթին Դադյան փաշային։ Ներսեսը պատասխանում է, թե կղերականեր կախովի պատրիարքարանի դռնից, ինչպես կես դար առաջ արեց հույն պատրիարքը, բայց այդ բային չէր դիմի (10, նիստ Ժ, 6.X.1878)։ Չէ որ երիմյանը Բեռլինից «ավետիս» էր ուղարկել իր մի բարեկամին այն մասին, թե Հայաստանը երկնում է, «միայն ձեռքիդ գտվակը մա՞ն» պիտի բլլա թե աղջիկ, այդ շենը կրնար որոշել» (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 178—179)։

Արի փոքր անց, Կիպրոսի մասին անդլո-թուրքական համաձայնագրի հրատարակումից հետո միայն այդ լավատեսները հասկացան բանի վտայությունը։ Նրանք խուճապի մասունքվեցին, երբ ծանոթացան այդ փաստաթղթի բովանդակու-

թյանը, դիմեցին Բիսմարկին և Սոլսբերիին, ունկնդրություն խնդրեցին, քայց մերժում ստացան:

Լուր ասելով կոնգրեսում իր ծրագրի անշաղագույն մասին, Ներսես վարժապետյանն շտապեց Կ. Պոլսում սեպտիական դեսպանատուն: Նա փորձում էր համոզել Հայտարհն պալատնել անգլիական կառավարության իրասուամբ, որ սրվել էր Հանդեսում երիմյանին: Լեզվիական պետական արդեն հարկ չէր համարում ուշադրությամբ ունկնդրել Ներսեսին: «Նրբեք,— ասաց նա,— Անգլիան չի համաձայնի լայն ինքնավարությանը. դա կնշանակեր հայերին Ռուսաստանի գործիք դարձնելու Ներսեսը, պատասխանելով դեսպանին, ասում է. «Դու՛մ մեզ, այնուամենայնիվ, չե՛ք արգելի հագրով սուսնե լինել, որովհետև միայն Ռուսաստանին և Սահմանափակողի դաշնագրի որոշումներին ևե՛ք պարտական մեր վիճակի այն փոքր բարեկամների համար, որ մենք ստանալու ենք Բեռլինի կոնգրեսից: Դուք՝ անգլիացիք, միայն թուրքերին եք համակրում, և արևելյան քրիստոնյաների վիճակը ոչինչ նշանակություն չունի Ձեզ համար»: Այս ամենը վատերբուրդ էր հաղորդում «Դոլոս» թերթի Կ. Պոլսի թղթակիցը: Հայտարհը վերավորվել էր պատրիարքի պատասխանից և փորձել էր համոզել, թե Անգլիայի հովանավորությունը Հայաստանին Ռուսաստանի օղնությունից ավելի շահավետ կլինի: «Այ, ոչ,— կրկնեց պատրիարքը,— անգլիացիք և բուրբերը այժմ մեզ համար միևնույնն են, հայերը բուրբերից ոչինչ սպասելի չունեն» (57, № 127, 1878):

Կ. Պոլսում սուսական դեսպան Լորանով-Ռոստովսկուն Ներսեսի այցելությունից հետո դեսպանը հեռագրեց Բեռլին՝ հայկական հարցին բավարար ուշադրություն նվիրելու անհրաժեշտությունը շեշտելով: «Դոլոս» թերթը գրել էր, թե սա գեր էր խաղացել 61-րդ հոգվածը խմբագրելիս ուստական գիրքսրուշումը որոշակի և հետևողական դարձնելու տեսակետից (57, № 127, 1878):

Սակայն «Կիպրոսի դաշնագիրը մահացու եղավ հայերի և Հայաստանի համար, և Բեռլինին մնում էր լինել գերեզմանատարը հայության» (74, էջ 68): Բիքսնսֆիլդը շեշտեց հայ պատվիրակներին, 1878 թվականի հունիսի 29-ին ֆրանսիական մի ընդունելության ժամանակ նար-Պեյը և Չերապը

Մեզքան խանի միջոցով ներկայացան Բիբոնաֆիլդին, պաշ-
տանով, որ «բաղաճական նշույթի վրա շիտավի» (7, № 10—
12, 1907, էջ 163): Հանդիպման ժամանակ նա ոչինչ չասաց,
բացի մի բանի արտահայտությունից այն մասին, թե «հայ
արքեպիսկոպոսների հազուար շատ նման է Աթոս լեան
կրոնավորների... ղգեստին...» (73, էջ 460): «Գոյա» թերթի
թղթակիցը Կ. Պոլսից հաղորդում էր, որ «այստեղ, Բերայում,
առավել ամենքին զրգում է կոմս Բիբոնաֆիլդի վարմունքը
կոնգրեսում» (57, № 118, 1878):

Տարիներ անց, քննադատելով հայկական պատվիրակու-
թյան գործունեությունը Բեռլինում, Աբշ. Չոպունյանն անվի-
ճելի էր համարում, որ ներսես վարժապետայանն ու իր հա-
մախոհները Անգլիայի վրա «շափազանց հույս դնելու սխալը
դարձած էինու «...Պեսը էր բմբոնել, թե անգլիական դիվա-
նագիտությունը «թշնամի էր» հայոց ներքին սուրբ բաղձանք-
ներուն, մինչդեռ Ռուսաստանը՝ իր շահերաց բերմամբ՝ դաշ-
նակից էր հայուն և հոժար՝ Հայաստանի մեջ իրական խա-
ղաղություն, ապահովություն, պարգայման նպաստավոր
պայմաններ ստեղծելու, իսկ Կիլիկիո մեջ աչակցելու ինք-
նավարություն հաստատման» (7, № 10—12, 1907, էջ 166):

Երբ ամեն ինչ պարզ էր, Բիսմարկը Խրիմյան հայրիկին
անում էր պաղ դիտողություն, թե «ոսեւ բաղարական իրա-
վանք պահանջելու համար պետք է ներկայանալ գեսոյանու-
ժողովին ոչ թե խոնարհ աղերսագրով, այլ Չեռնոգորիայի
ներկայացուցչի սխա հաղթական սրի վրա կաթնած» (58,
№ 2, 1907, էջ 65):

Ինչ խոսք, որ դիվանագիտական սրակտիկան օտար էր
հայկական պատվիրակության անդամներին: Պետականու-
թյան բացակայությունը նշանակում էր խարխափել անսրո-
շություն մեջ և լոկ հանդես դալ ինդրասուտի, ոչ ոչ թե պա-
հանշոզի, մարբառոզի դերում: Հզոր ազգային-ազատագրու-
կան շարժման, գինված պայքարի, հավաքական ուժի,
բառնցքի բացակայությունը ի չիք էին դարձնում եվրոպա-
կան տերությունների կողմից հայկական հարցադրումներին
լրջորեն վերաբերվելու հնարավորությունը:

Բիսմարկը հրաժարվում էր պաշտպանել պատվիրակու-
թյան հարցադրումները, դա պատճառարանելով շեղոք մնա-

լու իր ցանկութեամբ, և զերազանց քարտուղարի միջոցով կասլ պահպանել: Քարտուղարն էլ հրաժարվեց խրիմյանին ընդունել, սլատճառաբանելով նրա կրոնական տարազը (29, էջ 103):

Ֆրանսիայի լիազոր Վաղինգտոնը նույնպես մերժում է ընդունել Չերազին: Այդ. Չուպանյանը հավաստում է, որ նա չափազանց մեծ հույս էր դրել ֆրանսիական դիվանագետի վրա, որը «միշտ խոստումներով օրորում էր պատգամավորութեանը և ոչինչ ըրած էր» (7, Ն: 10—12, 1907, էջ 167): Պատահական չէ, որ ֆրանսիական պաշտոնական շրջանների մեջանդ էին բերել կեղծ տվյալներ արևմտահայության թվի մասին: Օրինակ, էրզրումի ֆրանսիական հյուպատոս ժիլբերն իր կառավարությանը հաղորդել էր, թե, իբր, Արևմտյան Հայաստանում բնդամենը կես միլիոն հայ կար (88, էջ 33): Եվ այս թիվը հոլովվում էր ամենայն լրջութեամբ: Վաղինգտոնն ստել էր խորեն Նար-Պեյին, թե հայերի ներկայացրած ինքնավարութեան ծրագիրը «պարկեշտ ձևի սակ սքողյալ մի միտում է անկախութեան» (10, նիստ ժ, 6.X.1878, էջ 180): Անհիմն է Պաստրմաշյանի պնդումն այն մասին, թե, իբր, ի տարբերութեան Բիսմարկի և Բիքոնսֆիլդի, Վաղինգտոնն ու Սոլսբերին բարյացակամ էին արամադրված հայ պատվիրակներին նկատմամբ (208, էջ 323):

Իր խոստումը Վաղինգտոնը չկատարեց, բայց կրքոտութեամբ պաշտպանեց կաթոլիկների իրավունքները, պնդելով պայմանագրի մեջ մտցնել մի հատուկ հոդված ինչպես Բուլղարիայում, այնպես էլ ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում կաթոլիկ եկեղեցու և նրա սպասավորների իրավունքների անձեռնմխելիությունը հարգելու մասին (165, էջ 496):

Ավելի ուշ, 1878 թվականի հուլիսի 14-ին, Վաղինգտոնը պրեմիեր-մինիստր Դյուֆոյին հաղորդում էր, որ չէր մասնակցել Հայաստանի սահմանների շուրջ Սոլսբերիի հուլիսի 12-ի նիստի ադմուկին, բայց խոստովանում էր, որ ձգտել էր մեղմացնել Թուրքիայի կորուստները այդ շրջանում, որտեղից ապահովվում էր Եվրոպայի և Պարսկաստանի հուզորդակցությունը Տրուպիզոնի վրայով (16, էջ 237):

Տարիներ անց, 90-ական թվականներին, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրության հրապարակած դիվանագի-

տական փաստաթղթերի «Ճեղին գրքում» Ֆրանսիական դի-
վանագետները փորձում էին հիմնավորել այն միաբեր, թե
1877—78 թվականներին դեռևս «նաչ ազգութեան դարձնի
նշաններ չկային, իսկ հայկական անկախութեան գաղափարը
պոչութեան ունիւր միայն մի քանի անաչափոր հայերի» մաս-
կնաւճեակ կրկնվում էր թուրքական, պաշտոնական շրջան-
ների հնարած վարկածը հայերի փոքրամասնի, ջրված լինելու
մասին, ինչով և, բոս Ֆրանսիական դիվանագետների կար-
ծիքի, Հայաստանի աշխարհադրական և մյուս պայմանները
սարքերվում էին Ռուզարիայից, Հունաստանից և դժվարաց-
նում խնդրի դրական լուծումը (97, էջ 92)։

Հանգիստելով թուրքական լիազորների համառ ընդդիմու-
թյանը, եվրոպական մյուս սերտութեանների անսարքերու-
թյանը, հայկական պատվիրակութեանը նարից անապարեց
դիմելու Ռուսաստանի ներկայացուցիչների օգնութեանը։

Իսկ Անդրկովկասում անհամբեր լավատեսութեամբ բարի
լուրեր էին սպասում Ռուսիայից։ «Մշակ»-ում Գրիգոր Արժ-
րունին հույս էր հայանում, թե «անհամարալի է, որ թուր-
քահայերի ներկայացրած համեստ պահանջներն էլ կոնկրետ
չընդունի»։ Միամտամանակ, դատելով մամուլում անդլիական
քաղաքականութեան մտտին անկա լուրերով, համոզված էլ,
որ արգելքը կլինի Անգլիայի կողմից, որը «Փոքր Ասիան և
մանափանդ Հայաստանը կդարձնի մի երկրորդ Հնդկաստան,
նա կոմսի անտեսական սարկութեան մեջ բնիկ ժողովուրդը,
կհարստահարի նրան։ Հայերին և անհասարակ բնիկներին
կդարձնե օրական մշակներ, ինչպես արել է հնդկացիների
հետ, իր ձեռքը կզցի Հայաստանի հանքերը, ջրերը, անտառ-
ները, քնական հարստութեանները...» (57, № 111, 1878)։

Ռուսիայի կոնկրետի արձանագրութեանները (198) շափա-
կանց համառոտ են և լրիվ պատկերացում չեն տալիս ան-
ցուցարձի, տեսակետների մանրամասների մասին։ Ինչպես
նկատել է Ֆրանսիացի Հանոստե, կոնկրետի «արձանագրու-
թեաններն ընդգրկում են սեսիանների ոչ լրիվ պատկերը»
(214, էջ 80)։ Կոնկրետի մասնակիցների հուշագրութեաննե-
րից, պատմաբան ուսումնասիրողների գրքերից տեղեկանում
ենք քննարկումների որոշ ոչ պակաս էական հանգամանե-
րի մասին։

Կոնգրեսի 12-րդ նիստում խոսք բացվեց Հայաստանի մասին, Սոյաբերին անդրադարձա՞վ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածին: Չասարկելով հոդվածի այն սուղերին, որոնք վերաբերում են բարենորոգումների կիրառմանը, եւ պահանջեց կրճատել նրա վերջին մասը, ալսինքն՝ առաջադրեց ուսական գործերը դուրս բերելու խնդիր: Եւ դանում էր, որ բարենորոգումները կարող են իրականացվել և առանց ուսական գործի ներկայացման:

Շուվալովը մտահոգված էր, սը մինչև բարենորոգումները գործերի դուրսբերումը ծանր հետևանքներ կունենայ մասնավորապես հայերի համար և, պատրաստ չլինելով հարցի հանգամանակի արժարժմանը, խնդրում է զիտողութլունների հետաձգել այլ նիստի (213, էջ 1123): Նրը Սոյաբերին ստիպված համաձայնում է և նախապահեց եւ մեկ օր խնդրում «հայկական հարցի» համար, Բիսմարկը բղավելով մասում է. «Լկեցնենք ուրիշ հարցի»: շրտարկելով իր ակնհայտ գժկամ անհամբերութլունը (215, էջ 80):

1878 թվականի հուլիսի 3-ին Շուվալովն Ալեքսանդր 11-ին ծանոթացրեց անգլո-ուսական տարաձայնութլուններին, որոնք ի հայտ էին եկել քննարկումների ժամանակ: Միայն հուլիսի 5-ին Պետերբուրգեց ստացվեցին նոր հրահանգներ, և հուլիսի 6-ին վերսկսվեցին վիճարանութլունները քննարկվող հարցերի շուրջ (213, էջ 1124):

Հուլիսի 6-ին Բիսմարկը հաղորդեց, սը մի կողմից՝ Անգլիան պահանջում է Բաթումը վերածել տղատ նավահանգրտի և Բայազետն ու Ալաշկերտը վերադարձնել Քուրթիային, իսկ մյուս կողմից՝ ուսական ներկայացուցիչներն արգեն անհրաժեշտ լիազորութլուններ էին ստացել իրենց վերջնական խոսքն ասելու: Այսպիսով, մինչև 14-րդ նիստի գումարումը հիմնական տարաձայնութլունները հարթված էին (213, էջ 1124):

14-րդ նիստում կոնգրեսը քննարկեց Սոյաբերիի առաջարկութլունը 16-րդ հոդվածը վերախմբացրելու, փոփոխելու մասին: Հրատարակելով բարենորոգումները եվրոպական սերութլունների հսկողութլամը իրականացնելու վերաբերյալ իր ձեակերպումը, նա կրեսպաշտորեն հայտարարեց, թե «հայերի շահերը պետք է պաշտպանվեն» և որ «առաջար-

կության նպատակն է նրանց հուշեր տալ անհապաղ բարե-
լավումների և մաս ապագայի համար» (213, էջ 1124), Սուլս-
բերին փորձում էր ապացուցել եվրոպական տերութունների
կուլեկտիվ հրաշխիքների արդյունավետությունը, հերքել
Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրի տեսակետը, թե,
իրը, այդպիսի մտեցումը ոչինչ չէր սալու հայերին (182-
էջ 451):

«Անգլիական պատվիրակությունը հայկական հարցն օգ-
տագործում էր միայն Ռուսաստանի դեմ պայքարի և Քուր-
բիայում իր գրությունն ամրապնդելու համար»,— գրել է
Լյուդ Ջորջը (119, էջ 390):

Ռուսական լիազորները պահանջում էին հայերին վերա-
բերող հոդվածով նախատեսվող բարենորոգությունները
գործադրել մինչև սուսաց զորքերի դուրսերումը: Նրանց
պաշտպանեցին ֆրանսիական դիվանագետները, Իսկ Բի-
քոնսֆիլդը վճռականապես հակառակվեց:

Հուլիսի 6-ին փոքրասիական տերիտորիաների խնդրի
քննարկման ժամանակ Սուլսբերին ապացուցում էր, որ Սան-
Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ և 19-րդ «հոդվածները
խարխլում են Բ. Գուան իշխանությունն ու հեղինակությունը
Ասիայում», և հայտարարում էր, որ եթե Ռուսաստանը մտա-
դիր էր մնալ և ամրանալ Կարսի ու Արդահանի ամրոցներում,
այստեղ Անգլիան իրեն իրավունք էր վերապահում իր շահերին
համապատասխան գտնել բնակչության վրա իր ազդեցու-
թյունը պահպանելու միջոցներն ու ձևերը (201, էջ 110):

Սուլսբերին 16-րդ հոդվածի երկրորդ մասը խմբագրում
էր այնպես, որ Բ. Գուան իր ձեռք առած միջոցառումների
մասին պետք է հաշվետու լիներ ոչ թե միայն Ռուսաստանին,
այլև՝ վեց տերությունների կառավարություններին (198, էջ
497): Քուրբական պատվիրակ Կարաթեոդորին առաջարկում
է իր ձեռակրպումը. «Բ. Գուանը պետք է հաղորդի վեց տերու-
թյուններին այն միջոցների մասին, որ արդեն ձեռք է առել»:
Շուվալովը զերադասում է համաձայնել Սուլսբերիի ձեռ-
կերպմանը (198, էջ 497—498): Նա գտնում էր, որ Բ. Գուանը
միջոցներ է ձեռք առել, բայց դրանք չի գործադրել, ուրեմն
ավելորդ է դա արձանագրել:

Հայերին վերաբերող հոդվածի վերջնական խմբագրութունը Սուրբերին անգլիական և թուրքական պատվիրակութունների անունից կոնգրեսին ներկայացրեց հուլիսի 9-ի նիստում (198, էջ 42)։ Թուրքական լիազորները համերաշխել էին անգլիացիների հետ, որովհետև համոզվել էին, որ 16-րդ հոդվածի փոխարինումը նոր ձևակերպումով իրենց ազատում էր Ռուսաստանի դեմ հակառակությունից։ Ինչ վերաբերում է հայերին, «ապա այդ փոփոխությունը նրանց էնթարկում էր իրենց բռնակալների հարածուն առեղծոթյանը, զինաթափելով և տկարացնելով երկրի աշխարհագրական պայմանների տեսակետից միակ պաշտպանին» (Իմա՝ Ռուսաստանին) (86, էջ 80—81)։

Բիսմարկը ձայնը տվեց Սուրբերիին, որը և հրապարակեց այն ձևակերպումը, ինչը հայտնի է որպես Բեռլինում ստորագրված պայմանագրի 61-րդ հոդված։ Ահավասիկ հոդվածի տեքստը. «Բարձր Գուռը պարտավորվում է առանց հետադա հասպողման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը շերքեզներից և քրդերից։ Բարձր Գուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառմանը» (45, էջ 128)։ Իսկ այն մասին, որ 1878 թվականի հունիսի 4-ի կոնվենցիայով Անգլիան պարտավորվել էր նպաստել ռեֆորմներ իրականացնելուն ոչ միայն Հայաստանում, այլև ամբողջ Ասիական Թուրքիայում, Բեռլինի արակտատում ոչ մի հիշատակություն չկար։

Կանցլեր Գորչակովը հայ պատվիրակներին ընդունեց 1878 թվականի հուլիսի 6-ին, կոնգրեսում 16-րդ հոդվածի քննարկումից հետո։ Նա չթաքցրեց իր դժգոհությունը մյուս տերությունների դիրքսրոշումից, սրտնք Ռուսաստանին խանդարում էին հանդես գալ որպես ոչ միայն սլավոնների, այլև Օսմանյան կայսրության մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակով շահագրգռված կողմ։ Գորչակովը հրաժարվեց պաշտպանել հայերի վարչական ինքնավարություն պահանջը (29, էջ 106), պատճառաբանելով, որ դա չի նախատեսված իր ստացած հրահանգներում (73, էջ 463)։ Ռուսական

կանցըները շէր կարող ստիպել կոնգրեսին զբաղվել Հայաստանի ինքնավարութեան խնդրով, որն ընդհանրապէս մատնըվեց անուշադրութեան գլխավորապէս անգլիական դիվանագիտութեան խարդավանքների հետեւանքով:

Շուվալովը հայ պատվիրակներին հայտարարեց, թէ Ռիսմարկն ուզում է ավարտել կոնգրեսը, և այլեւ ժամանակ չի մնում հայերի հարցով զբաղվելու:

Սուլերբիին մեկիկ-մեկիկ մկրատեց հայ պատվիրակութեան հիշատակագիրն ինքնավարութեան հարցում, թե և պահպանեց քարենորոգումների գաղափարը, այն էլ տնդիական պառլամենտում ընդգիմագիրներին գոհացում տալու համար Թյնուամենայնիվ, նա շէր խորշում հայ պատվիրակներին պլատոնական խոստումներ տալուց: Նա ասում էր, թէ «հայերն իրավունք ունեն վարչութուն ստահանջելու», թէ նրանք կարող են վստահ լինել, որ կոնգրեսը կզանի ճիշտ ուղին հայերին շնորհելու կառավարման այնպիսի ձև, որպիսի ապահովի նրանց «բարօրութիւնը, ազատութիւնը և խաղաղութիւնը»: Արշակ Չոպանյանը «տարտամ», «խարեական» է անվանում Սուլերբիի վերոհիշյալ խոստումները, քանի որ անգլիական դիվանագիտութիւնը ոչ թէ ի նպատակ հայոց բանաձև փնտրեց, այլ սրբիշների առաջարկած բանաձևերը ջնջելու կամ ուժաթափելու ուղղութեամբ գործեց: «Միակ բանաձևը, որ ինքը հղացավ և Կիպրոսի դաշնադրութեամբ հայտնեց, սպանումն էր հայկական հարցին», — հղրակացնում է նա (7, № 10—12, 1907, էջ 168):

Հենց սր պատրիարքարանք Թեոփիլից լուր է տաւում հայերին վերաբերող հողածի բովանդակութեան մասին, անմիջապէս, հուլիսի 13-ին, հեռագրով հրահանգում է բողոքել (10, նիստ ժ, 6.X.1878, էջ 185): Նա ջէր կարող չնկատել, որ հողվածում հիշված էր ոչ թէ «Հայաստան» բառը, այլ «հայաբնակ մարդեր» արտահայտութիւնը: Պայմանագրի ստորագրումից երկու ժամ առաջ կոնգրեսի մասնակիցներին ներկայացվեց մի բողոքագիր, որտեղ ասված էր, թէ «հայերը հասկացան, որ խաբված են և թէ իրենց իրավունքները շին ճանաչվել, որովհետև խաղաղասեր են եղել... որ ոչինչ շտտացան իրենց հնազույն ազգութիւնը պահպանած լինելու համար»: Շեշտելով «խաղաղասեր» բառը, փաստա-

Քղթի հեղինակները կարծես թե արդեն ընդունում էին, որ ազատության ճանապարհն աղելուանքը չէ:

Սան-Ստեֆանոյի համաձայնագրի 16-րդ հոդվածը Բեռլինի համաձայնագրի 61-րդ հոդվածով փոխարինելը նշանակում էր հայերին հեռաքրքրած ինգլիսների լուծումը վերցնել Ռուսաստանի ձեռքից և հանձնել եվրոպական տերությունների տնօրինությանը: «Բեռլինում հայերն ուզում էին որոշ բան ավելի ստանալ, քան այն, ինչ նրանց տրվել էր 16-րդ հոդվածով: Փոխանակ լրացուցիչ սրևէ բան ստանալու, նրանք շատ ավելին կորցրին, որն արդեն ունեին»: Ամերիկյան պրոֆ. Սարգսյանը գեոևս 30-ական թվականներին հրապարակած ուսումնասիրության մեջ գալիս է այն եզրակացության, որ միակ սեռը կրող շխիքը, որը կտար բաղձալի արդյունք, դա այն էր, «ինչ ատաշաղրիկ և ստանձնել էր Ռուսաստանը» (214, էջ 83, 85): Ռուլեն Ժեկմենը նկատում է, որ շնորհիվ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի հայկական հարցը պոզիտիվ միջազգային իրավունքի բնադավառ մտաք դործեց ոչ թե դիվանագիտության քմահաճությանը, այլ որպես տրամաբանական հետևանք նախորդ փաստերի և ակտերի (151, էջ 2): Հաջիահյան հարցն Օսմանյան կայսրության ներքին խնդրից՝ ռուսական ղեկի հազմանակի շնորհիվ Ռուսաստանի հովանավորությանը լուծվելու հնարավորությունից վերածվում էր միջազգային հարցի, որի համար սլատասխանատվություն էին ստանձնում, կրաշխիքներ տալիս Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած եվրոպական տերությունները:

Պայմանագրի 61-րդ հոդվածում չէր հիշատակվում Հայաստան անունը: Խոսվում էր միայն հայաբնակ շրջանների մասին: Իսկ որո՞նք էին այդ շրջանները, որտե՞ղ էին սկսվում և ավարտվում դրանք, ինչպիսի՞ բարենորոգումներ էին իրականացվելու այնտեղ, այդ մասին ոչինչ չէր ասված պայմանագրում: Ամեն ինչ ձևակերպված էր տարատմ և առաձգական: Ահա թե ինչու կոնգրեսից անմիջապես հետո սուրթան Համիդն իր առաջնահերթ խնդիրը համարեց հետևողականորեն ի չիք դարձնել «հայաբնակ շրջաններ» հասկացությունը, կամայականորեն վերածեկոով վարչական միավորները, կեղծիքի և աչքակապության միջոցով ասպացուցելու

համար, թե Արևելյան Անատոլիայի ոչ մի վայրում, իբր-հայերը մեծամասնություն չէին կազմում:

Կոնգրեսն օրինականացրեց Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին մեծ տիրությունների միջամտության ավանդական քաղաքականությունը, մի քաղաքականություն, որը ոչ մի լավ բան չէր տալու հայ ժողովրդին, բացի թուրքական սուլթանի կատաղությունը գրգռելուց: Նա էր ելկրի ուերը և յուրովի էր վարվելու իր հպատակների հետ: Այն ժամանակ չկար մի ուժ, որը թուրքական դժոզքը գրախա դարձներ: Չկար մի ուժ, որը շուտ տար հետամնաց արտադրահարս-բերությունները թուրքիայում, ասաջազիմության և ազդային ազատագրության դուռ բացեր կեղեքված ժողովուրդների համար:

Տրանսիական հեղինակները փորձում էին ամեն ինչ պայմանավորել նրանով, որ Եվրոպայում վատ գիտեին հայ իրականության մասին: «Եթե Եվրոպան լավ իրազեկ լիներ այդ փաստերին,— գրում էին նրանք,— ապա հայերը Եվրոպայում կօգտվեին ոչ պակաս նույնպիսի աշխույժ համակրանքից, ինչպես մյուս ժողովուրդները, որոնք շատ ավելի պակաս էին արժանի դրան» (213, էջ 1122):

Եվրոպական պետություններն անհամեմատ քիչ էին շահագրգռված Փոքր Ասիայի գործերով: Անգլիան «Փոքր Ասիայի քրիստոնյաների պաշտպանության ապերախտ գերն ստանձնեց, որպեսզի Ռուսաստանն ավելին չպահանջի»: Հետագայում փորձելով արգարացնել իր հայրենակիցներին, Ջեյմս Բրայսը գրում էր, թե 1878 թ. «Եվրոպան տակավին չէր ըմբռնել հայկական հարցի գոյությունն ու էությունը, քանի որ մարդկանց տեսադաշտում Բուլղարիան, Բոսնիան և Մակեդոնիան էին: Նրանք, ովքեր ամենավատ կարծիքն ունեին թուրքերի մասին, խոսում էին պարզուպես նրանց Եվրոպայից դուրս քշելու մասին, կարծես թե գրանով լուծված կլիներ հարաան ապրող արևելյան հարցը» (182, էջ 445): Հետագայում, ինչ խոսք, հեշտ-էր հայտարարել, թե 1878 թվականին «միայն Ռուսաստանն էր իրավասու իր միջամտությունը պահանջելու հայկական նահանգների ներքին կառավարման գործերին. նրա պրոտեկտորատն ավելի ուսյ էր, այլ ոչ թե ֆիկտիվ» (86, էջ 78): Սակայն «այդպիսի հե-

սեւանքից մենք գո՛հ չէինք, — շարունակում է անգլիացի հեղինակը, — և դա Բեռլինի պայմանագրի այն կետերից մեկն էր, որի փոփոխման վրա պնդում էին, դրանով իսկ զգալի շահով խեղաթյուրելով Սան-Ստեֆանոյի համաձայնագիրը»։ Քննադատելով Անգլիայի քաղաքականութիւնը, տասնամյակներ անց նա խոստովանում էր, որ «ոչինչ ավելի վնասաբեր հնարավոր չէր հնարել բրիտանացիների շահերի համար» (86, էջ 80)։

«Եթե չլիներ մեր շարաքաստիկ միջամտութիւնը, — հետազայում խոստովանում էր Կուչո Զորջը, — ապա հայերի մեծամասնութիւնը 1878 թվականի Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով անցած կլիներ սուսական դրոշի պաշտպանութեան տակ» (119, էջ 390)։ Հիրավի, իմպերիալիստական Անգլիան իր քաղաքականութեամբ տուգալեց Ռուսաստանէ օգնութեամբ և հովանավորութեամբ արեւմտահայութեան քաղաքական ճակատագրի մեջ դրական բեկում առաջացնելու ջանքերը։

«Գոյոս» թերթը «Հայերը և անգլո-թուրքական համաձայնութիւնը» վերնագրով մի հոդված ապագրեց, որտեղ ասված էր.

«Եվրոպայի պատմութիւնը հարստացավ էլի մեկ իայտատակ էջով. մի պետութիւն, որը պարծենում էր իր ազատ հիմնարկութիւններով, դաշն կապեց ամենաբարբարոս բրտնակալութեան հետ, զազանութիւնները և ինքնակամութիւնը պաշտպանելու համար»։ Անգլո-թուրքաց համաձայնագրից «սիրտ առնելով», Բ. Գուրը «Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքից սխահնջում է հտ կանչել Բեռլինից հայոց պատգամավորներին, Հայաստանը կրկին բռնաբարութեան և սպանութեան ասպարեզ է դառնում»։ Վանում կատարված բռնութիւնների, կողոպուտների կապակցութեամբ տեղի թուրք նահանգապետը հեղնարար հայոց կպիսկոսյոսին խորհուրդ էր տվել «օգնութիւն որոնել խորեն նար. Պեյի մոտ Պետերբուրգում» (57, № 116, 1878)։

Ինչպես դրում է Բորրիկովը, «Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով մեր ասիական սահմանը առաջ էր քաշվում դեպի Հայաստանի կենտրոնը՝ էրզրում, մեր սահմանների մեջ նե-

բառելով բարերեր հարթավայրեր, համարյա ամենուրեք հայերով բնակեցված, Բեռլինի կոնգրեսը, մեծբրիտանական չիազորների պնդմամբ, սահմանը բաշխեց շատ հաս, Հայաստանի հարստագույն և ամենաբնակեցված մասը թողնելով թուրքիային»։ Այնուհետև նշելով, որ 61-րդ հոդվածը մնաց անկատար, ռուս ղեկերայլը գրում է. «այսպիսով, մեծ թվով հայեր մնացին միևնույն ողորմելի դրսևթյան մեջ, որ զոյություն ունի մինչև վերջին պատերազմը» (93, 1913, № 154, էջ 255)։ Այսպիսի լուծման պատասխանատուությունը դնելով անդլիսկան կառավարության վրա, նա բնդդում էր ռուսական իրականության առավելությունները հայ ժողովրդի համար (93, 1913, № 154, էջ 255)։

Խոսելով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի առավելությունների և հայերի համար ռուսական հովանու անհրաժեշտության մասին, Համբ. Երամյանը գտնում է, որ Անգլիայի հակառուս քաղաքականությունը ոչ միայն չբացրեց իրական հույսերը, այլև հայերի դեմ դինեղ Եղզզի բորենուն (22, էջ 330)։

«Բեռլինի արակատար,— գրում է ակադեմիկոս Վ. Մ. Խվոստովը ՄՍՀՄ արտաքին օտրծերի մինիստր Ա. Ա. Գրամիկսյի խմբագրությունը հրատարակված «Գիվանագիտություն պատմություն» գրքի երկրորդ հատորում,— հայ ժողովրդի դասլի մասը թողեց թուրքերի լծի տակ։ Պատմությունը ցույց տվեց, որ կառլիսայիստական տերությունների այդ որոշումը հակատագրական եղավ թուրքահայերի համար. այն նրանց մատնեց ֆիզիկական ոչնչացման» (132, էջ 333)։

Բաղմաթիվ հեղինակներ ժամանակին մտոնանշել են Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի կատարած խիստ բացասական դերը հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքում սուլթանական պետականության սահմաններում։ Այդ հոդվածը, որ «տեսականորեն ենթադրվում էր որպես հայ ժողովրդի փրկություն միջոց, գործնականում դարձավ նրա կործանման գործիք» (84, էջ 35)։ Հոդվածը շորս միջոց էր սահմանություններ, հայերի ապահովություն անիշխանական ցեղերից, պարբերական ծանուցումներ պետություններին և նրանց վերահսկողություն։ Անցան տասնյակ տարիներ, բայց սրանցից և ոչ մեկը չգործադրվեց։

Այս՝, քառասուն տարի անց, Եվրոպայի կողմից «պաշտպանյալ» այդ նահանգներն էին, որ դժնդակ հեղնությամբ կոտորածներով սրբվեցին: Նույն իմպերիալիստական Եվրոպան 1915 թվականին ոչ միայն չպաշտպանեց արևմտահայությանը թուրքական սպանիչ հարվածից, այլև ինքն անմիջական մեղսակիցը դարձավ արևմտահայության համապարփակ ողբերգության:

* * *

Բիքոնսֆիլդը կոնգրեսից վերադարձավ որպես հաղթանակած հերոս: Անգլիական շովինիստների՝ ջինգոիստների, ուրախությանը չափ ու սահման չկար: Անգլիայում ցնծությամբ դիմափորեցին նրան (213, էջ 1147): Բիքոնսֆիլդին առ Սոլսբերիին հաջողվել էր ոչ միայն ընդդիմանալ Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական հաջողությանը, այլև Թուրքիայից թոցնել մի յուզալի պատատ՝ Կիպրոսը: Շովինիստական շմուքը համակել էր բուրժուական Անգլիայի լայն խավերին: Գաղութատիրության միջնաբերդը ցնծում էր: Լոնդոնի Չարինգ Կրոսս կայարանի հրապարակում Բիքոնսֆիլդին դիմավորեցին «հաղթական հանդեսով», «չնորհակալական ուղերձներով» նրա «հայրենասիրական ջանքերի համար»: «Երբևք ոչ մի իշխան, ոչ մի կայսր այսպիսի օվաղիտյով չի ընդունվել Լոնդոնում», — գրում էին թերթերը (57, № 121, 1878): Նա հայտարարեց, որ կոնգրեսի արդյունքները «պատիվ կբերեն թագուհուն» և «բախտավոր հետևանքներ կունենան երկրի և Եվրոպական խաղաղության համար» (57, 1878, № 124):

Բիքոնսֆիլդը երեսպաշտորեն հայտարարեց «հաշտության և պատիվ»: Իսկ մի քանի օր անց, լորդերի պալատում արտաստնած իր երկսեռամանոց ճառում պարծենկոտությամբ երկինք էր հանում անգլիական դիվանագիտության հաջողությունը: Անդրադատնալով կովկասյան սահմանին, նա հայտարարեց. «Եթե չմիջամտեինք Ասիայում մեր շահերը պաշտպանելու համար, Թուրքիայի այդ սասը կգառնար կա՛մ անիշխանություն զոհ, կա՛մ Ռուսաստանի որս» (32, էջ 200): Նրա ճառը լի էր հօգուտ թուրքական պետականության.

սուլթանի իշխանության պահպանման մասին փարիսեցիական բացականչութիւններով: Նա լիտիաբար հայտարարեց, թէ մանր ազգութիւնները պետք է իմանային, որ Բեռլինի կոնգրեսը Ռուսքիան բաժանելու համար չէր գումարվել, որ «Ռուսքիայում կարգ ու հանգստութիւն պահպանելու ամենալավ գրաւակներ տալիս է միայն սուլթանի իշխանության պահպանումը»:

Այն ժամանակ դրում էին, որ Ռուսաստանը Բալկաններում կարցրեց հարյուրհազարավոր մարդկային կշանք և միլիոնավոր ռուբլիներ, այնինչ Ավստրիան միայն թանաք ու թուղթ էր ծախսել: Իսկ Անգլիան այդ էլ չէր արել: Անգլիական դիվանագիտութեանը հաջողվեց Բեռլինի կոնգրեսում սեպ խրել ավստրո-գերմանո-սուսական հարաբերութիւններին մեջ: Սկսած Բեռլինի կոնգրեսից սատիճանաբար թուլացան, հետո սասեցին ու վատացան ռուս-գերմանական հարաբերութիւնները: Իտալիայում դժգոհ էին կոնգրեսի արդունքներից. Ավստրիայի հաջողութիւնը խոր հուզում առաջացրեց Իտալիայում: Հոռմում ժողովրդական մեծ ցույց տեղի ունեցավ, որտեղ հանդես եկած Գարիբայդին Տրիեստի բնակիչներին կոչ արեց ապստամբել ավստրիական տիրապետութեան դեմ (53, 1878, № 2152), Ավստրո-Հունգարիայի դիրքերի ամրապնդումն Ագրիաատիկ ծովի ափերին չէր համապատասխանում Իտալիայի շահերին:

Բեռլինի կոնգրեսի արդունքներից Օսմանյան կայսրութեան վերին խավերը զոհ էին: Կայսրութիւնը պահպանվում էր: Մինչդեռ նախօրյակին սուլթանը Ռուսքորի շքեղ սպառանքից և դրախտավայրերից հեռանալու, Ասիա գաղթելու մասին էր մտորում: Նա շարունակելու էր յուրովի, թուրքական ձևով կառավարել իր երկիրը, շահագործել ժողովուրդներին, լափել բյուզեն, վայելել իր հարեմների ցոփ կյանքը (213, էջ 1144—1145):

Սակայն այսօր Արեւմուտքում դանվում են իմպերիալիստական քաղաքականութեանը ծառայամիտ, հաճոյակատար հեղինակներ, որոնք փորձում են համակրանքի խոսքեր շուտիլ օսմանյան բանակալութեան օգտին:

Ամերիկուհի Բ. Նլավիչը վերջերս լույս բնծայած իր «Օսմանյան կայսրութիւնը, մեծ տերութիւնները և նեղուցները»

պրորչեմը 1870—1887 թթ.» զբքում մտդեանացնում է քրն-
նարկվող հարցերը, նրանց մոտենում այսօրվա Քուրքիան
ամերիկյան իմպերիալիզմի ազդեցության ոլորտում պահե-
լու շահերից, փաղաքշում և սիրաշահում թուրքերին պատ-
մական ճշմարտությունների հաշվին: Նրա կարծիքով, բոլոր
կոնֆլիկտներում Քուրքիան թույլ կողմ էր հանդիսանում, թե,
իրը, XIX դարի միջուղային դիվանագիտական խաղում
ամենամեծ ձախորդն էր, և դրա համար նա արժանի էր
պաշտպանության: Նա չի Պաքչնում, սր իր համակրանքը
Քուրքիայի կողմն է (190): «Վուպրոսի խտարիի» ամսագրում
(N 5, 1976) սովետական պատմաբան Վ. Ն. Պոնոմարյովը
գիտականորեն քննադատում է ամերիկյան հեղինակի պրն-
ցումները, ցույց է տալիս, որ նա կորցնում է շափի զգացու-
յալիչունը, կոպիտ կերպով աղափստում պատմական
իրադրությունը: Պոնոմարյովը հիշեցնում է, որ Օսմանյան կայս-
րությունը բազմիցս «երգումներով» խոստացել էր սեֆարմ-
ներ տնցկացնել այն նահանգներում, որտեղ ոչ թուրք ժողո-
վուրդներ էին բնակվում, բարելավել նրանց դրությունը: Այդ
պարտավարություններն, օրինակ, արձանագրված էին ինչ-
պես Փարիզի 1856 թվականի, ալնպես և Բեռլինի կոնգրեսի
1878 թվականի պայմանագրերում, բայց չկատարվեցին:

Բիսմարկը կոնգրեսի արդյունքները բնութագրեց որպես
մեծ ներդրում Եվրոպայի խաղաղության և պետությունների
միջև հարաբերությունները կարգավորելու և ամրապնդելու
դարձում, որ կոնգրեսն «արժանացավ Եվրոպայի շնորհակա-
լությունը» (135, էջ 9), Իրականում կոնգրեսից զո՛հ էին Անգ-
լիան, Ավստրիան և Ֆերմանիան, որոնք սոսանյ պատերազ-
մին մասնակցելու շահեցին: Եթե առաջին երկուսը տերիտո-
րիայ նոր զավթումներ կատարեցին, ապա Ֆերմանիան
ապացուցեց այդուհետև Եվրոպայի գործերում իր վճռական
դերի հետ հաշվի նստելու անհրաժեշտությունը:

Բիսմարկը փորձում էր ապացուցել, որ Բեռլինի պայմա-
նագրի արդյունքները չափազանց նպաստավոր էին Ռուսաս-
տանի համար, քանի որ նա նոր նվաճումներ էր ձեռք բերել
ինչպես Ասիական Քուրքիայում, ալնպես և Բալկաններում,
իսկ թուրքական տիրապետությունը թուլացել էր: Նա դժ-
գոհում էր Ֆորչակովից և ուսական մամուլից, որոնք զո՛հ

չէին Գերմանիայի դիրքից: «Իրականում, — գրել է Բիսմարկը, — Թեոլինի կոնգրեսում չի ելել և ոչ մի ուսական ցանկութեան, որի ընդունմանը չի ձգտել Գերմանիան, երբեմն նույնիսկ անգլիական պրեմիեր-մինիստրի առջև եռանդուն քայլերի միջոցով» (90, էջ 100, 101):

Ինչ խոսք, որ Թուրքիայի անկախութեան ամբողջ խորութեամբ պատկերում էին կատարվածի բուցասական իմաստը: Ասկայն պետական մարմինները մամուլի օրգանների միջոցով անցկացրին այն դիժր, թե ուսական դիվանագիտության կատարած գիշումները շին նսեմացնում Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի աննախընթաց դրական արդյունքները (213, էջ 1144):

«Թուրքիայի հասարակայնությունը վրդովված է եվրոպական շահասեր գիւլտմատիայի դեմ, նա անբավական է մանավանդ Ավստրիայից, որն ամեն անգամ օգուտներ քաղեց» (57, 1878, № 109): Յարական արքունիքը, սլավոնոֆիլները շափազանց դժգոհ էին Անգլիայի ու Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Ֆրանսիայի բռնած հակաուսական դիրքից: Թեոլինի կոնգրեսի արդյունքները պատերազմում հաղթանակած Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության անհոջողությունն էին նշանավորում: Երբ Շուվալովը Բեռլինից վերադարձավ Պետերբուրգ, իր հետ բերելով ստորագրված պայմանագիրը, Ալեքսանդր II-ը նրան դիմավորեց հետևյալ խոսքերով. «Խոստովանեցեք, սակայն, որ կոնգրեսի արդյունքները իրաւ ցավալի են մեզ համար»: Գորշակովին իր ներկայացրած հաշվետվության մեջ Բեռլինի տրակտատը բնութագրել էր որպէս իր աշխատանքային գործունեության ամենասե էջր: Այդ գրութեան վրա ցարր մակագրել էր. «Ինչ համար նույնպէս» (136, հ. 59, 1933, էջ 106—109):

Թուրքիայի պատմաբան, քաղաքականագետ Գ. Ա. Գրադովսկին Բեռլինի կոնգրեսը գնահատել է որպէս «մի դատ հաղթողների նկատմամբ» (116, էջ 90). որ իրականացրին եվրոպական մեծ անբութեանները:

Տասնամյակների ընթացքում, մինչև Հսկաւեմբերյան հեղափոխությունը, ուսական պատմագիտության, քաղաքական-հասարակական հրատարակախոսության մեջ, ինչպէս նաև հետո, սովետական պատմագիտության մեջ շատ է գր-

վել և խոսվել Բեռլինի կոնգրեսում ծափալված դիվանագիտական անցուղարձի, սուսական լիազորներ Գորչակովի և Շուվալովի կատարած սխալների, նրանց անմիտքանության և այլնի մասին: Թուսական գեներլ տարած հաղթանակների և դիվանագիտության ոլորտում ձեռք բերված համեստ արդյունքների ակնհայտ սարքերությունը բազմաթիվ գինվորական և դիվանագիտական հուշերի և այլ գրքերի հեղինակների մղել են առանձին անհատների գործողությունների մեջ փնտրելու երևույթների, իրադարձությունների գրգռապատճառներն ու արմատները: Չըմբռնելով կսուպիտալիստական Եվրոպայի իմպերիալիստական դարգացման օրինաչափությունները, անստեղծելով միջպետական հարաբերությունների բուն էությունը, ուժերի փոխհարաբերությունը, գաղութային պալլիտիկայի քաղաքականության ներքին գույանակները, ոմանք վերագնահատել են դիվանագետների սուբյեկտիվ դերը, ոմանք պիտական, քննական-վերլուծական մոտեցումը նկնդափոխել են՝ կարևորություն աայով դիպվածին, առերևութայինին:

Ն. Կրավչենկոն սխալը օհանում է արդեն այն փաստում, որ Սան-Ստեֆանայի պայմանագիրը չպետք է անվանվեր նախնական, այլ պետք է լիներ վերջնական, ինչը սողանցք չէր թողնի հետագա փոփոխությունների և վերանայման համար (135, էջ 13—15):

Թեև ժամանակին տաղանդավոր Գորչակովը հսկայական քաղաքական փորձ ունեցող դիվանագետ էր, բայց տարիները, ֆիզիկական տկարությունը նրան կերպարանափոխեցին: Թուս հեղինակ Յու. Կարցևը նշում է նրա մոտ առաջացած եսամոլություն, ցուցամոլության, մեծամտության մասին, որ հասուկ էին իշխանի բնավորությանը: «Կարո՞ղ էր արդպիսի՝ իրեն սպառած և սմբած մարդը լինել այն պատմական իրադարձությունների բարձրության վրա, որ ամպրոպի ամպի նման շարժվում էին Թուսաստանի վրա».— հարց է տալիս այդ հեղինակը.— «Զբաղված բացառապես ինքն իրենով, արտաքին քաղաքականության գործերում իշխանը տեսնում էր միայն այն շրջանակը, որի մեջ գծագրվում էր իր անձնավորությունը: Բիսմարկին նա համարում էր իր աշակերտը և նրան չէր ներում իրեն դերադանցելու համար: Իր

ենթականերից նրա աչքի փուշն էր դարձել ն. Պ. Իգնատևրո.
— գրում է Կարցեր (133, էջ 4):

Սովետական պատմաբան Ս. Բուշուեր նշում է, որ Բեռլինի կոնգրեսում բացակայում էր անհրաժեշտ համաձայնեցվածությունը կանցլեր Գորչակովի և Շուվալովի միջև: Վերջինս ղեկավարվում էր բացառապես անձնական շահագիտական մոտիվներով: Իսկ Գորչակովը ծեր էր, 81 տարեկան, հիշողությունը կորցրած, և իր հիվանդ վիճակի պատճառով չկարողացավ նույնիսկ ներկա գանձել կոնգրեսի բոլոր նիստերին (99, էջ 106):

Գորչակովը հիվանդության պատճառով մասնակցեց կոնգրեսի միայն երեք նիստի: Սովետական պատմաբան Ս. Բելյաևը գրում է, որ Շուվալովն էր փաստորեն գլխավորում սուսական պատվիրակությանը, իսկ նա «ամենևին չէր համապատասխանում գիվանազետի դերին, որը պետք է արիաբար և խելոք կերպով պաշտպաներ սուսական արտաքին քաղաքական շահերը» (89, էջ 427):

Բորբիկովը քննադատում է Գորչակովին, որն արգելակար էր, կորցրել էր ճիշտ և արագ կողմնորոշվելու ունակությունը, թեև պահպանել էր արտաքինն ու պերճախոսությունը: «Մերության հասած գիվանազետները, — գրում է նա, — առանձնապես եթե նրանց գործունեությունը հասել է փառքի գագաթնակետին, վտանգավոր են նրանով, որ չափից ավելի են վախենում վարկաբեկվելուց և դառնում են անվրձնական ու դիշողական» (153, հ. 153, 1913, էջ 80—81): Բորբիկովը Շուվալովին նույնպես քննադատաբար է վերաբերվում: Սա չափից ավելի ինքնավստահ էր և ծայրահեղ փոփոխական բնավորությամբ, որի հետևանքով հեշտություններ էր վրա էր վերցնում դժվար լուծելի խնդիրներ, նույն արագություններ էլ գիշումներ էր անում, չըմբռնելով դրանց կարևորությունը: Միաժամանակ նշում է, որ այնպիսի փորձված գիվանազետ, ինչպիսին թուրքական գործերին քաղատեղյակ Իգնատևն էր, չմտցվեց Բեռլինի կոնգրեսի սուսական պատվիրակության կազմի մեջ (153, հ. 153, 1913, էջ 80—81):

Ոչ պակաս բացասական նշանակություն ունեցավ այն հանգամանքը, երբ սուսական պատվիրակությունը որևէ

վերջնական որոշում ընդունելուց առաջ Բեռլինից նարցում էր անում Պետերբուրգ՝ Ալեքսանդր II-ի վերջնական կարծիքն իմանալու համար: Մինչդեռ անգլիական պատվիրակությունը գլխավորում էր լիբրավ լիազորություններով օժտված պրեմիեր-մինիստր Բիքոնսֆիլդը, սրն ինքն էր վերջնական որոշումներ կայացնում իր գլխավորած կառավարության անունից:

Ռուս պատմաբան Ս. Փիգարյովը քննադատում է Պ. Ա. Շուվալովին, գտնում է, որ նա չէր կարող հաջողություն սնենալ դիվանագիտության մարզում, քանի որ մշտապես աշխատել էր ոստիկանությունում՝ օբերստտիկանայի մինչև ժանդարմերիայի պետի պաշտոնը: Նա գտնում է, որ Շուվալովի հակումները, ինչպես նաև երրորդ բաժանմունքը, ոչ մի ընդհանուր բան չունեին արտաքին քաղաքականության նարցերում Ռուսաստանի շահերի հետ: Պետականի պաշտոնը պատկերացրած Շուվալովին Լոնդոնից Բեռլին աղարկելը: Արևելային «հարցի լուծմանը» նրա մասնակցությունն այնպես էր նրբին և կրթված դիվանագետներին՝ Բիքոնսֆիլդի կամ Բիսմարկի մրցակցություն պայմաններում, Փիգարյովը համարում է կոպիտ սխալ: Շուվալովն «իր ամբողջ դարը անդկացրել էր ոստիկանական վարչության բնագավառում» և չէր կարող հաջողության հասնել հանուն Ռուսաստանի, եզրակացնում է Փիգարյովը (125, էջ 525):

Փոքր Ասիայի քարտեզը վաստ գիտեին ոչ միայն Գորչակովը, այլև նրա ղինվորական խորհրդականները: Նրանք ուղղակի ծանոթ չէին կովկասյան բանակի ազգական գործողությունների մանրամասներին (85, էջ 100):

Փոքրասիական քարտեզի իմացությամբ բուլսրովին չէր փայլում նաև Բիքոնսֆիլդը: Երբ Սուլթերին Շուվալովից իմացավ, որ ասիական սահմանների վիճելի խնդրի լուծումն ստանձնել են Գորչակովն ու Բիքոնսֆիլդը, սարսափահաշք բաղականչեց. «Թայց, իմ թանկագին կոմս, Բիքոնսֆիլդը չի կարող այդ բանակցությունները վարել, նա երբեք չի սեսել փոքր Ասիայի քարտեզը» (136, հ. 59, 1933, էջ 107): Սակայն դա չխանգարեց Բիքոնսֆիլդին օգտվել Գորչակովի անփութությունից և կովկասյան սահմանագիծը սրտելիս դժվարություններ հարուցել Ռուսաստանին, պաշտպանել Ռուսիային

և վնասել հայ ժողովրդի կենսական շահերին (147, էջ 52):

Ա. Անուշինը հաստատում է այդ եղելությունը նա գրում է, որ իշխան Գորչակովը, «ծերունական ցրվածություն» պատճառով, Քեռիների կոնգրեսի վերջին նիստերից մեկում, որտեղ չէր էլ քննարկվելու Փոքր Ասիայի սահմանների խրնդիրը, անպտույտությամբ անդլիացի դիվանագետ Օտտո Ռոսսելի սուղև պատգամ է փոքրասիական ապամաճակատի դիկտորական քարտեզը՝ Վերջինիս վրա ցույց էին տրված ոչ միայն սուս-Քարթլիան նախապատերազմյան, այլև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով որոշված և դրանից հետո նախատեսվող հնարավոր գիջումների սահմանագծերը (85, էջ 62): Գաղտնիքը պարզվում է անգլիական դիվանագետների, որոնք շտեպնված չամատությամբ պնդում են հոգուա Քարթլիայի սահմանադիր հաստատելու վրա:

Սրբ Գորչակովը փորձում է հակառակն ապացուցել, դիմում է քարտեզին և, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով քնդունված սահմանագիծը ցույց տալով, հաշտարարում, թե Բիքոնսֆիլդը համաձայնել էր դրան իրենց հանդիպման ժամանակ, վերջինս վկայակոչում էր անգլիական քարտեզի վրա արտանկարված սահմանագիծը և ցինիկաբար բացականչում, թե Գորչակովը բոլորովին այլ բան է տեսնում: Այս խրնդիրը չորովի է բացատրում անգլիացի պատմական Մեդլիկոսը: Նա գրում է, որ միմյանց չըմբռնելու պատճառով ոմանք բացատրում էին երկու պետական գործիչներին՝ Գորչակովի և Բիքոնսֆիլդի, ծերությունը: Հետո ավելացնում է, թե Ալաշկերտի չորչը ծավալված վեճի ժամանակ պարզվեց, որ մեծ տարբերություն կար ուսական և անգլիական քարտեզների միջև (201, էջ 119—120): Նա գրում է, որ վերջուպես հանձնարարվեց Շուվալովին, Սուլաբերին և Հոհենլոեին՝ առ վերջնական հղրակացություն սահմանային հարցի վերաբերյալ: «Հոհենլոեն առաջարկեց մի կոմպրոմիսային գիծ, որն անցնում էր մյուս երկուսի միջև, և Շուվալովն ընդունեց այդ սահմանագիծը, այսպիսով լուծելով խնդիրը».— գրում է Մեդլիկոսը: «Ոչ որ մեզանից չգիտեր, թե զա լիարժեք սահմանագիծ էր, թե ոչ, — գրում է Հոհենլոեն:— Հայաստանի այդ մասին վերաբերող քարտեզներն այնքան անփուլթ և հակասական էին դժված, որ չափազանց դժվար էր դրանցով

որտեղ սահմանները (201, էջ 119), Հայաստանի սահմանների շուրջ տեղի ունեցած միջադեպը նկարագրում է նաև Անդրե Մորուան՝ Գիդրանկիին նվիրված իր գրքում (Кариера Авангарда, էջ 357—359)։

Այս միջադեպն էր սրածառը, որ Սոյսերիին և Շուփուրովին հանձնարարվեց պարզաթյուն մացնել վեճի մեջ, ճշտել սահմանագիծը Անգլիացու համառությունից հետո, Հոհենլոեի միջնորդ մասնակցությամբ ինդիքը լուծում ստացավ արդեն զուտ մեխանիկորեն, քսրակույտ վրա սեկտից մի սահմանագիծ, որն անցնում էր Սան-Մաեֆանսյի պայմանագրով հաստատված գծի և ռուսական բարակղի վրա նախատեսված հնարավոր ծայրահեղ գիշումների գծի միջով։ Այսպես, նոր սահմանը վիճելի տերիտորիան կիսեց հսկայաքամ մասերի, մի հսկայական տարածք թողնելով Քուրբուային (136, հ. 59, 1933, էջ 108)։

* * *

Ինչ խոսք, ռուս-ֆուրբաիան պատերազմում սուսական գեներալ տարած հաղթանակի, բալկանյան ժողովուրդների հակաֆուրբաիան ապստամբական պայքարի բուն պոսթկոմունիստի վերստիպը շղթայվեց Անգլիանի կոնգրեսի որոշումներով։

Անգլիանի կոնգրեսը կամայականորեն մոտեցավ բալկանյան ժողովուրդների բնականոն ձգտումներին։ Ազգային հարցը Բալկաններում չլուծվեց. Բոսնիայի և Հերցեգովինայի օլադոնները բաժին դարձան Ավստրո-Հունգարիային, իսկ Մակեդոնիայի սերբերն ու բուլղարները մնացին սուլթանի տիրույեություն սակ։ Հունական թագավորությունում ապրում էր ամբողջ հույն ժողովրդի կեսից պակասը։

Եվրոպական տերությունների բուրժուակալվածատիրական կառավարություններն իրենց կամքն էին պարտադրում ժողովուրդներին։ Այդպիսին էին դարաշրջանի հատկանշական պայմանները, այդպիսին էր ումերի փոխհարաբերությունը։ Բուրժուական-պրոգրեսիվ, ապստամբական և դեմոկրատական-ազատագրական շարժումների դարաշրջանում երկարատև, հոգնատանջ, բայց և համառ կռիվների, անթիվ ու անհամար զոհերի միջոցով ժողովուրդները

թոթափում էին օտարերկրյա տիրապետողների լուծը, գրոհում միջնադարի ամրոցները, բայց արդյունքը տնօրինելուն հավանում էին աշխարհի հզորները: Նրանք դիվանագիտության և սազմական ուժի միջոցով ասպարեզ էին իջնում իրենց տնտեսական ու քաղաքական շահերին համապատասխան տերիտորիաները վերածնելու, ազդային և էթնիկական սկզբունքները ռանահարելու միջոցով ազդեցության ոլորտներ հաստատելու, իմպերիալիստական քաղաքականություն իրականացնելու համար:

Անգրադաճանալով միջազգային հարաբերություններում Քեոյինի կոնգրեսի խաղացած դերին, Ֆ. Էնգելսն իր «Ռուսական ցարիզմի արտաքին քաղաքականության մասին» հոլանի հոդվածում նշում է, որ նրա ընդունած որոշումները հսկայական տեղաշարժեր էին նշանավորում Եվրոպայի և Ասիայում: Ասիայի քաղաքական կյանքում: Ռուսիան, Սերբիան, Չինոպորիան անկախ դարձան, Թուրքաները խլվեցին թուրքերից և զինաթափվեցին, Բուլղարիան և Արևելյան Ռուսիան թուրքական վասալությունից անցան Ռուսաստանի հովանու տակ, ետ վերադարձվեց 1856 թվականին կարգված Բեսարաբիան: Ռուսաստանը նոր, կարևոր հենակետեր նվաճեց Հայաստանում: Ավստրիան, զավթելով Բոսնիան, պարձավ Թուրքիայի բաժանման մասնակից և սերբերի միավորման ու անկախության անխուսափելի հուկառակորդ:

Եթե էլզասլոթարինդիական հարցը Ֆրանսիային հրեց Ռուսաստանի դիրկը, ապա արշավը Կ. Պոլսի վրա և Բեռլինի պայմանագիրը Ավստրիային նետեցին Բիսմարկի դիրկը: Մայրցամաքի խոշոր տերությունները բաժանվեցին երկու մեծ, մեկը մյուսին սպառնացող լազերի. Ռուսաստանը և Ֆրանսիան՝ մի կողմից, Գերմանիան և Ավստրիան՝ մյուս կողմից: Սրանց շուրջը համախմբվում էին փոքր պետությունները: Սա միաժամանակ ցարիզմին զրկում էր Կ. Պոլսը նվաճելու վերջին, վճռական քայլից, որը կհասցներ համաշխարհային պատերազմի: Այս խնդրում էական էր Անգլիայի դիրքը (1, հ. XVII, մ. II, էջ 33):

«Թողնելով շուծված կոնֆլիկտների կարևորագույն հանգույցները Բալկաններում՝ սերբերի վերջնական ազգային

միավորումը, որոնց զգալի մասը մնաց Ավստրո-Հունգարիայի սահմաններում, մակհզոնական, կրետա-հունական, հայկական հարցերն ու թուրքական կայսրության քրիստոնյաների ընդհանուր հարցը, և սրելով ուսումնասիրական ու սերբ-բուլղարական մրցակցությունը, Բեռլինի տրակտատը դարձավ ելակետային, իսկ Բալկանները՝ կոնֆլիկտների օջախ, որը էապես նպաստեց 1914—1918 թթ. առաջին համաշխարհային պատերազմի ծագմանը», — գրում է սովետական պատմաբան Ս. Գ. Սկազկինը (122, հ. 1, էջ 232)։

Բեռլինի կոնգրեսից չետո ուսուցերմանական հարաբերությունները բնակոխեցին սառեցման փուլը։ Բիսմարկը նախապատրաստեց և իրականացրեց ավստրո-գերմանական դաշինքը։ 1879 թվականի հոկտեմբերին ստորագրվեց ավստրո-գերմանական համագործակցության պայմանագիրը։ 1882 թվականի մայիսի 20-ին այդ պայմանագրին միացավ նաև Իտալիան, որի դժգոհությունը Ֆրանսիայի կողմից Թունիսը գրավելու փաստից՝ ճկունորեն օգտագործեց Բիսմարկը։ Առյակ դաշինքը ձևակերպված էր։

Մարքսը բազմիցս նշել է թուրքական հարցի լուծման կապը եվրոպական պատերազմի հնարավորության հետ։ Նա դատում էր, որ «կառավարություններն իրենց հնաձև դիվանագիտությամբ երբեք չեն լուծի այդ դժվարությունը։ Թուրքական, ինչպես և բազմաթիվ այլ խնդիրների լուծումը բաժին կընկնի եվրոպական հեղափոխությանը», — եզրակացնում էր նա (1, հ. IX, էջ 395)։

Այսպիսով, Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան ամեն կերպ խոչընդոտեցին Ռուսաստանի ակտիվ մասնակցությունը և նրա օգտին արևմտահայության քաղաքական դրություն բարելավմանը։ Վերջին դեպքում կշահեր Հայ ժողովուրդը, ուստիսան պետության հովանու տակ առաջին հերթին կապահովվեր նրա ֆիզիկական գոյությունը, նրա համար կստեղծվեին անտեսական և կուլտուրական ավելի ապահով, արագ զարգացման պայմաններ։

Սակայն խնդրի նման լուծումն անհարկ էր իմպերիալիստական Արևմուտքի պլաններին, միջպետական ախոյանություն շահերին։ Եվրոպական կառավարությունների համար հայկական հարցը սոսկ մի միջոց էր ուզած ժամանակ

Օսմանյան կայսրության գլխին մահակը պահելու, նրա ներքին դործերին միջամտելու համար Հայկական հարցը լուծելու և ոչ մի մտազրույթուն չունեին աշխարհի վերաբաժանման, նոր գաղութների նվաճման համար գոտեմարտի բռնված մեծ սերույթունները:

Ահա թե ինչու միջին-արևելյան հակասությունները, մասնավորապես սոուս-անգլիական մրցակցության հետևանքները շափազանց ցավալի եղան: 90-ական թվականներին հայերի կատարածները՝ զանգվածային և անհատական, գործան թուրքական քաղաքականության սկզբունքներին մեկը» (144, 12.XII.1912):

Սան-Ստեֆանոյի և Սեուլիի պայմանագրերով, համապատասխանաբար նրանց 16-րդ և 61-րդ հոդվածներով սկիզբ է առնում հայկական հարցի դիվանագիտական պատմությունը: Արանցով սկիզբ էր դրվում հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում եվրոպական դիվանագիտության օգնությամբ թուրքական լուծը թոթափելու, ժողովրդի միավորումն իրականացնելու, սեփական պետականության ստեղծելու մտայնությանն ու գործելակերպին, որը շարունակվեց մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմն ու նրա ավարտը 16-րդ և 61-րդ հոդվածները, նրանց հիմքի վրա կատարված տեսություններն ու ենթադրությունները, սպասումներն ու նախագծումները տասնամյակներ շարունակ օրորելու էին հայկական ազգային ու ազգայնական կուսակցություններին, նրանց հետևից ընթացող մարդկանց թվալու էին իրագործելի, բայց մնալու էին և մնացին անօգուտ թղթի կտորներ, բացի վնասից ոչ մի լավ բան չտալով բաղձաշարչար հայ ժողովրդին:

Այնուամենայնիվ, այդ պայմանագրերում արձանագրված կետերը 1878 թվականից մինչև XX դարի 20-ական թվականները հայկական ազգային շրջանների, կուսակցությունների համար դիվանագիտության օգնությամբ թուրքական ծանր բևռը թոթափելու իրական ազդակներ էին համարվում բուկանյան նախօրինակների կրկնման հնարավորության լավատեսական սպասումների շնորհիվ:

Սակայն այլ բան էին Ռալիանները, XIX դարի սոցիալ-քաղաքական պայմանները, միանգամայն ուրիշ էին Արևել-

յան Անատոլիան, Արևմտյան Հայաստանը, XX դարի իրա-
գրությունը և սերությունների իմպերիալիստական քաղաքա-
կանությունը: Այլ բան էին ցանկությունը, ննարավորություն-
ները, մեկ այլ բան՝ սեռականությունը, ազատագրական
շարժումների և եվրոպական դիվանագիտության փոխհարա-
բերությունը, ումերի հարաբերակցությունը իմպերիալիզմի
գարաշրջանում:

XX դարի սկզբից հայ ժողովրդի ազատագրությունն ու
փրկությունը աղերսվեցին սուսական պրոլետարիատի, նրա
հեղափոխական դոս մարտերի և հողթանսկի հետ: Միայն
սովետական իշխանությունը հայ ժողովրդին ննարավորու-
թյուն տվեց ունենալու իր հայրենիքը, բնթանալու սոցիա-
լիստական վերածնության ուղիով:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

ԲԵՌԻՆԻ ԿՈՆԳՐԵՍԻՑ ՀԵՏՈ

Կոնգրեսի որոշումների որևէագույնից հայկական ընդամասըում: Վիճարանությունները Ա. Պոլսի ազգային ժողովում: Առաջին վերագնահատումներն ու հիստորիությունները: Գաղթը դեպի Ադրբեյջան: Սուլթանը Համիդի ծրագրած հակակոլոնիալ քարաքարկանությունները: Չարլոսի շրջանի սկիզբը: Շարժում դեպի «եզիկը»: Սեփական ուժերին կաժնեղու մտայնությունը: Արևմտաեվրոպական վիվանագիտություն խաղերը շարունակվում են:

Բեռլինի կոնգրեսի որոշումներն իրարամերձ սրամադրություններ հարուցեցին, նոր սպասումների ու հիասթափությունների, քննարկումների ու վերադասահատումների ալիք բարձրացրին հայկական միջավայրում: Եվրոպական դիվանագիտությունը մերժեց արևմտահայերին ինքնավարություն շնորհել, իսկ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը ձեռնամուխ եղավ հայահայտած լայն ծրագրի իրականացմանը:

Թեև ինդրի էությունը խորապես ըմբռնող մարդիկ կատարվածը որակեցին որպես ձախողում, բայց Կ. Պոլսի վերնախավի ազգային ջոջերը, հարցի հարուցման անմիջական մասնակիցները, սկզբում փորձեցին 61-րդ հոգվածի երաշխիքները ներկայացնել որպես մեծագույն հաջողություն, պաշտպանվելով քննադատության հարվածներից: Կ. Պոլսի հայոց մայր եկեղեցին լցված էր բազմություններ, երբ Բեռլին-

ւից ձեռնունայն վերագարձած երիմյանն իր սուպսուրու-
 թլւաններն էր պատմում կոնգրեսի մասին: Նրա խոսքը կա-
 ուցված էր հարիսայի օրինակի վրա, ապրոված էր այն
 պաղափարով, որ օտարների վրա այլևս հույս չպետք է գնել:
 որ ժողովուրդը կազատագրվի ղենքի ու իր բուզուկի ուժով:
 երիմյանը շարագրեց իր հաժախամբք, որ հետագայում
 դարձավ մի թեւովոր խոսք, բազմիցս կրկնվելով գրավոր
 գործերում, անցնելով բերներիւն: Նա պատմում էր, գնացի
 Եվրոպա. Բեռլինում գրված էր մի մեծ սղոյնձ, մեջը լիքը
 հարիսա, գալիս էին զանազան ազգերի պատվիրակները եր-
 կաթի շերեփներով և հարիսայից վերցնում ու գնում... բուլ-
 դարը, սերբը, դարառագրին (չեռնագործին) — բոլորն էլ վերց-
 րին իրենց բաժինը: Երբ հերթը հասավ հայերիս, ձեռքիս
 ազերսաթուղթը ցույց տալով, աղաչեցի, որ ամանս հարիսա
 յցնեն: Այնժամ կաթսայի դիխին կանգնած մեծավորները
 հարցրին, թե ո՞ւր է շերեփս: Հիրավի, այստեղ հարիսա է
 բաժանվում, բայց շերեփ շունկոզը չի կարող նրան մոտե-
 նալ: Այսուհետև իմացիր, եթե շուտով այդ հարիսան նորից
 բաժանվի, այնժամ առանց շերեփի չգաս, քանի որ նորից
 պարապ ետ կգաննաս: երիմյանն ասում էր, որ բուլղարների
 ու չեռնագործիների վրա կախված սրերից «արշուն կվա-
 գերս: «Այնժամ դարձրի երեսս և իբր թե կփնտրեի իմ «գեյ-
 թունցի, սասունցի և մշեցի քաջերս»... որպեսզի «նոցա ար-
 յունտս թորերը եվրոպացոց աչքը խոթելով բարձրաձայն
 աղաղակեի, թե՛ տեսեր, ահա, հոս է շերեփը: Քայց չկար... Մի
 ազերսաթուղթ ունեի ձեռքիս, տն ալ թրջվեց ու հարիսայի
 մեջ մնաց, ուստի եկած եմ սլոպիս գատարկաձեռն... ահ,
 շերեփները. ատոր մասին մտածեցեք» (8, № 7, 1886):

Բեռլինի կոնգրեսից անմիջապես հետո Ներսես Վարժա-
 պետյանն ասում էր. «Կրնայինք բակ թե Եվրոպիո զգացումն
 մեր կողմն էր. զգացո՞ւմ ավաղ, առաջուց գիտեի, թե այս
 դարուս մեջ շահը միայն կխոսի և մանավանդ շահը միայն
 պիտի խոսի այն ծերացյալ ու գործոց մեջ կարծրացյալ քու-
 դաքագիտաց ակումբին մեջ, որ պիտի գումարեր ի Բեռլին»
 (10, նիստ Ծ, 21.VII.1878, էջ 65): Անգլիասեր քաղաքակա-
 նությանը տուրք տված Հովհաննես Մկրտչյանն արդեն 1878
 թվականի հուլիսի 18-ին իր մի նամակում խոստովանել էր,

որ «Իբրոնսֆիլդի հրեամիտ քաղաքականության և Լայպրոդի թրքամոլության գոհ զնաց հայոց խնդիրը»: Նա գրում էր այն մասին, թե Անգլիան կառչում էր Թուրքիայից, որպեսզի «առավել ևս ինք հաստատություն գտնե Հայաստանի մեջ» (56, էջ 115):

Կ. Պոլսի վերնախավի մտայնության մեջ ձևավորվեց երկու ծայրահեղ տեսակետ: Մի մասն այն կարծիքին էր, թե պատրիարքը և իր համախոհները «գիտամաք այս ձևը տվին հայոց խնդրին՝ որպեսզի չհաջողի կամ անկատար մնա. ըսել կուզեն թե դավաճանություն գործված է»: Մյուս մասը, ընդհակառակն, հարցականի տակ էր դնում խնդրի արժարժման անհրաժեշտությունը, պնդելով, թե դա «հայոց ազգին խնդիրը չէ, այլ պատրիարքն հնարած է գալն. ազգն իր վիճակեն գոհ է, պատրիարքն է վեր ի վայր հուղողը գայն» (10, նիստ Ե, 21.VII.1878, էջ 68):

Այս տեսակետները բախվեցին ազդային ընդհանուր ժողովի նիստերում, որտեղ ամիսներ շարունակ չէին դադարում վեճերը և քննարկումները: Ատենադրություններից իրազեկ ենք դասնում, որ հայոց ընդհանուր ժողովը միաձայն մերժեց այն մեղադրանքը, թե Ներսես պատրիարքն էր առաջ քաշել հայկական խնդիրը, առանց ազգի պիտության ու ցանկության (10, նիստ Ե, 21.VIII.1878, էջ 74): Ժողովը որոշեց ընտրել մի նախաքննիչ հանձնաժողով, որը համապատասխան ուսումնասիրություններից հետո պետք է տար իր կարևորագույնը հայկական խնդրի հետ կատարվածի մասին: Օգոստոսի 4-ի նիստն անցավ ազմուկ-ազազակի պայմաններում:

Վեց հոգուց բաղկացած մի հանձնաժողով ընտրվեց, որի մեջ ընդդրվեցին երեք հսգևորական և երեք աշխարհական. որոնք պետք է պարզություն մտցնեին վիճելի հարցերում: Հանձնաժողովը, ծանոթանալով Ներսես պատրիարքի բոլոր թղթերին ու գրություններին՝ կառված հայկական հարցի հարուցման հետ, գաավ, որ նրա դարձողությունները «արժանի են վստահության և շնորհակալության» (10, նիստ Բ, 22.IX.1878, էջ 133):

Երեսփոխան Քափամաճյանը, խոսք վերցնելով, ընդգրծում էր, որ կոնգրեսը չի ընդարձակել «ազգի խնդրածին» և

«սայթմանի գերիշխանութեան և եվրոպական տերութեանց հակադրութեանը ներքե Հայաստանի համար ինքնօրինութեան» չի շնորհել, նա առաջարկեց «գծգոհութիւն հայտնել կոնգրեսի որոշման դեմ», որպեսզի չկարծվի, թե հայ ազգն անտարբեր է իր շահին (10, նիստ Ե, 21.VII.1878, էջ 69):

Ամբրոսիոս վարդապետը պահանջում էր պարզաբանել, թե էջմիածնի վեհապետը կաթողիկոսն ինչ պատասխան էր տվել նրան հղված գիմումին:

Նրեսպոսիան Պեկեյանը գտնում էր, որ «սա անպիտան զրութիւններով մեր վիճակը կեղծեցինք՝ խաբեցինք» կոնգրեսին: Նա առում էր, թե «մենք մեր Շիվանդութիւնը կեղծեցինք, ուստի սրված զեղն ալ կեղծ էր»: Նա գտնում էր, որ «մեր պատրիարքը ետրված է, խաբված են նաև անոր զործակից եպիսկոպոսոնք» (10, նիստ Ե, 21.VII.1878, էջ 70): Պեկեյանի հարցազրույցների շարք կրթերը բորբոքվեցին:

Այդ նիստերում Պեկեյանն ապացուցում էր, որ կոնգրեսը ոչ թե քննարկեց հայկական հարցը, այլ վերտնայեց Սահմանադրության գաշնագրի 16-րդ հոդվածը որոշ տերութիւնների «շահին համաձայն», «ստանց նկատողութեան ասնելու հայաց ամենագտն վիճակը»: Նա եզրակացնում էր. «ցավալի է, որ խմբադրյալ այդ 61-րդ հոդվածը հետի է ազգին ազատիցը դործնական և անմիջական ազդու գործան ըլլալի, մինչդեռ 16-րդ հոդվածը զուրկ չէր այդ հանգամանքներին» (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 177): Նա փորձում էր ապացուցել, որ հայոց հարցն անկեղծորեն, որոշակիորեն չէր զրվել տերութիւնների զիվանագետների ֆորումի առջև: Նա ներսեսին մեղադրում էր այն բանում, որ նա խաղալիք էր դարձել Բ. Գուան ձեռքում, «կոնգրեսին բնավ կամք չներկայացուց պաշտոնապես»: Պեկեյանը էֆենդու քննադատութիւնը հանդում էր երեք կետի. ա) նրա կարծիքով, ազգի կամքը օրինավոր և հանդիսավոր կերպով չէր հայտնվել Եվրոպային. բ) «տարբեր կամք էր» հայտնվել Եվրոպային, իսկ կոնգրեսին «բնավ կամք չներկայացրին պաշտոնապես». գ) քաղաքական սխալներ գործեցին, մերթ այս և մերթ այն քաղաքականութեան հետեւելով, սրով ներկային մեջ մեկմեկու հետ մրցող երկու հոսք քաղաքականութեանց ալ վստա-

Հուլիսունն ու համակրութիւնը կորսնցուցին» (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 159):

Պեկեյանը, հիշեցնելով 1876 թվականի դեկտեմբերի 10-ին պատրիարքին տրված հանձնարարականը, նշում էր, որ այն խաղաղ ճանապարհով Երեւելյան հարցը լուծելու սուղութեամբ տերութիւնների ներկայացուցիչներին դումարած դեսպանաժողովին էր արված, այլ պայմաններում: Մինչդեռ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո միանգամայն այլ իրադրութիւն էր և անհրաժեշտ էր, որ ազդեցիկ ժողովը նոր հանձնարարական արտոններ ներսես պատրիարքին: Նրա ասելով, վերջինս խուսափել էր ժողովի միջոցով դործել: Նա անօրինական էր համարում, որ պատրիարքը խուսափել էր 1878 թվականի Հունվարից մինչև Հունիսի 14-ը՝ Բեռլինի կոնգրեսի բացման հաջորդ օրը, նիստեր գումարել, կոթնելով սարբեր պատճառարանութիւնների (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 161—166):

Այս երեսփոխանը հիշեցնում էր, որ Օսմանյան կայսրութեան ուրիշ ազգեր «զենք առնելով և ապստամբելով» իրենց ցավերն ու հանրական կամքը Եվրոպային հայտնեցին: Իսկ «մեր ազգն՝ որ ոչ զենք առավ և ոչ ալ կուղե երբեք զենք առնել, պետք է որ օրինավոր և հանդիսավոր կերպով իր ցավերը իմացներ և իւր իսկական կամքը հայտնէր կոնգրեսին»: Նա գտնում էր, որ ազգի կամքը պետք է հաստատվեր և վավերացվեր ազգային երեսփոխանական ժողովի կողմից և պաշտոնապէս հանձնվեր թեռլին մեկնող Կարաթեոզորի փաշային (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 168—169):

Ներսես պատրիարքը փորձում էր ապացուցել, որ քննադատողները խղճմտանքից կզոզան, եթէ իմանան, «թէ ինչ սուրբ հայրենասիրութեամբ վառված էին» դործ անողները «առանց որեէ փառքի կամ համբավո ակնկալութեան», որ նրանք գերադասեցին «զոհել իրենց շահն ու անձը, քան թէ նշանախնայ մը զոհել ազգային ծրագրին»: Նա ցույց էր տալիս, որ ազգային դատին լծված մարդիկ դործում էին «արհամարհելով դժվարութիւններն ու վտանգները»: Նա հերքում էր ոմանց այն մեղադրանքը, թէ հայկական հարցը հնարել էր ինքը՝ պատրիարքը, թէ իբր «ազգը շունք մասնակցութիւն» (10, նիստ Ծ, 21.VII.1878, էջ 66—67):

Ներսես պատրիարքը պարզում էր իր ծրագիրը, ասելով: թի նա «Հայաստանի մեջ հայոց վարչության» խնդիր էր դրել: Գիճեկով երեսփոխաններին, նա ասում էր. «ըսեք, ազգին խնդիրը չէ՞ այն, որ ներկայացուցի»: Նա ցույց էր տալիս, որ նույն երեսփոխաններն իրեն չէին ների, եթե ինքը ձեռքերը ծալած նստեր այն պահին, երբ Եվրոպան դատվում էր Թուրքիայով, Արևելյան խնդրի քննարկմամբ: Նրա կարծիքով, դա պետք է արվեր «գեթ անոր համար, որ Եվրոպա պիտան թե հայ ազգ մ'ալ կա Արևելքի մեջ»: Նա հարց էր տալիս. «Ըսեք, պիտի ներեի՞ն և պիտի ներեի՞ք, եթե խոչ և խոթ առ ոտն հարկանելով մինչև Եվրոպա շահացունեինք Ազգին ազազակը»: Այդպես շվարվելը նա գնահատեց ազգութեացութուն (10, նիստ Ե, 21.VII.1878, էջ 67): Նրա կարծիքով, չկար և ոչ մի կորուստ: Ընդհակառակն, դրական էր համարում, որ «Հայոց ազգին անունն անցավ հանդիսավոր պաշնագրությանց մեջ», «հարստահարութենե ազատեցան հայերը» (?), «Եվրոպայի ժողովուրդներն ու տերությունները» ճանաչեցին և սիրեցին հայ ազգին, դրվեց հայոց ազազայի հիմքը: Ընդգծելով, որ «մեր խնդիրն անմիջապես և կատարելապես չէ իրականացած», նա հիշեցրեց, թե այդ մասին բողոքել էր Բեռլինի լիազորներին: «Բողոքը տկարին իրավունքն է», — ասում էր նա, և միշտ չէ, որ հաջողությամբ է պսակվում: «Այսպիսի դործեր ոչ մեկ օրվան մեջ, ոչ մեկ մարդու ձեռքով կրնան կատարվիլ: Պատրաստվինք մեր սպազային»: Նա առաջ էր քաշում նոր թեզ. «Նախ չկենանք հոս, Հայաստան երթանք, Հայաստան դրկենք ինչ որ սնինք: ազգին մեջ բանիբուն, տաղանդավոր, ազգասեր, ուսումնասիր և կեղեցականներ, Հայաստան երթան մեր դաստիարակներ, ուսուցիչներ, մեր այնքան վառվռուն կրիտաստրդներ, Հայաստան երթան մեր արվեստագետներ, վաճառականներ, Հայաստան երթան մեր այնքան դժբախտ պանդուխտներ: ...Ոչ ևս աշխատության խափանում, — ասում էր նա. — ուղիներ պիտի բացվին, շրանցքներ պիտի շինվին, գործարաններ պիտի կառուցվին... Հնդկաստանեն, Անգլիայեն, Թուրքիայեն, Ռուսիայեն, Ավստրիայեն ու մինչև Պարսկաստանեն միանան, ձեռք ձեռքի տան բոլոր հայերը» (10, նիստ Ե, 21.VII.1878, էջ 68):

Նա չէր անտեսում, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը Բեռլինում վերանայվեց և 61-րդի փոխվեց անգլո-թուրքական համաձայնագրի կերմոն հետևանքով (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 187): Սեռլինի կոնգրեսից հետո պարզ դարձավ, որ «ամեն ծրագիր, որ կհակասեր ուսուական բազմաքական ձգտումներուն, գուտապարտված էր վիժել իր ծնունդի իւանձարուրքին ժեզ» (56, էջ 109):

Ներսես Վարժապետեանը 1878 թվականի հուլիսի 5(17)-ին լոնդոն՝ Կ. Փափազյանին հղած իր նամակում փորձում էր վերլուծել հայ գիվանդիստության անդրանիկ առաքելության ձախողման պատճառները: Նա նշում էր Հայաբդի թրքամուշուքյունը և նրա տեղեկագրերի սխալ տեղեկություններն անգլիական կառավարությանը, որը «ուաճկուց հաճո բլլալու ձգտեցավ», նրանց չեա գաղտնի «ղաշնադրություն եղավ» (56, էջ 110):

Սեպտեմբերի 22-ին երկար-բարակ վիճաբանություններից, փոխադարձ վերավորանքներից հետո ժողովը որոշեց պահանջել Պեկեյան էֆենդուց իր հիշատակած թղթերը ներկայացնել հանձնաժողովի քննությունը: Հոկտեմբերի 6-ին ներսես պատրիարքը, իր հրամարական ատյու մատուցությունը պարզելով, ժողովում ասում էր. «Ես չեմ կրնար հանդուրժել, որ ազգին համար մտն աչքս տանելով շարաշար աշխատելիս ետև կասկածավոր և դավաճան նկատվիմ ազգին առջև...»: Արդեն «գի անկարելի է ինձ այս վիճակին մեջ այլևս շարունակել» (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 157): Պատասխանելով իր բնոգրիմախոսներին, նա ասում էր. «Դուք կարծում եք, որ մենք ետրեն նար-Պեյին հրահանգ ավինք՝ թե գնա Ռուսիայի գիրկը նեովի և երիմյան որբազանին՝ թե գնա Անգլիայի գիրկը նեովի. դա քաղաքականություն չէր լինի. այլ հիմարություն: Մենք ոչ ոքու գիրկը նեովելու, ոչ մեկին անձնատուր լինելու, ոչ ոքու մասնավոր շահին գործիք լինելու քաղաքականություն չենք ունեցել, այլ միայն մեր ազգային շահերի գործիքն ենք եղել, այն պահպանել ենք ջանացել. և Ռուսաստանի և Անգլիայի հակրնդդեմ քաղաքականության մեջ չեզոք մնալով, այնտեղից մեր ազգային քաղաքականության ոգուտ հանել նկրտած ենք»: Միաժամանակ շեշտում էր, որ «ոչ Անգլիայի քաղաքականությունը կարող

էինք փոխել, ոչ Ռուսաստանինը»: Մրունով նա պատասխանում էր իրեն ներկայացրած մեջ մեղադրողներին, որոնք սպառնացում էին, թե «մերթ այս, մերթ այն քաղաքականութեան հետեւելով» միմյանց հետ մրցող «երկու հզոր քաղաքականութեան վտահատիւներն ու համակրութիւնը կորցրին» (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 181—185):

Միաժամանակ պատրիարքի հաշվետու զեկուցագրում նշված էր, որ անգլո-թուրքական համաձայնագիրը «արգելք եղավ», որ հայ ազգի խնդիրն ամբողջութեամբ նկատողութեան անվեր և եթե այն շլիներ, ապա «տերութիւններ իրենք այդ ծրագիրը պիտի որոշէին» (10, նիստ Ե, 21.VII.1878, էջ 66): Ներսես պատրիարքը վերապահութեամբ էր արտահայտվում 61-րդ հոդվածի մասին, եթե այս հոդվածը մի ցավալի բան ունի, այն է, որ մեր խնդրի լուծումը հետաձգում է, չի կործանում ազգի հուշերը, բայց և չի պակասում անմիջապէս: Նա օրդարանում էր՝ պատասխանելով այն հարցին, թե «ինչո՞ւ սկսեցինք, եթե պիտի շահողներնք». «Երբեք հաջողելու համար,— ասում էր նա,— այն օրեն սկսելու էր» (10, նիստ Ե, 21.VII.1878, էջ 66):

Թեև նա դալիս էր այն եզրակացութեան, որ կոնգրեսից հետո և նրա ազդեցութեան տակ «սկսան ամենք մտածել, թե արդո՞ւմ Ռուսիո պետք է՞ դարձնել մեր աշխ ու հուշը: Միևէն հիմա Ռուսիո մեջ որ ազգ որ հառաջացավ, գատ մարմին կազմեց, և միևէն անկախութեան ելավ, բոլոր Ռուսիո պաշտպանութեան շնորհիվ եղավ...»:

Ներսես պատրիարքը Պեկեյանին անվանեց «դեռ շատ խակ կանգրեսի ոգին բմբռնելու և գործառնութիւններին խելամուտ լինելու» (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 181): «Տեսրք երեսօտխանք, այս առաջին անգամ հայոց ազգը պատգամավորութիւն մը դրկեց Եվրոպա: Կրօնական ազգի մը քաղաքական այս անդրանիկ շարժումը ունեցավ յուր մեծ նշանակութիւնը քաղաքական աշխարհի առջև: Չեր պատգամավորք ներկայացան իբրև կարևոր ազգի մը դեսպաններ»,— ասում էր Նար-Պեյը ազգային ժողովում: Նրա կարծիքով, «միով բանիվ եվրոպական դիվանագիտութիւնը յուրջ ընդունելութիւն մը ըրավ հայոց պատգամավորներուն: Լեսիկա անձնական պատիվ չէր նոցա, այլ պատիվ էր այն ազգին, որ

գիտցավ ժամանակին հանգամանքներն օգտվի, և Եվրոպիոներկայացունել յուր պեսքերը, տենչը, իրավունքը» (57, 1878, № 211):

Խորեն Նար-Պեյր, 1878 թվականի նոյեմբերի 10-ին ազգային ժողովի նիստում վերապատմելով իր և մյուսների առաքելութունների մասին, ասում էր, որ «հայոց պատգամավորութունը չէր կարող գեպքերը հեղաշրջել, չէր կարող փոփոխել իրերի հանգամանքները, ինչպես շկարողացան փոփոխել նույնիսկ զորավոր պետութունների գեսպանները և դիվանագետները այդ Արևոպագոսի մեջ»: Նա հաջողութուն էր համարում, որ առաջին անգամ հայի անունը կրոնականից հեռանալով քաղաքական կերպարանք էր բնորոշում, որ հայկական հարցը դառնում էր միջազգային խնդիր, մանում միջուգգային պայմանագրի մեջ: «Անպատրաստ ազգը գեռ առաջին քայլերն էր արել,— ասում էր նա,— և ինչ որ կարելի էր այն շահեց»: Երա կարծիքով, հայերը աունկ ձևք բերին, իսկ քնության օրենքով անհնարին և «այսօր սերմանել և այսօր բաղձալի հունձքը վայելի»: Նա կոչ էր անում փայտիայել, մշակել այդ աունկը, որպեսզի այն բերք տար, այլապես «կխամրի, կշորանա անհող և ադեռ մշակի ձևքում»: «Ազգն իր ձևքով և դարբնում իր ճակատագիրը»,— ասում էր նա, կոչ անելով «այս դժբախտ ազգի հույսերը ի դիրև շհանենք»: «Քրեական հանցանք է այսուհետև շործելը»,— ասում էր նա (10, նիստ ժԲ, 10.XI.1878, էջ 214—216):

Վեճերն ու քննարկումները, վերադիահատումներն ու փոխադարձ ամբաստանութունները յպարփակվեցին ազգային ընդհանուր ժողովի նիստերում: Երանք դուրս բերվեցին մամուլի էջերը: Սկզբում 61-րդ հոդվածի ոգևորութունն այնքան մեծ էր, որ Կ. Պոլսի բոլոր թաղերում հայ հացթուխը, կոշկակարն ու դերձակը, բախալն ու համալր բորբոքված էին այն հույսով, թե շատ շուտով վեց վիլայեթները պիտի Եվրոպան անջատեր օսմանյան տերութունից, ինքնավարութուն շնորհեր, ուստի գրել, կարդալ ու ֆրանսերեն էին սովորում, որ դիպլոմատիկական տեղ գրավեն երկրի նոր պաշտոնհոթյան շրջանում: Նույնիսկ «հարյուր տարի, երկու դար առաջ որևէ անցազրով կանանն դարձածները և նրանց

սերունդները վերագառնում էին «ազգի ծոցը». հայերեն կին սովորում, որ Հայաստանում կարողանան գեղատուն բանալ կամ պլանտացիա, ֆաբրիկա հիմնել և իրենց սերնդին ուղա- գա պատրաստել» (11, էջ 8): «Մասիս»-ը գրում էր, որ «Բեռլինի դաշնագրության 61-րդ հոդվածը միայն մեկ օգտու մ'ունի, որ առաջին անգամ ուղղակի հարաբերության կհաս- տատն հայոց և Նվրոպիո միջև» (53, 1878, № 2171):

Որոշակի էր գրգռվածությունը «էֆենդիներու դասակար- պին դեմ»: Ինչպես Բեռլինի կոնգրեսից հետո, այնպես և սարիներ անց շատերը փորձում էին անհաջողություն ար- մատները գտնել պատվիրակության անդամների, նրանց զործողությունների մեջ, սուբյեկտիվ հաշիվներ մարբելով՝ նրանց վերագրել գաղտնահանություն, սխալականություն և այլն, միաժամանակ անտեսելով օբյեկտիվ սեպարատիստ- թյան սրուշիչ դերը: Քաղաքական նսխապ էին դարձել ներսես սպարիարքը և նրա աշխտրհական ու կղերական պորձակից- ները: Քննադատների կարծիքով, հայոց սեֆորմների և ինք- նավարության ծրագրերը վիժել էին, քանի որ ներսեսը: Խրիմյանը իրենց անխոհեմ քայլերով պրպել էին կատապա- րությունը, գործել էին ինքնազլուխ, անփորձ զիվանադեաներ էին եղել և հայկական նարոցն անշնորհք ձեռով էին ներկա- յացրել Նվրոպային:

Այն ժամանակ Կ. Պոլսի հայ բնակչությունը հասնում էր 150 հազարի: Կոնգրեսի որոշումների մասին տեղեկանալով: հաղարավոր հայեր հավաքվեցին եկեղեցիներում, բողոքեցին ինքնավարությունը մերժելու դեմ: Հայոց վերնախավի դե- կավարներն անհանգստանում էին, որ հայերի մեջ դժգոհու- թյունը մեծ չափեր կընդուներ և վտանգավոր շարժման կվե- րածվեր (57, 1878, № 115): Սա էր պատճառը, որ հասարա- կական կարծիքը հանդատացնելու նպատակով ներսես սպար- րիարքը հանձնարարեց Մինաս Զերազին՝ յավատեսական զիրքերից ամփոփել ու հրատարակել Բեռլինի կոնգրեսում հայոց հարցին վերաբերող նյութերը (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 187): Սա արվում էր ընդդիմախոսներին ցույց տալու հա- մար, որ որդեգրված ուղղությունը, կատարված քայլերը միանգամայն ճիշտ էին, որ ավելին հնարավոր չէր անել, իսկ

ստացածն, իբր, շափազանց շոշափելի և դրական բան էր: Դատելով Չերազի ձևակերպումներով ու դատողութուններով, տեսնում ենք, որ դա մի փորձ էր պատասխան տալու հակասական իրավիճակից ծագած արամազրություններին: Նրա կարծիքով, 16-րդ հողվածն ապահովություն էր խոստանում միայն ուսական գործի կողմից գրավված Հայաստանի մի մասին, հատկապես Կարինին, Եսկ Բեռլինի հողվածով, դրում էր Չերազը, «Բարձրագույն Գուռը հանձն առավ պաշտպանել հայերն ամենուրեք, ամեն հայաբնակ նահանգի մեջ, ամբողջ Հայաստանի մեջ: Նա հարկադրվեցավ խոստանալ ոչ միայն ուստիկանական կարգադրություն, այլ ամենայն բարենորոգումներ. նա հարկադրվեցավ պատասխանատվություն ստանձնել ոչ Կարինի ներկային համար միայն, այլ Հայաստանի ներկային և ապագային համար»: — բացականչում էր հրճվանքով Մինաս Չերազը (64, էջ 47—48):

Մինաս Չերազը դրում էր. «ուրախ եմ, որ այդս ոչ միայն վնաս չկրից, այլ մեծապես շահեցավ Բեռլինի վեհաժողովեն, որ մենք շատ ավելի շահեցանք Բեռլինի, քան Սան-Ստեֆանոյի մեջ, և անհնար էր ավելի շահել լիզվով ու գրիչով» (64, էջ 8, 17):

Մինաս Չերազը, մեծարելով ներսես Վարժապետյանին, իր գրքույկում գրում էր, որ նա հայութունը կրոնական ժողովրդից վերածեց «բաղաքական աղգի», նրա դատը «ունվեհեր պաշտպանելով» «եվրոպական աշխարհին սուղև»: Այն, Չերազը ոգևորված էր. նա հարց էր գնում. «պեաք է միտքան աշխատիլ հայ հայրենիքին մեջ, օսմանյան ստանին մեջ, եվրոպական աշխարհին մեջ, մեր իրավունքը պահանջերով այն ազգերից, որոնք հայկական խնդիրը ճանաչեցին պաշտոնապես և դարերից ի վեր մոռացված հայ անունն անմահացրին մի հանդիսավոր դաշնագրի մեջ», նրա կարծիքով, Բեռլինի կոնգրեսի որոշումներից «մի ոսկե հանք շահեցինք. մեզ հարկ է խիզախել և հանել ոսկին» (64, էջ 27—29):

«Թե ինչ շահեցինք Բեռլինի վեհաժողովեն» գրքույկը քննադատվեց «Մշակ»-ի էջերում: Տպագրված գրախոսակա-նում ասված էր. «Պատագամավորները վերադարձան, բայց

զծրախտարար ոչ հրանք և ոչ պատրիարքը չգիմեցին ազգին և շնայանեցին նրան ի պաշտօնե թե ի՞նչ գործեցին, ի՞նչ կերպով վարեցին և պաշտպանեցին ազգային դասը, այնպես որ ամբողջ ազգը մինչև ոչոք ևս միայն մասնավոր և արտաքին յուրերի միջոցով տեղեկություններ ստացավ այդ գործի մասին» (57, № 209, 1878):

Հետագա տասնամյակներին Մ. Չերազը գրեց ու տպագրեց իրարամերժ կարծիքներ, հերքեց ու վերանայեց իր սեփականները: Բնորոշ է, որ դարի վերջերին նա իր կրթին շարունակում էր կրել թուրքական մի կրկնորգական մեզալ, որ վաղուց յանդուս էր (47, 1939, № 2(206), էջ 116): Իսկ 1878 թվականի և հետագա տարիների ընթացքում կատարվածի շուրջ գասաղությունները չէին դադարում: Կ. Պոլսում Բ. Գոսներ դեմ-հանդիման մնացած ազգային ջոջերը, անհանդուսացած առաջիկա բարգաշտումներից, հեշտությամբ վերանայում էին իրենց կրեկվա գիմորոշումը, ընկնում ծայրահեղությունների մեջ: Նրանք հրապարակավ մի բան էին ասում, իսկ իրականում այլ բան մտածում: «Բեռլին տեղած ըլլալին» բացի ուրիշ օգուտ չունեցանք, իր հուշատեսարան գաննացած արձանագրում էր Ստեփան Փափազյանը (7, 1907, № 6--9, էջ 150):

Կարճ ժամանակ անց, Գր. Սույանը խոստովանում էր. «Հաջողեցանք 61-րդ հոգված մը գնել Բեռլինի գաշնույրի մեջ, իցիվ թե հաջողեինք ջնջել զայն» (82, էջ 66): Գր. Սույանը Փարիզում հայտարարել էր, թե 61-րդ հոգվածը «վնասակար է հայկական հարցի համար», իսկ Սերվիլենը «արցունքոտ աչքերով խոստովանել էր, թե տխարվել էին, բայց միամտությամբ և խաբված» (81, էջ 216): Ինչ խոսք, այս խոստովանություններում ազգային ջոջերին առաջին հերթին անհանդուսացնում էր թուրքական կառավարողների հետ հարաբերությունները չփշայցնելու մտահոգությունը, քան հարցի հետագա ընթացքը: Հակառականք, հարափոփոխ ցնահատականները սովորական բան էին նրանց գրվածքների համար: Իսկ վերջերս Բեյրութում հրապարակած իր գրքում Կ. Իզմիրլյանն ասանց այլևայլության գրում է, թե «Բեռլինի 61-րդ հոգվածը հայ քաղաքական կյանքի մեջ մի նոր դարադրուխ բացեց» (29, էջ 109):

Իրականում «փոքրիկ, սահմանափակ բարիքների փոխտրևն, որոնք սպասվում էին Բեռլինի դաշնագրի համարյա անփութորեն նկատած 61-րդ հոդվածից, նա, այդ հոդվածը, առաջ բերեց հայ ժողովրդի համար անսպասելի տառապանքներ, որոնք թերևս գերազանցեցին անցած դարերի թշվառությունները...» (84):

Հակոբ Պարսնյանը Բեռլինի կոնգրեսի որոշումները գովաբանողներին նկատի ունի, երբ հեղեանքով գրում էր. «Թեպետ և շղիտցվեցավ թե ինչու չկրցին ավագաժողովին ներկայանալ, սակայն շատերը պնդեցին այն ատեն, թե ազգու մեծ օգուտ քաղեց անոնց ուղևորութենեն, թե ձայն հանելու չէ, այդ օգուտին ինչ ըլլալը վերջին պիտի հասկցվի: Եթե այս օգուտներուն երևակայականն մեկդի նետելով իրականին դառնանք՝ սա օգուտը կգտնենք, սր առաջ դավառներու մեջ եթե տարին հարյուր հոգի կսպանվին, այսօր հազար կրուպանվին և այս ալ մեծ օգուտ է անշուշտ անոնց, որք բազմութենեն չեն ախորժիր» (68, Գ. III, էջ 19):

Ներսես պատրիարքին քննադատում էին այն բանի համար, որ նա ոչ միայն ապստամբության շնորհորեց արշունաքամ ժողովարդը, այլ, ընդհակառակն, իր կոնդակներով շարունակ շորհորեց բացարձակ հավատարմություն հանդես թուրքիայի գահին» (74, էջ 46): Նրան քննադատում էին այն բանի համար, որ տերություններին դիմելով, նա խափանեց 16-րդ հոդվածով նախատեսված բարենորոգումների իրագործումը, որ սուրահան կողմը միանգամայն օգտակար դիրքերից պայմանավորում էր իր գործի ներկայությունը» (194):

Քննադատողների ձայնը մնաց անյսելի. Հոկտեմբերի 6-ին մի հատուկ բանաձևով ազգային ընդհանուր ժողովը «խորին և անմոռաց շնորհակալություն հայտնեց Ներսես ազգասեր պատրիարքին, հայկական խնդրին՝ սկզբից ի վեր իր մատուցած անշահասեր և անձանձիր ծառայությունների համար»: Իսկ Պեկեյանի քննադատությունը սրակվեց որպես «անտեղի և առ ոչինչ» (10, նիստ Ժ, 6.X.1878, էջ 188), իսկ ապա պաշտոնապես պարսավանքի ենթարկվեց ազգային ժողովում: Փոխադարձ ամրաստանություններն ու վիրավորանքները շարունակվեցին ամիսներ շարունակ (10, նիստ ԺԱ, 27.X.1878, էջ 199, նիստ ԺԳ, 24.XI.1878, էջ 240—244):

Տարիներ անց, Արշ. Զուպանյանը ապացուցում էր, որ սմեն գնով հարկավոր էր բնդդիմանայ եվրոպական դիվանայիտոսթյան խաբկունքներին և կառչել ոռուսական պետականության հովանավորութունից: Սրա մեջ էր նա տեսնում հաջողության միակ գրավականը, նրա կարծիքով, Ներսեսը «փախցուցած էր թանկապին առիթ մը»: «Թուրքը, լեանելով ներսեսին Ռուսիո բռնակը երթալը, և հետո՝ Բեռլինի վեհաժողովին մեջ հայ ազգին համար տնկախություն խնդրելու հանդգնելը իմանալով, որսշեց վերջնական միջոցներ ձեռնարկել՝ հայը շախջախելու համար»: «Անգլիան հետվից դիտեց այս դժբաւշին խաղը, պղտտոնական համակրություն մը միայն ցուցնելով հայերուն, որ մերիները այնչափ ազետալի կերպով սխալ բմբունեցին»: Նա այն կարծիքին էր, որ Ռուսաստանի ձեռքից հայոց դատը շպեռք է հանձնվեր 6 տերությունների դատին (7, № 3, 1899, էջ 92, 93, 144):

Կոնգրեսից անմիջապէս հետո նրա որոշումների նկատմամբ ավելի որոշակի բննագատական դիրք իրենցին Անգրկովկասում, թեև այստեղ նույնպէս հակասական կարծիքներ տարածաչափեցին:

Արդեն 1878 թվականի հուլիսին Գրիգոր Արմբունին գրում էր. «այժմ պարզ երևում է, որ Ռուսաստանի շահերը պահանջում էին քաղաքական կյանք տալ Հայաստանին, իսկ Անգլիայի շահերը պահանջում էին խեղդել հայոց ազգի մեջ ձգտում դեպի քաղաքական կյանքը»: «Հայերն Անգլիայի անսիրտ վաճառականական քաղաքականության գոհ դարձան», — եզրակացնում էր նա (57, № 116, 1878):

«Բեռլինի տվագածողովը վերջացավ արևելյան խնդրին արվեցավ վճիռ Հալաստանի վերաբերմամբ մեր ունեցած տնկալություններն ի դերև ելան, Հուլերին համարչա ոչինչ չտվին», — «Մշակ»-ում տպագրված «Հայոց խնդիրը» հոդվածում, կոնգրեսից հետո, գրում էր Քալանթարը. «Հայերը հույս ունենին ստանալ ինքնավարություն», «մտավոր ու տնտեսական կյանքի բարվոքման գործի մեջ անկախություն», «ազգային իրավունքների պաշտպանության համար սեփական վինվորական սով» և այլն: «Ծվրոպական ավագածողովը մի հողվածով այդ բոլորը քանդեց և սովով նրա փոխարեն իր հնարած նոր դրություն»: Անգրադատնալով 61-րդ հոդվածի

նշանակութիւնը, հողվածագիրը գրում էր. «Մի՞թե այդ հող-
վածն այն հապարավոր անհամ և անհյութ խոստումներից
մեկը չպետք է համարել, որ այնքան առատ թափվել են հայի
առաջ ամեն կողմից, երբ միևնույն Քուրբիան այժմ բացար-
ձակ ասում է, որ Եվրոպական Քուրբիան նրա անցյալն էր,
իսկ Փոքր Ասիան նրա ներկան է և աղապահ պետք է լինի»
(57, 1878, № 122):

Իսկ Կրիգոր Արծրունու եղբայր Ա. Արծրունին սղոստուրի
սկզբին գրում էր Բեպիկից, որ հայերը «պետք է գոհ լինեն
իրենց պատգամավորներից, որոնց հաջողվեց առաջին քայլն
անել Հայաստանի և Եվրոպայի միջև հարաբերութիւնները
կապելու համար»: Պատմիրակներն իրենց պարտակոնու-
թիւնը կատարեցին «խղճմտաբար», նրանք պահանջեցին
ավելի բնագործակիրավունքներ իրենց շայրենիքի համար,
իսկ եթե շատացան, իրենք մեղավոր չեն, այլ կոնկրետի գոչ-
ծերի բնթոցքը և շնախաղուշակած իրողութիւնները» (57,
1878, № 133), նա այն կարծիքն էր հայտնում, որ Հայաս-
տանի հարցը «բարդացավ անպս-թուրք զաշնապրից հետո»
(57, 1878, № 127):

Ոմանք կանդրեսի որոշածը «շատ և շատ մեծ քան» էին
համարում: Արանք նշում էին, որ դարերով ստրկութիւն և
բռնակալութիւն տակ հեծած անդին, տնում ազգը, տգիտու-
թիւն շղթաները շթթափած ժողովուրդը պետք է բավարար-
վեր ձեռք բերածով և պատրաստվեր տգտութիւն և ան-
կախութիւն նվաճելու համար: Նորից հիշատակվում էին
բուլղարները, որոնք վերջին պատերազմից 50 տարի առաջ
էին ստքի ելել, կրթել և պատրաստել էին երիտասարդ մար-
տիկներ ի մի բանի սերունդ և իրենց ուսերի վրա տարան
ազատագրութիւն փառավոր գործը:

1878 թվականի սեպտեմբերին Ռաֆֆին քննարկում էր
61-րդ հողվածին համապատասխան Արեւմտյան Հայաստա-
նում իրականացվելիք բարենորոգումների խնդիրը: Նա գրո-
ւում էր, որ ա) երկրագործը, ղյուղացին սեփական հող
ունենա և նրան տայահովութիւն տրվի ազատ մնալ հին բըռ-
նավորների, հարստահարիչների ավագակութիւններից,
բ) հայերն իրավունք ունենան զենք կրելու ինչպես իրենց
գրացի ազգերը, և փոխանակ զինվորական տուրք վճարելու,

նույն վճարով կազմեն ազգային միջոցիա հարստահարիչներից իրենց կյանքը և կաշքը պահպանելու համար. ց) հայոց ազգային սահմանադրությունը նոր իրավունքներով և արտոնություններով կատարելագործվելով, ասրածվի բոլոր հայարնակ գավառներում. զ) ազգը և ազգային ասանձությունները պահպանելու համար այնպիսի կարգադրություններ չի նեն, որ սահման դրվի մահմեդականների մսխանդությունը, և բունի հավաստափոխություններին, առևտնդուններին վերջ դրվի Այլև վանքերի և ազգային գաղտնիների առաջադիմությունը սահմանափակող Քուրքիայի գործ դրած խորամանկ միջոցները հետացվեն, որ սուտմը և կրթությունը անտրգիլ բնթացը ունենան (57, 1878. № 163):

1880 թվականին հրատարակային մի դատախոսություն մեջ Կր. Արծրունին Բեռլինում հայկական պատվիրակության անհաջողությունը բացատրում էր նրա կազմով, որ անդամները հոգեբորականներ էին նրա կարծիքով, եթե պատվիրակության անդամներն աշխարհիկ լուսավորչայ մարդիկ լինեին և, բացի հայ ժողովրդի թվի մասին տվյալներից, ներկայացնեին նաև թվեր ու փաստեր հայերի անտեսական դրություն, նրանց կուլտուրական արժանապատվության, բնդունակությունների մասին, ապա «գուցե Եվրոպան համոզվեր, որ Հայաստանը նույնպես արժանի է ազատագրություն թուրքական տիրապետությունից, արժանի է անկախ քաղաքական կյանքի, ինչպես այն երկրները, որոնք ազատագրվեցին Քուրքիայի լծից»։ «Իսկ Եվրոպան շգիտի Հայաստանը և հայերին, — գրում էր նուս — Երբ բարձրացվեց հայկական հարցը, Եվրոպան նույնիսկ ուղադրություն շգարձրեց հայերի արժանապատվությանը և պահանջեց իր դիվանագիտական գործակալներից միայն տվյալներ նրանց թվի մասին» (83. էջ 33):

Սրանք առաջին մեկնաբանություններն էին, առաջին բնորոշումները, որոնց հետևելու էին նորերը, անընդմեջ՝ տասնամյակների շարունակ, Վերադնահատումների, արտոնությանների շրջան էր դաւ «Գոյոս» թերթը սեպտեմբերի 28-ին մի հոգված էր տպագրել, որտեղ ցույց էր տայիս, թե Կ. Պոլսի հայությունը ցավում էր, որ ազգը պատերազմի ժամանակ բացուող «չընկավ Ռուսաստանի գիւղը և որ ասիական

Թուրքիայի հայերը եվրոպական Թուրքիայի բուլղարների նման շաղասամբեցին, զենք ձեռին անկախություն կամ ինքնավարություն ձեռք բերելու համար ուսաց կայսրի հովանավորության տակ» (57, 1878, № 171):

Մերենցը վախ էր արտահայտում, որ «գիվանագիտությունը կամ աշխարհավարչությունը» վերջնականապես զրանացնելու էին Հայաստանի վիճակը: «Ան ստեն,— գրում էր նա,— մեր թերամտության սխալ կարծիքները կուղղենք, մեր արևմուտքեն առած շատ անգամ սուտ և կեղակարծ գաղափարները կսրբագրենք, կքննենք և վերահասու կլինենք թե մեծագուր ինքնակալություն մը կա (իմա՝ Ռուսաստանը), ուր մեր միլիոնի մոտ եղբայրները կապրին իտղազ և հանգիստ...»: Մերենցը Ռուսաստանի պաշտպանության ու հովանավորության մեջ էր տեսնում արևմտահայ ժողովրդի փրկության ուղին (53, 1878, № 2148):

Էրզրումի Թղթակից Գրիգոր Նիկողոսյանը «Մշակ»-ին գրում էր (15.VIII.1878). «Երբ տանկահայերի լրագիրները հասցրին այստեղ Բրիտանիայի լիագրի խոսքերը ուղղված հայոց ազգի գեմ, որին նա կոչել է թուլասիրտ և կնարար», այնպիսի մի կատաղի գայլույթ և ատելություն բորբոքվեց բոլորի սրտում...»: Թղթակիցը դա համարում էր «տգիտություն կամ պիտակցական արհամարհանք» Բիքոնսֆիլդի կողմից և եզրակացնում. «Քնական է այժմ, որ օրչափ զգվանե ևն գգում հայերը ղեպի Անգլիան, այնչափ ևս համակերպություն ղեպի Ռուսաստանը: Ռուսաստանը ավավ Հայաստանին 16-րդ հուլիսը, իսկ Անգլիան ջանե արեց կոնգրեսում նվազեցնել և ջնջել այդ հաղվածի զսրությունը...» (57, 1878, № 131):

«Զարմանալի չէ, որ Թուրքիայի հայերը վրդովված են անգլիացիների դեմ, նրանց խարդախ, նենգավոր քաղաքականության պատճառով»,— օգոստոսի 4-ին գրում էր Կր. Արծրունին «Թուրքահայաստանի վիճակը» ասաջնորդում (57, 1878, № 132):

Մինչդեռ Թիֆլիսում ու Պետերբուրգում, Կ. Պոլսում և եվրոպական մայրաքաղաքներում հայ մտավորականները շարունակում էին գրել ու խոսել հայ ազգի դարդուցավից,

ծրագրեր էին մշակում, երկրում հայութիւնը դաւարվում էր գուլումները ու կրակի մեջ. արշուն էր փսխում, ստքի կոխան էր դառնում, ի վիճակի շինելով առաջադրված պահանջներն արդունավետ միջոցներով հետապնդելու:

Հիրավի, «Պատերազմի արդունքը շարդարացրեց այն սպասումները, որ նրա հետ կապում էին,— զրում է Յուրի վեսելովսկին:— Թուրքահայաստանի մեծ մասը նախկինի նման մնաց թուրքերի իշխանության տակ. մի ժամանակ շատ մոտիկ թվացող ազատագրութիւնը կամ, ծայրահեղ դեպքում, ինքնավարության ու բարենորոգումների իրակահասցումն այդպես էլ յուրս չեկան երազանքների ու պլաններին շրջանակներից... Հայկական հասարակության մեջ և մտավորականության շրջանում հայրենասիրական ոգևորության պոսթկոմին հետևեցին հրապարակութիւնը, վճատվածութիւնը, անրավարարության գպացողութիւնը» (101, էջ 16):

Ռուսական բռնակի հետանալով անտանելի դրութիւն էր ստեղծվում արեւմտահայ նահանգներում: Ռուսական հովանավորութեամբ հայերի համար բարենորոգումներ իրակահասցնելու մտավարարութիւնը վերացավ թուրքական կառավարութեան համար: Բանութիւնները հայերի նկատմամբ վերակազմեցին: Խուճապահար ժողովուրդը նորից համակվեց հայրենի տունը-տեղը լքելու, ռուսական տերիտորիան անցնելու մտադրութեամբ:

Օգոստոսի 25-ին ռուսական զորքը մտավ Բաթում, ուրեմն ըստ պայմանի թուրքերին պետք է հանձնվեր էրզրումը: Հայերը երես առ երես մնում էին թուրքական իշխանութիւնների հետ: Ռուսական զրավման ամիսներին էրզրումի փաղոցներում «մոլլայի կամ էֆենդիի անցնելիս խանութպան հայերն առաջվա սովորութեամբ ստքի չէին կանգնում և խոնարհ ուղչուցն տալիս— ասել է՝ հայերը հոլարտացել են ռուսների գալու պատճառով»: Գլավուր ասելն արգելվել էր: Մոտ հարյուր հայեր աշխատանքի էին անցել ռուսական ստականութեան մեջ: «Տանիկները սրտով ատում էին ռուսներին, բայց նոցա վարմունքից ամենեին չէին նեղանում. այնինչ երեկվա յուրյանց հպատակ, գլավուր հայերի գլուխ բարձրացնելը միանգամայն անտանելի էր թվում յուրյանց և

տաճկական ամբոխն օրեցօր գրգռվում էր հայոց դեմ», — այդպիսի էր գրում ականատեսը (23, էջ 162)։

Քուրքերը հակահայկական քայլերի դիմեցին ղեռ մինչև ռուսական զորամասերի հեռանալը։ Իսկ Քուրքական մի պաշտոնյա յուրաքիններին խրատ էր ասել. «անպիտաններ, չէի՞ք կարող քանի մը օր ալ սպասել, որ ռուսները երթային, հետո սկսեիք» (23, էջ 175)։ Էրզրումի հաճանգապիտ գեներալ Գուխովսկին քաղաքը թողնելուց առաջ հավաստիացնում էր հայերին, թե Բ. Գուլար խոստացել է բարենորոգումներ մտցնել Հայաստանում, որ ինքը դուրս չի գնա Կարինից, մինչև որ չհանձնի քաղաքը օսմանյան օրինավոր իշխանությանը (80, № 1, 1879, էջ 164—165)։ Սակայն խուճապը շարունակվում էր։ Հայկական հոծ վանդավաժներ բռնում էին զաղթի ճամփան։

Կ. Պուլսի «Մասիս» թերթը մատնանշում էր, որ «Համարյա չկա էրզրումում մի անվանի տուն, մի հարուստ օջախ, մի նշանավոր գիրդաստան, որ մնացած լինի Պասկեշի ժամանակվանից առաջ, բոլորը էրզրումից տեղափոխվել են անցյալ պատերազմով ռուսաց սահմանը և նրանց փոխարինել են նորեկներ Գիարքեթից, Խարքեթից, Բիթլիսից, Մշից, Վանից և ուրիշ տեղերից» (53, 1878, № 2174)։ Այժմ սրանք էին հեռանալու հայրենի վայրերից։ Նույն թերթը հավաստում էր, որ «Այաշկերտի հայերն անհրաժեշտ և անփոփոխ իմն առաջադրած են զաղթել ռուսաց բանակին հետ»։ Ականատեսը հաղորդում էր, որ ռուսաց նահանջից հետո «այն կողմերու հայոց վիճակը դառնազույն պիտի լինի» (53, 1878, № 2169)։

Գեներալ Կազարևը մի շրջաբերական հրուպարակեց, որտեղ հայերին հանգստացնելով, կոչ էր անում չզաղթել էրզրումից։ Նա Կամսարականին նշանակեց էրզրումի ժամանակավոր ղյխավոր հյուպատոս (57, 1878, № 151)։ Պարիարքն իր հերթին հեռագրել էր Կարին՝ պատվիրելով համոզել ժողովրդին և ապահովյնել, որ չզաղթեն» (57, № 152, 1878)։ Սակայն ի՞նչ կարող էին անել այդ հրամաններն ու կարգադրությունները, երբ ժողովուրդը փրկության երաշխիքը համարում էր ռուսական հովանավորությունը։

Թեև ռուսական հրամանատարությունը հրամայել էր

թույլ շտալ սեղանանություն և գաղթ դեպի սուսական սահմանները, սակայն Ալաշկերտը գաղթում էր. շնայելով արդելքներին (80, № 1, 1879, էջ 181—185): Մի կողմից՝ արևմտահայության սովոր զանգվածները ձգտում էին անցնել սուսական հարատակության, ապահով հանգրվան գտնել Անդրկովկասում, մյուս կողմից՝ հայրենիքի վաղվա օրվա մասին մտածողները ձգտում էին ժողովրդին պահել տեղում, չնպաստել թուրքական պետական քաղաքականության իրադրածանը, որի նպատակն էր դատարկել Հայաստանը հայերից: Մուսական իշխանութուններն էլ իրենց հերթին պատրաստ չէին զանգվածային փերաբնակեցում իրականացնելուն: Ամեն ինչ մատնվում էր տարհրայնության, անլուծելի դժվարություններ հարուցում: 1878 թվականի սեպտեմբերին «Մասիս»-ի անօրիններն արդեն բողոքում էին, որ տերությունները «Հայաստանի համար ապահովիչ բարենորոգումներ չանօրինեցին և ահա այս ախայանաց հեռեանքը եղավ ներկա գաղթականությունը» (54, 1878, № 2173):

Արդեն 1878 թվականի սեպտեմբերին էրզրումից և նրա սանջակից 200 հազար հայ անցավ «Մուսայ նոր կալվածները Հայաստանում»: «Հայերի այս ահագին զաղթականության պատճառը» բեկերից «քանաբարություններ կրելու երկյուղն է, որոնք վաղուց է, որ պատրաստվում են և սպառնում կոտորել բոլոր հայերին»: Մինչև այժմ դրանց «այս կողոպտչական ձգտումները սանձահարված էին սուսաց գորաբաժիններով» (57, 1878, № 170): Կ. Պոլսի թերթերն այդ օրերին գրում էին, թե «քիչ ատենեն Հայաստանի մեջ մեկ ծայրեն մյուսը բնով հայ շափախ մնա»:

Նրբ սուսական բանակը թողնում էր էրզրումը, թուրքական կառավարության ներկայացուցիչը դեպի սուսական հողը հայերի գաղթելու մասին արտահայտվում էր թշնամարար: Գեռես այն ժամանակ Գր. Արծրունին նկատում էր, որ թուրքական իշխանությունները «ձգտում են նույնիսկ եթե հնարավոր է նրանց սրբել երկրի երեսից» (88, էջ 32): Իսկ էրզրումի հայ ազգային գեմբերը գեռես հույսեր էին փաշփաշում, բարեկամվում էին անկախում թուրքական իշխանություններից: 1879 թվականին նրանք կազմեցին նահանգի բարենորոգման մի ծրագիր, որը ներկայացրին կառավարու-

թյան ներկայացուցիչներին, Տեքստը տպագրված է «Փորձ»-ում (1879, № IX, էջ 181—197), Գլխավոր խնդիրը հանդում էր սոցիալական և վարչական անիրավությունների կանխմանը:

1879 թվականի փետրվարից հարստահարությունների և խոստացված բարենորոգումների խնդիրը բուռն քննարկումների առարկա էր Կ. Պոլսի ազգային մոդովի նիստերում: Հարցազննումներ էին արվում հայկական հարցի շուրջ, Հայաստան անունը Քուրդիստանի փոխելու, հայկական դավաճաններում մահմեդական զողթականներ հուստատելու, բարենորոգումների և այլնի մասին: Ընդ որում հայկական հարցը քննարկվում էր դոնփակ, իսկ արձանագրություններն այլևս չէին տպագրվում (10, նիստ ժէ, 9.II.1879, նիստ ԵՄ, 23.III.1879):

* * *

Բեռլինի կոնգրեսից յայտերը շոշափելի ուշին: Հասուցան, բայց շահեցին թուրքական իշխանություն բացահայտ թրջնամությունը: Սուլթան Համիդը սրտշակի հակահայկական քաղաքականություն որդեգրեց: Սկսվում էր զուլումի շրջանը, որը առանամյակների բնթացքում ամասպտտ արեց արևմրտահայությունը:

Որքան շատ էր խոսվում եվրոպական հովանավորություն մասին, այնքան սաստիկանում էր հակահայկական քաղաքականությունը (148, էջ 417): Չեյմս Բրաչսը հաստատում է, որ Բեռլինի կոնգրեսից հետո թշնամությունը հայերի նկատմամբ անշափ ուժեղացավ (182, էջ 523): Հետագայում նույն հեղինակը Լեպսիուսի «Քրիստոնեական Այնեյք» լանդետում տպագրած մի հոդվածում տպացուցում էր, որ հայությունից բնագնջման ծրագիրը Համիդը հղացավ Բեռլինի կոնգրեսից անմիջապես հետո (47, 1928, № 10(70), էջ 90): Փակելով պատլամենար և վերացնելով մոդովրդական ներկայացուցչության հետքերը, Համիդը կարուկ քայլերով հաստատում էր իր միահեծությունը, իրեն շրջապատում հյուսնաղանդ կամակատարներով, Ելզըզ-Քեռչկ պալատը դասնում էր հետադիմության և բռնակալության ամրոց:

Տարեցատարի մեծանում էր դադանի ստիկանութեան ու լրակետութեան դերը. բանտերն ու արքայազարհերը լցվում էին անմեղ զոհերով. բռնակալութեան մղձավանջը թեւածում էր ամբողջ կայսրութեանում: Հասուկ պահակախմբերով իր պայատում շրջափակված սուլթանը ժողովրդին պահում էր ահ ու սարսափի ճիւղաններում: Թուրքիայի ներքին ու արտաքին քայքայումը տեղի էր ունենում արցան ու ավերածութեան. բանտերի ու կախաղանների, եվրոպական տերութիւնների ֆինանսատնտեսական ներխուժման պայմաններում և դրանց հետեանքով:

Սեւպոլսիւրերին վանից գրում էին, որ թեև կոնգրեսից հետո երեք ամիս է անցել, բայց «ցավ ի սիրտ ստիպված ենք ասել, որ ամենաթեթև փոփոխութեան մը անկամ տեղի ունեցած չէ դեպի լավը, այլ դեռ նույն ցավալի դրութեան մեջ է և հեռզհետե կվատանա... այժմ տեղվույս կառավարութեանն ու թուրք ժողովուրդին ավելի խուսացելու են հայոց դեմ և ամեն առիթի մեջ թշնամութեան կանեն հայհոյանքով և սպառնալցոք...» (57, № 180, 1878):

Թուրքական կառավարութեանը, ձգտելով իր սովորութեան համեմատ խաբել նվրդալային, մի կոմիտար ուղարկեց Հայաստան, նրան հանձնարարելով տեղում ուսումնասիրել գործերի վիճակը և այդ մասին իրազեկ պահել Բ. Պաանը: «Փօան տեղում, եթե ոչ ավելի, այդպիսի կոմիտարներ ուղարկվել են Հայաստան,— գրում էր «Գոլոս» թերթը,— և այս բանը դեռ ոչ մի անգամ ամենափոքր օղուտ ևս չի բերել հաշիբին» (57, 1878, № 127):

Գրողված ու շարացած հայոց ինքնավարութեան հարցադրումից, Բեռլինի կոնգրեսից հետո մեծ վեզիր Քլեմաչ փաշան իր դործընկերներին խորհուրդ էր տալիս. «Եթե եվրոպական Թուրքիայում մենք սնուցինք օձեր (բալկանյան ժողովուրդներ), միևնույն հիմարութեանը մենք չպետք է կրկնենք ասիական Թուրքիայում»: Նրա կարծիքով, «խոհեմութեանը» պահանջում էր «ոչնչացնել և սրբել մեր երկրի վրայից այն բոլոր սարրերը», որոնք կարող են հեռագայում մեղ փորձութեան պատճառել, միջամտութեանների դուռ բանալ և եվրոպական պետութեանների ձեռքում մեր դեմ

գործիք դառնալու Մեր շահը պահանջում է խուսափել որևէ միջամտութեան առիթից կամ հիմքից: Թուրքական կառավարութեան ղեկավարի տեսակետով, «այդ սրբազան նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է վերացնել ամենամանջան կասկածի երևույթներն ու տարրերը և ապահովել մեր ապագան»: Այդ է պահանջում պետական շահը: «Հայկական ազգը մենք պետք է սրբենք և արմատապես վերացնենք մեր կրկրից»: «Այս նպատակին հասնելու համար մենք ունենք այնպիսի միջոցներ, ինչպես քրդերը, չերքեզները, շրջանային սասիկանները, դատավորները, հարկահավաքները, տահասարակ բոլոր այն տարրերը, որոնք կարող են սրբուզան պատերազմ սկսել մի ազգի դեմ, որը ոչ զենք ունի, ոչ պաշտպան: Ռուսներն, եթե այդ ժողովուրդը բնաջրնշվի և քրիստոնյա եվրոպան անկարող լինի Փոքր Ասիայում որևէ քրիստոնյա գտնելու, այն ժամանակ նա հանգիստ կձգի մեզ և մենք կարող կլինենք մեր ներքին գործերով և բարեկարգութեանն ևրով զբաղվել» (80, 1879, № 7—8, էջ 104—205):

Մինչև 70-ական թվականների վերջերը թուրքական կայսրութեան քաղաքականութեան առանցքը Բալկաններն էին: Ընկրկելով Արևմուտքում՝ թուրք կառավարողները մղվում էին դեպի Արևելք: Կ. Պոլիսը մշտապես մնում էր վտանգի տակ, իսկ Փոքր Ասիան և Արևելյան Հայաստանի նահանգները դառնում էին նրա քաղաքական գոյսթեան հիմքը: Գծագրովում էր զուտ ասիական պետություն դառնալու նրա ապագան: Թուրքական նախնախնայների համար շահավետ առավելություն էր գլխավորել թուրանական ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության պրոցեսն Արևելքում: Այս նախապարհին զգվում էր հայութեան խոչընդոտը: Դրան գումարած Բեալինի ևրաշխիքը՝ բարենորոգումներ կատարել հայերի օգտին: Բեալինից հետո հայ-թուրքական հարաբերությունները դարձան յարված և շարժական բարդ բնույթ ունեցող: Սուլթանական իշխանությունը մտահոգված էր հայկական վտանգը վերացնել հայութեան թվի կրճատման, նաև ոչնչացման միջոցով:

«Սուլթանի կառավարության ցուցումով, — գրում է սովետական արևելագետ Գ. Բոնդարևսկին, — հայերը ենթարկ-

վում էին վերաբնակիչների ամենադաժան բռնություններին, կոպիտ ու լկտի հետապնդումներին» (94, էջ 58—59):

Անդրադառնալով սուլթանական կառավարության հայա-հալած քաղաքականության էությանն ու գրդադատաճանաչ-րին, Գրիգոր Զոհրապը 1910 թվականի փետրվարին ասում էր. ովքեր ծանոթ են Քուրբիայի կյանքի մանրամասներին, գիտեն, թե «տաճիկ կառավարությունը առաջին անգամ հայ-չերոնս վրա չէ, որ ի դոքժ դրավ ջարդի քաղաքականությունը, այլ հեղինակներուն, սերբերուն, բոսնիականներուն, բուլղարներուն համար ալ ըրավ նույնը»: «Այս պատմական փաստը չգիտնալ, կնշանակե կոտորածները հայ հեղափոխական շարժումներուն վերագրել»: Այնուհետև, Գ. Զոհրապը ցույց էր տալիս, որ «ոռա-թուրք պատերազմեն հետո Քուրբիան սթափեցավ և սկսավ ինք իր մասին մտածել: Հունաստան շատոնց զացած էր, Սերբիա, Բուլղարիա, Բոսնիա նույնպես բաժանված էին, և իբր ազդաչին ձգտումի տեր ու քրիստոնյա ազգ՝ մնացեր էին միայն հայերը, որոնք ձեռք բերեր էին իրենց 16-րդ և 61-րդ հողվածները: Քուրբերը վաճառ մը տեսան այդ բանին մեջ և տնհրածեշտ հեռատեսություն նկատեցին հայերը տակավ առ տակավ հեռացնել այն կարևոր դիրքերեն, զորս կգրավեին կառավարական շրջանակներու մեջ: Պետք է գիտնալ, որ հայաժանքներուն ամենեն ազատավորները ջարդերը չեն, այլ տնոնք՝ որոնք կուղղվին մտքի և սրտի դեմ: Եվ այդ տեսակի էին 16-րդ հողվածին հաստատումեն անմիջապես հետո հայոց դեմ սկսած հայաժանքները: Գափառացիները ևնթարկվեցան խստություններու, վարժարաններ փակվեցան, աչքի բնկնող երկրորդական անձնավորություններ բանտարկվեցան: Եվ այս բոլորը այն առևն. Երբ ոչ մեկ հեղափոխական շարժում կատարված չէ: Ամբոստացումը այդ հայաժանքներուն բնական մեկ հետևանք էր եղավ: Իսկ ջարդերը եղան վերջնաբանը մեր դեմ ուղղված հայաժանքներուն և ոչ թե սկզբնավորությունը: Զրպարտություններուն ամենեն դարչելին է հեղափոխությունը պատասխանատու բոնել հայկական կոտորածներուն համար (3, 1910, № 205):

«Երեկվան սարուկները կլած էին բարեկարգություն, կիրուղական պաշտպանություն, ինքնօրինություն անգամ պա-

հանջելու» (17, էջ 24),— մտածում էր Համիդը: Ուրեմն, Լթի Բեռլինի 61-րդ հոդվածն էլ շիհներ, հայկական վտանգը փաստ էր և սկստք էր նրա առաջն առնելու նա սահմանափակից պատրիարքարանի իրավունքները, սկսեց հետապնդել դրու-րոցական դործը, արգելել պատմության դասագրքերը, ազ-գային երգարանները և այլն: Այլևս նա չէր շոյում պատ-րիարքին: Իսկ մի առիթով մերժելով ընդունել նրան, Համիդը հանձնարարեց հայտնել պատրիարքին, որ խիստ զբաղված է... «Ռուսաց դեսպանին նրա հղած գեկուցագրերը կարդա-լով...» (7, 1899, № 3, էջ 93):

Այնուամենայնիվ, սուլթանը Կ. Պոլսի հայոց վերնախավի հետ նրբին գիծ էր վարում, 1878 թվականի դեկտեմբերին Գ. Նիկողոսյանը Կ. Պոլսից հաղորդում էր, որ Զեյթունի ապստամբությունը հաղթահարելու, ապստամբներին հնա-զանդեցնելու գործում Բ. Կուլը գիմել էր պատրիարքարանի միջնորդությանը: Թղթակցության մեջ կարգում ենք, որ «պատրիարքարանն անդիտաբար խաբվեցավ, դուրձյալ քա-ղաքադեաներու գործիք եղավ» (57, 1878, № 206):

Հատուկ որսչման համաձայն, աստիճանաբար պետական հիմնարկներից դուրս էին անում հայ պաշտոնյաներին, նրանց փոխարինում մահմեդականներով: Հայերը մեղադրու-վում էին անհավատարմության մեջ, զրկվում իրենց նախ-կին գիրքից: Եթե որոշ օղակներում դանդաղում էր այդ պրոցեսը, սպա դա ոչ թե հայերի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների բարյացակամության արդյունքն էր, այլ լիարժեք փոխարինողների բացակայության հետևանք:

Արգելվեց հայ ժողովրդի պատմության դասավանդումը (15, էջ 15): Արևմտահայր, իբրև քաղաքական հանցավոր, բանտերի մեջ երևաց 1870-ական թվականների վերջին: Էրզրումում՝ սուս գինձորների այնտեղից դուրս դաշուց ան-միջապես հետո: «Թուրքերն ասում էին կրճատացնում հայերի դեմ այն մպատուն և ուրախ սրամադրության սլատճառով, որ նրանք ցույց տվին սուսների էրզրում մտնելու օրերին: Վրեժ առնելու առիթներ էին որոնում»: 1882 թվականին էրզրումի բանտում 400 հայ քաղաքական «հանցավոր» կար:

Նկարագրելով թուրքական բանտերի սարսափները, նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ բանտարկյալները «երանի

էին տալիս փողոցներում և տների մեջ խողխողված իրենց
նորայրներին և քույրերին», որ «ինկվիզիցիայի» տանջանք-
ները նսեմանում էին բանտի սարսափների համեմատու-
թյամբ, երբ «երկաթե դուռը անագին շոինգով բացվում էր
և գինվորները կարմրած աչքերով՝ յաթաղանները ձեռքներին
ներս էին մտնում և ջոկում անպաշտպան հայերին...» (52,
էջ 14—16):

Պատւ Ռոհրբախը գրում է, որ սուլթան Համիդը «գառ-
նացած էր» այն բանից, որ հայերը «ճիգեր էին գործադրել
արտաքին տերություններին իրենցով շահագրգռելու համար:
Նա «ամենից ավելի հետապնդում էր այն միտքը», որ սաստ-
կացներ հարստահարությունները, «հարկերը տասանորդել»,
«ըստ կարիւլույն շատ անհատներ իւլամացնել և բովանդակ
ժողովուրդը անտանելի դարձած ճնշումներով հայրենի հողից
դաղթելու բռնադատել և վերջապես փչացնել» (44, էջ
39—40):

1879 թվականին հայկական նահանգները գործուղված
կառավարական ներկայացուցիչ Ռեքիբ Սամի փաշան ոչ թե
բարենորոգումների խնդրով էր գրառվում, այլ քրդական վեր-
նախավին համոզում, որ «հայերն են իրենց թշնամիները,
որոնք եվրոպացիների միջոցով ձգտում են իշխանություն
ձեռք բերել նրանց, այսինքն՝ քրդերի վրա»: Սրա առաքելու-
թյան դառնադեմ հետևանքները շուտով ջրի երես ելան,
սրովհետև հայկական դյուղերի ավարասությունները նոր
թափ ստացան: Ըստ էության Ռեքիբ Սամիի այս առաքելու-
թյամբ էր հիմք դրվում ապագա «Համիդիե» անկանոն գործի
ստեղծման գաղափարին, որը դառնալու էր հայերի բնա-
ջնջման գլխավոր գործիքը սուլթան Համիդի ձեռքում: 1880 թ.
հուլիսի 2-ին երիմյանն անհանգստացած էր, որ «քրդական
մի միություն է կազմակերպված կենտրոնական կառավո-
րության գրդումով, որն ուզում էր անդամալուծել հայոց
հարցը: ...Այս միության հոգին օսմանյան քաղաքականու-
թյունն է» (74, էջ 85—87):

Համիդն արգելեց «Հայաստան» անվան հիշատակումը
1880 թվականին Վանում դումարված քուրդ ցեղապետների
համագումարին թուրքական պաշտոնատար անձինք գաղա-
նորեն առաջարկում էին վերջնականապես վերացնել հայե-

րին Քրդաստանից, Այս առաջարկը մերժվում է: Քուրդ ցեղապետներից մեկը նկատել էր, թե հայերից հետո հասնելու էր քրդերի հերթը:

Կ. նորատունկյանը, որ 1878 թվականին իբրև թուրքական արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնյա, ռուս-թուրքական սահմանը քննող հանձնախմբի անդամ էր, գրում էր Փարիզին Սրվանձտյանին քրդերի հետ մերձենալու, նրանց հետ համագործակցելու անհրաժեշտության մասին: «Քրդերը մարմին մը կկազմեն ցեղով և զենքով, հայքս ալ ազգով և լույսով. սկեռք է, որ իրարու հետ բախվելի առաջ իմաստասիրեմք այն օգուտները, որ կարելի է քաղել նոցա հաղորդակցութենեն և միաբանութենեն: Եվրոպական իրավագիտությունը կպատվի նախ զենք ի ձեռին ունեցողը, ապա լուսավորեալը», — գրում էր նա (6, էջ 345—346):

«Իծբախտ հայերը սխափվելով իրենք զիրենք գտան ամենավտանգավոր վիճակի մը մեջ: Հայաստանի և Եվրոպիո միջև ենթադրված բարոյական դաշնակցությունը երսօղ մրն էր, մինչ այն հին հարմարացումը քնդ մեզ հայոց և Թ. Դոան վերջուցած էր: ...Աբդուլ Համիդ զհայս կնկատեր իբրև բուրյուպես բաժանված թուրքիայեն և Եվրոպիո հարած...» (18, էջ 89):

Թուրքական կայսրության պատմությանը նվիրված իրենց ուսումնասիրության մեջ էվերսլին և Զիրուլը, բացահայտելով 1878 թվականին Սան-Ստեֆանոյում և Բեռլինում կնքված միջազգային պայմանագրերի նկատմամբ Սուլթան Համիդի բռնկոտը, նշում են, որ ավելի սաստկացավ նրա թշնամուկան վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Փորձելով արդարուցնել հայկական հարցում արևմտյան գիվանադիտության բռնած դիրքի կործանարար բնույթը, այդ հեղինակները խոստովանում են. «Նթև մեծ տերություններն ըմբռնեին, որ այդ խոստումները չէին կատարվելու, նրանք, հավանաբար, այգրան դաժան չլին լինի և թուրքիային ես չէին վերադարձնի այդ երկու նահանգները (էրզրումը, Բայազետը), որ այնքան խիտ բնակեցված էին հայերով» (186, էջ 339):

Զեյմս Բրայսը գտնում է, որ սուլթան Աբդուլ Համիդը հայերի նկատմամբ ավելի սանձարձակ դարձավ 1883 թվականից հետո, կրթ տերությունները զազարեցրին իրենց ակ-

տիվութիւնը: Եւ առանձնապէս դա կայում է Ալեքսանդր II-ի մահվան հետ: «Սուլթանը,— գրում է նա,— առիթը հարմար գտաւ առավել սանձարձակութեամբ իրականացնելու իր նոր քաղաքականութիւնը հայերի նկատմամբ»: Բրայսը դա համարում է նոր քաղաքականութիւն, որն ամբողջապէս տարբերվում էր նախորդ միապետների «սովորական դանդաղեցումներից և անսարքերութիւններից»: Աս սխտեմատիկ էր, հետեղական և հիմնված որոշակի սկզբունքի վրա: Դա կանխամտածված ճնշման քաղաքականութիւն էր, որը վերջապէս հասունացավ և վերածվեց արժատախիլ անկուր քաղաքականութեան: «Սուլթանը աւախով վախեցել էր բուլղարական ազգային շարժման հաջողութիւններից... Եւ հայկական ազգային շարժման մեջ տեսնում էր իր ասիական սերիտորիաների մի ծախսը մասն անջատելու համանման պլանի սկզբնավորումը» (182, էջ 471):

Սուլթան Համիդը «կանգնեց վարչական և կրօնական նստանդանների հաստատուն գծի վրա» (182, էջ 471), Դատարաններն ավելի թշնամական դիրք բռնեցին հայերի նկատմամբ, իսկ բանտերը լցվեցին մարդկանցով: Հայոց դպրոցները փակվում էին: Բանաւ էին նկատում բոլոր նրանք, ում մտա հայերէն գրքեր էին գտնում (182, էջ 472): Սուլթանը «հայկական հարցից պատվելու ճանապարհը հայերից ազատվելու մեջ էր» տեսնում, դա համարելով պետական ղեկավար սկզբունք: Բրայսը խոստովանում է, որ բրիտանական կառավարութիւնը ձգտում էր սուլթանի հետ «պայուպանել բարեկամական հարաբերութիւններ»: Իսկ բարեկարգումներ իրականացնելու ամբողջ հույսն օտարացավ (182, էջ 475):

Վարչական նոր բաժանումների միջոցով Բ. Դուրը ձրգտում էր բնակչության ընդհանուր թվի մեջ ստեղծել նոր փոխհարաբերութիւններ, հայերին բոլոր նահանգներում ցուլց տալ որպէս փոքրամասնութիւն: Թրինակ, էրզրումի մեծ նահանգից ստեղծվեցին Կարինի, Վանի, Հեքիարիի և Մուշի նահանգները, ընդ որում Բիթլիսը դարձավ բնդարձակ սանջակ և մտցվեց Մուշի վիլայեթի մեջ (1878): Պատրիարք Ներսէսն անմիջապէս նոր հաշվարկներ կատարեց, ցուլց տալով, որ նոր ստեղծված նահանգներում նույնպէս

հայերը համեմատական մեծամասնություն էին կազմում: 1880 թ. Համի, II-ր նորից փոփոխությունների արեց վարչական բաժանումների մեջ: Թուրքական կառավարությունն իր սովորության համաձայն շարունակում էր խաբել Ծվրուպային, նրան համոզելով այն բանում, որ նրա պաշտոնյաները ամբողջությամբ զբաղված էին բնակչության նահատակները թեթևացնելուն լավագույն ձևով նպաստելու միջոցառումներով» (151, էջ 76):

* * *

Հիասթափությունը Բեռլինի կոնգրեսի որոշումներից, սուլթան Համիդի օրեցօր ուժեղացող բռնությունները, բացահայտ հակահայկական քաղաքականությունը ժողովրդի ազատագրության նոր ուղիներ որոնելու խնդիր էին առաջադրում: Տեղի էր ունենում արժեքների վերազնահատում: Սկսվում էր արեմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլը: Ոմանք երկիր գնալու, խաղաղ դարդացման, կուրտուրային, կրթությանը զարկ տալու խնդիրներ էին առաջադրում: Մյուսները հետևողական պայքարի կոչ էին անում, գեների դիմելու, բալկանյան ժողովուրդների օրինակին հետևելու գաղափարն էին փայփայում ու քարոզում: Ոմանք էլ անկումային, անգործունյա վիճակից արգպես էլ դուրս չեկան:

Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը «իրենով սկզբնավորեց թուրքական բռնապետության դեմ հալ ժողովրդի՝ 80-ական թվականներին վերսկսած պայքարի ու մաքառումների նոր շրջանը (49, էջ 282): Ատրպետար դեպքերի ականատեսն էր, դերասանություն էր արել Կարինի հայկական թատրոնում՝ վերոհիշյալ կազմակերպության ակտիվ անդամ Խաչատուր Կերեկցյան-Ղազարի ղեկավարությամբ, դրում է, որ հեղափոխական խմբի գործունեությունը մասնակցում էին նաև թուրքեր, քրդեր, թուրքմեններ, եզդիներ, ասորիներ, «որոնք բոլորն էլ տեսնում էին կործանել իսլամի սյուննի կղերի օլիգարխիան, խալիֆաթը, որը ազգաբնակչության հետ վարվում էր այնպես, ինչպես վարվում են ոչխարների հետ» (11, էջ 20):

Ակսվեց ինքնաքննադատութեան, ինքնաճանաչման, նոր ուղիներ որոնելու մի շրջանու Գժգո՛՛՛՛ միջադրացին դիվանագիտութեան ընդունած սրտշումներից՝ դրվեց Արեւմտեան Հայաստան գնալու, այնտեղ գործի անցնելու, գոյրոցներ բացելու, երկիրը շենացնելու, ժողովրդին կրթելու և յուսավորելու խնդիրը: Այլևս հայկական հարցի յուժուժը եվրոպական դիվանագետների գրասենյակներում, կոնֆերանսներում շփտի որոնել, այլ բուն Հայաստանում, մտածում էին մարդիկ: «Դեպի երկիր» կոչը դարձավ ամենատարածված կարգախոսը: Հայրենիք ունենալու համար ամեն ինչ արդեն համարվում էր թուշատրոլի. ոմանք գեների դիմելու, տպատարութուն անելու, ոմանք էլ՝ խաղաղ միջոցներով ազգը դուրացնելու ուղղութեամբ էին գործում:

«Մերքան էլ ժյառ էին եվրոպական վեց պետութունների երաշխավորութեամբ վկայագրված այդ խոստումները. այնուամենայնիվ, նրանք կարծես հարութուն տվին թուրքական լծի տակ տանջված ու մաշված ժողովրդին և արծարծեցին նրան մեջ մոտալուտ լավագույն ապագայի հույսեր» (84):

Պատահական չէ, որ շափավոր լիբերալ Գր. Օտյանն արդեն ասում էր. «Նրբ գինվորին հատուկ եղած պատվի գոացումը զարգանա մեր մեջ ալ, այն ատեն հայր պիտի գտնե իր նախնի նկարագիրը, զոր պիտի վերականգնե գլորման և ապականութեան վիճակին, ուր ինկած է... Հայտնենք աշխարհին, որ մենք ալ մարդ ենք և արիութուն ունինք»: Սա արդեն ուրիշ ձայն էր, սա արդեն կովի անհրաժեշտութեան ճանաչումն էր:

Այս, ազգային շոշերն էլ սկսեցին հասկանալ ստեղծված իրավիճակի էութունը: Բայց Համիդի կիրառած հայաժանրների հարվածներից սարսափած Կ. Պոլսի մեծամեծները Բեռլինի կոնգրեսից հետո տեսան, որ վտանգավոր փուլ են թեկադրում, որ արջան վտանգը. մեծանում է: Իսկ ազգի տղատագրութեան համար պայքարելը Բոսֆորի ափերին փարթամ կյանք վայելիլ չէր, այլ համարձակութուն, ինքնագոհութուն: Նրանք ետ քաշվեցին, նորից հավատարիմ հզատակի տեսք ընդունեցին:

Սակայն շարժումն այլևս կանգնեցնել հնարավոր չէր: Տարիներ անց, խրիմյանների ու վարժապետայանների հաշորդ

սերունդը՝ օրմանյանականությունը, չընթացավ նախորդների արահետով: Հայ կղերը, փողատեր վերնախավն ամբողջությամբ խոհեմության քարոզների դիրքորոշում որդեգրեցին: Հայկական հետադիմականությունը, հակահեղափոխականությունը դարձան հյու-հնազանդ սուլթանի իշխանությանը, վնասեցին պայքարի ոգուն, որովհետև մայրաքաղաքի տարուկ ապարանքներում թառած՝ սարսափում էին սեփական դիրքը, հարստությունը կորցնելու վտանգից: Իսկ եվրոպական մամուլի էջերում շարունակում էին գրել այն մասին, թե քանի դեռ «հայերը խաղաղասեր ժողովուրդ են, տանջվում են, բայց չեն ապստամբում, ապա եվրոպական դիվանագիտությունն էլ անտարբեր է մնում նրա տանջանքների նկատմամբ» (151, էջ 45):

70-ական թվականների ավարտը և 80-ական թվականների սկիզբը մտքերի, նոր հարցադրումների շրջան էր: Մինչդեռ եվրոպական դիվանագիտության համար 61-րդ հոդվածը միջոց էր Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու, նրա ասիական նահանգները Թուսաստանի ազդեցությունից հեռու պահելու համար, ապա հայկական հասարակական շրջաններին նույն միջազգային կրոնափոխությունում բնօրինակում ներկայանում էր որպես գործելու հիմքեր տվող իրավունք:

Սակայն, «ինչ ներկյի էր նախքան Բեռլինի վեհաժողովը. թերևս, աննրկյի էր նրանից հետո: Այդ ժողովը փորձության հնոց էր հայ հասարակական մտքի համար: Հայ գործը երկփեղկվեց, ընտրելով տարբեր ուղիներ՝ փոթորկի և աշխատանքի ուղիներ: Բեռլինի սառը ջուրը սթափեցրել էր շատերին», — գրել է Ն. Աղոնյը (3, էջ 74):

Թեև խանձարուրի մեջ, բայց արդեն արժարժվում էր այն միտքը, թե արևմտահայ ժողովուրդը պետք է կազմակերպվեր. կրթվեր և գինվեր, ուժ ցուցադրեր, որպեսզի ստիպել իր շահերի հետ հաշիվի նստել: Նպատակ էր առաջադրվում ցույցերի, ելույթների միջոցով հարկադրել մեծ տերություններին՝ միջամտելու Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին, ստիպել Բ. Դռանը՝ կատարելու իր պարտավորությունները: Առարկայանում էր այն մտայնությունը, թե արդեն իրավատեր էին, կրոնափոխված և հաստատված էր 61-րդ

հողվածք, հայկական հարցը վերածվել էր միջազգային հարցի, մեծ տերությունների իրավասության և շահագրգռության առարկա։ Սակայն Լվրոպական դիվանագիտությանը հերկայանալով «անեղջյուր, անասպար», անսպասարաստ և մուրացիկի դերում, հնարավոր չէր հասնել դործնական հաջողության։ Սկսվում էր շարժումը դեպի «ավետաց երկիր», սկզբում՝ դանդաղ, «ևտո՛՛ շատ ավելի մեծ չափերով։

Այսպիսով, միջազգային քաղաքական կյանքի փոփոխությունը, նոր իրադրությունը զուգրնթաց հայրենասիրական զգացմունքներն ստանում էին նոր ձև ու նոր բովանդակություն։ Ազգային միասնությամբ շնչում էր նոր շափանիշներով, վերափոխվում նոր ուժերի վերելքի ու նոր սյահանջների ապարեզ իջնելու հետ մեկտեղ։ Կովկասի հայ մամուլի կջերում մեծ թափով արժարժվում էր այն խնդիրը, թե անհրաժեշտ է հաստատվել Արևմտյան Հայաստանում, գործել ու զարկ տալ ազգայահայասնման աշխատանքներին, հիմնել դպրոցներ, կուլտուրական օջախներ, գարկ առլ ժամանակակից երկրագործությունը և այլն։ Գլխավոր խնդիր էր համարվում նոր սերունդը դաստիարակել այնպիսի ողով, որպեսզի նա ի վիճակի լիներ նվիրվելու Հայաստանի ազատագրության գործին, կարողանար տեղից շարժել տիղմի մեջ խրված սայլը։

Գ. Արվանձաչանը հուստիարված էր կոնգրեսից. նա առաջարկում էր հույս չգնել դիվանագիտության վրա, փրկությունը տեսնում էր բուն Հայաստանում ուժ հավաքելու մեջ։ Նրա կարծիքով, Եվրոպական սեկսություններն իրենց շահերի համար ստեղծեցին ՅՄ-րդ հողվածք, որ սուխթ ունենալին միջամտելու Օսմանյան կայսրության գործերին։ «Այդ կեղծ բարեկամները ոչ հայի հարեզրացրն էին, ոչ հայի քեոին, այլ՝ ավելի ճարպիկ որսորդներ ու մսագործներ», որ հայերին «ուշխարներին» և «կովերին» տեղ գնելով, «մեկ փարախեն կուղեին խրոցնել, հեոացնել՝ և իրենց ձեոքը ձղելով ի սոյանգ մատուցանել» (20, էջ 124—125)։ Նրա կարծիքով, «այուլթյան սմեհամեծ շարիրն այն էր, որ նա բուն հայրենիքը դարձրել էր մոտացված մի անկյուն։ նա առաջնահերթ խընդիր էր համարում հեղափոխությունը բուն երկրում, որ «այնտեղ է մեր ապագան», որ «Հայաստանի մեջն է բուն հայկա-

կան խնդիրը և մենք Բեռլինի մեջ կորոնենք զայն»։ Գ. Մրվանձտյանը պատրիարքարանին ներկայացրած մի տեղեկագրի մեջ գրում էր. «Իմ սկզբունքս է քարոզել, թե օտարեն պետք չէ բան հուսալ, ջանանք մենք զմեզ հոգալ. պատրաստվիլ և ցույց տալ ազգաց, թե մենք ալ ազդ մըն ենք»։ Նա հարց էր դնում զորանալ լուսավորութեան զենքերով, գիտութեամբ և միութեամբ։ «Այս է մեր միակ փրկութեան ճամփան, և ահա այս էր իմ առաքելութեանս ավետարանը» (80, 1879, № 4, էջ 165—166)։

Արդէն 1878 թվականի հուլիսին, կոնգրեսից հետո, Բաֆֆին «Մշակ»-ում գրում էր. «Դատարկ հուշերով ենք արում... դիակները միայն լուս համբերութեան ունենու. Ազատութեան արվում է այն ազգերին, որոնք իրենց ազատութեանը սրով պաշտպանել գիտեն»։ Բաֆֆին ոչ միայն գեղարվեստական խոսքի բացառիկ վարպետ էր, այլև հրատարակախոս, հասարակական-քաղաքական խորունկ մտածող, գինված՝ հայոց պատմութեան և հասարակական կյանքի բազմակողմանի իմացութեամբ։ Նա հանգել էր այն կարծիքին, որ սուլթանի իշխանութեանից ակնկալել սրեւ լավ բան ժողովրդի դրութեանը բարձրելու համար, սպասել, թե թուրքիան կվերածնվեր՝ իր հետ առաջադիմութեան մղելով և հալերին, անհույս բան էր։

1880 թվականին լույս տեսավ «Խենթը», ապա՝ «Զալալեղդիներ» (1884), «Կայծերի» առաջին հատորը և այլն։ Այս գրքերում ամփոփված էին ժողովրդի ազգային ազատագրութեան ուղիների և մեթոդների մասին Բաֆֆու հայրենասիրական հայացքները, որոնք հսկայական ազդեցութեան գործընթացին ազդի ինքնանձանաչման, սեփական իրավունքները պաշտպանելու մտայնութեան վրա։ Նրա հերոսները ժողովրդի դարդուցավի, խոհերի ու զգացմունքների արտահայտիչներն էին, ժամանակի ոգու, բուն երկրի իրավիճակի ծնունդը, օժտված խոր դիմոկրատիզմով և հայրենասիրութեամբ։ Խենթի երազն ազգի հավաքականութեան, ազատ հայրենիք ստեղծելու երազն էր։

Բեռլինի հուսախաբութեանից հետո Բաֆֆին հարեանքուրդ ու մյուս ժողովուրդների հետ համատեղ հակաթուրքական ապստամբութեան մեջ էր փնտրում արևմտահայ ժո-

ղովբղի ազատության ուղին, նրա գրքերում, հրապարակախոսական հոդվածներում ակնհայտ էր դառնում նախանդյանի հայացքների ազդեցությունը, կովկասահայ երիտասարդության մեջ տարածում ստացող ազդային-նարողնիկական տրամադրությունների ու հայացքների կնիքը: Պատահական չէ, որ արդեն այն ժամանակ Բաֆֆու ազգային-դեմոկրատական հայացքները հանդիպեցին թշնամական վերաբերմունքի: «Կայծերի» հերոսները բնութագրվեցին որպես նարողովուական, ցարասպան ժելչաբովի և Կիրայլիչի հետևորդներ, իսկ Վարդանի երազը՝ որպես Չերնիշևսկու «Ինչ անել» վեպի հերոսուհի Վերա Պավլովնայի երազի կրկնօրինակ (Աշ. Հովհաննիսյան, «Արծրունու և Բաֆֆու դադավարական ներհակության ակունքը», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, № 1, էջ 22, 30):

Մամուլի էջերում, վիպասանության մեջ լայնորեն քրննարկվում էր արևմտահայության քաղաքական, իրավական, տնտեսական ու կուլտուրական վիճակը: Փորձեր էին արվում բնութագրելու բնակչության տարբեր խավերի, դասակարգերի շահերը, նպատակները, մշակվում էին բնակալուծության ճիւրաններից փրկվելու ուղիները: Հաճախ տեսակետների բախումների մեջ կորչում էր գլխավորը, նպատակայինը: Քրննադատվում էր կղերը: Առաջին քայլերն էին արվում հայ գյուղացու տառապանքները վեր հանելու, հարկահանի ու վաշխատուի կեղեքումները ցույց տալու ուղղությամբ: Նկարագրվում էին բռնագրավումներն ու բռնությունները, գյուղացու քայքայումն ու գաղթը: Ամեն ինչ պտտվում էր սևփական հայրենիք ունենալու, օտար լծից ազատագրվելու խնդիրների, արժանապատվության համար մարտնչելու անհրաժեշտության շուրջը: Ամեն ինչ նորովի էր սկզբնավորվում, լինելության պրոցես էր ապրում:

1878 թվականի հոկտեմբերին Կր. Արծրունին, ոգևորված Չեչևուսի ապստամբությամբ, գրում էր. «Անգլիան հերքում էր հայոց ազգության գոյությունն անգամ, իսկ այժմ, երբ թուրքահայերը ապստամբվում են, լուսավորված Անգլիան ստիպված կլինի ճանաչել հայերի գոյությունը»: Նա հիշեցնում էր ընթերցողներին, որ գենը վերցրած, ապստամբ ազգություններին և վրոպական դիվանագիտությունը շնորհեց

ինչ-որ իրավունքներ, իսկ հայ ազգը ոչինչ չստացավ. որովհետեւ հնազանդ էր մնացել տերությանը: Եթե հայերը չապրատամբեցին, ասում էին Եվրոպայի դիվանագետները, նշանակում է, թե գոհ էին թուրքական տիրապետությունից, սրեմն հայերին կայեղի է անտես անել, նրանց հարկավոր չէ շնորհել մարդկային իրավունքներ: «Ահա եվրոպական դիպլոմատիայի բարոյական փիլիսոփայությունը, — գրում էր Արծրունին, — ով չի ապստամբում, նա գոյություն իրավունք չունի, հույնիսկ նրա գոյությունն էլ կարելի է չերթել... Հայերն այդ շատ ուշ հասկացան և այժմ միայն, երբ պատերազմը վերջացավ ապստամբում են թուրքական տերության անտանելի լծի դեմ...» (57, 1878, № 165):

XIX դարի կեսերին շատ ասրածված էր «Je m'instris, donc je suis» («Ես ապստամբում եմ, հետևապես ևս գոյություն ունեմ») նշանաբանը: Հիշատակելով սա, Գր. Արծրունին այն միտքն էր գարգացնում, որ, գուցե, հայերը հույնպես պետք է փոխեն իրենց՝ «Ես աշխատում եմ, ևս ապստամբում եմ, հետևապես ևս գոյություն ունեմ» նշանաբանը. և իրենց գոյությունը հաստատելու համար դիմեն զենքի, ապստամբության և արշունանկողության: Այստեղ նա անում էր մի ուշադրավ ենթադրություն, որը հաստատվեց պատմության գեոգրիի հետագա ընթացքով: «Եթե թուրքահայերը, — գրում էր նա, — չհաղթեն, ապա նրանք կամ կոչընչացվեն, կամ կվերաբնակվեն այլ երկրներում, և եթե նրանց հայրենիքը գրկվի իր սեփական որդիներից, ապա խալուստակություն Եվրոպային, որը շօղնեց նրանց իրագործելու ապագայի քաղաքակրթության սկզբունքներից մեկը»: Հիշրավի, բուրժուական Եվրոպան ոչ միայն շօղնեց, այլև նպատակ արեմտահայության ողբերգության խորացմանը, դարձավ սուլթանական և երիտթուրքական շարագործությունների մեղսակիցը: Հայր զինվում է ինքնապաշտպանության համար, եզրակացնում էր Արծրունին, «դա միակ միջոցն է թուրքական լծից նվազած հայերի համար պաշտպանելու և վասնզաղերթելու իր ազգային գոյությունը» (88, էջ 35—36):

Արեմտահայերի գինման, պաշտպանության, ինչպես նաև Արեմտահայաստանի ուսումնասիրման նպատակով 1879 թվականին Արծրունու ղեկավարությամբ Թիֆլիսում կազմա-

կերպով էր երեքի կոմիտե, որի մեջ ակտիվ դեր էր խաղում «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության և նրա անդամ Խ. Կերեկցյանի հետ կասկերի մեջ մտած Արսեն Քոխմախյանը, Կոմիտեին 1880 թվականին հրուսարակեց Արսեն Քոխմախյանի կազմած մի «Քուցիկ-թերթ» կամ կոչ. սրտեղ սարգաբանվում էին Սոյակի հետապնդած նպատակներն ու խնդիրները: Սոյակի կազմն ընդարձակվելով հետագայում հասավ իննի: Արծրունուց և Քոխմախյանից բացի, նրա կազմում հիշվում էին Գ. Մունդուկյանը, Բ. Նավասարդյանը, զիներալ Տեր-Ասատուրյանը, Բարսեղ Մելիք-Գրիգորյանը, Աբր. Դաստակյանը և ուրիշներ (Աշ. Հովհաննիսյան, «Արծրունու և Իաֆֆու գաղափարական ներհակության տկունքը», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, № 1, էջ 20):

Ա. Քոխմախյանը 1881 թվականի մայիսին Քիֆլիսում կարդացած մի դասախոսության մեջ կոչ էր անում «առանձին ուշադրություն դարձնել, ուսումնասիրել ամեն կողմից ազգայնության արմատ հանդիսացող գյուղացու կյանքը, ճանաչել նորան, ճանաչել նորա բնական աշխարհը, սրին հայրենիք ենք ասում» (26, էջ 11): Այսակող ատկա են հետքերն այն ազգեկցության, որ ուսական հեղափոխական նարոյնիկները ներդրածում էին Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայ ուսանողության վրա: «Դեպի ժողովուրդ» կարգախոսը հայ ուսանողներն ընկալում և փորձում էին իրականացնել նաև արևմտահայության նկատմամբ:

Բնական է, որ միջազգային դիվանագիտական ակտերին, Բեռլինի կոնգրեսի որոշումներին սուաջինը ծանոթացան դրադետ մարդիկ, ուսանողները, ուսուցիչները: 80-ական թվականների սկզբին Ռուսաստանում հայ ուսանողության 35 տոկոսը մանրբուրժուական, տերտերական ծագում ունի, հավաստում է Ատրպետը (11, էջ 26): Արանցից շատերն այդեն ներդրաված էին ուսական հեղափոխական կազմակերպությունների մեջ, մասնակցում էին ցարիզմի դեմ ծավալված բմքոստ կուլյթնիին, ահաբեկչական դորժողություններին: Նարոյնիկական դադափարներով տարված երիտասարդներից շատերը մեծ հետաքրքրությամբ համակվեցին սեփական ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի հանդեպ, դորժնական քայլերի դիմեցին: Նրանք ուսումնասիրում

էին հայերեն, հայոց պատմութիւն, Արեւելյան հարցի էութիւնը, Թիֆլիսում և Անդրկովկասի այլ կենտրոններում պարսպամունքներ կազմակերպում արեւմտահայ մշակոյնների շրջանում և այլն: Հայանի ևն ևաւոդնիկ ուսանողուի Քաւաւա Աղամյանի գործունէութիւնը Թիֆլիսում, նրանում կազմված «Պոստիանի մարտիկների գնդի» քայլերը, որի թվով երեսուն ուսանող, ուսուցիչ, տնօրէններ նպատակադրվել էին աշխատանք տանել Վանի շրջանում, և բազմաթիւ այլ փաստերու Այս խմբակներում ընդգրկված էին «Մայծերի» քաւոր Պետրոսը, հայ ազգային-ազատագրական հետադա կոիվներից ծանոթ Արարոն, Մարգար վարժապետը, Արսեն Բոխմախյանը և ուրիշներ (75, էջ 123): Սրանց ջանքերով էր, որ սկսած 1880-ական թվականների սկզբից արեւմտահայկական գաղաւթներն անցան բազմաթիւ ուսուցիչ երիտասարդներ՝ դնելով թուրքական տիրապետութեան դեմ դինված պայքարի նոր փուլի հիմքերը: Իսկ ոմանք էլ գրական-պրոպագանդիստական աշխատանքի ձեռնարկեցին եվրոպայի մի շարք կենտրոններում, հիմնադրելով թերթեր և քաղաքական կազմակերպութիւններ: Սրանք հրատարակ իշան խորքական տիրապետութեան դեմ պայքարի գրոշ պարզած, բայց շարունակում էին կառչած մնալ եվրոպական դիվանագիտութեան խոստացած բարենորոգումներից:

80-ական թվականների սկզբին Արեւմտյան Հայաստանում պայքար ծավալելու գործում ուշադրութեան կենտրոնում մնում էր բայկանյան փորձը, բուլղարների օրինակը: Տագազովում էին գրքեր, որակը ցույց էր տրվում, որ չկա թուրքահայաստակ մի ազգ, որն առանց արյուն թափելու կվաճեր իր ազատութեանը, գաղաւթանում էին բուլղար հալոյակների շերտական գործերը, հակաթուրքական ազատագրական շարժումների աարբեր փուլերում նրանց խիզախ կոիւնները: Պրոպագանդում էին նրիստ Բոսնի, Վասիլի Ասիու, Կարապետովի և ուրիշների խոսքն ու գործը (25):

Մկրտիչ Փորթաղաւյանը հիշատակում էր Բալկանների փորձը՝ «թուրքահայաստակ ազգերեն ո՞րը՝ հույներ, գարտաղցին, բուլղարը և այլն կրցան ազատիլ Թուրքիայի հարստահարող լուծից առանց արյուն թափելու»: Նա 1876—78 թվականները համարում էր հայոց հարցի «մանկական շրջան»,

յայտ: աղերսելու շրջան, իսկ այժմ անհրաժեշտ էր համարում անցնել բողոքի, պահանջի, «ապստամբության» շրջանին: Նա աշխարհի բոլոր մասերում սխտված հայտնվումն առաջնահերթ խնդիրն էր համարում համախմբվել հանուն Թուրքահայաստանի գառի (20, էջ 151—153):

Շուտով Փոքրթուզալլանը գրելու էր, որ «Հայերը Հայաստանը դենքի գործառնելով ազատելու համար ոչ միայն ունին իրավունք, այլև ամեն մի հայի վրա սուրբ պարտք կա այդ սիրելի գործը կատարելու...»: «Հայերի ոտքի ելնելը,— գրում էր նա,— Հայաստանի ազատության համար իրավացի գործ է...» (77, էջ 23): Արդևն գրվում էր հայրենասիրական հուրն այն աստիճան արժարժելու մասին, որ «այրե ու ջնջե նրա սրտի մեջ դարավոր ստրկության առաջ բերած վախկոտության դրացումն և բնդունակ դարձնի անձնագոհության վսեմ դրացման»: Արդևն գրվում էր այն մասին, որ դենքի դեմ միայն դենքով է հնարավոր կռվել, որ դենքով խլվածը դենքով պետք է վերստանալ, որ դժգոյ հայեր պետք է լինեին, որ վերականգնված Հայաստան լիներ և այլն:

* * *

«Դիվանագետներ, թագավորներ, կայսրեր, ամենքը միտքերան «Քրիստոնեից վիճակին բարվոքում» կրան, ի վերաայսր ամենույնի հս իմ վիճակիս մեջ բարվոքում մը չեմ կրնար կոր տեսնել»,— գրում էր Հ. Պարոնյանը (68, հ. 15, էջ 14):

Հիրավի, արևմտաեվրոպական դիվանագիտությունը գործնական ոչինչ չարեց Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի կենսագործման ուղղությամբ:

Մոցիալ-դեմսկրաս էդ. Բևանշտայնը հետագայում իր կարգացած մի դասախոսության մեջ շէր ուրանում, որ «Հայ ժողովրդի և Թուրքիայի քրիստոնեյա ժողովուրդների համար գոնե, Ռուսաստանը իսկապես քանի-քանի անգամ պաշտպան է հանդիսացել»: Նա ասում էր, որ «Բեռլինի պայմանագիրը գրկելով հայերին մի այնպիսի օրաշտպանից, որի վրա գոնե քիչ թե շատ հույս կարող էին դնել, նրա (իմո՞՛

Ռուսաստանի) տեղը դրեց Եվրոպական համաձայնությունը, որ շատ անպիտան պաշտպան եղավ հայերի համար...» (14):

«Ավելի լավ կլիներ ոչինչ շարտասանել այդ ժողովրդի օգտին, քան նրա դժբախտություններին ավելացնել նաև չիրականացված հույսերի դառնությունը», — քաջնում էր նրան Ռուլեն Ժեքմենը (151, էջ 43):

1879 թվականի օգոստոսին Ալեքսանդր II-ը գերմանական կաշկերին բողոքում էր անգլիացիներին ու ավստրիացիներին, որոնք լուսկոսում էին Բեռլինի կոնգրեսի որոշումները. օժանդակություն էր հայցում Գերմանիայից հանուն այն բանի, որ իզուր չկորչեր ուսու մարզիանց արշուներ, որ թափվել էր Թուրքիայում քրիստոնյաների վիճակը բարելավելու համար (90, էջ 206): Միաժամանակ ցարական կառավարությունը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որտեղ Արևելքի քրիստոնյաների վիճակի բարելավման գործում շեշտում էր տերությունների միասնությունը պահպանելու, համատեղ գործելու անհրաժեշտությունը. Ինչ խոսք, որ Պետերբուրգում կոնգրեսի արդյունքները գնահատվում էին որպես դաժան պարտություն, Իսկ պարտության հետևանքները վերացնելու համար ժամանակ էր պահանջվում:

Ստեղծված իրադրության մեջ ուսական կառավարությունն ավելի մտահոգված էր Մերձավոր Արևելքում Օսմանյան կայսրության վրա անգլիական հսկողության հաստատմանը խոչընդոտելու մտքով: Այս վտանգի կանխման մտահոգությունն էլ կանխորոշում էր ցարիզմի մերձավորությունների քաղաքականությունն այն տարիներին (160, էջ 104): Ցարիզմը չէր կարող համակերպվել երրորդ տիրության կողմից նեղուցների վրա հսկողություն հաստատելու փաստին:

1878 թվականին Կ. Պոլսում ուսական դեսպան նշանակված Լյբանով-Ռոստովսկուն վիճակված էր գրադվել ուս-Ֆուրբական պատերազմի հետևանքով առաջացած դժվարությունների վերացմամբ: Ի հակադրություն Ա. Մ. Գուրչակովի, նոր դեսպանն այն կարծիքին էր, որ եթե Ռուսաստանը պետք է այս կամ այն զիջումն աներ, դերադասելի է: Համարում դրանք անել ոչ թե Ռուսաստանին բնորոշ մայրող սերություններին, այլ՝ անմիջականորեն Թուրքիային, որ-

պեսզի շորքոներ նրան և շմդեր Ավստրո-Հունդարիայի և Անս-
լիայի գիրկը: Լորանով-Ռուսսովսկին, Ն. Կ. Գիրսի մաւից
հետ ստանձնելով արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնը,
հանդես եկավ ուսական արտաքին քաղաքականութեան
կենտրոնը Հեռավոր Արեւելք սեղափոխելու ջերմեռանդ կողմ-
նակից (123, հ. 11, էջ 49—50):

1878 թվականի ամռանը ուս գեներալ Բոբրիկովը ապ-
մական մինիստրին Կ. Պոլսից հղած իր գեկուցագրերում շա-
րադրում էր Օսմանյան կայսրութեան նկատմամբ իրակա-
նացվելիք քաղաքականութեան շուրջ իր խորհրդածութեուն-
ները: Ռուսաստանի շահերին չէր համապատասխանում
ուրիպել Թուրքիային «մեռնել բռնի մահով և դրանով մեր
սահմանների վրա առաջացնել խառնակչութեուն», — դրում
էր նա: Նա ընդգծում էր աստիճանականութեան, զգուշափս-
րութեան անհրաժեշտութեունը, նշելով, որ թուրքական կայս-
րութեունից Հունաստանի անջատմանը հետեց Սերբիայի
կազմավորումը, այնուհետև Մոլդավիա-Վալախիայի ան-
ջատումը և, վերջապէս, Թուրքիայի ստեղծումը: «Այժմ
հերթի է դրված Հայաստանի նախապատրաստումն ինքնու-
րույն կշանքի», — մտանանշում էր նա, միաժամանակ զգու-
շացնելով, որ քանի դեռ Բալկանյան թերակղզու սլավոնա-
կան պետութեունները չեն հասել քաղաքական հասունու-
թեան, իսկ Հայաստանի նախապատրաստումը «չի վերածվի
պատմական փաստի», «մեզ համար ոչ մի անհրաժեշտու-
թեուն չկա վնասելու սուլթանի իշխանութեանը» (93, հ. 154,
1913, էջ 254):

1879 թվականի հունվարի 27-ին (8 փետրվարի) Ռուսաս-
տանի և Թուրքիայի միջև Կ. Պոլսում մի որակաւա կնքվեց,
որի նպատակն էր «ամբասանել խաղաղութեան վերականգ-
նումը երկու կայսրութեունների միջև և վերջնականապէս
որոշել Սան-Ստեֆանոյի խաղաղարար պայմանագրի սյն
պայմանները, որ պետք է ուղղակի համաձայնութեան ասու-
կա հանդիսանալին երկու պետութեունների միջև» (125,
էջ 209): Ցարական կառավարութեան արտաքին քաղաքակու-
նութեունն ավելի շեշտված էր արտահայտում երկրի ներքին
քաղաքականութեունը, որը դառնում էր տասվել սեհարչուրու-
կային և ռեակցիոն:

Հիշեցնենք, որ 1877 թվականի սկզբից չէին դադարում դատավարութունները հեղափոխական կազմակերպութունների նկատմամբ. Կազանի հրապարակի ցույցի գործը, «մուկովյան պրոպագանդիստների խմբակի», «հարավուսական քանվորական միության» գործերը և այլն: 1878 թվականի փետրվարի 7-ին Վերա Զասուլիչն ատրճանակի ղնդակով ծանր վիրավորեց Պետերբուրգի քաղաքապետ դեներալ-ադյուտանտ Տրեպովին: Հարյուրավոր ուսանողներ հեռացվեցին համալսարաններից, արտրվեցին Սիբիր: 1878 թվականի օգոստոսին դանակի հարվածով սպանվեց III բաժանմունքի պետ և ժանդարմների շեֆ դեներալ-ադյուտանտ Մեդենցովը: «Ջեմլյա ի վոլյա», «Նարոդնայա վոլյա» և այլ կազմակերպութուններ ակտիվացրել էին իրենց գործունեությունը, ցնցելով ցարական ամբողջ վերնախավը, խուճապի մատնելով նրան: ՇՇուտով ահաբեկչի ումբից սպանվելու էր նաև Ալեքսանդր II-ը:

Այս ամենն ազդեցություն էր թողնում արտաքին քաղաքականության, թուրքական տիրապետության դեմ ճնշված ժողովուրդների պայքարի նկատմամբ ուսական արքունիքի դիրքորոշման վրա: Ինչպես գրում է Բ. Բորյանը, «Բեռլինի կոնգրեսից հետո հայկական հարցը մեծ տիրությունների դիվանագետների համար վերածվում է թուրքիայի վրա ճնշում գործելու միջոցի. Անգլիական և ռուսական դիվանագետությունները (1880, 1895—1896), իսկ հետագայում ուսականն ու գերմանականը (1913—1914), հայկական հարցից օգտվում էին որպես Արևելքում իրենց դադուխային քաղաքականության մի միջոց» (96, հ. 1, էջ 24):

70-ական թվականների վերջերին և 80-ական թվականների սկզբին թուրքական գործերում փորձում էր նախաձեռնության մենաշնորհն իր ձեռքում պահել անգլիական կառավարությունը: Նրա հակասական, մանվածապատ գործողություններում գծազրվում էր էքսպանսիայի իմպերիալիստական քաղաքականության էությունը: Սուլթանի կառավարության վրա ճնշում գործադրելու քաղաքականության մեջ անգլիական իմպերիալիստներն օգտագործում էին նաև հուլյական հարցը:

Ֆրանսիացի դիվանագետ Վալիերը գրում էր Վադինգտոնին, որ Անգլիան թուրքերի հետ վարվում է այնպիսի վիրավորյալի նման, որը փոխանակ օգներ բուժելու ջարդած ոտքերը, կտրում էր նաև թևերը: «Հենվիր իմ վրա, ևս գալիս եմ քեզ օգնելու, — ասում էր Անգլիան թուրքիային: — Նա սպառնում է քեզ Հայաստանում, ոչինչ, ևս կվերցնեմ Սիրիան. նա կփորձի դրավել քո մայրաքաղաքը, ևս այն կվերցնեմ նրանից շուտ, ասա այսպիսին էր կոնգրեսից հետո բրիտանական դիվանագիտութունը Արևելքում» (217, էջ 477):

Ամերիկյան պրոֆ. Մարգույանի կարծիքով, բարենորոգումների նկատմամբ ոչ միայն անսարքերութուն ցուցաբերեց սուլթանի կառավարութունը, այլև Քիսմարկը պարզապես խոչընդոտեց դրանց իրագործմանը: Նա գրում է, որ Ռուսաստանը Քեոլինի պայմանագիրը ստորագրած տերութուններից միակն էր, որ արձագանքեց 1881 թվականի հունվարին անգլիական արտաքին գործերի մինիստր Գրենվիլի՝ Բ. Դոանը համատեղ քողոք ներկայացնելու կոչին: Ավստրիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի ատանումների պայմաններում Քիսմարկը «վայր դրեց իր շվին սեղանի վրա և հրաժարվեց մասնակցել կոնցերտին», — դիպուկ արտահայտվել էին լրագրողները (215, էջ 60):

Սակայն ամերիկյան պրոֆեսորի միակողմանի բնորոշումները չեն բացահայտում անգլիական իմպերիալիստների հետապնդած նպատակների էությունը: Լոնդոնը ծավալողական լայն ծրագիր էր իրականացնում, նոր զավթումների ձգտում Ասիայում և Աֆրիկայում, նախապատրաստում Եգիպտոսի գրավումը և այդ խնդիրների իրականացման համար նրբորեն օգտագործում էր Քեոլինի պայմանագրով Օսմանյան կայսրության ստանձնած պարտավորութունները, այդ թվում նաև Արևմտյան Հայաստանում նախատեսված բարենորոգումների հարցը:

Հայաշատ մի շարք կենտրոններում անգլիական փոխհյուպատոսներ նշանակվեցին: Մրանց հաղորդագրութունները գավառահայության վիճակի և թուրքական իշխանութունների գործողութունների մասին ճկունորեն օգտագործվում էին Բ. Դուռը մշտապես լարված վիճակում պահելու համար: Անգլիական հյուպատոսներին սկսեցին պաշտոնա-

սկս անվանել Քուրդիստանի հյուպատոսներ, իսկ հայ անվան փոխարեն անգլիական պաշտոնական գրագրություններում գերակշռեց «քրիստոնյա» անվանումը:

1878 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Գր. Արծրունին գրում էր. «Այժմ էլ ոչ ոքի համար տարակուսելի չէ կարող լինել, որ Քուրդահայաստանն Անգլիայի ձեռքում մի տեսակ մասնավոր սեփականություն է դառնում: Անգլիան Նեադճեստե տիրապետում է ամբողջ Փոքր Ասիան և, մանավանդ, Հայաստանը, նշանակում է ամեն տեղ իր հյուպատոսներին... խոստանում է ռեֆորմներ մտցնել, բայց միևնույն ժամանակ աշխատում է որքան կարելի է ուշացնել իր խոստումների կատարումը (57, 1878, № 202): Նա գրում էր, որ «Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը պահանջում է պաշտպանել հարուստներին աշխատողների դեմ, կալվածատերերին մշակների դեմ, հարստահարողներին հարստահարվածների դեմ...», ընդգծում էր, որ անգլիացիները կճանաչեն բուրգ և թուրք կալվածատերերի ապօրինի իշխանությունը և շին հարգի հայերի իրավունքները (57, 1878, № 204):

1878 թվականի նոյեմբերին ասիական նահանգներում բարենորոգումների շուրջ կայարդի քանակցությունները սուլթանի և Ք. Գոան հետ քաշքշուկի բնույթ ունեին: Մերենցը գրում էր, որ կայարդը «սրտով ու հոգով ավելի թուրք էր, քան թուրքերը» (80, 1879, № 1, էջ 207): Նա մեղադրում էր անգլիական կառավարությանը, գտնում, որ Անգլիան բարոյակա և նյութակա պատասխանատու և զործակից է բուրք անիրավությունների համար, որ Արևմտյան Հայաստանում կատարվում էին 1878 թվականի հունիսի 4-ից, այսինքն՝ անգլո-թուրքական համաձայնագրի ստորագրումից հետո (80, 1879, № 1, էջ 201): Գլադստոնը հայտարարում էր, որ անգլիական ներկայացուցիչները թևակոխում ազատությունը պաշտպանելու փոխարեն ստրկության կողմը բռնեցին. որ վարչապետն ու արտաքին գործերի նախարարը Մետերնիխի հետքերով ընթացան (16, էջ 243—245): 1878 թ. սգստուելի 4-ին Բիրնսֆիլդը պառլամենտում հայտարարեց, որ հայերն անկարող են իրենք իրենց կառավարել: Իսկ անգլիական պառլամենտի «հայասեր երեսփոխան» Ֆորսթերն ասաց, որ հայերը «պատերազմելու հատկություն չունեն»: «Այս-

պես, — գրում էր «Մասիս»-ը, — հայք մեկ-երկու ավուր մեջ երկու նշանավոր մարդոց բերնն գրեթե պարսավաճք ընդունած կզան. մին զանոնք պատերազմելու, իսկ մյուսը կառավարելու անկարող կոչւց: Այսպիսի պարսավանաց ամենեն բավ պատասխանն հառաչադիմութունն է, եթե մեր աչքը բանանք» (53, 1878, № 2158):

Արձագանքելով արևմտաեվրոպական դիվանագետների այդ հայտարարութուններին, Բեռլինի կոնգրեսից հետո Ռ. Պատկանյանը գրեց.

«Գիտեմ, խեղճ հային չեն տալ Հայաստան,
Մեզ ազգ կաղմելու ամենքն են խափան,
Նախանձ, քեկ և ա՛հ տիրել է հոգին
Գեպի հայերու շատ ու շատ ազգին:
Թե թուր վերնեհենք՝ մեզ պիտ մորթեին,
Ոչ ոք պիտ էլներ պաշտպան խեղճ հային,
Երբ որ լուռ կեցանք մենք խոհեմարար,
Ասին «մեռել եք հոգեպես իսպառ»»:

«Վեհածողով», «Թողոք առ Եվրոպա», «Հայ արյուն» և այլ բանաստեղծութուններով Ռ. Պատկանյանը ձաղկում էր եվրոպական դիվանագիտության սև դոյրծերը: «Մի՞թե անգլիական շահը կպահանջե, — գրում էր նա, — որ երկրիս վրա շլաված, չի տեսնված շարագործութուններ կատարեն, որ սլեպի միլիոնատեյր յուրերը սնդուկների մեջ դիզեն հայի արյան և մահվան դնով ձեռք բերված ստեռլինգները»: «Անգլիական կառավարութունն անբարոյական է», — ասում էր բանաստեղծը (Հայ նոր դրականության պատմութուն, 1962, Երևան, հ. երկրորդ, էջ 295):

Գաղութարար Մարկ Սաչքար, որ հայտնի է Պարսկաստանում անգլիական տիրապետութունը տարածելու իր ակտիվությամբ, այդ երկրի և Հնդկաստանի պատմությանը նվիրված գրքերում, Թուրքիայի հինգ նահանգներում կատարած ճանապարհորդական նոթերում չէր թաքցնում իր «ատելութունն ու արհամարհանքը» հայերի նկատմամբ լոկ ալն պատճառով, որ նրանք ոտուսսեր էին և Արևելքում Ռուսաստանի ազդեցության տարածմանն էին ծառայում: «Հայաստանցույթյան այս սիրահարները, — գրել է Ֆր. Պրեսանտեն, — շատ ճիգ էին թափում դարձնելու հասարակական կարծիքը:

մի ժողովրդի դեմ, որ իրավունք ունի քաղաքակրթված աշխարհի գրական համակրություն» (24, էջ 36)։

Երբ 1878 թվականի օգոստոսին Նուրար փաշան «XIX դար» ամսագրում տպագրեց իր ծրագիրը, որտեղ բնագծում էր հայկական նահանգներում բարենորոգումների իրադրության մեջ անգլիացիների հատուկ դերը, ապա Լոնդոնի «Քայմս» թերթն անմիջապես գրեց, թե «անգլո-թուրքական համաձայնագիրն իրականացնելու գործը «ժամանակի կարոտ է»։ Թերթը գտնում էր, որ Անգլիան պատասխանատվությունից չի խորշում, բայց սուլթանը չպիտի իր ժառանգությունից զրկվի, այլ խալիֆայության բարեկարգությամբ իսլամ աշխարհը քաղաքակրթության պիտի հրավիրվի (53, 1878, № 2170)։ Մեծ Բրիտանիան զենքի չէր դիմելու մի միապետի դեմ, նկատում էր Բրայսը, որին Կիպրոսի գրավումով վերցրել էր իր հովանավորության տակ, այլապես դու կնշանակիր Թուրքիային զցել մի այլ պետության գիրկը (182, էջ 450—451)։

Իսլանդացի հեղինակ Դիլոնը գրել է. «Մենք ձեռնամուխ եղանք հետևելու այն բանին, որպեսզի Թուրքիայի հայկական գավառներում հիմար կառավարման հետևանքով առաջացած շարիքը արագ և վերջնականապես արմատախիլ արվի. և մենք ոչ միայն շկատարեցինք մեր պարտավորությունը, որ կամավոր վերցրել էինք մեր վրա, հրաժարվելով այն վստահելի Ռուսաստանին, այլև թույլ տվեցինք, որպեսզի ազիկար կառավարման անկարգ սխտեմն աստիճանաբար վերաճեր անխիղճ ոչնչացման սատանայական քաղաքականություն» (121, էջ 329)։

1879 թվականի սկզբին Կ. Պոլսում անգլիական դեսպան Լայարդը հաղորդում էր Սուլթանին. «Եթե Բարձր Գուռը չզգուշանա, եթե նա չգործի բանականորեն և հաշվենկատորեն, ապա Ասիայում մի զեղեցիկ օր կծագի հայկական հարցը, նման նրան, ինչպես ծագեց բուլղարականը Եվրոպայում, որի հետևանքն էր վերջին պատերազմը։ ...Ես մի քանի անգամ նախազգուշացրել եմ թուրքական մինիստրներին, որ եթե նրանք չշտապեն իրականացնել Բեռլինի պայմանագրի որոշումները հայերի մասին, ինչպես նաև հուլիսի 4-ի կոնվենցիայի որոշումները, և եթե, վերջապես, նրանք միջոցներ

ձևոք շառնեն բացարձակապես անհրաժեշտ քրիստոնյաների պաշտպանության և Ասիական Թուրքիայում նահանգների ավելի լավ կառավարման համար, ապա նրանք կնկատեն, բայց արդեն չափից ավելի ուշ, որ սուլթանը վտանգի կենթարկվի կորցնելու այդ նահանգներից մի քանիսը» (151, էջ 57)։ Դժվար չէ նկատել, որ անգլիական դադութարար-դիվանագետների մտահոգությունը ո՛չ ճնշված ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանությունն էր, ոչ էլ միայն Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը, այլ մի ուրիշ տերության, այսինքն՝ Ռուսաստանի ուժեղացման կանխումը։

1879—1880 թվականներին Անգլիան արտաքինապես չափազանց «ակտիվ էր» Թուրքական կառավարությունից հայկերի օգտին բարենորոգումներ պահանջելու գործում։ Անգլիական դիվանագիտությունն այդ պահին գործի էր դրել սուլթանի վրա ներգործելու բոլոր լծակները։ Այսպիսի դիրքորոշման ղլխավոր շարժիչը Եգիպտոսը խաղաղ ճանապարհով Թուրքիայից անջատելու ձգտումն էր։ Մյուս տերություններն ընդդիմանում էին Եգիպտոսի օկուպացման անգլիական քաղաքականության իրագործմանը, դրանով իսկ ի միջի այլոց վերաբերմունք էին դրսևորում հայկական հարյսի շուրջ անգլիական դիվանագիտության գործողություններին։ Պատանական չէ, որ Եգիպտոսի խնդիրն իր օգտին լուծելուց հետո անգլիական դիվանագիտությունը ոչ միայն լուծյան մատնեց իր երեկվա հարցադրումները Հայաստանի վերաբերյալ, այլև կապույտ գրքերից իսպառ ջնջեց Հայաստան անվանումը։ Եգիպտոսի զավթման պահին Անգլիան մեծ դիջումներ էր անում Ֆրանսիային, գյուրացնում նրա ֆինանսական ներխուժումը Թուրքիա, միայն թե վերջինս չիանգարեր իրեն Մուեզի շրանցքի և Եգիպտոսի խնդրում։

Ծանոթանալով 1914 թվականին Բեռլինում լույս տեսած Կվադֆլիգի «էքսպանսիայի ուսսական քաղաքականությունը 1774—1914» գրքին, Վ. Ի. Լենինը արել է մի շարք քաղվածքներ, ուշադրություն նվիրելով այն մտքին, թե Գլադստոնին թողնում էին վերցնել Եգիպտոսը, որպեսզի «Ռուսաստանն էլ կարողանա գրավել Հայաստանը,— ըստ Գլադստոնի, այդպիսի դրավումը կլիներ քրիստոնեական մի երկրի ազատադրում մահմեդական լծից» (2, հ. 39, էջ 825)։

Բիսմարկն ընդհանուր առմամբ պաշտպանում էր Անգլիային. «Եզրպատուում ես անգլիացի եմ»,— ասում էր նա (137, էջ 10): 1881 թվականին նա տերություններից պահանջում էր մեկընդմիջտ մոռանալ հայերի վերաբերյալ ստանձնած պարտավորությունները, թույլ տալ սուլթանին հանգիստ կառավարել իր երկրում, 1881 թվականին Բևուլին ուղարկվեց Համիդի արտակարգ և լիազոր ներկայացուցիչ Ալի-Նիզամի փաշան: Այս պահից էլ հիմք էր դրվում թուրքիայի նկատմամբ գերմանական հովանավորութանը: Ճիշտ է, կայզերը պարտավորություն չստանձնեց երաշխավորել թուրքիայի անձեռնմխելիությունն ու ամբողջականությունը. բայց թուրքերը զոհ էին, որ Եվրոպայում դանվեց մի հզոր տերություն, որը շխորշեց բարեկամական հարաբերությունների հաստատել իրենց պիստոլյան հետ: 1881 թվականին Բիսմարկը ձևական դաշինք չկնքեց Բ. Գոան հետ, բայց դրվեցին հետագա մերձեցման ու համագործակցության հիմքերը:

1882 թվականի սեպտեմբերի 12-ին Ֆ. Էնգելսը Կ. Մարքսին հղած նամակում, անդրադառնալով Մերձավոր Արևելյան տերությունների վարած քաղաքականությանը, նկատում էր. «Անգլիան պետք է խաղաղ ժամանակ գրավի Եգիպտոսը, որպեսզի խեղճ Ռուսաստանը դրա շնորհիվ ստիպված լինի ինքնապաշտպանության նպատակով նույնպես իրազուց ժամանակ գրավել Հայաստանը: Կովկասյան բանակն արդեն մոտեցված է սահմանին, Միայն Կարսի մոտ լրիվ պատրաստության մեջ գտնվում է 48 գումարտակ: Եվ որպեսզի ապացույցվի, որ Գլադստոնը համաձայն է թուրքերի անտանելի լծից ևս մեկ «քրիստոնեական» երկրի ազատագրման հետ, Բևուլինի կոնգրեսից հետո Փոքր Ասիայում սեֆորմներ անցկացնելու համար ուղարկված անգլիական կոմիսարները հատկապես հիմա են դեմոնստրատիվ կերպով արձագանքում: Հրապարակվում են նրանց գեկուցումները, որոնցից երևում է, որ թուրքերը նրանց հիմարներ են համարում, որ ամեն ինչ մնացել է ինչպես հնում էր, պաշտոնյաների կաշառվածությունը չի կարող արմատախիլ արվել: Պայմերստոնը մեռած է, կեցցե Գլադստոնը» (1, հ. XXIV, էջ 578): Այն ժամանակ անգլիական կառավարությունը պլանավորում

էր Գլադստոնը: Յ. Էնգելսը 1882 թ. սկսեմբերի 16-ին Կ. Մարքսին հղած նամակում նորից գտնում էր, որ «Ռուսների մուտքը Հայաստան կարող է հանդեցնել ընդհանուր սպառնազմի և դա, հավանաբար, համապատասխանում է Քիսմարկի ցանկություններին» (1, հ. XXIV, էջ 580):

Ծգիսլոտսի վրա իրենց տիրապետութունը հաստատելիս անգլիական զաղութարարներն այնպիսի խարդավանքներին նրբին տակտիկա բանեցրին, որ այն ժամանակ ասում էին, թե քաղաքականության մեջ մաքիավելիզմի ոգով անգլիացիները կարող էին դասեր տալ իրեն իսկ՝ Մաքիավելուն (159, էջ 232):

Ահա այս գլխավոր քաղաքականության ընդհանուր քուրայում տեղ էր վերապահված նաև հայկական հարցին, որը որոշակի կատալիզատորի դեր պետք է խաղար հիմնական ծրագիրն իրականացնելու ճանապարհին:

Տերությունների միացյալ հուշագիրը՝ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի պահանջների կատարման անհրաժեշտության, «լիակատար և անմիջական իրագործման մասին», Բարձր Դուռը հանձնվեց 1880 թ. հունիսի 11-ին Կ. Պոլսում հավատարմագրված դեսպանների միջոցով: Այնտեղ սուլթանից պահանջվում էր կատարել Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով ստանձնած պարտավորությունը, հաշվետվություն ներկայացնել ձեռք անված միջոցների մասին: 1880 թվականի նույնի 5-ին սուլթանի արտաքին գործերի մինիստր Արեղին փաշան պատասխան նոտայում հրկույաշտորեն ամեն ինչ ներկայացնում էր ծուռ հայելու մեջ: Այնտեղ ասվում էր, թե թուրքական կառավարությունը «հայրական հոգատարությամբ» է վերաբերվում հայերին, ինչպես և մյուս հավատարիմ հպատակներին (120):

Ազավաղելով իրական փաստերը, նա գրում էր, թե վանի, Դիարբեքի, Բիթլիսի, էրզրումի վիլայեթներում հայերի թիվը կազմում էր բնակչության 17 տոկոսը (151, էջ 94): Կեղծիքը և սուտը դառնում էին սուլթանական կառավարության գինանոցի հիմնական զենքը: Համիդն ու նրա գործակիցներն այնպիսի դիրք ու խոսակաձև էին որդեգրում, որ կարծես թե իրենք դարձել էին «անարդարացի նախապաշար-

մունքների և ստոր գրպարտութեան զոհ» (151, էջ 95): Իրականում ունեւորմանը ձեռնարկելու ուղղութեամբ ոչինչ չէր արված:

Երբ տերութեանների նստաշի (1880 թ. հունիսի 11) պատասխանը ստացվեց Կ. Պոլսից, լորդ Գրենվիլը նրա կրկնօրինակները հղեց Փոքր Ասիայի բրիտանական հյուպատոսներին: Վերջիններիս պատասխաններն այդ հարցումին նրա պարակվեցին Կապույտ գրքում: Դրանք բոլորն էլ քննադատում էին սուլթանական կառավարութեան գործունեութեանը: Գրիներ խոստովանում է, որ «այդ ամբողջ պրագրութեանը ձեւական բան էր», քանի որ Բիսմարկն բնորոշմանում էր անգլիական քաղաքականութեան ակտիվութեանը, «հայտարարելով, թե «հայկական հարցի գրգռումը կուղեկցվեր չորս բարդացումներով» (148, էջ 274—275):

1880 թվականի սեպտեմբերի 11-ին մեծ տերութեանները նոր նստա հղեցին Բարձր Դռանը: Այն ստորագրել էին Գալֆելդը, Դոսենը, Տիսսոն, Նովիկովը, Կորտին, Կալիշին: Այնտեղ հերքվում էին սուլթանի կառավարութեան ստերը, ջուլց էր արվում հայերի դրութեան իրական պատկերը: Բնակչութեան թվի վերաբերյալ կազմվել էր հատուկ աղյուսակ, ըստ որի՝ էրզրումում, Վանում, Մուշում, Բիթլիսում, Սվառում, Խարբերքում, Դիարբեքիում և Հալեպում բնակչութեանն ուներ հետևյալ պատկերը. 780.800 հայ, 320.000 թուրք, 254 հազար այլ բրիտանյաններ, 380 հազար քոչվորներ՝ ընդամենը 1.831.300 մարդ (151, էջ 104):

1880 թվականի հոկտեմբերի 3-ին իր պատասխան նստաշում սուլթան Համիդը շրջանցում էր տերութեանների հիմնական հարցադրումները և նոր խոստումներ էր տալիս այն մասին, թե ինչ է մտադիր անելու առաջիկայում: Ըստ այդ պատասխանի՝ ունեւորմանը իրականացնելուն խանգարել էր ժամանակի սղութեանը, իսկ այժմ խոստանում էր վերականգնել դատական սիստեմը, էրզրումում, Վանում, Բիթլիսում, Դիարբեքիում երեք ամսվա բնթացքում սուղընդ սատիկանութեան և ժանդարմերիա, կարգավորել հարկաշանութեան գործը և այլն: Միաժամանակ նստան հասկանալ էր տալիս տերութեաններին, որ 61-րդ հոդվածի իրականացուցի կատարվելու էր իր հայեցողութեամբ (151, էջ 104—105):

Բանակցութիւնները ոչինչ չէին տալիս: Չկար ոչ մի առաջիադաշում: «Չգձգմանը հաջորդում էր նոր ձգձգում, խոստմանը նոր խոստում»,— գրում էր Բրայսը: Սա հենց այն պահին էր, երբ անգլիական գաղութարարները Եգիպտոսի շուրջն էին պտտվում: Լոնդոնի համար գլխավորն այն էր, թե որքան էֆեկտիվ կլինէր Կ. Պոլսի վրա իր ձեռնարկած ճնշման արդյունավետութիւնը: Այս ամենը, որոշ ընդմիջումներով, տեեց երեք տարի: Երբ Անգլիան Եգիպտոսում հասավ իր նպատակին, տակտիկան նորից փոխվեց: Բրայսը մեղադրում է Բիսմարկին, բայց փորձում է արդարացնել Անգլիային: Նա ծուռ հայտնում մեջ է ներկայացնում կատարվածը: Ըստ նրա՝ Եգիպտոսի օկուպացիան խանգարեց հայկական հարցի բարեհաջող լուծմանը, փոխանակ խոստովանելու, որ հայկական հարցի արժարժումը անգլիական դիվանագետներին պետք էր՝ Եգիպտոսի զավթումը գլուխացնելու համար: Նա եզրակացնում է, որ այս ձախողումը վերջ դրեց «և՛ վրոպական կոնցերտի» միջոցով ռեֆորմներն իրականացնելու հույսին (182, էջ 454—455):

Ամփոփելով Բեռլինի կոնգրեսից հետո հայկական հույսում տերութիւնների գրաված դիրքի վերլուծութիւնը, Ռոլին ժերմենը եզրակացնում է, որ, այսպիսով, «ամեն ինչ սահմանափակվեց միայն դիվանագիտական կատակերգութեամբ» (151, էջ 109):

1881 թվականի սկզբին անգլիական դեսպանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին հայտարարեց, թե «Անգլիայի կառավարութիւնը հայկական խնդրի համար չի կարող սուլթանի դիմ զենքի դիմել» (72, 1907, № 154): Ամեն ինչ շարունակվելու էր առաջվա նման: Վանում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Պիեռ դը Ֆրանսը շափազանց բացորոշ ասում էր. «Զեր պատրիարքների և առաջնորդների բողոքներով կամ նպատավոր հայտարարութիւններով չէ, որ Եվրոպան գծում է իր քաղաքականութիւնը: Չեր խնդրի վերաբերյալ: Եվրոպան իր նյութատուսների միջոցով բոլոր իրադարձութիւններին քաջատեղյակ է, սակայն ուղած պահին է խնդիրը մեջտեղ բերում և հակառակ պարագային էլ թույլ տալիս, որ թուրքերն ուղածն անեն (22, էջ 180):

1880 թվականի հուլիսի 31-ին Հակոբ Պարոնյանը «Հոսոսի ձեռատևարում» ծաղրում էր մեծ տերությունների հակաթուրքական գործողությունների տուարկաչաղուրկ լինելը: «Եվ որովհետև նավային ցույցին գորությունը լող բարոյական է,— գրում էր նա,— կառուչարկեմ որ վեց տերությունները պարապ տեղը մեծ ծախքերու շինթարկվին՝ իրենց գրահավորները թուրքիա դրկելով. հերիք է որ այդ գրահավորներուն պատկերները քաշել տան և շրջանակի մը մեջ անցանելով դրկեն մեզի, որ Բ. Գուան մեջ պատե մք կախենք» (68, հ. IV, էջ 82):

«Արձագանք»-ը դժգոհում էր, որ թուրքահայ խնդրի արծարծման պահին Անգլիան ափելի շատ զբաղված էր աֆրիկյան գործերով (Արաբի փաշայի ապստամբությունը Եգիպտոսում և Մահդիի ապստամբությունը Սուդանում): Թերթը դժգոհում էր, որ Բարձր Գուր ոչինչ չէր անում թուրքաշայապետանը ուսումնասիրելու, փիճակադրություն պատրաստելու և բարենորոգումների ծրագիր կազմելու ուղղությամբ: Իսկ ներսես պատրիարքի բողոքներին սուլթանական իշխանությունները ոչ մի ուշադրություն չէին դարձնում: Թերթը Լքրակացնում էր, որ Անգլիան «չուր ցանկացած դիջումն ձեռք բերելուց հետո (Թուրքիայից) դարձյալ լուծում էր» (9, 1884, № 12): Իսկ Արևմտյան Հայաստանում ավազակների գաղանթությունները և հախշտակությունները կրկնապատկվել էին. հրդեհը, սովը, ավարառությունը հաջորդում էին միմյանց, անասելի վնասներ պատճառելով հայ գանդվածներին: Բնորոշ է գերմանացի մի հեղինակի դիպուկ նկատանքը Լույսցիցի մի շաբաթաթերթի էջերում տպագրած «Տաճկահայ հարցը» հոդվածում այն մասին, թե «Կ. Պոլսում ապրող հայ մեծ սեղանավորները հայրենի նահանգներից լավոզ գանգառների համար լուչիք չունեն» (9, 1884, № 12):

Եգիպտոսի կորուստը սրեց անգլո-թուրքական հարաբերությունները և, հետևապես (Նեյիդովի կարծիքով), հողատեղծեց սուս-թուրքական «բարեկամության» համար: Ռուսական դեսպանը չէր բացառում Եգիպտոսի զավթումը ռուսական կառավարության կողմից ճանաչելու դիմաց սեժոկյան նեղուցները ստանալու հնարավորությունը՝ նույն Անգլիայի համաձայնությամբ: Թուրքիայի տերիտորիալ կորուստ-

ները (Կիպրոս, Քոսնիա, Քունիս, Քեսալիա, Եգիպտոս) թվում էր, թե Օսմանյան կայսրության փլուզումը մոտալուս-
բան էին դարձնում: Սա էր սպառնաոր, որ Նելիդովը շտա-
պում էր կազմել նեղուցների մասին իր գեկուցագիրը (1882
թվական): Ալեքսանդր III-ը գեկուցագրի վրա մակագրել էր.
«Տա աստված, որ մենք ապրեինք մինչև այդ ուրախալի
պահը» (169, էջ 182):

Էնգելսը նշում է, որ անգլո-թուրքական հարաբերություն-
ներում լարվածությունն ուժեղացավ այն պահին, երբ «համ-
ընդհանուր խաղաղության պայմաններում» Անգլիան զավ-
թեց Եգիպտոսը: Դա «բացատում էր դաշինքի հնարավորու-
թյունը թուրքերի և անգլիացիների միջև, որոնք կողոպտել
էին Քուրքիան, նվաճել թուրքական սիրուլթը՝ Եգիպտոսը»
(1, հ. XVI, մ. 1, էջ 261): Դրանով իսկ ավելի էր խորանում
թուրքական քաղաքականության գերմանական կողմնորո-
շումը: 1883 թվականին Կ. Պոլիս ժամանեց Ֆոն Դեր-Գոլցի
գինվորական միսիան: Միաժամանակ, ինչպես նկատում է
Գ. Ա. Դիեր, 80-ական թվականների երկրորդ կեսին, Եգիպ-
տոսը զավթելու շնորհիվ, անգլիացիների հետաքրքրությունը
հայկական հարցի նկատմամբ բնկնում է, և հանդես է գալիս
Դոան բարյացակամությունը շահելու ձգտումը: Սա էր սպառ-
նաոր, որ «կապույտ, պիրթը» դադարեց հրատարակել այն
փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում էին Հայաստանում դոր-
ծելի վիճակին (120, էջ 419):

Նորից անգլիական արտաքին քաղաքականությունն իրա-
կանացիում էր Մոլսերերին, որը՝ հավաստարիմ հովաասարու-
կշտության իր տեսությանը, հենվելով Մեծ Բրիտանիայի
արդյունաբերական հեղձոնիայի և ծովային հզորության
վրա, նվանողական լայն ծրագիր էր իրականացնում:

Դիպուկ է ասել Վ. Ի. Լենինը. «Մենք կդադարենք մարք-
սիստ լինելուց, կդադարենք ընդհանրապես սոցիալիստ լի-
նելուց, եթե սահմանափակվեինք բարենոգի ընդհանուր
ֆրազների բարության քրիստոնեական, այսպես ասած, Հա-
յկեցությանը, շրացահայտելով նրանց քաղաքական իսկական
նշանակությունը: Մի՞թե մենք միշտ էլ չենք տեսնում, որ
բոլոր իմպերիալիստական տերությունների գիվանագիտու-
թյունը պարծենում է ամենագեղեցկահոգի «ընդհանուր»

Ֆրագներով և «գեմուկրատական» հայտարարություններով, այգպիսով Բողաբեկով փոքր ժողովուրդների կաշոպտումը, բռնաբարումն ու խեղդումը» (2, հ. 23, էջ 234):

Էլիզե Խրկլյան բացականչում էր. «Աշխարհի վրա կա՞ տրդյաք մի վայր, որի անունը կարողանա մեզ ափելի հուզել, քան «Հայաստան» անունը»: Նա եվրոպական կառավարողներին անվանում էր «գովաճաններ, վախկոտներ, կեղծավերներ», որոնք հայերին ուղարկում էին մահից սարկուսթյուն, սարկուսթյանից մահ (24, էջ 25): Բրյուսելի համալսարանի պրոֆ. Պոլ էրրերան՝ միջազգային փրագուների ճանաչված մասնագետը, գրում է, որ «հայերը Թեոփինի դաշնագրով ամբողջ Եվրոպայի պաշտպանչայններն էին և Եվ ամբողջ Եվրոպան նրանց լքեց» (24, էջ 27):

«Կատարած, հետո ուժորմների մասին խոսատումներ, հետո խոսատումների շկատարում: Հետո նորից կատարած, նորից խոսատումներ, նորից խոսատումների շկատարում... Այսպիսին է Թուրքական բարենորոգումների պատմությունը, որը շարունակվում է մինչև այսօր: Ինչո՞ւ դա հենց այդպես է, ինչո՞ւ տերությունները չեն պնդում ափելի հեռուդականսրեն այն բանի վրա, որպեսզի Թուրքիան կատարի իր խոսատումները: Արովհետև դա իրենց տույժմ ձեռնաու չէ: Եվրոպայի բուրժուական կառավարութլյունները գանում են, որ Թուրքիայի բաժանման պահը դեռ չի հասել: Եվ զրա համար ամեն անգամ, երբ Հայաստանը և Մակեդոնիան բարձրանում են ճնշման դեմ, երբ «մեռնուզ» Թուրքիային սկսում է սպառնալ բաժանման վտանգը, Եվրոպական դիվանագիտաները խաղաղեցնում և խեղդում են սպատագրական շարժումը սուլթանի ձեռքերով, և սպա հայտարարում են բարենորոգումներ կիրառելու մասին Եվրոպական ժանդարներիայի նսիողութլյան տակ» (149, էջ 250):

61-րդ հոգվածը մեռչալ տառ էր մնում: Սուլթանի կառավարութլյունը երբեք տերութլյուններին չհաղորդեց որևէ ակզեկութլուն պայմանագրային պարտավորութլյունների կատարման մասին այն պարզ պատճառով, որ ոչ մի միջոց չէր ձեռնարկել: Եվ տերութլյուններն էլ հաշավեցին Բ. Գոան նման խափանարար կեցվածքի հետ: «Այդ շափազանց խայ-

տառակ փաստի համար զլիսավորապես և բոլորից առավել պատասխանատու էր Անգլիան» (86, էջ 195)։

Տասնյոթ տարի շարունակ, 1878 թվականից մինչև 1895 թվականը, գրում է Մակ-Կոլը, Անգլիան «մատը շարժեց նրանց (իմա՝ հայերին) օգնելու համար»։ Եթե անգլո-թուրքական կոնվենցիան և Բեռլինի պայմանագիրը կնքել էր պահպանողական կառավարությունը, ապա լիբերալ կուսակցության կառավարությունը նույնպես ոչինչ չարեց իր ստանձնած պարտավորությունների կատարման ուղղությամբ։

* * *

Արևմտակրոնական դիվանագիտությունը հայ ժողովրդին ոչինչ չավելցրեց։ Նրան սոցիալական և ազգային ազատություն բերեց հին աշխարհի դեմ ուսումնասիրության Նեղափոխական պրոյեկտիտակի հաղթական պայքարը։

XIX դարի 80—90-ական թվականներին, ապա՝ XX դարի սկզբին արևմտահայության դրությունն ավելի ողբերգական դարձավ։ Թուրքական կառավարողները զանգվածային կոտորածների քաղաքականություն կիրառեցին։

Այդ սասանամյակներին հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրում դիվանագիտության խաղացած դերին մենք կանդրադառնանք հետագա հրապարակումներում։

Ց Ո Ւ Յ Ա Կ

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՂՐՅՈՒԹՅՆԻՒՆԻ ԵՎ ԿՐԱՆԱՆՈՒԹՅԱՆ

1. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., I изд., М.
2. Վ. Ի. Անիև, *Երկեր, 4-րդ հրատ.*, Երևան:
3. Աղոնց Ե., *Մեծ եղեռնի տարեկիցին*, «Հայրենիք», 1928, № 8 (68):
4. «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս:
5. Ալվոյանյան Ա., «Մ. Չեխով», Կահիրե, 1927:
6. Աղանյան Կ. բա՛ն., *Դիվան հայոց պատմության, ԺԿ հատոր*:
7. «Անահիտ», Փարիզ:
8. «Առմենիա», Մարսել:
9. «Անազանե», Քիֆլիս:
10. *Առնևադրամիտներ աղգալին ժողովո, Կ. Պոլիս*
11. Ատրպետ, *50-ամյակ սուկյա հորելյան հայ հեղափոխության, 1879—1928, Լենինական, 1927:*
12. Արվիարչան Ա., «Մկրտիչ Փորձուղայան», «Նոր կյանք», Գ տարի, թիվ 17, 1.9.1900:
13. Արրերյան Ի., *Երկու դարերի շեմին*, «Հայրենիք» սոսագիր, № 2, (206), 1939:
14. Յևոնչայն Էդ., *Հայկական սանջանքները և Եվրոպան, դասախոսություն կարդացված Բեռլինում, 1902 թ. հունիսի 26-ին, Ժնև, 1906:*
15. Բրաւընս Կ., *Հայաստանը և Եվրոպան, Ժնև, 1907:*
16. Գարիկյան Ի., *Հայկական հարցը Արևելյան հարցի մեջ (1860—1880)*, Բեյրութ, 1962:
17. Գարիկյան Ս. Մ., *Հայկական ճգնաժամն և վերածնությունը, Բուսուսն, 1909:*
18. Գարիկյան Ս. Մ., «Հայ ցեղը», *աղգալին աստեղախոսություններ*, Նյու-Յորք, 1911:

19. Կրական-դիտական ժողովածու, Քիֆլիս, 1908:
20. Գյուղայլան Վ., Պատմական խնդիրներ, Մ. Փոքրթուրացյան, Բեյրութ, 1973:
21. «Իրոշակ», ժնկ:
22. Սրամյան Հ., Հաշարձանի Վան-Վասպուրականի, Ն. Ա. Ալեքսանդրիա, 1929:
23. Սրիգյան Ա., Մի էրես կարես նորագույն պատմությունից, «Փորձ», № 1, 1879:
24. Եվրոպացիները կարծիքը հայկական դատի մասին, ժնկ, 1907:
25. Քյուրուեջիկ Մ. Ս., Ազատություն Բուլղարիո և կենսագրություն բուլղար ազատամարտիկաց, Մարսել, 1885:
26. Քոխմասյան Ա., «Հայրենիքի պահանջներ և հայ գյուղացին», Երապարակախոսություն կատարված մայիսի 29-ին Արժուհու թասրոնում, Քիֆլիս, 1861:
27. Քոֆչյան Ե., Նրխասարդ Քուրբիան և հայերը, 1909, Քիֆլիս:
28. Քումայան Կ., Պատմություն Արևելյան խնդրո և ասաջնորդ հայկական շարքի, Լոնդոն, 1905:
29. Իզմիրլյան Կ., Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցյալին և ներկային, Բեյրութ, 1964:
30. Առ. Հայոց շարքը, Քիֆլիս, 1906:
31. Առ. Հայոց շարքի զավերագրերը, Քիֆլիս, 1915:
32. Առ. «Գլագստոն», Քիֆլիս, 1899:
33. Առ. «Գր. Արժուհու»:
34. Առ. Քուրբահայ Տեղափոխություն զապտիարարանությունը, Ն. Ա. Փարիզ, 1934:
35. Լյուսեմբուրգ Ա., Ազգույին պայքարը Քուրբիանում և սոցիալ-դեմոկրատիան, պրոֆ. Գ. Ղարիբջանյանի Երապարակումը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 2:
36. Խնդիր միություն հայոց, Փարիզ, 1864:
37. Խրիմյան Հայրիկ, Հայդուցժ, աշխարհանք հայոց աշխարհին, Կ. Պուլս, 1877:
38. Խրիմյան Հայրիկ, Հրավիրակ երկրին ավետաց, Երասաղեմ, 1897:
39. Խրիմյան Հայրիկ, Վանկույժ, «Փորձ», 1877—1878, № 2:
40. Մերենց, Լուսինյան տոհմի մասին, «Փորձ», 1878, № 10:
41. Կեսառ Ա., Հայկական շարքը 19-րդ դարուն, Վեմ, ԻՖ, 1938, № 4:
42. Կրիմալի Ա., Մանձևղական աշխարհն ու նրա ազգան, Վաղարշապատ, 1906:
43. Կոտուանյան Կ., Հայագիտությունն Արևմտյան Եվրոպայում, Քիֆլիս, 1910:
44. Հայաստանը ըստ Թոհրրախի 1919-ի սկսություն, Կ. Պուլս, 1919:
45. Հայաստանը միջազգային ղրվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972:
46. Հայոց մամուլը Թուսաստանում և Կովկասի մեզ, Քիֆլիս, 1876:

47. «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն:
48. Հովհաննիսյան Արզար, Հայր և Հայաստանը օտարների աչքում, Թիֆլիս, 1881:
49. Հովհաննիսյան Խ. Փ., Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարիճի «Պաշտպան հայրենյաց կաղամիերպոսթյունը», Երևան, 1965:
50. Ղազարյան Հայկ, Երևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Երևան, 1967:
51. Մ. Ա., Քուրբանի հայերն ու իրենց դրացիները, Մարսել, 1890:
52. Մար, Քուրբանի բանտերը, Ժնև, 1906:
53. «Մասիս», Կ. Պոլիս:
54. Մամբլան Յ. Գ. Մ., Քուրբանից հին վանականությունն ու վաճառականք, 1740—1840, Կ. Պոլիս, 1908:
55. Մուշեղ Աբեղյանց, Հայկական մզմութանը, Բոստոն, 1916:
56. Մուշեղ Աբեղյանց, Մանչեսթրի հայ դպրոցը, Բոստոն, 1911:
57. «Մշակ», Թիֆլիս:
58. «Մուրն», Թիֆլիս:
59. Նարանյան Պ., Արտուր Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բալուա, Քարբերդի, Զարահեճագի, Քապաղզուրի և Երզնկայի, Կ. Պոլիս:
60. Նոյրանյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան:
61. Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Քուրբանի բռնապետության դեմ, 1850—1870, Երևան, 1955:
62. «Նոր կյանք», Լոնդոն:
63. Նուբար փաշա, Մեկ քանի նոթեր Հայաստանի վարչության մեջ մրացրվելիք բարենորոգմանց մասին, «Անահիտ», 1899, № 5—6, մարտ-ապրիլ:
64. Սեբաղ Միլաս, Քե. ինչ շահեցանք Բեալիների վեհաժողովեն, Կ. Պոլիս, 1878:
65. Սեբաղ Միլաս, Հայաստան և Իսախան:
66. Սեբաղ Միլաս, Հայկական խնդիր, Վենետիկ, 1917:
67. Սոպանյան Ա., Գեմքեր, «Մկրտիչ Խրիմյան», Փարիզ, 1924:
68. Պարոնյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան:
69. Պատմություն արևելյան պատերազմին, Կ. Ա. Կ. Պոլիս, 1879:
70. Պերդրան Էմիլ, «Նուբար փաշա—1825—1899», Կ. Պոլիս, 1910:
71. Պոնտ Անտոնի Քրաֆթ, Հայկական խնդիրը, Ժնև, 1927:
72. «Ռազմիկ», Ֆրիդպոլիս:
73. Սարախան, Հայկական խնդիրն ու ազգային սահմանադրությունը Քուրբանում, 1860—1910, և հատոր, Թիֆլիս, 1912:
74. Սերոբյան Մ., Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Բեյրութ, 1937:
75. Սևան Լ., Առաջին հայ հեղափոխական կինը (Քոմար Աղամյան-Ներսիսյան), «Հայրենիք», 1936, № 4:
76. Վանանդեցի Մ. Ս., Վիկտորիա Անգղիո թագուհու Արշակունի հայ թագավորներն սերիլը, Ջմյունիս, 1866:
77. Վալդապետություն Հայաստանի ազատության, Մարսել, 1839:

78. Տեղեկագիրք պալատական հարստահարությանց, պաշտոնական հրատարակությունք տղգային պատրիարքարանի. Կ. Փոլիս, 1876:
79. Փոքրուզյան Մ., «Արմենիա»-ի հուշարար, Ա. Կարենկան (1885—86), Մարսել, 1890:
80. «Փոքոճ», Քիֆլիս:
81. Ոզանյան Կ., Հայապատում, հայուն պատմական դերը. Խարզվան, 1912:
82. Օսյան Գ., Սահմանադրական խոսքեր ու ճաներ-դամբանականներ, ճանհրուսն արթիվ գրվածքներ, Կ. Փոլիս, 1910:
83. Адамов Е., К вопросу об исторических перспективах развития восточного вопроса, сборник, «Колониальный восток», М., 1924.
84. Амфитеатров А. В., Армянский вопрос, СПб, 1906.
85. Анучин А. С., Берлинский конгресс 1878, СПб, 1912.
86. Аргайльский, герцог, «Ответственность Англии в восточном вопросе», факты и воспоминания за сорок лет, СПб, 1908.
87. Арцруни Г., Восточный вопрос, Тифлис, 1876.
88. Арцруни Г., Экономическое положение турецких армян, М., 1880.
89. Беляев М., Русско-турецкая война 1877—1878 гг., М., 1956.
90. Бисмарк О., Мысли и воспоминания, т. II, М., 1940.
91. Бобриков, В Царьграде в 1878—79 гг. «Русская старина», 1913, т. 153.
92. Бобриков, Воспоминания о берлинском конгрессе, «Русский вестник», 1889 г., XII, т. 205.
93. Бобриков, На Бессфоре, «Русская старина», 1913, т. 154.
94. Бондаревский Г. А., Багдадская дорога и прошиковенне германского империализма на Ближний Восток (1888—1903), Ташкент, 1955.
95. Бороздин К., Последние Лузитаны, «Русский Вестник», 1891, кн. 1, 7, 9, 10.
96. Борян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. I, М.—Л., 1928.
97. Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1897.
98. Бушуев С. Б., Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России (20—70 гг. XIX в.), М., 1955.
99. Бушуев С. Б., А. М. Горчаков, М., 1961.
100. Вебер Георг, Всеобщая история, перевод с немецкого, т. IV, часть II, М., 1893.
101. Веселовский Ю., Трагедия турецкой Армении, М., 1917.
102. Вестник иностранной литературы, 1902, март.
103. Война 1877—1878 гг. в азиатской Турции, под редакцией ген. майора Зыкова, СПб, 1882.
104. Война 1877—1878 гг. на Азиатском театре, СПб, 1892.

105. Всемирная история, т. VII, М., 1960.
106. Газенкамф М., Мой дневник 1877—1878 гг., СПб, 1908.
107. Г. Е., Восточный вопрос и условия мира с Турцией, Одесса, 1878.
108. Гельферих Карл, Накануне мировой войны, М., 1924.
109. Герцеговинское восстание и восточный вопрос, СПб, 1876.
110. Гиппиус А. И., Статистические таблицы вилаетов турецкой империи ближайших к Закавказью, Тифлис, 1889.
111. Гирс А., Россия и Ближний Восток, СПб, 1906.
112. Гладстон, Болгарские ужасы и восточный вопрос.
113. Глинка С., Описание переселения армян, М., 1831.
114. Горяинов С., Босфор и Дарданеллы, СПб, 1907.
115. Градовский Г. К., Война в Малой Азии в 1877 году, СПб, 1878.
116. Градовский Г. К., Из военных событий в Малой Азии, итоги (1862—1907). Историко-политические очерки и статьи, Киев, 1908.
117. Гутор М. Д., Новейшая история Турции и Персии (XVIII, XIX и XX столетия), Тифлис, 1913.
118. Дебидур А., Дипломатическая история Европы, т. II, М., 1947.
119. Джордж-Ллойд, Путь к мирным договорам, т. II, М., 1957.
120. Днев Г. А., Армянский вопрос в Турции. Положение армян в Турции до вмешательства держав, М., 1896.
121. Диллон Эм., Положение дел в турецкой Армении, Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, М., 1896.
122. Духовская В., Из дневника русской женщины в Эрзуруме во время военного занятия его в 1878 г., СПб, 1879.
123. Дипломатический словарь, т. I, II, М., 1950.
124. Еремеев Д. Е., Этногенез турок, М., 1972.
125. Жигарев С., Русская политика в восточном вопросе, историко-юридические очерки, М., 1896.
126. Жирарден Э., Позор Европы (La Honte de l'Europe), перевод с французского, СПб, 1877.
127. Залышкин М. М., Внешняя политика Румынии и румыно-русские отношения, 1875—1878 гг., М., 1974.
128. Зверства в Болгарии. Письма специального корреспондента «Daily News» Г. Д. Макгаала, СПб, 1877.
129. Игнатъев Н. П., После Сан-Стефано (записки), с примечаниями А. А. Башмакова, Петроград, 1916.
130. Игнатъев Н. П., Сан-Стефано, «Исторический вестник», 1915, т. 139 (№ 2, 3), т. 140 (4, 5, 6).
131. Иззет-фуад-паша, генерал, упущенные благоприятные случаи., перевод с турецкого, СПб, 1907.

132. История дипломатии, т. II (автор тома В. М. Хвостов), М., 1963.
133. Карцев Ю. С., За кулисами дипломатии, СПб, 1908.
134. Кишмишев С. О., Война в турецкой Армении 1877—1878, СПб, 1884.
135. Кравченко Н. Н., Очерки из истории международных отношений конца XIX века и начала XX века. Берлинский конгресс 1878, Саратов, 1925.
136. «Красный архив», М.
137. Лемонен Э., Очерк истории англо-французских отношений, перевод с французского, с предисловием Ф. Ратштейна, М., 1923.
138. Мартенс Ф. Ф., Восточная война и Брюссельская конференция, 1874—1878, СПб, 1879.
139. Мартенс Ф. Ф., Современное международное право цивилизованных народов т. II.
140. Мегрелидзе Ш. В., Вопросы Закавказья в истории русско-турецкой войны 1877—1878, Тбилиси, 1969.
141. Молианов А., Между миром и конгрессом. Письма и «Наше время» корреспондента из Константинополя, СПб, 1878.
142. Муратов Х., Роль Англии в «восточном кризисе» (английская дипломатия и русско-турецкая война 1877—1878), «Исторический марксист», 1946, № 7.
143. Национальные процессы в странах Ближнего Востока и Среднего Востока, сборник, М., 1970.
144. «Новое время», СПб.
145. Овсянни Н., Болгария и болгары, СПб, 1900.
146. Петросян Ю. А., Младотурецкое движение (вторая половина XIX—начало XX вв.), М., 1971.
147. Покровский М., Внешняя политика, Сборник статей (1914—1917), Восточный вопрос от Парижского мира до Берлинского конгресса, М., 1918.
148. Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г. (речь Гадлетона, статьи Ролан-Жекмена, Мак-Коля, Грция, Диллона, Диеви и др.), Предисловие проф. Л. А. Комаровского, М., 1896.
149. Реклю Элизе, Турция и восточный вопрос. Балканские государства, перевод с французского, СПб, 1906.
150. Реутов Г., Из истории захвата Кипра Англией, «Вопросы истории», 1958, № 3.
151. Ролан-Жекмен М. Г., Армения, армяне и трактаты, перевод с французского, 1887. Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895, СПб, 1896.

152. Ротштейн Ф. А., Международные отношения в конце XIX века, М.—Л., 1960.
153. «Русская старина», СПб.
154. «Русский вестник», СПб.
155. Саркисян Е. К., Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1972.
156. Сборник турецких документов о последней войне. Составитель Ахмед-Мидхат Эфеиди, перевод с турецкого, СПб., 1879.
157. Сигрист С., У порога великой войны. Балканы — как очаг европейских столкновений. Петроград, 1924.
158. Синклер Т., Восточный вопрос, перевод с английского, СПб., 1878.
159. Скалковский К., Внешняя политика России и политика иностранных держав, СПб., 1897.
160. Сказкин С. Д., Конец австро-германского союза, т. 1, М., 1928.
161. Скалон Д. А., Мои воспоминания 1877—1878, СПб., 1913.
162. Современное армянское общество. Армяне Османской империи, перевод с французского Б. Тер-Аконов, Тифлис, 1878.
163. Татищев С. С., Дипломатические беседы о внешней политике России, год первый, 1889, СПб., 1890.
164. Татищев С. С., Из прошлого русской дипломатии, СПб., 1890.
165. Татищев С. С., Император Александр II. Жизнь и царствование, т. II, СПб., 1903.
166. Убичини А., Современное состояние Османской империи. СПб., 1877.
167. Улуян А. А., Болгарский народ и русско-турецкая война, 1877—1878, М., 1971.
168. Фадеева И. Е., К характеристике общественно-политических взглядов Ахмеда Мидхат-ваши. Сборник «Арабские страны, Турция, Иран, Афганистан, История, Экономика» Изд. Наука, М., 1973.
169. Хвостов В., Заштета А. И. Нелидова в 1882 г. о занятии проливов, «Красный архив», т. 3 (16), 1931.
170. Чернов С. Л., К вопросу о Сан-Стефанском договоре 1878, «История СССР», 1975, № 6.
171. Чихачев П. А., Великие державы и восточный вопрос, М., 1970.
172. Шаро О. Б., Захват Кипра Англией, М., 1974.
173. Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, т. II, Тифлис, 1907.
174. Anderson M. S., The Great Powers and the Near East, 1774—1923. Documents of modern History, London, 1970.
175. Appel des musulmans opprimés au congrès de Berlin. Leur situation en Europe et en Asie depuis le traité de San-Stefano Constantinople, 1878.

176. „Ararat“, London.
177. *Annuaire diplomatique de L'Empire de Russie, pour L'Année 1878*, S.-Petersbourg.
178. „Armenia“, Boston.
179. *Atrocités russes en Asie et en Roumélie pendant les mois de Juin, juillet et août 1877*, Constantinople, 1877.
180. **Berar V.**, *La politique du Sultan*, Paris, 1897.
181. *Blue books, Accounts and papers. State papers*, London, 1877—1878.
182. **Bryce J.**, *Transcaucasia and Ararat*, London, 1896.
183. **Burnaby F.**, *On Horseback through Asia Minor*, London 1874.
184. **Cecil, Lady Gwendolen**, *Life of Robert, Marquis of Salisbury*, volume 2, London, 1921--1931.
185. **Choublier, Max**, *La Question d'Orient depuis le Traité de Berlin*, Paris, 1899.
186. **Eversley L. and Chirol V.**, *The Turkish Empire from 1288 to 1914*, New York, 1969.
187. **Gladstone W. E.**, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London, 1876.
188. **Fortnightly Review**, London.
189. **Hacopian A. P.**, *Armenia and the War*, London, 1917.
190. **Jelavich B.**, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question, 1870—1887*, Indiana University press, Bloomington, London, 1973.
191. *La question d'Orient et les Arméniens*, Londres, 1878.
192. *La question arménienne par M. Francis de Pressancé*, *Revue des Deux Mondes*, Tome Cent trente-deuxième, 3e livraison, 1er décembre 1895, Paris.
193. *La question d'Orient et le Congrès de Berlin*, Paris, 1878.
194. *L'Angleterre et les Arméniens (1839—1901)*, S-Gravenhage, 1918.
195. **Lee E. Dwight**, *Great Britain and the Cyprus Convention policy of 1878*, Cambridge, 1934.
196. **Leichenfeld A. S.**, *Armenien Ein Bild seiner Natur und seiner Bewohner*, Jena, 1878.
197. *Les Arméniens de Turquie, Rapports du Patriarche arménien de Constantinople à la Sublime Porte*, Paris, 1877.
198. *Les protocoles du Congrès de Berlin avec le traité préliminaire de San-Stefano du 19 février (3 mars) 1878 et le traité de Berlin du 13 juillet 1878. Annuaire Diplomatique de L'Empire de Russie, pour l'Année 1878*, S.-Petersbourg, 1878.
199. **Mandelstam A.**, *Le sort de l'Empire Ottoman*, 1917.
200. **Medlicott W. N.**, *Bismark and Beaconsfield. Studies in Diplomatic History and Historiography*, New York, 1962.

201. **Medlicott W. N.**, The Congress of Berlin and after, A Diplomatic History of the Near Eastern settlement 1878-1880, London, 1938.
202. Mémoire sur la situation actuelle des arméniens et sur leur avenir, respectueusement transmis aux chancelleries des grandes puissances, Londres, 1876.
203. **Monyprenny W. F.** and **Buckle G. E.**, The Life of Disraeli, volume 6.
204. Mémoires Diplomatiques, Paris, 1877.
205. **Newton, Lord Lyons.** A Record of British Diplomacy, vol. 2, London, 1913.
206. „Nineteenth Century“, 1878, september.
207. Norman, Armenia and the Campaign of 1877, London.
208. **Pasdermadjian H.**, Histoire de L'Arménie, Depuis les origines jusqu'au Traité de Lausanne, Paris, 1964.
209. **Pears, Edwin.** Turkey and its people, London, 1911.
210. **Pressancé, M. F.**, La question arménienne. Revue des Deux Mondes. Tome cent trent-deuxième, 3e livraison, 1er décembre 1895, Paris, p. 678—679.
211. **Probyn, J. W.**, Armenia and Lebanon. London, 1877.
212. **Rapports sur l'oppression des arméniens en Arménie.** Londres, 1877.
213. Russes et Turcs. La Guerre d'Orient. deuxième volume, Paris, 1878.
214. **Sarkissian A. O.**, History of the Armentan Question to 1885, the University of Illinois press Urbana, 1938.
215. **Sarkissian A. O.**, Concert Diplomacy and the Armentans, 1890 — 1897, Studies in Diplomatic History and Historiography, New York, 1962.
216. **Schem A. I.**, The Conflict between Russia and Turkey, London.
217. **Seton-Watson, R. W.** Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in Diplomacy and party politics, London, first edition, 1935, reprinted 1962.
218. **Seton-Watson.** Russo-British Relations during the Eastern Crisis, „Slavonic review“, 1924—1926.
219. **Sevasly M.**, Armenia in and before 1878, Boston, 1915—1906.
220. **Temperly H. W. V.** and **Penson L. M.**, Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902), or documents old and new, Cambridge, 1938.
221. The Armenians and the Eastern question, London, 1878.
222. The Conference and the Armenians, London, 1878.
223. **William Charles.** The Armentan Campaign. A Diary of the Campaign of 1878 in Armenta and Koordistan, London, 1878.
224. **Wittlin Alma.** Abdul Hamid, The Shadow of God, London, 1940.

ԲՈՒՎԱՆԴԱԿՈՆԹՅԱԿՆ

Երկու խոսք	3
Գլուխ առաջին	
Արևելյան նոստրադա և Արևմտյան Հայաստանը	6
Գլուխ երկրորդ	
1877—78 թթ. ոսու-թուրքական պատերազմը և Սան-Ստեֆանոյի հաշտությունը	92
Գլուխ երրորդ	
Գրվանագիտության մրցապայքարը Սան-Ստեֆանոյի հաշտությունից մինչև Բեռլինի կոնգրեսս	255
Գլուխ չորրորդ	
Հայոց պատվիրակները Եվրոպայում և Պետերբուրգում	196
Գլուխ հինգերորդ	
Բեռլինի կոնգրեսս	256
Գլուխ վեցերորդ	
Թեալինի կոնգրեսոյց հետո	300
Յուրազկ հիմնական ազդույթների և դրականության	354

Կիրակոսյան Ջոն Ասևակի

Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը

Киракосян Джон Саакович

Буржуазная дипломатия и Армения

(70-е годы XIX века)

(На армянском языке)

Издательство «Айтастан»,

Ереван, 1978

Խմբագիր՝ Ա. Կ. Աղսյան
Հրատ. խմբագիր՝ Լ. Ա. Պողոսյան
Նկարիչ՝ Ս. Վ. Պողոսյան
Գեղ. խմբագիր՝ Մ. Ս. Քաղաասարյուն
Տեխ. խմբագիր՝ Ա. Վ. Հովհաննիսյան
Վերատպագող սրբագրիչ՝ Զ. Կ. Աղսյան

ИБ 65

Հանձնված է արտադրության 31/X 1977 թ.

Ստորագրված է տպագրության 3/III 1978 թ.

Թուղթ տպարանային № 1, 84×108¹/₃₂, տպագր. 11,38 մամ. = 19,11
տպագր. պայմ. մամ., հրատ. 16,66 մամ.:

Պատվեր 2405: ՎՆ 08820: Տպարանակ 15 000: Գինը՝ 1 ո. 90 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

ՀՍՍՀ Մեծխտրոնների խորհրդի հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի
և գրքի ստեղծող գործերի պետական կոմիտեի № 6 տպարան,

Երևան, Թումանյան փողոց № 23/1,

Типография № 6 Госкомитета Совета Министров Арм. ССР

по делам издательства, полиграфии и книжной торговли.

Ереван, ул. Туманяна, 23/1.

115.0071

ALBERTA